SZENTES TAMÁS

POLGÁRI ÉS »ÚJBALOLDALI« ELMÉLETEK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGRÓL

KOSSUTH

SZENTES TAMÁS

POLGÁRI ÉS »ÚJBALOLDALI« ELMÉLETEK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGRÓL

Szentes Tamás

POLGÁRI ÉS „ÚJBALOLDALI" ELMÉLETEK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGRÓL

SZENTES TAMÁS

Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról

Kossuth Könyvkiadó · 1980

ISBN 963 09 1596 0

© Szentes Tamás, 1980

(3066)

Tartalom

Előszó 9

Első rész

A NEMZETKÖZI GAZDASÁG HAGYOMÁNYOS POLGÁRI ELMÉLETE ÉS ANNAK ÚJABBKORI REVÍZIÓJA

I. *A polgári közgazdaságtan hagyományos nézetei a nemzetközi gazdaságról* 19

1. Elméleti előzmények: merkantilista és fiziokrata nézetek 19
2. A klasszikus polgári közgazdászok nemzetközi gazdaságra vonatkozó elmélete 22
3. A klasszikus tételek korrekciói és kiegészítései a neoklasszikus és a keynesi elméletekben 34

Jegyzetek 39

II. *A hagyományos polgári elmélet újabbkori revíziója* 48

1. A harmonikus világgazdaság illúziója elleni támadás Prebisch munkáiban 48
2. A nemzetközi jövedelemlecsapolás összefüggése a tradicionális szektor korlátlan munkaerő-kínálatával Lewis elméletében 55
3. Hirschman a külföldi tőke működésének káros következményeiről 60
4. A partnerek egyenlőtlenségének tétele Balogh elméletében 62
5. A függő alrendszer tétele Furtado elméletében 66
6. Perroux a dominancia és függés viszonyairól 71
7. Az egyenlőtlenséget létrehozó világgazdasági erők kumulatív hatása Myrdal elméletében 72

8. A nemzetközi specializáció egyenlőtlenségei és a technológia-transzfer bírálata Singer koncepciójában 79
Jegyzetek 84

Második rész

„ÚJBALOLDALI" ELMÉLETEK AZ IMPERIALIZMUSRÓL ÉS AZ EGYENLŐTLEN NEMZETKÖZI CSERÉRŐL. MARXISTÁK ÉS „NEOMARXISTÁK" VITÁJA A TŐKÉS VILÁGRENDSZERRŐL

I. *A kereskedelmi imperializmus és az egyenlőtlen csere elmélete* 95
1. A kereskedelmi imperializmus koncepciója 99
2. A csere egyenlőtlenségének kérdése az elméletekben általában 120
3. A nemzetközi csere egyenlőtlenségének értelmezése és okfejtése Emmanuel elméletében 128
4. Emmanuel ár- és bérelmélete 135
5. A nemzeti bérszínvonalak különbözőségének hatása a gazdasági fejlődés és a nemzetközi csere egyenlőtlenségére 154
6. Emmanuel felfogása a nemzetközi kizsákmányolásról, az osztályszolidaritásról és a fejlődő országok számára ajánlható gazdaságpolitikáról 168
Jegyzetek 187

II. *Az egyenlőtlen csere elméletéről folytatott vita néhány résztvevőjének álláspontja és az elmélet egyéb változatai* 212
1. Bettelheim álláspontja 212
2. Egy alternatív változat: az egyenlőtlen csere értelmezése és mechanizmusa Oscar Braun elméletében 223
3. Samir Amin nézetei az egyenlőtlen cseréről és az imperialista kizsákmányolásról 243
Az érték kategóriája, a „transzformációs probléma" és a munkaerő-érték alakulása 245
A tőkés világgazdaság egysége és a munkaerő áruvá válásának „egyetemlegessége" 252
A „perifériás kapitalizmus" értelmezése 258
A nemzetközi érték „elsődlegessége" 262

A „tényező"-mobilitás és a viszonylagos nemzetközi bérkülönbségek szerepe az egyenlőtlen cserében 266

A nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlensége és a cserélt termékek „specifikumának" kérdése 277

Politikai következtetések az osztályharcra és a társadalmi átalakulásra vonatkozóan 280

4. Jagdish Saigal álláspontja 288
5. Andersson nézetei az egyenlőtlen csere kérdésében 293

Jegyzetek 321

III. *A „világrendszer-szemlélet" és a globális felhalmozás elmélete* 336

1. Wallerstein „világrendszer-szemlélete" 340
2. A társadalmi fejlődés történelmi menetének és a formációk közötti fejlődéskapcsolatnak a kérdése 348
3. A kapitalizmus kialakulásának, ellentmondásainak, fő tendenciáinak és a centrum—periféria viszony tartalmának értelmezése 355
4. A periféria „strukturális szerepének" és kizsákmányolásának magyarázata, valamint a „fél-periféria" koncepciója 368
5. A politikai harc frontjai és a globális tőkefelhalmozás koncepciója 386
6. A szocializmus értelmezése 396

Jegyzetek 401

IV. *Néhány tanulság a marxista elmélet és a gyakorlati gazdaságpolitika szempontjából* 410

1. A kapitalizmus mint társadalmi formáció és világrendszer kérdése 411
2. A tőkés világgazdaság kifejlődésének, mozgatórugóinak és mozgástörvényeinek kérdése 421
3. A világpiaci árak, az egyenlőtlen csere és az értéktörvény kérdése 435

Előszó

E kötettel mindenekelőtt egyfajta „szellemi tartozást" szeretnék leróni az elméletek kritikájában, amelyet mindig is a politikai-gazdaságtani elemzések szerves részének és így természetes feladatnak tekintettem. Előző könyveimben ugyanis az elméletkritika talán túlságosan is egy irányba fordult: szinte kizárólag a „tipikus", jellegzetes polgári nézeteket, a tőkés világgazdaság valóságos viszonyairól hamis képet festő, történelmietlen elméleteket és a Harmadik Világ elmaradottságának apologetikus, az imperializmus szerepét elleplező magyarázatait vette célba.

Ez persze részben azzal magyarázható – és ennyiben indokolható is –, hogy a marxista elméletnek és szemléletmódnak mindig is – a múltban éppúgy, mint a jelenben vagy a jövőben – a fő ellenfele a burzsoá ideológia. Ráadásul még nem is olyan régen a szóban forgó történelmietlen és apologetikus elméletek meglehetősen túlsúlyban, sőt döntő fölényben voltak a nyugati közgazdasági irodalomban és a Harmadik Világ közgazdaságtudományi oktatásában is.

A fejlődő országok elmaradottságának a tőkés világgazdaság összefüggéseiben való okfejtése elsősorban ezeknek az apologetikus elméleteknek a bírálatára adott indokot és alapot számomra éppúgy, mint mások számára. Egyben azonban lehetőséget és alkalmat nyújtott arra is, hogy igyekezzünk felhasználni mindazokat az eredményeket, amelyeket a tőkés világgazdaság strukturális egyenlőtlenségeinek és egyoldalú függőségi viszonyainak, valamint és nem utolsósorban a fejlődő országok gazdasági szerkezete torzulásainak elemzésében marxista és nem marxista haladó társadalomtudósok már elértek.

Bizonyos értelemben természetes szövetség jött létre a „tipikus" polgári apologetika ellenében mindazok között, akik elvetették az „elmaradottság" önmagából való magyarázatát, a kapitalizmus rendszerén kívül álló, érintetlen „tradicionális társadalmak" hamis képzetét, visszautasí-

tották a tőkés világgazdaság harmonikus működésének vízióját s a tőkés nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás kizárólag pozitív hatásairól festett idillikus képet, valamint rámutattak a gazdasági függőség, dominancia és a strukturális egyenlőtlenségek nemzetközi viszonyaira. Nincs mit csodálkozni azon, hogy e „szövetség" táborába, amelyet azóta a nemzetközi irodalomban mint „*dependencia-iskolát*", illetve „*strukturalista irányzatot*" emlegetnek, elsősorban marxista kutatók tartoznak. Azok, akik a tőkés rendszer egyenlőtlen viszonyainak és egyenlőtlenítő mechanizmusainak marxi elemzése és különösen a lenini imperializmus-elmélet nyomdokait követve igyekeznek a társadalmi termelési viszonyok nemzetközi szerkezetének, így főként a monopoltőke nemzetközi tulajdonviszonyainak, a nemzetközi munkamegosztás és jövedelemszerzés szerkezetének egyenlőtlenségeit feltárni. (Ez legfeljebb azok számára lehet meglepő, akik a marxizmust csupán a nemzeti keretek között működő kapitalizmusra vélik – ha egyáltalán – alkalmazni, az imperializmus kritikát pedig a politikai frazeológia céljaira tartalékolják, míg a nemzetközi gazdasági viszonyok vonatkozásában elfogadják a polgári ökonomizmus naiv feltételezéseit.) Az azonban már talán különösnek tűnhet és bizonyos fokig még zavart is kelti, hogy marxistákon kívül sok nem marxista teoretikust is (a polgári közgazdaságtan talaján álló, de a valóság viszonyait erősen bíráló nyugati és harmadik világbeli tudósokat, kispolgári radikálisokat és különféle, gyakran a marxizmus terminológiáját alkalmazó vagy egyes marxista nézeteket is elfogadó „újbaloldali" és ún. „neomarxista" teoretikusokat) e közös névvel illetett „szövetséges táborban" találunk. Holott az előbbiek és az utóbbiak nézetei nyilvánvalóan *lényegesen* különböznek egymástól!

A felfogásbeli és szemléletbeli különbségek érthetően kevésbé kerültek napvilágra akkor, amikor még „csak" a jellegzetes polgári apologetika elleni közös fellépésről és a tőkés világgazdaság egyenlőtlenségeinek a kritikájáról volt szó, mint amikor már ki-ki az egyenlőtlenség gyökereire és mechanizmusaira vagy felszámolásának módjára vonatkozóan fejtette ki saját álláspontját. De minél inkább fejlődött és gyarapodott a szóban forgó kritikai irodalom, minél jobban előtérbe, sőt helyenként fölénybe is került a hagyományos és jellegzetes polgári nézetekkel szemben, annál inkább mutatkoztak meg az eltérések, sőt ellentétek a kapitalizmus fennálló világgazdasági „rendjét" egyaránt bíráló (de másként magyarázó) teoretikusok állásfoglalásában.

A polgári közgazdaságtan eközben egy új „palotaforradalmon" ment

keresztül, amely jelentőségében aligha marad el a „keynesi forradalométól". Neves teoretikusainak egész sora szakított a nemzetközi gazdaságra vonatkozó hagyományos, „klasszikus" és „neoklasszikus" dogmákkal, hogy a piaci mechanizmusok egyenlőtlenítő hatására és reformjának szükségességére mutassanak rá a nemzetközi gazdaság szintjén is.

A polgári reformizmusnak ez az új irányzata több területen érintkezett és keveredett a szociáldemokrácia világgazdasági reformereinek felfogásával és a kispolgári radikalizmussal, illetve a különféle szélsőséges álforradalmi nézetekkel. Ugyanakkor az általa bírált hagyományos (polgári) közgazdaságtan illúziói helyébe maga is sok új illúziót hozott. Így nem utolsósorban a világpiaci csereviszonyok egyenlőtlenségének okait és megszüntetését illetően, a nemzetközi monopóliumok magatartásának megjavítására vonatkozóan vagy éppen a technológiák kérdésében.

Egy ultraradikális, álforradalmi irányzat is mindjobban körvonalazódott. Ez a polgári közgazdaságtan új kritikai és reformista irányzatának nézeteit fogalmazta át a kispolgári elégedetlenség és olykor a lázadó anarchizmus szellemének és hagyományainak megfelelően, többnyire a marxizmusból vett nyelvezet segítségével, sőt annak egyes kiragadott téziseit jelszavakként véve igénybe. Saját, „újbaloldali" álláspontot foglalt el a tőkés világgazdaság és imperializmus természetére, a világkapitalizmus felszámolására és a forradalmi erők helyzetére vonatkozóan. Ehhez az irányzathoz nemcsak néhány, a marxizmussal és a nemzetközi munkásmozgalommal közösséget többé nem vállaló teoretikus csatlakozott, hanem olyan „neo-marxisták" is közel kerültek, akik valamely oknál fogva bizalmatlanná váltak a fejlett országok munkásosztályával és pártjaival szemben, illetve szembefordultak a szocialista országok gyakorlatával.

Történelmünk gyorsuló tempójának, a tőkés világgazdaságban végbement változások gyors egymásutániságának és ellentmondásos jellegének is a jele és következménye az, hogy a „dependencia"-, illetve „strukturalista"-iskola nemcsak oly rohamosan bővülő és gazdagodó irodalmat produkált rövid idő alatt, hanem annyira szerteágazó és ellentétes nézeteket, saját berkein belüli ideológiai konfrontációt is.

Egyre inkább feladatomnak, sőt adósságomnak éreztem egy olyan elmélet-kritikai munka megírását, amely igyekszik élesen megvilágítani – ha szükséges: az eltérések szándékos felnagyításával is – az egyébként egyaránt baloldalinak mondott (vagy magukat annak nevező) teoretikusok szemléletmódjában és elméleti–ideológiai állásfoglalásában meglevő különbségeket.

E feladat elvégzését különösen indokolttá tette az a tanulmány, amelyet Paul Streeten, a sussexi egyetem professzora írt a gazdasági fejlődésre vonatkozó elméletek fejlődéséről. (Megjelent *L'evolution des theories relatives au développement économique* címmel a *Problèmes Économiques* 1977. november 9-i számában és *Nouvelles conceptions du développement* címmel a *Finances et développement* 1977. szeptemberi számában.) Ebben a tanulmányban ugyanis Streeten nemcsak határozott és alapvetően helyes, ma is indokolt választóvonalat húzott a *Rostow* nevével jellemzett „lineáris fejlődés-koncepció" és az „elmaradottságnak" mint (a tőkés világgazdaság összefüggésében) történelmileg kifejlődött és újratermelődő (al-)rendszernek az elmélete közé, utalva ez utóbbinak a polarizáció, a dominancia és elnyomorodás koncepcióival való kapcsolatára. Streeten arra is kitért, hogy kik tartoznak ez utóbbi elméletet kidolgozó teoretikusok sorába, és itt a történelmi elődként egymás mellé (?!) helyezett Marx és List követőiként nevezte meg egyetlen csoport tagjaiként a következőket: *Frank*, *Prebisch*, *Singer*, *Myrdal*, *Hirschman*, *Perroux*, valamint *Amin*, *Brett*, *Cardozo*, *Fanon*, *Furtado*, *Galtung*, *Griffin*, *Leys*, *Seidman*, *Sunkel* és *Szentes*. Vagyis mind az elődöket illetően igencsak félrevezető az ő általánosító besorolása, mind pedig az utódokat tekintve, hiszen a tőkés világgazdaság bírálata legkülönfélébb változatainak képviselőit (reformista, „újbaloldali", neomarxista, ultrabaloldali és marxista szerzőket) sorolt együvé.

A polgári apologetika elleni fellépés és a tőkés világgazdaság fennálló rendszerével szembeni kritikai álláspont közös vonása ellenére a felsorolt szerzők nézeteinek különbözősége munkáikból jól kitűnik. Mégis szükségesnek éreztem egy polemikus munkában közvetlenül ütköztetni a fő kérdésekben álláspontjaikat. Ez már csak azért is fontosnak tűnt, mert – mint olykor tapasztalható – e merőben különböző nézetek téves vagy éppen manipulált azonosítása lehetőséget ad a polgári ökonomizmus híveinek, hogy az „újbaloldali" elméletek nyilvánvaló tévedéseire vagy túlzásaira hivatkozva támadják a marxista történelemszemléletet és dialektikát alkalmazó felfogást.

Az említett és szinte „személyre szóló kihíváson" kívül az is sürgetett egy ilyen elméletkritikai munka megírására, hogy a nemzetközi irodalomban élénk polémia kezdődött ezúttal már elsősorban „újbaloldali"/„neomarxista" és marxista teoretikusok között, éspedig főként *Emmanuel* imperializmus-elmélete, az „egyenlőtlen cseréről" írott monográfiája nyomán. E vita – mint e kötetből is kitűnik – a marxista politikai gazda-

ságtan alapvető kérdéseit is érinti, köztük néhány olyat is, amely a hazai irodalomban ma vitatott, de egyszersmind vonatkozik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a gyakorlati gazdaságpolitika több, igen aktuális problémájára is. Emmanuel koncepciója igen gyorsan nemzetközileg is nagy népszerűségre tett szert (elsősorban a fejlődő országok baloldali ideológusai körében, éspedig mint az Észak–Dél konfliktus ideológiája és az Észak munkásosztályának bírálata, illetve mint az Új Nemzetközi Gazdasági Rend megvalósítása számára útmutató elmélet). Mindez a polémiában való részvételre és e veszélyesen félrevezető elmélet részletes bírálatára késztetett. Annál is inkább, mert Emmanuel elméletének és a nemzetközi polémiának egyébként szinte semmilyen visszhangja sem volt hazai irodalmunkban, továbbá, mert nemzetközi konferenciákon olykor még marxisták részéről is az emmanueli felfogással való egyetértést tapasztalhattam.

Emmanuel elmélete a maga logikai rendszerében és szerteágazó problematikájával, továbbá nagyrészt marxista terminológiájával egyszersmind kiváló példatárnak ígérkezett. Éspedig mindazoknak a szemléletbeli, módszerbeli és felfogásbeli különbségeknek a bemutatására és megvitatására, amelyek a gyakran megtévesztő látszat vagy nyelvezet ellenére a különféle polgári eredetű kritikai-reformista, kispolgári-radikális, „újbaloldali" és „neomarxista" irányzatokat a tőkés világgazdaság megítélésében a marxizmustól megkülönböztetik. Ezért az emmanueli elmélet kritikáját (lásd Második Rész, I. fejezet) és az „egyenlőtlen cserével" kapcsolatos egyéb álláspontok megvitatását (lásd Második Rész, II. fejezet) állítottam e kötet középpontjába.

E terjedelmes fejezetekhez képest szinte csak rövid bevezetésnek számít a nemzetközi gazdaságra vonatkozó hagyományos polgári elméletnek (lásd Első Rész, I. fejezet) és az azzal szakító új, kritikai, illetve polgári-reformista irányzat nézeteinek (lásd Első Rész, II. fejezet) rövid áttekintése. Noha ez utóbbi már az 1976-ban megjelent előző könyvemnek is része volt, szükségesnek látszott a polgári közgazdaságtan új irányzatának a kritikai vizsgálatát – némileg átdolgozott, illetve kiegészített formában – ennek a kötetnek is részévé tenni. Éspedig egyrészt azért, hogy ez az áttekintés is segítsen kiegészíteni a nemzetközi gazdaságra vonatkozó elméletekről felvázolt képet, és egyben újólag ráirányítsa a figyelmet erre a hazai irodalomban és oktatásban még meglehetősen elhanyagolt új irányzatra. Másrészt pedig – és különösen – azért, hogy nyomon követhetők legyenek az „új"-baloldalinak, illetve az „új"-marxistának neve-

zett elmélet előzményei, gyökerei és a polgári közgazdaságtannal való összefüggései.

Mindebből szembetűnő aránytalanság következik a kötet szerkezetében. Ez azonban, merem remélni, nem zavarja majd az Olvasót. Nem az elméletek fejlődésének általános áttekintése, valamely elmélettörténeti feldolgozás, még kevésbé a neves teoretikusok munkásságának teljes és arányos értékelése volt ugyanis e munka célja. Ezért az egyes szerzőknek vagy egy-egy elméletnek szentelt terjedelem legkevésbé sem kívánta tükrözni az illetőnek tulajdonított jelentőséget, érdemet vagy mulasztást.

A kötetnek az utolsó kritikai része is csupán azért foglalkozik voltaképp egyetlen szerző, *Wallerstein* nézeteivel ennyire részletesen (nem mintha az ő hatása és jelentősége ezt egyébként nem indokolná), mert az ő elméleti rendszere – sok pozitívuma mellett – az „újbaloldal" egyoldalúvá torzított szemléletét példázza. A wallersteini világrendszer-szemlélet, a világszinten való elemzés kizárólagossá tétele, a tőkés rendszer „mindent átfogó", világméretű megvalósulásának képzete ugyanis éppen olyan egyoldalú leegyszerűsítés (csupán a másik végletben), mint az az ökonomista felfogás, amely a világgazdaságot az előzőleg önállóan kifejlődött és egymástól független nemzetgazdaságok „külső" kapcsolataiként értelmezi. A közös vonás a kettőben – éppúgy, mint általában is a marxizmustól eltérő valamennyi irányzatban – a dialektikus szemléletmód hiánya vagy következetlen alkalmazása. Ez megnyilvánulhat a folyamatok csak „nemzeti" vagy csak „nemzetközi" oldalának, illetve csak társadalmi vagy csak technikai oldalának hangsúlyozásában, továbbá az érték és a használati érték dialektikus összefüggésének meg nem értésében is stb.

Végül és talán szokatlan módon a kötetet egy, az elméletkritikából, sőt a bírált elméletekből és a nemzetközi vitában megfogalmazódott álláspontokból is levonható főbb tanulságok összefoglalása zárja. Ezek a további elméleti kutatások, illetve az oktatás vagy éppen a gyakorlati gazdaságpolitika számára lehetnek hasznosak és hasznosíthatók. A bírált negatívumokon túl azokra az értékekre és pozitív eredményekre kívántam itt felhívni a figyelmet, amelyekkel a „dependencia-", illetve „strukturalista" irányzat marxista és nem marxista teoretikusai is gyarapíthatják ismereteinket. Így többek között olyan témákban, illetve problémák vonatkozásában, mint például, a nemzetközi kereskedelemből, specializációból, tőke- és technológia-áramlásból stb. következő (nemcsak pozitív, hanem adott esetben) negatív hatások, hátrányok vagy veszteségek problema-

tikája, vagy általában a nemzetközi áru- és pénzviszonyok témaköre, az értéktörvény világgazdasági érvényesülésének, a világpiaci árképződés törvényszerűségeinek stb. kérdése.

Azt, hogy ezen a területen a tudományos kutatómunka nemcsak a „bőrünkön érezhető" külgazdasági problémák mielőbbi megoldását segítheti elő, hanem a marxista politikai gazdaságtan világgazdaságra vonatkozó „fejezetének" kidolgozásában mutatkozó közös adósságunk felszámolását is, – gondolom – nem szükséges bizonygatni.

E kötettel magam is szeretnék valamelyest hozzájárulni ehhez a munkához, ha másként nem, úgy legalább közvetve: az elméleti vita ösztönző hatása és az oktatás ismeretanyagának, illetve látókörének további bővítése révén.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik e munka korábbi fázisaiban észrevételeikkel, bíráló megjegyzéseikkel, illetve a vitatott kérdésekben tett állásfoglalásukkal segítettek nézeteim pontosabb és körültekintőbb megfogalmazásában s e kötetbe foglalt elméletkritika kiegyensúlyozottabbá tételében. Különösen és elsősorban szeretnék köszönetet mondani annak a nagyrészt fiatal munkatársakból álló kollektívának, amely a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen a „Fejlődés-tanulmányok" című tárgy-blokk oktatására és a kapcsolatos kutatásokra szerveződött (túlnyomórészt az egyetem Világgazdasági Tanszékén és az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében dolgozók közül) s amely az elmúlt évben az izgalmas elméleti viták egész sorozatát bonyolította le.

A szerző

ELSŐ RÉSZ

A nemzetközi gazdaság hagyományos polgári elmélete és annak újabbkori revíziója

I. A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN HAGYOMÁNYOS NÉZETEI A NEMZETKÖZI GAZDASÁGRÓL

1. Elméleti előzmények: merkantilista és fiziokrata nézetek

A tőkés társadalmi-gazdasági rendszer fejlődése – „megszületésének pillanatától" kezdve – magában hordozza a nemzeti („belső") és a nemzetközi („külső") viszonyok dialektikus egységét és ellentétét, amelynek feloldására ez a rendszer – természeténél fogva[1] – sohasem lehet képes.[2] Egyáltalában nem véletlen, hogy a kapitalizmus közgazdaságtana, amelynek fejlődése, elméleteinek egymást követő sora – így vagy úgy, hűen vagy hamisan – tükrözi a rendszer fejlődését, a tőkésosztály mindenkori érdekeit e fejlődés meghatározott történelmi szakaszában és helyein, vagyis az adott ország konkrét viszonyai között, kialakulásától kezdve magában foglalja a „külső" gazdasági kapcsolatokra, a nemzetközi gazdaságra vonatkozó nézeteket is.

A *merkantilizmus*, amely még egyszerre jelentette a gyakorlati gazdaságpolitikát, valamint a nyíltan és közvetlenül a gazdaságpolitika szolgálatába állított közgazdasági elméletet, a kifejlődő kapitalizmus terméke és elősegítője volt az eredeti tőkefelhalmozás folyamata során a korai iparosodás szakaszába lépő országokban. A merkantilizmus elméletét, pontosabban inkább gondolatrendszerét ért minden kritika és lebecsülő értékelés ellenére e rendszer valóságtartalma, érvényessége semmivel sem volt kisebb, mint a polgári közgazdaságtan későbbi elméleteinek, sőt azoknál őszintébben és nyíltabban fejezte ki a valóságban megmutatkozó és érvényesülő erőket és érdekeket. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata nemcsak a termelők termelőeszközöktől való megfosztásának folyamata volt, hanem a tőkének pénzformában végbemenő felhalmozódása is, a „gyárosok gyártásának" mesterséges folyamata is, és nem utolsósorban más országok kirablásának, kereskedelmi kiszipolyozásának, a kereskedelmi tőke világméretű expanziójának folyamata is.

A merkantilizmus a nemzeti gazdagság gyarapodását a valóságos pénz (a nemesfém) felhalmozódásában látva, kétségkívül a pénz illúziójának, a valóságos (használati) értékek ellenében a csereérték, illetve a cserélt áruk világából kinőtt és ott uralkodóvá vált pénz illúziójának hatása alá került, főként vagy legalábbis a merkantilizmus korai változatát jelentő „monetár-rendszer"-ben és különösen az ipari kapitalizmusba való áttérés megkésettségének spanyol és portugál esetében. Ez az „illúzió" azonban egyfelől e korai kapitalizmus tőkefelhalmozási folyamatának konkrét valóságát fejezte ki, másfelől pedig már tükrözte az áru- és pénzvilágnak azt a fetisizáló hatását, amely az emberi viszonyok dolgok viszonyaként való megjelenésével, a kapitalizmus kiteljesedésével és fejlődésével egyre fokozottabban jutott érvényre a közgazdasági elméletben.[3]

A nemesfémek külföldről való megszerzésének és felhalmozásának, majd – előbb ennek eszközeként, később önálló célként – az aktív kereskedelmi mérleg biztosításának rációja mögött nemcsak az az ipari kapitalizmus előtt még indokolt megfontolás húzódott, hogy amennyiben a meggazdagodásnak, a pénzbeli értéktöbblet szerzésének a forrása az egyenlőtlen csere, annyiban a nemzeti gazdagság gyarapítása csak ily módon, más nemzetek rovására megvalósított egyenlőtlen csere révén biztosítható. Meghúzódott mögötte az a reális felismerés is, hogy a nemesfémek beáramlása az általa kiváltott „árrobbanás" révén lökést adott a hazai árutermelés kiterjedésének és a potenciális tőkék koncentrálódásának, az aktív kereskedelmi mérleg pedig a hazai termelés és ipari foglalkoztatottság bővülését elősegítő, a profit pénzbeli realizálását biztosító és más országok ellenében hatalmi pozíciót eredményező eszköznek bizonyult.

Az „elmaradottság" és „fejlettség" dialektikája (konkrétan: a gyorsabban fejlődő ország lehetősége az elmaradó kizsákmányolására és e kizsákmányolás felhasználása a gyorsabb fejlődésre), a fejlődés nemzeti és nemzetközi viszonyainak ellentmondásos összefüggése (konkrétan: a másokat érő negatív nemzetközi, külső hatásnak pozitív nemzeti, belső hatásként való érvényesítése) ekkor még természetes nyíltsággal jelent meg az elméletben és gyakorlatban egyaránt.

A merkantilista elmélet voltaképp az *egyenlőtlen cserének*, a tőkés nemzetközi kereskedelemben részt vevő partnerek egyenlőtlenségének és a világkereskedelemben a mesterséges hatalmi eszközök, institucionális erők alkalmazásának (protekcionizmus) első elméleteként is felfogható.

A merkantilizmusnak mint elméletnek és mint gazdaságpolitikai gyakorlatnak a sorsa bizonyos értelemben kétfelé vált. Ha eltekintünk is a *fiziokratizmus* meglehetősen erőtlen ellenválaszától, amely részben a merkantilista gyakorlat franciaországi kudarcából nyert ihletet, részben pedig már a termelésbe behatolt tőke új viszonyait kifejező klasszikus polgári közgazdaságtan előhirnöke volt, az elméletből gyorsan eltűnt a kifejlett ipari kapitalizmus klasszikus és azt követő közgazdaságtanának hatására. (Csupán ott és addig tért időről időre vissza elméleti fegyverként, ahol és ameddig az ipari kapitalizmus mesterséges megteremtésének nemzeti feladata került napirendre.) A gyakorlatban viszont a kereskedelmi liberalizmus „legszebb éveiben" és gyakran legfőbb szószólóinak politikájában is fellelhető maradt.[4]

A francia *fiziokraták* elődeikkel vagy éppen utódaikkal összehasonlítva természetesen semmivel sem kergettek több illúziót, semmivel sem távolodtak el jobban a valóságtól akkor, amikor a külkereskedelemmel, pontosabban az exportorientált iparral szemben a belső gazdaság egyensúlyviszonyainak biztosítását és a mezőgazdasági termelés fejlesztését állították előtérbe, vagy amikor kétségbe vonták a csere általi nyerészkedésnek és a közvetlenül el nem fogyasztható pénz felhalmozásának értelmét, s a gazdaság „természeti", „örök" törvényeit keresték.

A fiziokraták álláspontja a külkereskedelemmel, a nemzetközi cserével kapcsolatban természetesen távolról sem volt egyértelműen negatív. Sőt a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás olyan előnyeire mutattak rá, mint a nemzeti munkával való megtakarítás lehetősége s a nemzet számára rendelkezésre álló fogyasztási javak mennyiségének bővítése, amelyek a klasszikusok munkamegosztási elméletének és komparatív költség elméletének elődjeként is felfoghatók. A külkereskedelemnek azonban nemcsak a merkantilizmusra jellemző mesterséges politikai eszközeit, erőszakolt és támogatott ipari exportexpanzióját utasították el, hanem a klasszikusokkal ellentétben rámutattak az általuk egyébként természetesnek és helyesnek tartott szabad kereskedelemnek bizonyos lehetséges veszélyeire, káros következményeire is. Ilyen volt számukra az olcsóbb (amerikai) agrártermékek beáramlásának a hazai agrárárak színvonalát lefelé szorító és ezáltal a földjáradék nagyságát csökkentő hatása, vagyis pontosan ugyanaz a hatás, amelynek érvényesítéséért szállt síkra *Ricardo* az angol földbirtokosok ellenében. Csakhogy *Ricardo* már az ipari burzsoázia képviselője volt és az iparosításban akkor legelőrehaladottabb Anglia közgazdásza.[5]

A fiziokrata nézetekben nemcsak a merkantilizmus erőltetett iparosítási kísérletének és a szigorú protekcionizmusnak a francia gazdaságban megmutatkozó káros és főleg a mezőgazdasági termelőket sújtó gyakorlati következményei fejeződtek ki, hanem a kereskedelmi tőke korából a tőkés termelés korába való átmenet eredményei is. Kifejeződött benne az *árutermelés kettős természetének, dialektikus ellentétpárjának* a merkantilisták által elhanyagolt másik oldala: a társadalmi-gazdasági folyamatok mellett a természeti folyamatok léte, a cserefolyamatok mellett a termelési folyamatoknak és azok természeti-technikai feltételeinek jelentősége, a pénz ellenében a valóságos, elfogyasztható áruknak a világa, az áru csereértékoldalával szemben annak használatiérték-oldala stb. És kifejeződött benne – nem kevésbé egyoldalúan, mint a merkantilizmus esetében, de a valóságot tükrözve – a kibontakozó kapitalizmus *nemzeti és nemzetközi megvalósulásának és ellentétpárjának dialektikája:* a nemzeti fejlődésnek alárendelt, azt elősegítő nemzetközi viszonyok ellenében a nemzetközi kapcsolatoknak alárendelt és ezáltal gátolt nemzeti fejlődés aspektusa is.

És talán jogosnak tekinthető, hogy amennyire túlhangsúlyozta és túlértékelte a merkantilizmus e dialektikus összefüggés egyik (a csere, a pénz, az érték, valamint a nemzetközi kapcsolatok) oldalát, annyira túlértékelte a fiziokratizmus a másikat (a termelést mint természeti folyamatot, a használati értéket, valamint általában a tőkés gazdaság belső, nemzeti vonatkozásait). E két oldal dialektikus egységének és ellentmondásának meg nem értése, az egyoldalú szemlélet érvényesülése a polgári közgazdaságtan jellemzője, szinte characteristica specifica-ja volt és maradt egész történetén keresztül.[6]

2. *A klasszikus polgári közgazdászok nemzetközi gazdaságra vonatkozó elmélete*

Ha a tőkés nemzetközi gazdasági kapcsolatokat illetően a *merkantilizmus* még nyíltan és leplezetlenül az erősnek, a másokkal szemben fölénybe kerülőnek az érdekeit tükrözte, dominanciára és más nemzetek kizsákmányolására irányuló törekvését árulta el, a *fiziokratizmus* pedig a kevésbé sikeresnek, a viszonylag lemaradónak a defenzív álláspontját, egyenlőségre törekvését és befelé fordulását fejezte ki, akkor a *Smith* és *Ricardo* által fémjelzett *klasszikus polgári közgazdaságtan* már úgy ábrá-

zolta a nemzetközi gazdaságot az erősnek, a legfejlettebbnek az érdekei alapján és szemszögéből, mintha mindenkinek, valamennyi partnernek az érdekeit fejezné ki.

Noha *Smith* és *Ricardo* a tőkés gazdaságot *belsőleg* is – mint *nemzet*gazdaságot – természetes és mindenki számára legkedvezőbb rendszerként ábrázolták, elosztási elméletük óhatatlanul feltárta az osztályok közötti konfliktusokat (elsősorban – legalábbis *Ricardónál* – a földesúri és a tőkés vállalkozói osztály közötti elentétet, de az adott jövedelemösszeg feletti osztozkodás ábrázolásával a munkás–tőkés ellentétét is). Ezzel szemben a *nemzetközi* tőkés gazdaság és kereskedelem működését illetően csupán az érdekek harmóniáját, a „mindenki nyer a cserén" koncepcióját hangsúlyozták.

Ennek alapján talán elmondható, hogy a polgári közgazdaságtan a *nemzetközi* gazdasági viszonyokat illetően előbb vált apologetikussá, mint a nemzetgazdasági viszonyok vonatkozásában. Talán elsősorban éppen ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy ugyanaz a közgazdász, *Ricardo*, aki az áruk értékének a termelésükre fordított munka mennyiségével való meghatározottságát igyekezett következetesen érvényesíteni a *nemzet*gazdaság vonatkozásában, meg sem kísérelte ezt a munkaérték-elméletet alkalmazni a *nemzetközi* gazdasági viszonyokra.[7]

A tőkés világgazdaság működésének, a nemzetközi kereskedelem, munkamegosztás, specializáció és termelésitényező-allokáció *klasszikus polgári elmélete* – ellentétben ugyanannak a smithi–ricardói klasszikus közgazdaságtannak a nemzetgazdaságra vonatkozó általános tételeivel – egészen a legutóbbi időkig a *nem* marxista közgazdaságtan általános elmélete maradt, amelyet csupán kisebb-nagyobb részleges bírálatok, korrekciók és kiegészítések értek, elsősorban a későbbi „neoklasszikus" teoretikusok részéről. Ez *egyfelől* talán anakronizmusnak és ellentmondásnak is tűnik, amennyiben ez az elmélet keletkezésekor egy meghatározott történelmi kornak, az ipari forradalom korának viszonyait és egy meghatározott ország, az akkor legfejlettebb Anglia érdekeit tükrözte, és amennyiben egész logikai és feltételrendszere összefüggött azzal az általános (nemzetgazdasági) elmélettel, amelyet a marxizmus megjelenése utáni polgári teoretikusok oly egyöntetűen és hevesen támadtak, igyekezvén azt végleg eltemetni. *Másfelől* viszont érthető is, hiszen ez az elmélet igen alkalmasnak bizonyult – különösen a kiegészítő korrekciókkal együtt – a tőkés világgazdaság mind jobban éleződő ellentmondásának, az elmaradottság és fejlettség összetartozó ellentétpárja dialektikájának, a fej-

lett, domináló centrum és az alárendelt, elmaradott periféria dichotomiájának, nemzetközi (és a periférián egyben „belső", nemzeti) dualizmusának[8] elkendőzésére. Legalábbis mindaddig, amíg ez az éleződő ellentmondás nem hozott robbanásokat és további robbanással fenyegető feszültséget a nemzetközi politikában és gazdaságban is, és ameddig a polgári közgazdaságtan megmaradt a fejlett országok privilégiumának.[9]

Ricardo világgazdasági és -kereskedelmi elmélete – nem utolsósorban azért, mert a munkaérték-elméletet már kiiktatta onnan – eleve elfogadhatóbb volt és maradt később is a burzsoázia számára, mint *Ricardo* általános közgazdaságtana. A kettő közötti összefüggés éppen azokra az elemekre terjed ki, amelyek Ricardo közgazdaságtanának gyengeségeit, a valósággal szembeni illúzióit mutatják, vagy amelyek az adott országban és történelmi periódusban még többé-kevésbé indokolt feltételezések lehettek, de másutt és később már nem.

Ilyen közös (hibás) eleme a klasszikus közgazdaságtan általános (nemzeti) és a világgazdaságra vonatkozó elméletének többek között: a mennyiségi pénzelmélet, vagyis a pénz értékének a pénz (árutömeghez viszonyított) mennyiségéből való levezetése és forgalmieszköz-funkciójának túlhangsúlyozása; az elosztási elmélet, vagyis a természetes bérszínvonalnak a létminimum szintjén való meghatározása, ahhoz való (vissza-)igazodásának demográfiai tényezőkkel való magyarázata, és a profitnak mint az adott összeg feletti osztozkodás maradékának a felfogása; a teljes foglalkoztatottság (és kapacitáskihasználás) feltételezése, vagyis a munkával és általában a termelőerőkkel való takarékoskodásnak, nem pedig a meglevő, de parlagon heverő termelőerők kihasználásának vagy új termelőeszközök fejlesztésének kizárólagos szempontja; a technika adott színvonalának feltételezése, és a tőke szerves összetételének különbözőségétől és az egyszerű és bonyolult, tanulatlan és képzett munka közötti különbségektől való elvonatkoztatás[10]; az össztermék értékének és az új értéknek az összekeverése, az összérték jövedelmekre oszlására vonatkozó *Smith*-féle dogma, valamint a megtakarítás és beruházás természetes összhangjának, egyezésének s így végső soron az összes jövedelmek elköltésének és a kereslet-kínálat természetes egyensúlyának, a termelés és fogyasztás összhangjának feltételezése (a *Say* által megfogalmazott „törvény"); és nem utolsósorban a folyamatok spontán egymáshoz igazodó, egymást korrigáló természete folytán a rendszer egészének automatikus egyensúlyt biztosító vagy helyreállító mechanizmusára vonatkozó feltételezés.

A klasszikus közgazdaságtan általános (nemzetgazdasági) egyensúlyelmélete az egymással összefüggő *mechanizmusok* olyan rendszerét foglalja magában (így a felhasznált munkamennyiség és az össztermék viszonyát, vagyis a termelési függvényt kifejező mechanizmust; az áru- és pénzmennyiség közötti viszonyt, vagyis az árszínvonalat a pénzmennyiségnek megfelelően meghatározó mechanizmust; a nominálbérek és árak viszonyát szabályozó és ezt a munkaerőpiac mozgásához és demográfiai tényezőkhöz kapcsoló mechanizmust; a termelési tényező: a munka piacán a kereslet–kínálat egyensúlyát a teljes foglalkoztatottság szintjén biztosító mechanizmust, továbbá a megtakarítás és beruházás egyensúlyát a tőke teljes felhasználása szintjén biztosító mechanizmust)[11], amelyek önmagukban is, de különösen egymáshoz való kapcsolódásuk révén a lehetséges maximális termelés és a teljes foglalkoztatottság melletti egyensúly biztosítására vagy helyreállítására, az egyensúlytól eltérítő hatások korrigálására, ellensúlyozására tendálnak. Anélkül, hogy e mechanizmusok rendszerének részletes vizsgálatába bocsátkoznánk, ami nyilvánvalóan kívül esik témakörünkön, a klasszikusok nemzetközi egyensúly koncepciójának a jobb megvilágítása érdekében vázoljuk fel annak legfőbb vonásait, az általuk sugallt következtetéseket és azok bizonyos összefüggéseit a nemzetközi gazdaságra vonatkozó koncepcióval! Majd pedig vessünk pillantást a rendszer egyes elemeinek, a mögöttük húzódó koncepcionális feltételezéseknek és a sugallt következtetéseknek is bizonyos későbbi, az apologetikus vonások erősítését szolgáló módosításaira!

Az egytényezős termelési függvény a klasszikusok leegyszerűsítő munkaérték-elméletét és a voltaképpen változatlan technikai színvonalra vonatkozó feltételezését tükrözi, amihez kapcsolódik a munka állandó, illetve a mezőgazdaságban és bányászatban csökkenő hozadékának feltételezése, és a tőke szerves összetételének figyelmen kívül hagyása vagy mellékesként kezelése. Következésképpen a termelés maximuma a munkaerő teljes foglalkoztatottsága esetén érhető el, amelyet részben közvetlenül a munkaerőpiac automatizmusa: mind a munka iránti keresletnek, mind a munka kínálatának végső soron a reálbérszínvonal szerinti alakulása és ennek a népszaporodás „törvényei"[12] szerint a létminimumhoz való igazodása biztosít, részben közvetve: a tényleges foglalkoztatottság által meghatározott össztermelésnek a pénz–ár mechanizmuson és bér–ár mechanizmuson át a munkaerőpiac egyensúlyi feltételeit meghatározó hatása juttat érvényre[13].

A pénz–ár mechanizmus a már említett mennyiségi pénzelméletet, az árképződésnek az áruk és a pénz mennyiségi viszonyaként való felfogását tükrözi (a munkaérték-elméletnek ellentmondóan), valamint a pénz „semleges" természetének feltételezését, lényegében forgalmi eszközre szorítkozó funkcionálását tartalmazza. Ez nemcsak a hitelpénz mechanizmusának problémakörét iktatja ki az egyensúlyi elemzésből, hanem a pénzáru értékképződésének, továbbá a kincsképzésnek, a megtakarított, de be nem fektetett pénztömeg felgyülemlésének, vagyis a megtakarítás–beruházás meg nem felelésének és általában a pénznek mint tőkének a problematikáját is. Ily módon a pénz–ár mechanizmus nemcsak a munkaerőpiac feltételezett automatizmusához és a munkára vonatkozó jövedelemelosztás mechanizmusához kapcsolódik (közvetlen összefüggést teremtve a megtermelt árumennyiség és – adott pénzmennyiségét feltételezve – a bérszínvonal, valamint ezen keresztül a munkaerő-kereslet és -kínálat között), hanem a tőkepiac feltételezett mechanizmusában és a tőke javadalmazását meghatározó törvényszerűségekben is szerepet játszik.

A bér–ár mechanizmus egyszerűen a nominálbérek alakulásának a termelési függvény és a pénz–ár mechanizmus által meghatározott árszínvonalhoz való szükségszerű, tudniillik a munkaerőpiac mechanizmusa által létminimum szinten meghatározott reálbérszínvonal alapján történő igazodását (vagy fordítva: az árszínvonal-változásnak a nominálbér-változáshoz való szükségszerű igazodását) fejezi ki. A munkaerőpiac mechanizmusa – a már említetteken túl – azáltal, hogy a bérek alakulását voltaképpen függetleníti a profitok alakulásától és azt kizárólag a munkaerő kereslete és kínálata alakulásával, azok mögött pedig az osztályviszonyoktól független törvényszerűségekkel, a természet által meghatározott termelési függvénnyel és a demográfiai „törvényekkel" hozza összefüggésbe, már kifejezi a „vasbértörvény" lényegét, a „magasabb bérek vagy nagyobb foglalkoztatottság" hamis és apologetikus, a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztató dilemmáját.

A tőkepiac mechanizmusa, amely érthető okokból (a tőkefelhalmozás akkor még viszonylag alacsony színvonala, a túlzott megtakarítás problémájának akkori jelentéktelensége, a profit és kamat kategóriájának nemcsak elméleti, de még gyakorlati keveredése, és általában a tőkés vállalkozó és a tőkés tulajdonos még nagymérvű egybeesése stb. miatt) a smithi–ricardói egyensúlyrendszernek talán a legkevésbé explicit eleme, a válság elkerülhetőségének optimizmusát és az egyéb mechanizmusokkal

együtt a rendszer harmonikus működésének illúzióját sugallja – az akkori viszonyok között kétségkívül indokoltabban, mint a későbbiekben. Egyszersmind kifejezi a tőke hozadékának alakulása és – ha nem is a termelés társadalmi viszonyai között meglevő[14], de legalábbis – a termelésnek a tőkekereslet, a tőkeberuházások alakulása mögött feltételezett objektív lehetősége közötti kapcsolatot.

Miként a munkaerőpiac mindkét oldala, a kereslet is és a kínálat is egyazon tényezőnek (a reálbérszínvonalnak) a függvénye a klasszikus egyensúlyi rendszerben, úgy a tőkepiac mindkét oldala, egyrészt a kínálat, vagyis a megtakarítások összege, másrészt a kereslet, vagyis a beruházások összege is ugyanattól a tényezőtől, a kamatláb reálnagyságától függ. Ugyanakkor a reálbérek nagyságának alakulása és a reálkamatok (vagy profitok) nagyságának alakulása között csupán az adott összjövedelem (össztermék), pontosabban a járadékok levonása után maradó összeg feletti osztozkodás teremt kapcsolatot.[15] Mégpedig *egyirányú* kapcsolatot: a munkának a végső soron természettörvények (fiziológiai és demográfiai törvények) által meghatározott természetes ára után maradó rész a tőke természetes hozadéka (a tulajdonképpeni „függő változó").

Ez utóbbi feltételezés, a tőke hozadékának mint adott össztermék mellett a bérek függvényének a feltételezése egyszersmind – bár a ricardói bérelméletnek egyébként ellentmondva – logikus előzményeként fogható fel a béreket „független változóként" értelmező régebbi és újabb[16] teóriáknak.

A klasszikusok általános egyensúlyi elméletének néhány alapvető feltételezése és tétele részben explicit, részben implicit módon a *nemzetközi gazdaságra* vonatkozó elméletükben is megjelenik, mások viszont kiiktatódnak onnan. Az utóbbiak közé tartozik nemcsak maga a munkaérték elve, a „természetes áraknak" a kifejtett munka mennyiségével való meghatározása[17], amely egyébként is ellentmondásba került az egyensúlyrendszer egyik lényeges elemét alkotó, s a mennyiségi pénzelmélet alapján felvázolt pénz–ár mechanizmussal, hanem a tőkék szabad mozgásának, áramlásának és ennek alapján a profitráták kiegyenlítődésének feltételezése is.[18]

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok vonatkozásában, vagyis az egymással munkamegosztást létesítő és rendszeres csereviszonyba lépő nemzetgazdaságok bilaterális kapcsolatainak vonatkozásában az általános egyensúlyrendszer előbbiekben tárgyalt elemei közül – a teljes

foglalkoztatottságot és a megtakarított tőke mindenkori teljes beruházását biztosító piaci mechanizmusok mellett, amelyek mint minden partnergazdaságban megvalósuló premisszák jönnek számításba – főként a termelési függvény, pontosabban a termelési függvények országonkénti eltérése, valamint a pénz–ár mechanizmus nyer különös jelentőséget.

Mivel a termelési függvény alakulását – a ricardói elméletben, amely a technológia megváltoztatásának hatásától voltaképpen eltekint – végső soron a természeti körülmények határozzák meg, s ezek a természeti feltételek nemcsak a különféle termékfajták szempontjából különböznek, hanem országonként is nagymértékben eltérőek, következésképpen a termelési függvény is, vagyis a járulékos (addicionális) munkabefektetések eredményeként létrejövő termelési növekmény alakulása termékek és országok szerint változatos képet mutat. Ebből a megfontolásból (és persze nem utolsósorban a feltörekvő brit burzsoáziának a földbirtokosok érdekeit szolgáló gabonavámok eltörléséért vívott harca ideológiai támogatásául) született meg *Ricardo* elmélete a *komparatív előnyökről*, a nemzetközi munkamegosztásnak a komparatív költségek szerint kialakítandó ideális rendszeréről. Ennek lényege – mint ismeretes – a partnerországokon belül az egyes termékek relatív, vagyis más termékekéhez viszonyított (nemzeti) költségének nemzetközi összehasonlítása, vagy fordított oldalról: az egyes termékek relatív nemzetközi, vagyis más országokéhoz viszonyított költségének/árának[19] az adott nemzetgazdaságon belüli összevetése. A ricardói példát alkalmazva: Ha a bortermelés költségeihez viszonyítva a textiltermelés komparatív költsége Angliában kisebb, mint Portugáliában, míg a textilköltségekhez viszonyítva a bortermelésé Portugáliában alacsonyabb (vagy más oldalról kifejezve: ha Portugália költség/ár-színvonalán számítva a textil angliai költsége kisebb a borénál, míg Anglia költség/ár-színvonalán számítva a bor költsége a kisebb Portugáliában), akkor Angliának a textiltermelésre, Portugáliának a bortermelésre érdemes specializálódnia még akkor is, ha történetesen mindkét termék esetében az abszolút költségek Portugáliában alacsonyabbak, vagyis ez utóbbi országnak abszolút előnye mutatkozna. Vagyis ha a partnerországok mindegyike annak a terméknek a termelésére specializálódik, amelyben abszolút előnye a legnagyobb, vagy abszolút hátránya a legkisebb, akkor az ilyen nemzetközi munkamegosztás folytán mind az egyes partnerországok gazdasága, mind pedig a világgazdaság nyer, hiszen az előbbiek saját termelési lehetőségei-

ket meghaladó terméktömeghez jutnak, a világ össztermelése és összjövedelme pedig lényegesen gyarapszik.

Nem kétséges, hogy ha a komparatív költségek ricardói tanának explicit vagy implicit feltételezéseit elfogadjuk – amilyen mértékben azok bizonyos térbeli és időbeli korlátok között reálisaknak mutatkoznak –, e koncepció alkalmas eszköz, gyakorlati gazdaságpolitikai módszer lehet egy nemzetgazdaság külgazdasági kapcsolatait és specializációját meghatározni képes állam számára[20] (vagy éppen egy elképzelt jövőbeli világállam allokációs döntései előkészítésének egyik formulájaként).

E feltételezések közül azonban némelyek oly mértékben teszik *statikussá* vagy *leegyszerűsítetté* a koncepciót és az általa javasolt számítási módszert, hogy alkalmazása csupán rövid távon és szűk körben, az adott feltételek változatlansága mellett lehetséges. Ilyen statikus jellegű és hatású feltételezés többek között pl. a természeti feltételeknek a termelőerők, a tudomány és a technika fejlettségi színvonalától és a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztatott megítélése, a termelési függvényt és a költségarányokat alapvetően befolyásoló technikai haladás és infrastrukturális fejlődés, valamint az ún. „internal" és „external economies", stb. figyelmen kívül hagyása, vagyis általában a széles értelemben vett társadalmi termelőerők dinamikájának, komparatív hátrányokat felszámoló, új „dinamikus komparatív előnyöket"[21] nyitó hatásának a negligálása stb. Nagymértékben *leegyszerűsítő* (és történelmileg irreális) pl. a termelési tényezők mindenkori teljes foglalkoztatottságának és a nemzetgazdaságon belüli korlátlan helyettesíthetőségének, a termelési ágak közötti transzferálhatóságának és szakmai-minőségi indifferenciájának feltételezése, továbbá a relatív ár- és a relatív költségarányok pontos megfelelésének feltételezése[22], a nemzeti költségek nemzetközi összehasonlíthatóságát befolyásoló tényezőktől való elvonatkoztatás, a pénz semleges természetének feltételezése, az egyes termékek termelhetőségének természeti korlátaitól, a természeti monopóliumtól vagy a termelési ágak társadalmi (gazdasági), technikai jellegű monopóliumától való eltekintés stb.

A koncepció e statikus állapotot tükröző és leegyszerűsítő feltételezésekből fakadó súlyos elméleti jellegű hibája a meglevő nemzetgazdasági struktúrák, termelési szerkezetek kialakulása és fejlettségbeli egyenlőtlensége iránti közömbösség, vagyis az „adottságok" kritikátlan elfogadása, valamint a specializáció közvetlen és közvetett strukturális hatásainak, a gazdasági (termelési) és a társadalmi kapcsolati effektusok-

nak, tovagyűrűző kapcsolati hatásoknak és általában a társadalmi viszonyoknak a figyelmen kívül hagyása, a történelmi, társadalmi és strukturális szemlélet hiánya.

Mindezeken túl azonban a komparatív költségek szerinti munkamegosztás ricardói elméletének az vált legfőbb hibájává, hogy *a tényleges történelem apologiájára* lehet(ett) azt felhasználni. (Ebben persze nemcsak saját téves vagy leegyszerűsítő feltételezései játszanak szerepet, hanem a viszonyok történelmi változása is, vagyis még egyes, az adott időben vagy térben eredetileg indokolt feltételezések később vagy másutt anakronisztikussá, irrelevánssá válása. Ez történt a tőke nemzetközi immobilitásának feltételezésével, valamint a viszonylag azonos fejlettségű és egymástól egyébként független országok közötti viszony esetével.)

A komparatív költségek alapján kialakítandó nemzetközi munkamegosztás rendszerének harmonikus működése azonban *Ricardónál* összefügg a nemzetközi áru- és pénzmozgásnak, az áru és pénz egymást kiegészítő, egymáshoz igazodó áramlásának mechanizmusával is. [23]

Az általános (nemzetgazdasági) egyensúlyrendszer pénz–ár mechanizmusa nemzetközileg oly módon hat, illetve oly módon kapcsolódik a nemzetközi gazdasági viszonyok feltételezett egyensúlyrendszereihez, hogy a fölös pénzmennyiségnek külföldre történő lecsapódása vagy külföldről importált árukkal való kiegyenlítődése, illetve megfordítva: a szükségesnél kevesebb pénzmennyiségnek külföldről való kiegészülése vagy a többlet-árumennyiségnek az exportja az általa előidézett árváltozások folytán egyszerre állítja helyre a belső (nemzetgazdasági) egyensúlyt és a nemzetközi csere egyensúlyát. Aranypénz (vagy konvertibilis valuta) esetén a komparatív költségekhez igazodó specializáció folyamata és a nemzetközi csereviszony kiegyenlítődése közvetlenül fejeződik ki a pénz mozgásában és a pénz nemzetközi áramlása által, míg papírpénz esetében közvetve, a valutaárfolyamok megfelelő módosulásán keresztül.

Ha a termelés nemzeti költségeinek nagyfokú eltérése az egyik ország kereskedelmi mérlegét az olcsóbban előállító országtól való vásárlások folytán deficitessé tenné, akkor egyrészt az exportáló ország árszínvonalának a pénzmozgás miatti emelkedése csökkentené a költségszínvonal-eltérést és az onnan történő vásárlásokat, másrészt az importáló országban újra érdemessé tenné a legkevésbé hátrányos termelési ágazat felfuttatását és termékeinek exportját. Vagyis a pénz–ár mechanizmus

biztosítaná azt is, hogy a nemzetközi munkamegosztás *ne* az abszolút előnyök/hátrányok szerint (egyes országok termelési lehetőségét megszüntetve és ezeket az országokat tartós kereskedelmi deficitre kárhoztatva), hanem a relatív, komparatív előnyök/hátrányok szerint, a komparatív költségarányok által megszabott határok között bontakozzék ki.

Ez a feltételezett mechanizmus azonban nemcsak téves elméleti alapokra (a mennyiségi pénzelméletre) épült, hanem ugyancsak anakronisztikussá, irreleváns leegyszerűsítéssé vált, nem utolsósorban a hitelpénz-mechanizmusok általánossá válásával, de főként a *tőkekivitel* előtérbe kerülésével és az árukivitelt kölcsönös módon elősegítő rendszerével[24], amelyben az adós–hitelezői viszony mindinkább megszűnt pusztán az adásvételi kapcsolatok átmeneti következménye vagy kísérőjelensége lenni, sőt ez utóbbiak meghatározójává vált. Ez – egyéb tényezőkkel együtt – a kumulatív eladósodásnak a szóban forgó mechanizmus illúzióját végleg szétfoszlató jelenségében fejeződik ki.

A nemzetközi áru- és pénzáramlás feltételezett mechanizmusának a nemzetgazdasági egyensúlyrendszer — mennyiségi pénzelmélet alapján felvázolt – áru–pénz mechanizmusával való összekapcsolása egyfelől ugyan „megoldást" ígért a munkaérték-elmélet és a ricardói pénzelmélet nyilvánvaló ellentmondásának feloldására (amennyiben az áruk munkaérték-összegének az adott forgási sebesség mellett meg nem felelő – a szükségesnél tehát több vagy kevesebb – pénzmennyiség az országon kívül csapódik le, illetve külföldről egészül ki), másfelől viszont végleg száműzte az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének problémáját a nemzetközi gazdaság elméletéből, legalábbis a polgári közgazdaságtan keretei között.

A világpiaci árképződés objektív, a munkaérték-elmélet alapján megállapítandó centrumának vizsgálata helyébe[25] jobbik esetben — a komparatív költségek elmélete alapján a kölcsönösen előnyös cserelehetőségeknek s az árképződés lehetséges spektrumának szélső („taszító") pontjaira vonatkozó vizsgálódás került[26], amely pontok között csupán a véletlen vagy a legnagyobb „piaci erővel" (bargaining powerrel) rendelkező partner szubjektív akarata dönt. Vagy pedig — s erre még a későbbiekben visszatérünk — a feltárandó árviszonyokat adottságként kezelve s végső soron tautologikus módon vagy szubjektív tényezők alapján felvázolt reciprok keresleti görbék metszéspontjának kutatása került a helyébe.

A világgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás ricardói képe ter-

mészetesen azt a feltételezést is magában foglalja, hogy a komparatív előnyök alapján a specializációra, a termelési erőforrások allokációjára vonatkozó döntéseket *nemzet*gazdasági szinten — az össznemzeti érdekek, a nemzetgazdasági optimum figyelembevételével — hozzák és valósítják meg. (Ez egyébként a *Ricardo* által helyesnek tartott magántőkés rendszerrel ellentétben a nemzetgazdaság állami tervezését és irányítását tételezné fel.) Mégpedig olyan egymástól *független*, *szuverén* és belső szükségleteik szerint fejlődő egységek tennék ezt, amelyek csupán a munkamegosztás és csere révén kerülnek kölcsönösen és szimmetrikusan interdependens viszonyba — a közöttük átmenetileg jelentkező kereskedelmi vagy fizetési egyensúlytalanságok automatikus felszámolódásával.

Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a feltételezés szöges ellentétbe került a tőkés világrendszer fejlődésének valóságával, amelyben a specializáció és a munkamegosztás kifejlődése egyáltalában *nem* a nemzetgazdaságok komparatív költségszámítása szerint történt, és még a fejlett országok egymás közti vonatkozásában sem a nemzetgazdasági optimum szempontjait, hanem általában a *magántőke* üzleti megfontolásait követve ment végbe. A munkamegosztás első világméretű rendszere pedig a fejlett és domináns centrum-országok magántőkéjének a gyengébben fejlett és függő periféria-országokban végzett beruházási és üzleti tevékenysége nyomán alakult ki.

A valóság, a történelmi realitás és a nemzetközi gazdaságra, munkamegosztásra és kereskedelemre vonatkozó polgári elmélet közötti eltérés és ellentmondás azonban még jobban fokozódott a ricardói koncepció későbbi „korrekciói", kiegészítései, a nemzetközi gazdaságra vonatkozó neoklasszikus és eklektikus elméletek révén.

Noha a ricardói elmélet egyik-másik feltételezésének helyességét vagy következtetésének érvényességét többen[27] kétségbe vonták és támadták a polgári közgazdaságtan *Ricardo* utáni fejlődésének különféle szakaszaiban is, e részleges támadások mint az általános esettől való kivételek[28] koncepciói vagy mint paradox-koncepciók[29] regisztrálódtak a köztudatban. A neoklasszikus korrekció pedig, jóllehet a ricardói rendszer jónéhány alapfeltételezését adta fel, az elmélet továbbfejlesztésének, modernizálásának, nem pedig helyettesítésének vagy kiforgatásának tűnt.

Mint láttuk, a nemzetközi gazdaság és csere eredeti, klasszikus elmélete tehát naivan optimista és mindinkább irreálissá váló képet festett a tőkés világgazdaság rendszeréről. A nemzetközi gazdaság spontán

mozgásának (amelyet a nemzetgazdasági érdeket szem előtt tartó nemzeti államok racionális cselekvésével, illetve az össznemzeti érdekekkel természetesen egybeeső magántőkés érdekek érvényesülésével s a magántőke ennek megfelelő racionális tevékenységével hozott összefüggésbe) és a nemzetgazdaságok közötti szabad áru- és pénzmozgásnak a rendszer egyensúlyát biztosító funkciót tulajdonított. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok (csereviszonyok) egyensúlyát esetlegesen megbontó változásokat reverzibilis jellegűnek tartotta, amelyek e változásokat végső soron felszámoló, ellenkező irányba fordító s az egyensúlyt helyreállító változásokat indukálnak. A rendszer egyensúlyát egyben az érdekek harmóniájának megtestesítőjeként fogta fel. A komparatív előnyökre épülő nemzetközi munkamegosztást valamennyi nemzetgazdaság számára előnyösnek minősítette, amennyiben az a specializáció és csere révén növeli a fogyasztásra rendelkezésre álló áruk mennyiségét (anélkül, hogy egyoldalú nyerészkedéshez, valamely gazdaságban a profitráta emelkedéséhez vezetne), és biztosítja a globális jólét elérhető legmagasabb fokát. A termelési tényezők (pontosabban a működő tőke) nemzetközi immobilitásának – akkor még indokolt – feltételezése és a *tökéletes versenynek*, a piaci viszonyok (a világkereslet, illetve a világpiaci ár) egyoldalú befolyásolását kizáró atomisztikus versenypozícióknak a feltételezése, valamint a nemzetközi kereskedelemben és munkamegosztásban részt vevő *partnerek egyenlőségének* és függetlenségének (illetve azonos mértékben kölcsönös függőségének) hite egészítette ki a nemzetközi egyenlőségről és harmóniáról általa felvázolt, idealizált képet. A technikai fejlődéstől és a kumulatív strukturális hatásoktól való elvonatkoztatás következtében, valamint a komparatív előnyöknek pusztán a változatlannak feltételezett természeti adottságokra korlátozott, vagyis statikus értelmezése folytán kizárta a komparatív előnyök ellenkező irányban történő változásának, illetve az ellenkező oldalon történő megjelenésének lehetőségét. A termelés méreteiből adódó előnyök negligálása folytán pedig — amely természetesen összefüggött a technikai haladás figyelmen kívül hagyásával — még az egymástól függetlennek feltételezett partnerek viszonyából is kikapcsolta a domináns, illetve gyorsabban fejlődő partner esetét.

3. A klasszikus tételek korrekciói és kiegészítései a neoklasszikus és a keynesi elméletekben

A klasszikus feltételezések és tételek korrekciója és újrafogalmazása a nemzetközi gazdaságra vonatkozó *neoklasszikus* és egyéb, majd keynesiánus elméletekben vagy ezek eklektikus keverékében csak nagyon kevéssé tette reálisabbá az elődök által felvázolt képet. Sőt e kép több vonatkozásban még tovább torzult: Egyfelől a vulgáris polgári elméletek[30] „eredményei" következtében, így a szubjektív értékfelfogás, majd az abból született „opportunity cost" -elmélet[31] és a nemzetgazdaságoknak — még nemzetközi kapcsolataikban is — *mikroegységekkel* (egyes vállalatokkal, illetve egyes árukkal) való felváltása révén[32] távolodott el még jobban a valóságtól, másfelől magának a valóságnak a továbbmozgása, a vélt ideális állapottól való fokozódó eltérése miatt.

A *parciális egyensúlyelmélet* kereslet- és kínálat-elemzésének és az egyensúlyelmélet tételeinek egyszerű alkalmazása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén *A. Marshall* számára is megengedhetetlennek tűnt, s ezért külön elméletet[33] dolgozott ki a nemzetközi gazdaságra vonatkozóan. A marshalli *„reciprok kereslet"* (illetve reciprok kereslet/kínálat) elmélete azonban, amelynek alapgondolata már *J. S. Mill* elméletében megjelent, nemcsak a marshalli elmélet általános hibáját tükrözi, hogy ti. az árak kettős és végső soron szubjektív meghatározottságúak[34], hanem ezen felül még azzal a problémával is terhes, hogy szerzője az egymással – nemzetközi – kapcsolatba lépett gazdaságok belső szektorait és viszonyait elválasztotta azok külső kapcsolatának problémájától, s így – többek között – a külgazdasági kapcsolatoknak a belső (termelékenységi, ár-, keresleti stb.) viszonyokra való hatását negligálta. A nemzetközi egyensúly kérdését a légből kapott (adottnak vett, vagyis objektíve meg nem határozott árviszonyokat, illetve keresleti elaszticitásokat feltételező) reciprok keresleti görbék metszéspontjának problémájára egyszerűsítette, s ennek nyomán megindulhatott az egyensúlyi feltételek matematikai pontosítása, a görbékkel és egyenletekkel való népszerű játék. És bár a kereslet elaszticitásának vizsgálata révén, valamint a termelési tényezők adott mennyiségét feltételező opportunity cost elmélettel szemben (újra) visszahozva a termelési tényezők mennyiségi növekedésének kérdését jelentősen hozzájárult a nemzetközi gazdaság elméletének fejlődéséhez, a tőkés világgazdaság képe az önmagát automatikusan helyreállító egyensúly koncepciójával, a partnerek egyen-

lőségének és a teljes foglalkoztatottság megvalósulásának e feltételezésével nála is illuzórikus és irreális maradt.

A nemzetközi egyensúlyi elmélet újabb megfogalmazásaiban már helyet kapott a *technikai fejlődés* is, de azzal a feltételezéssel, hogy bárhol is következzék be technikai haladás, annak előnyeiből mindenki részesül. Az érdekek *harmóniája* is kiegészítő bizonyítást nyert a dimenzionális előnyök, a nagyüzemi méretek költségcsökkentő hatása (és a növekvő hozadék) esetének figyelembevételével. A komparatív előnyök alapján történő specializáció formulája és a nemzetközi munkamegosztás és allokáció elmélete is új elemekkel, új feltételezésekkel és tételekkel egészült ki.

A határtermelékenységi elméletnek és az arra épült jövedelemelosztási elméletnek megfelelően az általános (nemzetgazdasági) egyensúlyrendszer belső mechanizmusában a munkaerőpiac önszabályozása – a létminimum fiziológiai törvénye és a kapcsolódó demográfiai hatások helyett – a munka határtermelékenységéhez, a tőkepiac egyensúlya pedig a kamatnak a tőke határtermelékenysége által meghatározott természetes rátájához kapcsolódik. A termelési tényezők határtermelékenysége egyaránt meghatározza egyfelől árképző szerepüket, vagyis mint költségeknek az áruk árában komponensként való megjelenését, és másfelől a termelési tényezők javadalmazását. Ily módon az áraknak, illetve a költségeknek és jövedelmeknek ez az újrafogalmazott, de a klasszikusok által is feltételezett összhangja az általános egyensúlyrendszer egyik tartópillére maradt, miközben végképp elmosódott az árak és jövedelmek képződésének a termelés társadalmi viszonyaival való összefüggése, és az elosztási viszonyokból eltűnt az osztályok közötti konfliktus lehetősége. A munka és a tőke jövedelme az elméletben most már *látszólag*[35] azonos módon, azonos elvek alapján határozódott meg, ellentétben a ricardói elosztási elmélettel, amely még sugallta a kérdést: miért határozzák meg eltérő természetű tényezők (az egyik esetben a létfenntartás fiziológiai törvényei, a másik esetben viszont a gazdasági körülmények) a jövedelmek alakulását.

A technika megnövekedett szerepének és a természeti tényezők viszonylag lecsökkent jelentőségének tükröződéseként – és egyszersmind a tőkés termelési mód kifejlettségét is jelezve – a termelési tényezők tökéletes helyettesíthetőségének és mobilitásának, továbbá a tényezőpiacok tökéletes voltának feltételezése mindinkább általános premisszája lett az önmagát helyreállító és optimumot biztosító egyensúlyrendszernek.

A nemzetközi csere és munkamegosztás vonatkozásában a termelési függvények (természeti körülmények okozta) eltérései helyett a termelési tényezőkkel való ellátottság, az egyes termelési tényezők relatív bősége vagy szűkössége került a vizsgálódás középpontjába, s ennek megfelelően fogalmazódott át a komparatív előnyök szerint alakuló nemzetközi munkamegosztás és allokáció elmélete is. (Ennek leghatásosabb és egyben legismertebb kifejtése *B. Ohlin* és *E. F. Heckscher* munkáiban található.[36])

A termelési tényezők eltérő szerkezete és jövedelmezősége miatt fennálló relatív árkülönbségek hatására egymással kereskedelmi kapcsolatba és munkamegosztásba lépő országok a termelésnek arra az ágazatára *specializálódnak*, amely a bőségben levő – relatíve alacsonyabban értékelt – termelési tényező legnagyobb mértékű foglalkoztatását biztosítja, vagyis amely tényezőnél komparatív előnyük mutatkozik. Ennek folytán azonban annak a termelési tényezőnek a díjazása, amelynek kereslete a nemzetközi munkamegosztás hatására megnőtt, a relatíve szűkében levő tényezőkéhez képest emelkedik. Így nemcsak általában emelkedik a jövedelemszínvonal, hanem csökkennek (majd végül is eltűnnek[37]) a termelési tényezők díjazásában mutatkozó nemzetközi egyenlőtlenségek is.

A termelési tényezők nemzetközi immobilitásának feltételezése helyett tehát (amely legfeljebb csak „egyszerűsítésként" szerepel a modellekben[38]) a beruházandó tőkének a tőke alacsonyabb határtermelékenységét biztosító területekről (ahol ti. bőségben van) a tőke magasabb (vagyis a munka alacsonyabb) határtermelékenységét biztosító területek felé történő természetes áramlására és ezzel a termelékenységi (és fejlettségbeli) különbségek nemzetközi kiegyenlítődésének tendenciájára vonatkozó feltételezés jelenik meg a nemzetközi egyensúly újrafogalmazott elméletében[39]. A tőke nemzetközi mozgásának, a tőkehiányban szenvedő elmaradott országokba való áramlásának az egyensúlyt, az erőforrások optimális kihasználását és maximális jólétet biztosító hatására vonatkozó téveszme így vált a „diffúziós" koncepció[40] elméleti alapjává.

Amennyiben a nemzetközi csere és munkamegosztás optimális rendszerének kialakulását most már – az elmélet szerint – a termelési tényező (tőke) spontán mozgása, nemzetközi áramlása is biztosítja, annyiban feleslegessé is válik a nemzetgazdasági szemlélet (amely még *Ricardónál* oly határozott volt), és eltűnik a nemzetgazdasági szintű döntés illúziója

is a tőkés világgazdaság elméleti képéből. A mikroszemlélet, a racionális vállalati döntések pragmatikus és „steril" világa egyre inkább megjelenik a nemzetközi gazdasági viszonyok elméletében is, hogy a történelmi előzményektől, többek közt a már kialakult specializáció következményeitől függetlenített tényezőellátottság, valamint a nemzeti és osztály-hovatartozástól függetlenített vállalkozói racionalitás, az eredetüket és társadalmi hátterüket el nem áruló költségek és keresletrugalmasságok vizsgálata váljék a nemzetközi gazdaságtan témakörévé. Az elmaradottság és fejlettség dialektikájának és a nemzeti–nemzetközi ellentétpárjának reális problematikája – ha lehet – még messzebb kerül a polgári közgazdaságtan vizsgálódási körétől.

A krónikus munkanélküliség és kapacitáskihasználatlanság, valamint a tőkés gazdaság nagy világválsághoz vezető ciklikus mozgása a polgári közgazdaságtan *„keynesi forradalmát"* váltotta ki. Ez a „forradalom" csapást mért a teljes foglalkoztatottság automatizmusának és a megtakarítások, beruházások automatikus kiegyenlítődésének feltételezésére az általános (nemzetgazdasági) egyensúlyelméletben, és következésképpen a nemzetközi gazdaság automatikus egyensúlya rendszerének premisszáira is, továbbá kérdésessé tette a szabad kereskedelem idealizált előnyeit (legalábbis) a teljes foglalkoztatottságot el nem ért nemzetgazdaságok esetében. Keynes újra a nemzetgazdaság mint makroökonómiai termelőegység viszonyát helyezte a nemzetközi gazdaság vizsgálatának középpontjába. A keynesi elmélet általános belső gyengeségei és ellentmondásai[41], valamint a nemzeti államok „politikai akarata ellentétbe kerülésének"[42] problémájától való elvonatkoztatása azonban minimálisra csökkentette a keynesizmus „forradalmasító" hatását a nemzetközi egyensúly koncepciójára. E hatás inkább csak abban nyilvánult meg, hogy a nemzetközi szabad kereskedelem és munkamegosztás (továbbá tőkeáramlás) harmonikus működését a feltételezetten teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatottságot megvalósító nemzetgazdaságok közötti kapcsolatok esetére vonatkoztatták ezután, s az egyensúly feltételeinek vizsgálatában a neoklasszikus „elaszticitás-megközelítési módot" a keynesi „abszorpciós megközelítési mód" váltotta fel, vagy inkább egészítette ki. A teljes foglalkoztatottság fenntartásának feladatára való hivatkozással a nemzetközi egyensúly elmélete már felmentést is nyert a valóságos problémák elemzésének követelménye alól. A szabad kereskedelem és a teljes foglalkoztatottság politikájának összehangolása a régi és az új – *Keynes* által kidolgozott – eszközök (hitel- és devizapolitika, leérté-

kelések, lebegő árfolyamok), monetáris intézkedések révén megoldható kérdésként vetődött fel. Az ár-, illetve keresleti görbék és rugalmasságok helyettesítése vagy kiegészítése az (ugyancsak „adott", a kapcsolatok fejlődése által nem befolyásolt) jövedelmi, illetve import görbék és hajlamok kategóriájával nemigen változtatott a naiv egyensúlykoncepció lényegén. A helyes, racionális (egyéni, vállalkozói vagy éppen kormányzati) döntéseknek, s rajtuk keresztül a „láthatatlan kéz" érvényesülésének a feltételezése és a világgazdaság tökéletesen kompetitív (monetáris) modellje továbbra is a koncepció tengelyében maradt. A monopóliumok világa legfeljebb csak a piac tökéletességét zavaró kivételes, átmeneti, másodrendű jelenségként jöhetett számításba mint a korlátozott verseny *J. Robinson*, illetve *E. H. Chamberlin* által vizsgált esete.

A nemzetközi tőkés rendszer egyensúly felé haladó, végső soron harmonikus működésének eszméje – a hozzátartozó dogmákkal és feltételezésekkel együtt – az újrafogalmazott, illetve„ korrigált" nemzetközi-egyensúly-elméletbe is átöröklődött.

Noha a nemzetközi gazdaság konvencionálissá (és mindinkább eklektikussá) váló elméletének egyik-másik tézisét és feltételezését korábban is és mások által is érték már bírálatok a polgári közgazdaságtanon belül is[43], frontális támadás a konvencionális dogmák és neoklasszikus feltételezések ellen csupán a legutóbbi időkben bontakozott ki.

Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetközi kereskedelem és pénzügyek mechanizmusának – a Bretton Woods-i remények ellenére – szembetűnően megnyilvánuló zavarai egy újabb „forradalom" indítékaivá váltak a polgári közgazdaságtanon belül. Az országok egy – főként a Harmadik Világhoz tartozó – csoportjának krónikus kereskedelmi és fizetési gondjai, felhalmozódó eladósodásuk, a fejlett és az elmaradott országok közötti szakadéknak – mind gazdasági-jövedelmi, mind kulturális, tudományos és technikai értelemben való – elmélyülése szintén alapot szolgáltatott az elmélet radikális megváltoztatásához.

Ahogyan a keynesi fordulat bizonyos klasszikussá merevedett dogmák és feltételezések feladását jelentette – anélkül azonban, hogy a közgazdaság- és társadalomtudomány polgári alapjaival szakított volna –, úgy ez a második „forradalom" is voltaképpen a polgári közgazdaságtan rendszerén belül maradt. Vagyis ez a radikális változás egyfajta „palotaforradalomnak" tekinthető csupán, még ha gyermekei közül többen eljutottak a rendszerrel való szakításig is.[44]

Bár ezt a „forradalmat" nem lehet egyetlen személy nevével fémjelezni[45],

mégis körvonalazható néhány nevesebb teoretikus – igaz, sokszor térben és időben is meglehetősen távol eső, sőt tematikailag is különböző – munkáinak az együttesével. E *„post-keynesiánus forradalomnak"*, amely persze nemcsak időben követi a keynesit, hanem ahhoz sok vonatkozásban szorosan kapcsolódik is, a tárgya tehát a nemzetközi gazdaság.[46] A nemzetközi gazdasággal foglalkozó elméletek megújulásának hatása azonban a hagyományos értelemben vett közgazdaságtanra, illetve a közgazdasági gondolkodásmódra is jelentős. E hatásnak és az elmélet konkrét eredményeinek, valóságos dimenzióinak a feltárása természetesen külön tanulmányozást (a világgazdasági elméletek történetének körébe vágó elemzést) igényel, amelyre itt nem vállalkozhatunk. Az elméleti revízió nemcsak a „keynesi forradalomhoz" képest jelent előrelépést a nemzetközi gazdaság viszonyainak tanulmányozásában, hanem értékes hozzájárulásnak bizonyult az ún. periféria, vagyis az elmaradott országok problémáinak reálisabb elemzéséhez is.

Nehéz lenne megítélni, hogy a dogmák és feltételezések, valamint a belőlük levont következtetések kritikájában kié a legnagyobb érdem. A támadás széles fronton bontakozott ki, viszonylag sok résztvevővel. Ezek között akadnak olyanok, akik az első előrenyomulás után pihenőt fújtak vagy visszafordultak, de olyanok is, akik tovább törtek előre kritikájukkal.

JEGYZETEK

[1] E sommásnak tűnő értékítélet bővebb indoklására és magyarázatára ehelyütt nincs mód, de nem is szükséges, mivel egy másik könyvünk a nemzetközi kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről, az elmaradottság és fejlettség újratermelődő ellentétéről, a nemzetközi kapitalizmus aszimmetrikus függőségi rendszeréről és kizsákmányolási viszonyairól, valamint a nemzetköziesedő tőke nemzeti erőszakszervezethez, nemzetállamokhoz való kötődéséről stb. – remélhetőleg – elegendő érvül szolgál. (Lásd *Szentes Tamás:* Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1976.)

[2] Egyike a legmegtévesztőbb leegyszerűsítéseknek és történelmietlen „didaktikai" magyarázatoknak az, amely – különösen a tankönyvekben fellelhetően – úgy ábrázolja a kapitalizmus nemzetközi kibontakozását vagy a tőkés világgazdaság kifejlődését, mint a kapitalizmus nemzeti megvalósulását *követő evolúciós* folyamatot, a nemzeti termelőerőknek a nemzetgazdasági kereteket fokozatosan és

mindinkább meghaladó növekedésének következményét. Vagyis voltaképpen csak a termelőerők evolúciós folyamatára, „önfejlődésére" koncentrál, megfeledkezve arról, hogy a termelőerők fejlődése mindenkor a társadalmi termelési viszonyok között megy végbe, hogy a tőkés termelőerők fejlődését a tőke szükségletei és mozgástörvényei befolyásolják, és hogy a termelőerők nemzetgazdasági kereteken való „túlnövése" mindig viszonylagos jelenség – tudniillik a tőkés viszonyok között a tőke szükségleteinek, a tőkefelhalmozás törvényszerűségeinek összefüggésében értelmezendő jelenség. Nem vitatható persze (sőt egyes „neomarxista" nézetek ellenében nagyon is hangsúlyozandó), hogy a tőkés termelőerők fejlődésében egyszersmind az általános emberi termelőerők fejlődésének momentuma is benne lappang, és e növekedésnek megvannak a maga törvényszerűségei, követelményei és következményei, amelyek a termelési módnak éppen ezt a társadalmi formációk során áttörő öröklődő és gazdagodó elemét teszik azzá a dinamikus erővé, amely az őt korlátozó termelési viszonyok társadalmi szétrobbantásának feladatát történelmi napirendre tűzi. De ez még nem indokolja és igazolja a termelőerők és termelési viszonyok dialektikáját negligáló előbbi (sem pedig az utóbbi) felfogást.

Ez a fentiekben említett ábrázolás nemcsak „visszafelé", a múltra vonatkozóan hamis és megtévesztő, amennyiben – többek közt – elleplezi a külső forrásoknak, expanziónak és kizsákmányolásnak a szerepét a tőke eredeti felhalmozásának folyamatában és azt követően, hanem „előre felé" is, a jelen tendenciáinak és jövőbeli következményeiknek megítélése szempontjából is. Ez utóbbi a tőke valóságos nemzetköziesedése, a rendszer totális transznacionalizálódása, az osztályviszonyok és osztályharc teljes globalizálódása tendenciáinak korlátlan megvalósulására, tényleges realizálódására vonatkozó nézetekben mutatkozik meg, amelyekre később még visszatérünk. (Ugyancsak vissza kell térnünk a későbbiekben arra a felfogásra is, amely – szintén tagadva a termelőerők és társadalmi termelési viszonyok fejlődésének dialektikáját – a kapitalizmus fejlődésében és nemzetközi expanziójában kizárólag a tőkés társadalmi viszonyok megvalósulását és kiteljesedését látja, és következésképpen egyben a kapitalizmus felszámolását vagy elkerülését a tőkés termelőerőknek a felszámolásával, illetve kirekesztésével is azonosítja.)

[3] *Arghiri Emmanuel*, aki – úgy tűnik – a korai merkantilisták munkáit és a „metallizmus" híveinek a nemesfémek természetes tulajdonságaira és szubjektív értékére vonatkozó megállapításait ebből a szempontból figyelmen kívül hagyja, hajlamos teljes mértékben felmenteni a merkantilizmust az illúzió vádja alól, és választóvonalat húz a valósággal kapcsolatot tartó merkantilizmus és – a fiziokrata *F. Quesnay*től kezdve már – a valóságos világtól elszakadt, konstruált modellekkel játszó későbbi polgári közgazdaságtan között. (Lásd *Arghiri Emmanuel:* Unequal Exchange. A Study of the Imperialism of Trade. Monthly Review Press, 1972. XIV–XVII., XXXVII. old. 15. lábjegyzet.)

Bár a merkantilizmus gyakori félremagyarázását és félreértékelését illetően sok mindenben igaza van (különösen, ha a kifejlett merkantilizmus olyan teoretikusait vesszük alapul, mint *Thomas Mun*, és főleg, ha figyelembe vesszük a merkantilista protekcionizmus tényleges fennmaradását napjainkig), egy ilyen határvonal aligha elfogadható. *Emmanuel* túlságosan is csak egyetlen szempontból ítélkezik, és nemcsak a merkantilizmus valóságtükrözésének hamis áttételeit, torzításait (így a pénz fétisét, a csere jelenségeinek téves elsődlegességét stb.) mellőzi, hanem azt

is elvitatja, hogy a későbbi elméletek a megváltozott történelmi összefüggések közepette ugyancsak valóságos osztályérdekeket és gyakorlati célokat szolgáltak, és – akárcsak a merkantilizmus – az általuk rajzolt és kétségkívül egyre fokozottabban torzító kép által végső soron ugyancsak a valóságot tükrözték – még ha hamisan is – vissza.

Ha a társadalmi-történelmi valóság ábrázolásának hűsége mértékét illetően *választóvonalat* kívánunk húzni a kapitalizmus közgazdasági elméletének egyes korszakai vagy iskolái között, akkor sokkal inkább indokolt e választóvonalat az ipari forradalom klasszikus közgazdaságtanának *smithi–ricardói* iskolája és az azt követő korszakok iskolái között megvonni. Mert bármennyire is természetesnek, örökkévalónak és kvázi-tökéletesnek vélte is naivan *Smith és Ricardo* a gazdaság kiteljesedő tőkés rendszerét, az ő ábrázolásukban még valóságos osztályok viszonyai és konfliktusai jelennek meg, a társadalmi javak és értékek valóságos eredete (a munkaérték-elmélet révén) még nyomon követhető, a kereslet, csere és elosztás viszonyai hátterében a termelés viszonyai még felfedezhetők. Nem is szólva arról, ami egyben magyarázat is az előbbiekre, hogy ez az iskola egy akkor még haladó, aktív és feltörekvő, a korhadt feudális társadalom átalakításán fáradozó burzsoázia érdekeinek volt kifejezője. Mindezt a történelmi szemlélet mondatja el velünk, és nem egyszerűen valamiféle „kegyelet" egy olyan elméleti iskola iránt, amely – mint köztudomású – a marxi politikai gazdaságtan tudománytörténeti elődje és forrása volt.

A polgári közgazdaságtannak mint társadalomtudománynak az ezt követő általános vulgarizálódása és egyfelől a társadalmi valóságtól mindjobban eltávolodó absztrakt logikai formulák, történelmietlen „robinsonádák" és üres szubjektivizmus, másfelől a szűk üzleti prakticizmus és mikroökonómiai számítástechnika világába menekülése éppúgy tükrözte a már hatalmában megerősödött és haladó vonásait elvesztett burzsoázia módosult érdekeit, mint a klasszikus közgazdaságtan munkaérték-elméletének a marxizmus által korrigált következetesen továbbfejlesztett formában a munkásosztály ideológiai fegyverévé és ezáltal a burzsoázia számára „szalonképtelenné" válását.

De minden vulgarizálódása ellenére sem szűnt meg a későbbi polgári közgazdaságtan a valóságos osztályérdekeket kifejezni és gyakorlati célokat szolgálni. Fejlődése és eredményei éppúgy megérdemlik a megfelelő történelmi összefüggések között történő értékelést, mint bármely korábbi ideológia.

[4] „Rövid és jelentéktelen megszakításoktól eltekintve – írja *Emmanuel* – a világ normális gyakorlata a protekcionizmus volt és maradt." *(A. Emmanuel:* Id. mű, XIII–XIV. old.)

[5] Jól illusztrálja ez is, hogy a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó felfogás hogyan kapcsolódik az adott ország fejlődési szakaszához és osztályviszonyaihoz.

[6] Noha *Marx* épp az áru és az árutermelő munka kettősségének feltárásával kezdte a kapitalizmus politikai gazdaságtanának megalapozását, és a gazdasági jelenségeket és folyamatokat mint egyfelől a természeti-anyagi-technikai jelenségek és folyamatok, másfelől a társadalmi-emberi jelenségek és folyamatok *dialektikus egységét* fogta fel, e dialektikus összefüggések figyelmen kívül hagyása és az egyik vagy a másik oldal túlhangsúlyozása olykor még marxista szerzők munkáiban is fellelhető.

[7] Mindez, ha nem is igazolja, némileg magyarázza *A. Emmanuel* előbbiekben vitatott megállapításait a merkantilizmus utáni közgazdaságtan irrealitásáról. A merkantilizmus felülértékelése nála persze elsősorban abból fakad, hogy ő is, miként a merkantilisták, a *csere* jelenségére koncentrál, s a csere egyenlőtlenségében véli felfedezni a gazdagság/szegénység, pontosabban a kizsákmányolás alapvető forrását.

[8] Már itt megjegyezzük, hogy egyes marxista szerzők erősen idegenkednek a „dualizmus" szó használatától, s azt a polgári elmélet szótárába száműzik. Véleményünk szerint felesleges e terminológiai kérdésnek túl nagy jelentőséget tulajdonítani, hiszen a döntő az, hogy milyen tartalommal, milyen értelemben használjuk e kifejezést: két egymástól független entitás egymás melletti létezésének jelölésére szolgál-e, miként az „elmaradottságot" magyarázni próbáló „szociológiai dualizmus" polgári elmélete, amelyet egyik előző „Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban" (Kossuth Könyvkiadó 1976.) c. könyvünkben részletesen bíráltunk, avagy a dialektikus ellentétpár két pólusának együttesét fejezik-e ki vele, amelybe beletartozik a meghatározó és meghatározott, a domináns és az alárendelt viszonya is. Ez utóbbi, helyes értelemben használva, az elmaradott periféria belső dualizmusa, vagyis a külföldi eredetű, külső befolyást biztosító, kifelé orientált és meghatározó, domináns tőkés szektor és a neki alárendelt, őt szolgáló és általa működési feltételeiben módosított prekapitalista szektor dualizmusa szervesen (és dialektikus egységben) függ össze a centrumnak és perifériának a tőkés világgazdaság függési és kizsákmányolási kapcsolatrendszerét magában foglaló dualizmusával.

[9] Egyes, viszonylag lemaradó európai országok közgazdasági teóriái persze már korábban is helyet kaphattak a polgári közgazdaságtan „épületében", ezek azonban nemcsak a viszonylag lemaradónak, a „pillanatnyilag" hátrányos helyzetűnek a szempontjait tükrözték, hanem ez utóbbi számára az utolérésnek, sőt az élre törésnek a kilátásait is, és ennyiben csupán az általános eset bizonyos kivételeinek, egyfajta ideiglenes, átmeneti állapotnak a sajátosságait és követendő politikáját kutatták. (Tipikus példája ennek a német *F. List* közgazdasági elmélete.) Ezek is a tőkés világgazdaság centrumának ideológiai világához tartoztak, illetve azon belül maradtak, még ha az adott történelmi időpontban és országban csupán a centrumhoz való felzárkózás ambícióit fejezték is ki.

[10] Az absztrakt (vagyis általános emberi) eleven munkának képzettség szerinti struktúráját, vagyis az összetett munka egyszerű munkára való redukálásának skáláját *A. Emmanuel* a „munka szerves összetételének" nevezi. (Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű. 248. old.)

[11] Ezeknek a mechanizmusoknak és kapcsolódásuknak jól szemléltető, koordinátarendszerekben való grafikus ábrázolása megtalálható *Gardner Ackley* „Macroeconomic Theory" c. könyvében (The Macmillan Company, New York 1961. VI. fejezet). Kár azonban, hogy Ackley ábrázolásában összemosódnak az eredeti ricardói „klasszikus modell" tételei és feltételezései a későbbi koncepciókéval, így pl. a határtermelékenységi elméletével. Ezáltal az elmélet fejlődésének, módosulásának történelmi-társadalmi összefüggéseire sem derülhet fény. *(Ricardó* elméletében a reálbérszínvonal létminimumhoz való igazodását demográfiai „törvények" biztosították, ezzel szemben a marginalista iskola jövedelemelosztási elmé-

letében a munka határtermékének megfelelő bérszint biztosítja az egyensúlyt. *Ackley* ez utóbbinak megfelelően írja fel függvényeit, holott a jövedelemszintnek vagy a munkaerőpiac egyensúlyának ilyen meghatározásához nemcsak *Ricardó*nak semmi köze, de az már a jövedelemelosztás valóságos tőkés viszonyait elkendőzni törekvő, még az elosztási (osztozkodási) konfliktus ricardói lehetőségét is tagadó burzsoá apologetikának a megnyilvánulása.

[12] *Marx* annak idején ironikus hangon szólt a klasszikusok-népesedési elméletéről, arról a feltételezésükről, hogy a munkaerő kínálatát a szaporodásnak, a munkásnépesség „termelésének" alakulása szabja meg, amely a létminimumnál magasabb reálbérek esetén „túltermelést", fölös munkaerőtömeg keletkezését és a túlkínálat folytán a bérszint visszaesését idézi elő, a létminimumnál alacsonyabb bérek mellett viszont „alultermelést", növekvő halálozási, illetve csökkenő születési rátát vált ki, ami a lecsökkent munkaerő-kínálat révén felfelé igazítja ki a reálbérszínvonalat.

[13] Vagyis ha pl. bármely oknál fogva átmenetileg a meglevőnél kevesebb munkást alkalmaznak, ez (amellett, hogy a termelés lehetséges bővítésére és ezáltal a profitszerzésre való tekintettel serkentő hatású a beruházásokra, a foglalkoztatás bővítésére, vagyis önmagát közvetlenül korrigáló hatású lehet) az össztermelés alacsonyabb szintje folytán és a mennyiségi pénzelméletnek megfelelően kiváltja az átlagárak emelkedését (a kisebb árutömeg összárának növekedését). Ha e reverzibilis változások közvetlen önkorrekciós hatása nem érvényesülne vagy elégtelen lenne, az árszínvonal emelkedése végső soron a reálbérek olyan csökkenését jelentené, amely vagy a munkaerő-kereslet megnövekedésével állítaná vissza a teljes foglalkoztatottságot, vagy demográfiai hatásánál fogva eliminálná a fölös munkaerőt és biztosítaná a teljes foglalkoztatottságot.

[14] Kivéve *Ricardó* földjáradék-elméletét, amely a nem-termelő földbirtokososztály létének – igaz, a föld csökkenő hozadéka feltételezésével – a társadalom egésze számára káros következményét, a hasznos osztályok jövedelmét csökkentő hatását hivatott bizonyítani.

[15] *A. Smith* jövedelemelosztási elmélete – miként értékmeghatározása is – magában foglal egyéb változatokat, így elsősorban (a munkaérték-elmélettel nyilvánvaló ellentétben) az alapvető jövedelmeknek mint *árképző komponenseknek* a felfogását, mely esetben nem a jövedelmek függnek az árak (és mögöttük az „értékek") alakulásától, hanem megfordítva. Minthogy a jövedelmek és az árak viszonya egyik vitatott kérdése az egyenlőtlen nemzetközi csere témájában napjainkban is folyó vitának, e problémára a későbbiekben még visszatérünk.

[16] Lásd a későbbiekben, *A. Emmanuel* elméletének kritikájánál.

[17] „Ugyanaz az elv, amely az áruk viszonylagos értékét egy országban szabályozza, nem szabályozza a két vagy több ország között cserélt áruk viszonylagos értékét." – írja. *(David Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Akadémiai Kiadó 1954.)

[18] Itt kell megjegyeznünk, hogy a „csökkenő hozadék törvénye", amely oly nagy hangsúlyt nyert *Ricardo* elosztási elméletében és a földbirtokosok emelkedő járadékának kritikai magyarázatában, valamint a szabad kereskedelem és a nemzetközi munkamegosztás melletti érvelésben, furcsa módon már nem szerepel a nemzetközi gazdasági rendszer működésének általános feltételei között. Helyébe inkább az állandó költségek, az arányos költségváltozások feltételezése került. A csökkenő

hozadék törvénye általános nemzetközi érvényességének feltételezése ugyanis megkérdőjelezte volna (miként *Bastable*-nél és másoknál) a specializáció, a termelés egyes országokba koncentrálásának hasznosságát. A költségváltozások szempontjából eltérően viselkedő termelési ágak (csökkenő és növekvő hozadékú ágazatok) egyenlőtlen nemzetközi eloszlásának figyelembevétele pedig a munkamegosztás kölcsönösen előnyös természetét vonhatta volna kétségbe (miként *Graham*nél és másoknál).

[19] Az áraknak és költségeknek, pontosabban az ár- és költségarányoknak az eltérése azért nem válhatott lényeges problémává (vagyis a „piaci árnak" a „természetes ártól" a kereslet–kínálat mozgása miatti ideiglenes, átmeneti eltérésén túlmenően) *Ricardo* elméletében, mert számára a termelés tőkés költségei természetesen egybeesnek a társadalmi költségekkel, és bár tisztában volt a tőke és munka arányának (a tőke „szerves összetételének") ágazatonkénti különbözőségével, ennek szerepét a bérek változásának az egyes termelési ágazatok áraira gyakorolt hatásában jelentéktelennek tekintette. Egyébként annak a problémának a munkaérték-elmélet alapján való megoldása, hogy a bérek változása miért és mennyiben okoz változásokat az árarányokban anélkül, hogy az értékek (és a termelési árak) összege módosulna, feltételezi az érték és a termelési ár marxi megkülönböztetését, az értéktöbbletráta és a profitráta elhatárolását.

[20] Minden bizonnyal egyszerűen ez, nem pedig – miként azt *A. Emmanuel* és mások feltételezik – a marxista elmélet és a nemzetközi munkamegosztás ricardói elméletét ért marxista kritikák figyelmen kívül hagyása vagy a tőkés ideológia hatása a magyarázata annak, hogy a komparatív költségek koncepciója a szocialista országok külgazdaság-politikai gyakorlatában és az arra felkészítő oktatás programjában is a külgazdasági kapcsolatokra vonatkozó megfontolások és eszköztár egyik elemeként maradt meg – miközben nem kevésbé intenzív kritikával illetik ennek a koncepciónak az általános, illetve általánosító feltételezéseit és főként az imperializmus kialakult nemzetközi munkamegosztásának igazolására történő manipulativ ideológiai felhasználását. Annyiban persze igaza is van *Emmanuel*nek – de ez már nemcsak a szocialista országok marxistáira vonatkozik –, hogy a marxista politikai gazdaságtannak még jelentős adóssága van egy konzisztens, a marxi munkaérték-elmélet (és tegyük hozzá, a lenini imperializmus-elmélet) alapján álló világgazdasági elmélet részletes kimunkálásában, nem utolsósorban az értéktörvény nemzetközi érvényesülése sajátosságainak, a világpiaci árképződés törvényszerűségeinek feltárásában.

[21] Ezt a terminológiai megkülönböztetést tudomásom szerint elsőként vagy legalábbis az elsők között a néhai *Vajda Imre* professzor használta. (Lásd *Vajda Imre:* A komparatív költségek elmélete és a szocialista világgazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 1963. 5. sz. 542. old.).

[22] Erre vonatkozóan lásd a 19. lábjegyzetet. *A. Emmanuel* egyébként a ricardói séma általa módosított változatának számszerű példáján meggyőzően bizonyítja, hogy a *tőke szerves összetétele* különbözőségének (reális) esetében a bérszínvonal csekély nemzetközi eltérése is elegendő a komparatív előnyök szerkezetének felborulásához, pontosabban a komparatív költségekre épült nemzetközi munkamegosztásnak a világ egésze számára veszteségessé válásához; és hogy továbbá a „munka szerves összetételének" a társadalmi-kulturális fejlődés folytán bekövetkező eltérő

változása a partnerországokban a komparatív előnyök/hátrányok megoszlását ellenkezőjére változtathatja. (Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű. 245–253. old.)

[23] Ezúttal is egyetértőleg hivatkozhatunk *Emmanuel*re (Id. mű. 240. old.), aki szerint a ricardói elmélet teljes félreértése *Ohlin*nál, *Samuelson*nál és másoknál a komparatív költség törvényének a természetes árucseréből (barter) való származtatása és a pénzgazdálkodástól való elhatárolása. A ricardói pénzmechanizmus nélkül a komparatív költségek szerinti nemzetközi munkamegosztás rendszere sem bontakozhat ki és működhet harmonikusan.

[24] Az áru- és tőkekivitel összefüggéseiről, s általában a tőkekivitel motivációiról és egyensúlyt bontó hatásáról lásd a szerző „Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban" c. munkáját.

[25] Az egyes világpiaci árak alakulásának az újratermelés társadalmi költségeivel való kauzális kapcsolatát már csak azért is könnyű volt száműzni a nemzetközi gazdaság elméletéből, mert hiszen a munkaérték-elv érvényesülését maga *Ricardo* zárta ki a nemzetközi csere viszonyaiból, és a komparatív költségek általa felvázolt elmélete csupán az egyes nemzetgazdaságokon belül – végső soron bármilyen módon, bármely közös nevező alapján – összehasonlított *relatív árak* nemzetközi viszonyának megállapíthatóságát feltételezi. Ennyiben persze, vagyis ha nem társul a tényleges nemzeti ráfordítások *azonos* és objektív mértékegységben való nemzetközi összehasonlíthatóságával, egy nemzetközi szempontból ésszerű allokáció meghatározásához, a már említett „elképzelt jövőbeli világállam" allokációs döntéseinek megalapozásához – az elmélet egyéb feltételezéseinek korlátozó hatásától eltekintve is – alkalmatlanná válik. (Ne felejtsük azonban el, hogy egyrészt *Ricardót* sokkal inkább az angol nemzetgazdaság szempontjából legésszerűbb nemzetközi munkamegosztás érdekelte, mintsem a termelőerők legésszerűbb nemzetközi elosztásának globális szempontja, és másrészt, hogy egész elméletében a nemzetközi gazdaság csupán a nemzetgazdaság deriváltja, az egymástól független nemzetgazdaságok kapcsolatrendszere.)

[26] Ez a megközelítés – noha más elméleti alapokról és megfontolások szerint – olykor marxista elméleti munkákban is jelentkezik. A kérdésre később még visszatérünk.

[27] Lásd ezekről *A. Emmanuel:* Id. mű. 253–256. old.

[28] Mint ahogyan *Friedrich List* elmélete a „növendék iparok" (vagy „növendék országok") kivételes esetének koncepciójaként vonult be a polgári elméletek történetébe. (Lásd *F. List:* Das nazionale System der Politischen Ökonomie. Dresden 1841. Angol nyelven: The National System of Political Economy. London 1885.)

[29] Mint amilyen a híres *Graham-paradoxon*, mely a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódott és cserekapcsolatban levő partnerek közül annak az országnak a fokozódó hátrányát bizonyítja, amely a csökkenő hozadék törvénye alá eső termelési ágazatra specializálódik a növekvő hozadékú ágazatra specializálódó másik partnerrel szemben. (Ebben az ún. „paradoxonban" egyébként már benne rejlik az egyoldalúan nyerstermék-termelésre specializálódott elmaradott országok romló cserearányának a lehetséges esete.)

[30] Ezek részletes marxista kritikáját adja *Mátyás Antal:* A polgári közgazdaságtan története (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963.) c. könyvében.

[31] Lásd *G. Haberler:* The Theory of International Trade. London 1936.

[32] A konvencionális neoklasszikus megközelítés mindinkább kiiktatta a nemzeti államot a „termelőegységek" közötti nemzetközi viszonyból, s az országok között folyó cserét két régió–két áru, vagy esetleg két régió–négy áru stb. kereslet–kínálat viszonyára egyszerűsítette le.

[33] Lásd *A. Marshall:* The Pure Theory of Foreign Trade. Money, Credit and Commerce. Appendix, London 1923.

[34] Amíg a „keresleti árat" *Marshall* a csökkenő élvezetek elve, a határhaszon-elmélet alapján határozza meg (a pénz változatlan határhasznát feltételezve) a piacra hozott árumennyiség függvényeként, addig a kínálati árat a szubjektíve (a termelési tényezők áldozataként) értelmezett termelési költségekre vezeti vissza. Mindezt azonban egy olyan interdependens rendszerben képzeli el, amelyben a meghatározhatóság minduntalan „ceteris paribus" formulákat, más tényezők változatlanságának feltételezését igényli.

[35] Valójában ugyanis itt is megválaszolatlan maradt az az alapvető kérdés, hogy miért rendelkezik a társadalom egyik osztálya tőkével, a másik pedig csupán munkaerejével. A jövedelemmegtakarítások (áldozat) tőkévé válásának lehetősége azonban, amely a ricardói elméletben a csak létminimumot biztosító jövedelemmel megelégedni kénytelen munkásosztály számára még eleve kizárt volt, a határtermelékenység elvére épített elosztási elméletben már általános érvényűnek tünhetett. Persze ez a látszat is semmivé foszlik (még ha az eredeti tőkefelhalmozás erőszakos történelmi folyamatától eltekintenénk is), mihelyt a termelés és elosztás folyamatait dinamikájukban szemléljük: a tőke felhalmozódásának és bővített újratermelésének *folyamatában* a jövedelem és tőke közötti esetleges „eredeti" összefüggés nyilvánvalóan és általánosan a fordítottjába csap át: a tőke határozza meg a jövedelmet. E sokat tárgyalt és vitatott kérdésre itt azért tértünk ki, mert voltaképp a *nemzetközi* elosztás problematikájában is hasonlóan vetődik fel.

[36] Lásd *B. Ohlin:* Interregional and International Trade. Cambridge, Mass. 1933., és *E. F. Heckscher:* The Effects of Foreign Trade on the Distribution of Income. Ekonomisk Tidskrift. 1919. 21. köt. – Elméletük – és egyben a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó klasszikus és neoklasszikus elméletek – egy bővebb ismertetését lásd *Radó László:* Külkereskedelmi elméletek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1976.

[37] (Lásd például *P. A. Samuelson:* International Trade and Equalization of Factor Prices. Economic Journal, 1948. június.) *B. Ohlin* a termelési tényezők árának teljes kiegyenlítődését nemzetközi, intraregionális mozgásukkal hozta összefüggésbe. (Lásd *B. Ohlin:* Id. mű, 2. fejezet.) *G. Haberler* a nemzetközi kiegyenlítődést, amely az áruk és szolgáltatások árának nemzetközi kiegyenlítődésében is megnyilvánul, az áruk és a termelési tényezők szabad nemzetközi forgalmából következő természetes tendenciaként fogja fel. (Lásd *G. Haberler:* Integration and Growith of the World Economy. The American Economic Review, 1964. III. sz.)

[38] Így pl. *P. A. Samuelson*nál is. (Lásd *P. A. Samuelson:* Id. mű.)

[39] Az új feltételezések beilleszthetők (és annak megfelelően grafikusan is ábrázolhatók) az általános egyensúlyrendszer előbbiekben tárgyalt mechanizmusaiba. Ha az egyébként azonos hajlatú termelési függvény-görbe alapján (azon kifejezve) az egyik országban a tőke munkához viszonyított bősége folytán ennek határtermelékenysége alacsonyabb, mint a másik országban, ahol a helyzet fordított, akkor

ez az egyensúlyi kamatlábak és reálbérszínvonalak eltérésében, vagyis a tőkepiac és a munkapiac említett mechanizmusaiban is kifejeződik. (Igaz ugyan, hogy itt az alacsonyabb reálbérszínvonal elfogadására nem a létminimum szükséglete kényszerít, hanem a munka „határtermékének" látszólag objektív nagysága, a kereslet-kínálat kiegyenlítődése a munkapiacon éppúgy, mint a tőkepiacon, mégpedig a teljes foglalkoztatás és felhasználás, vagyis a tényezőellátottságnak megfelelő maximális output szintjén, itt is a rendszer természetes önmozgásának tűnik – parciális egyensúly-feltételei egymáshoz kapcsolódásának eredményeként.)

A két ország közötti tőke- (vagy esetleg munka-) áramlás következtében, amelyet a termelési tényezők eltérő költség/jövedelem-színvonala indukál, a rendelkezésre álló termelési tényezők mennyisége és aránya megváltozik, ami ezek belső piacán a kínálat módosulása folytán módosítja (nemzetközileg közelíti) az egyensúlyi tényező-árat/jövedelmet, miközben a termelési függvény-görbék mentén is ennek megfelelő eltolódás megy végbe a termelési tényezők határtermelékenységének kiegyenlítődése jegyében.

[40] Ennek lényege, hogy a fejlődő országok elmaradottságát oly módon lehet leküzdeni, hogy fokozzák a fejlett nyugati országokból a tőke, technológia és a modern vállalkozói szellem átáramoltatását az előbbiekbe. (E leegyszerűsítő „segély"-koncepció bírálatát lásd a szerző The Political Economy of Underdevelopment c. könyvében.)

[41] Bővebben lásd *Mátyás Antal:* Id. mű.

[42] Lásd: *François Perroux:* Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 32. old.

[43] Néhány ilyen kritika ismeretetése megtalálható *Radó László*: Id. mű, 133–142. old.

[44] Ez a radikalizálódás persze előfordult a baloldali keynesiánusok körében is.

[45] Nem mintha a „keynesi forradalom" kizárólag *Keynes*nek lenne tulajdonítható!

[46] *T. Balogh* szerint „a keynesi forradalom elvetélt, mielőtt még befolyásolta volna a doktrínát ezen az életbevágóan fontos területen" (ti. a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat illetően – Sz. T.). *(T. Balogh:* Unequal Partners. I. köt. Oxford 1963. 51. old.)

II. A HAGYOMÁNYOS POLGÁRI ELMÉLET ÚJABBKORI REVIZIÓJA

1. A harmonikus világgazdaság illúziója elleni támadás Prebisch munkáiban

R. Prebisch kétségkívül egyike volt az első nevesebb támadóknak. Bár korántsem nevezhető radikálisnak, hatása – különösen az UNCTAD főtitkári posztján – igen erős volt. *Prebisch* írásaival[1] és gyakorlati tevékenységével hatalmas mértékben járult közvetlenül is hozzá az előzőekben felsorolt illúziók – inkább talán gyakorlati, mint elméleti – szétfoszlatásához és az elmaradott országoknak a fejlett tőkés-, de olykor nemcsak a tőkésországokkal szemben fennálló közös követelései megfogalmazásához.

Prebisch az elmaradott országok gazdasági növekedésének egyik legfőbb akadályát kedvezőtlen világkereskedelmi helyzetükben és növekvő eladósodásukban látja.

„Nemzetközi szinten az ellentmondások nyilvánvalóak. Egyfelől az adósságtörlesztések, amortizációk és átutalások terhe jelentősen növekszik..., másfelől a nemzetközi kereskedelmi politika nem olyan, amely ösztönözné e költségek fedezésére szolgáló export expanzióját... Az export vásárlóerejét súlyosan érintette továbbá a terms of trade rosszabbodása."[2]

A terms of trade romlását – egyebek mellett – összefüggésbe hozza a nemzetközi munkamegosztás és az abban részt vevő országok (belső) struktúrájával és azokkal a változásokkal, amelyek e struktúrában főként a tudományos-technikai fejlődés hatására álltak elő, továbbá a fejlett tőkésországok céltudatos kereskedelmi és vámpolitikájával is.

Prebisch rámutat arra, hogy az elmaradott országok mint a „világgazdasági rendszer perifériája" fejlődtek, s funkciójukká az ipari centrumok számára való élelmiszerek és nyersanyagok termelése vált. Cáfolja

azt, hogy ez a nemzetközi munkamegosztás minden résztvevő számára biztosíthatja a nemzetközi kereskedelem konvencionális előnyeit. Tagadja a komparatív előnyök érvényesülését a periféria országaiban. Az elmaradott országok nem iparosodhattak, s a technikai haladás eredményei igen egyenlőtlenül oszlanak meg a világgazdaságban. Az elmaradott országok még a nyerstermék-termelésben bekövetkező termelékenységnövekedés előnyeit sem élvezhetik.

Prebisch – elsősorban *H. Singer*hez, de részben *G. Myrdal*hoz és *W. A. Lewis*hez is hasonlóan[3] – felvázolja a külkereskedelmen keresztül történő jövedelemlecsapolás speciális mechanizmusát, amelynek lényege, hogy a fejlődő országok exportágazataiban bekövetkező termelékenységnövekedés eredményei szisztematikusan az importőr fejlett országokba transzferálódnak.[4] Ennek az oka az, hogy a különféle termékek világpiaci árviszonyainak (árarányainak) alakulása nem igazodik az azokat előállító gazdasági ágazatok (szektorok, illetve nemzetgazdaságok) termelékenységi arányaihoz. Ha ugyanis az árak a termelékenység emelkedésének megfelelően, azzal arányosan csökkennének, ami a termelékenységnövekedés jól ismert természeti akadályainál fogva a mezőgazdasági és bányászati termékek árának (tegyük hozzá: pontosabban értékének) csekélyebb mértékű, az iparcikkek árának (pontosabban: értékének) viszont nagyobb mértékű csökkenését jelentené, akkor – *Prebisch* szerint – a technikai haladás eredményeiből, kedvező hatásaiból egyenlően részesülnének a világ országai.

A meg nem felelés, az eltérés azonban jelentős, és mindenekelőtt annak tudható be, hogy az egyes termékek, illetve termékcsoportok keresletének – azok természetéből kifolyólag, használati értékük sajátossága következtében – igen eltérő a *jövedelemrugalmassága*. A nyerstermékek, amelyeknek termelésére az elmaradott országok specializálódtak, *Prebisch* szerint eleve rugalmatlan kereslettel, a jövedelememelkedésre rugalmatlanul reagáló piaccal néznek szembe. Ebből persze még nem következik szükségképpen az árak csökkenése vagy a terms of trade romlása.[5] Ezért *Prebisch*, miként *Singer* és mások is, egyéb, a rendszer működésébe ugyancsak rugalmatlanságot, merevséget vivő tényezőkre vagy körülményekre is rámutat. Így az elmaradott országok importált iparcikkek iránti keresletét fokozó *demonstrációs hatás*ra[6] is, amely az exportbevételeknek – a csökkenő árak mellett is a volumen bővítésével való – fenntartására és fokozására késztet, továbbá a fölös munkaerőtömeg miatt a foglalkoztatottság bővítésének kényszerére. Ez utóbbi az exportszek-

torénál alacsonyabb termelékenységű, marginális ágazatok létrehozását vagy fenntartását teszi szükségessé, vagyis *technológiai heterogenitást* eredményez, ami maga is alapja lehet a termelékenységkülönbségnek megfelelő reáljövedelem külföldre transzferálódásának, míg az exportversenyképesség növelésének szándéka a valuta leértékeléséhez, következésképpen a bérek külföldi valutában mért szinvonalának és az exportáraknak a csökkenéséhez vezet.[7]

Végső soron azonban *Prebisch* is a termelési tényezők helyzetének, a munkások és „oligopolisták" *piaci erejének* nemzetközi különbségére, elsősorban a fejlett országok munkásosztályának reálbér-emelkedéseket eredményező szervezett erejére, s a bércsökkenéssel szembeni nagyobb fokú ellenállására utal a nemzetközi termelékenység-, ár- és jövedelemarányok egymástól eltérő, a fejlődő országokat sújtó alakulásának magyarázatában.[8] Vagyis a kedvezőbb keresletű termékek termelése feletti monopólium és a piaci monopólhelyzet helyett végső soron inkább a termelési tényezők oldalán, a munkások szervezettségében megnyilvánuló monopóliumra helyezi a hangsúlyt.[9] Az általa felvázolt mechanizmus következtében tehát „a centrumban a vállalkozók és a termelési tényezők jövedelme viszonylag gyorsabban nő, mint a termelékenység, míg a perifférián a jövedelmek növekedése elmarad a termelékenység növekedése mögött". A piaci erők korlátlan működése esetén mindez elkerülhetetlen.[10]

Prebisch koncepciójának nagy érdeme, hogy a mai elmaradottságot a világgazdaság sajátos fejlődésével hozza összefüggésbe, és egyben határozott választ ad mindazokra a teóriákra, amelyek – a komparatív költségek tanára hivatkozva – az elmaradott és a fejlett tőkésországok közötti jelenlegi nemzetközi munkamegosztás kölcsönösen előnyös voltát próbálják bizonygatni.

Nem véletlen, hogy *Prebisch* koncepciója a fejlődő országok világkereskedelmi követeléseit alátámasztó elméleti fegyverré vált. E koncepcióból a fejlődő országok iparosításának és a nemzetközi munkamegosztás strukturális megváltoztatásának haladó programja következik.

Elméletének pozitívumait azonban lényegesen csökkenti, hogy – másokhoz hasonlóan – *Prebisch* is bizonyos általánosító feltételezésekből indul ki, és magyarázata nem marad mentes az egyébként bírált neoklaszszikus elmélet hatásától. A kolonializmus következményeként kialakuló negatív tényezőket és hatásokat többnyire nem történelmi megjelenési formájukban, az őket szülő gazdasági-társadalmi rendszerrel együtt vizsgálja, hanem mint általános, a kapitalizmustól független jelenségeket.

Rámutat pl. a külföldi tőke tevékenységének bizonyos káros következményeire, így elsősorban a profitlecsapolások tényére. A külföldi tőke kritikája azonban végül is csak abban összegeződik, hogy az „nem tölti be funkcióját". Ennek fényében sokkal kevésbé radikálisnak tűnik az a követelése, hogy a nemzetgazdaságok függetlensége céljából „meg kell akadályozni a külföldi vállalat végtelenségig való fennmaradását", ki kell jelölni működésének kívánatos szféráját, s ellenőrzését nemzeti keretben kell megvalósítani![11] E követelés alátámasztása céljából kiemeli, hogy a külföldi tőke nem bővíti kielégítően a belső beruházási erőforrásokat, és ugyancsak nem kielégítő a hatása az „external bottleneck"-nek, vagyis a kereskedelmi mérleg deficitje által kifejeződő szűk keresztmetszetnek az exportexpanzióval és az importhányad-csökkentéssel való feloldásában.[12]

Az pedig, hogy a jövedelem közvetett lecsapolásának említett mechanizmusát és részben magát a terms of trade romlását is a kereslet jövedelemrugalmasságának[13] általános törvényszerűségeire (voltaképpen az *Engel*-törvényre) vezeti vissza, nemcsak sebezhetővé teszi a koncepciót[14], hanem gyengíti a tőkés világgazdasági rendszerre vonatkozó kritikát is.

A kereslet elaszticitásának törvényszerűségei nemcsak elégtelennek bizonyulnak – mint már hangsúlyoztuk – a világpiaci árképződésnek, a fejlődő országok terms of trade-je alakulásának magyarázatához, hanem bizonyos tekintetben sajátosan is érvényesülnek a nemzetközi gazdaság viszonyai között és ellentmondásos módon befolyásolhatják a világpiaci árakat. (Ehelyütt talán elegendő utalni egyrészt arra, hogy a tankönyvekben a rugalmatlan kereslet tipikus példáiként szereplő alapvető élelmiszerekkel szemben a trópikus országok több élelmiszer-exportterméke olyan relatív luxuscikknek számít, amelyeknek kereslet-elaszticitása a világpiaci részesedésnek és a többi termelő kínálatrugalmasságának változásától, sőt gyakran az árváltozások *irányától* függően is változik, másrészt, hogy a kereslet rugalmatlansága éppenséggel előnyös is lehet, sőt feltétele a kartell-szerű áremelés sikerének. Nem is szólva arról, hogy a gazdaság típusa, a fejlettség szintje és a jövedelemelosztás tekintetében különböző országokban a kereslet-elaszticitások szerkezete is eltérő.)

A kereslet rugalmasságával magyarázni a terms of trade alakulását végső soron azt jelenti, hogy a termékek eltérő természetét, használati értékét tekintjük meghatározónak az árak képződésében, anélkül, hogy a

társadalmi újratermelés értékképző folyamatát és emögött a termelési mód belső lényegét elemeznénk. Nem nyújthat megoldást egy olyan kiegészítés sem, amely a technológiai diszparitással[15] vagy a piaci erők egyenlőtlen megoszlásával hozza összefüggésbe a világpiaci árak nemzeti termelékenységi rátáknak meg nem felelő, azoknak ellentmondó alakulását és a jövedelmek egyenlőtlen nemzetközi megoszlását.

Még ha eltekintünk is ehelyütt a határtermelékenységi iskola konvencionális jövedelemelméletének apologetikus jellegétől (hogy ti. a tőke és a föld absztrahált „határtermékével" próbálja igazolni a munka nélkül, a munkatermék egy részének kisajátításából szerzett jövedelmeket), a termelékenységnek és a jövedelmek nagyságának közvetlen összekapcsolása – az egybevetést lehetővé tevő érték tudományos, vagyis annak pénzbeli formájától független kategóriája nélkül – elméletileg megoldhatatlan vagy – miként a szóban forgó iskola esetében is – tautologikus. Tudniillik eleve adott áraknak a kiinduló feltételezését követeli, hogy ezeknek az áraknak az alapján az eltérő használati értéket termelő (és ehhez eltérő használati értékeket felhasználó) ágazatok termelékenységszínvonala összehasonlítható legyen.

Egyébként az egyes termelési ágazatok jövedelemrészesedésének az ágazatok termelékenységi arányaitól való eltérése a nemzetgazdaságokon belül is tapasztalható jelenség, és az lenne még a neoklasszikus „tökéletes verseny" sosem létezett viszonyai között is. A jövedelemelosztás viszonyai ugyanis a termelés *társadalmi* viszonyaihoz tartoznak, az újratermelés értékképző és nem egyszerűen használati értéket alkotó folyamatával függnek össze, s azokban az *osztályok* viszonya tükröződik. Mivel pedig a tőkés társadalomban a jövedelemszerzés forrásai és a jövedelemelosztás elvei társadalmi osztályok szerint különbözőek (nevezetesen: amíg a bérmunkások esetében a jövedelemnek a végzett munka a forrása és mérték-meghatározója, addig a tőkések esetében alapvetően a tőketulajdon, a befektetett tőke nagysága), következésképpen a termelékenységi és jövedelmi arányok megfelelése, „igazságos" egybeesése más és más képet mutatna a tőkés- és a munkásosztály, pontosabban a tőke és az eleven munka szempontjából még az ágazatok (és nemcsak e két osztály) vonatkozásában is.

Ez az eltérés elméletileg – marxista terminológiában – voltaképp megfogalmazható úgy is, mint az ágazati termelékenységek és jövedelemarányok új értékben vagy termelési árban való összehasonlításából adódó eltérés, a gyakorlatra vonatkoztatva pedig mint a termelékenységek és

jövedelmek összehasonlíthatóságát lehetővé tevő árképződésnek érték- vagy termelésiár-centrum szerinti realizálódásából fakadó különbség. Mindezt azért fontos itt megjegyezni, mert a szóban forgó problémáról, az összehasonlítás választott mértékének kérdésétől és végső soron osztályszempontjaitól nemzetközi viszonylatban, a nemzetgazdaságok kapcsolataiban sem lehet eltekinteni.

Prebisch – ebből a szempontból hasonlóan *Samir Amin*hoz[16] – a nemzetközi jövedelemeloszlásnak (és az „igazságos áraknak") a termelékenységi arányoktól való eltérését mint a *relatív bérszínvonalak* nemzetközi eltéréseit fogalmazza meg, ami a tőkejövedelmek nemzetközi kiegyenlítődésének, egy nemzetközi átlagprofitráta kialakulásának implicit (vagy explicit)[17] feltételezését foglalja magában. Ez utóbbi feltételezés indokoltságát ehelyütt nem vizsgálva, és a szóban forgó koncepció részletesebb tárgyalását is a későbbiekre halasztva meg kell jegyeznünk, hogy e koncepcióval kapcsolatban két lényeges kérdés is szinte magától adódik:

Először és mindenekelőtt az, hogy vajon a relatív bérszínvonalak különbségeit csupán a nemzetközi egyenlőtlenség kifejeződésének, egyik megnyilvánulásának és következményének tekintjük-e, avagy meghatározó okának?

Másodszor pedig – a termelékenységek, illetve az azokhoz viszonyított bérszínvonalak nemzetközi összehasonlíthatóságának már említett problémáján túlmenően – az a kérdés, hogy vajon

– egy-egy ország össz- (vagyis „nemzeti") termelékenységi és jövedelemszínvonalát vetjük-e egybe másokéval, avagy

– csupán a produktív szféra dolgozóinak közvetlen bérezését termelékenységükhöz viszonyítva,

– vagy pedig a nemzetközi cserébe bekapcsolódó, exportágazatok relatív bérviszonyait, avagy

– csupán az azonos termékeket előállító munkások termelékenységi és bérszínvonalát nemzetközileg?

Prebisch ez utóbbi kérdést voltaképpen megkerüli, az előbbi kérdésre pedig nem ad egyértelmű választ. Ezt azután *Emmanuel* joggal veti szemére, azzal vádolva *Prebisch*t, hogy „érvelése körben forog".

Ha ugyanis a nemzetközi ár- és jövedelemarányok azért térnek el a termelékenységi arányoktól, mert a fejlődő országokon belül (a fejlettek technológiai homogenitásával ellentétben) a technológiai diszparitás a jellemző, ami a fölös munkaerő foglalkoztatása érdekében (?) igénybe

vett ágazatok és primitív technológia használatával függ össze, akkor ebből az következik, hogy az oksági összefüggés nem a fejlett országok munkásosztályának bérharca, hanem az elmaradott országok torz belső struktúrája és e struktúra torzulásának nemzetközi eredete, vagyis a tőke nemzetközi tevékenysége felé keresendő. (Voltaképp ugyanez mondható *Prebisch*nek az exporttermékek keresletrugalmasságára, vagyis egy sajátos specializáció hátrányaira vonatkozó megállapításairól is, hiszen ez esetben is a specializáció eredete s a külföldi eredetű vagy érdekeltségű tőkének a szerepe kerülne egyértelműen az összefüggés középpontjába.) *Prebisch*nek az elmaradott országok torz struktúrájára és alárendelt világgazdasági pozíciójára vonatkozó megállapításai egyébként a logikai érvelésnek ezt az irányát sugallanák.

Ha viszont azért térnek el az ár- és jövedelemarányok a termelékenységi arányoktól, mert – miként *Emmanuel* hiszi – a fejlett országok munkásosztálya a szervezettség monopóliumával rendelkezve, erősebb piaci pozícióját felhasználva bérmelkedést vív ki, ami a fejlett országok termékei árának emelkedését és más országok számára a terms of trade romlását okozza, akkor logikailag valóban szükségtelen ehhez még hozzátenni a technológiai feltételekre[18] vagy a kereslet rugalmasságra vonatkozó utalásokat. *Prebisch* azonban a béreket valóban hol okként, hol következményekként kezeli; szerinte az elmaradott országokban a technológia diszparitása akadályozza meg a bérek relatív emelkedését[19], míg a fejlett országokban a technológiai homogenitás körülményei közt a bérharcok akadályozzák a termelékenységemelkedésnek megfelelő áresést. A világpiaci árak mögött tehát egyfelől a bérek nemzetközi mozgása áll, amelyet a termelékenységek változása befolyásol. Ez azonban, másfelől – mint *Emmanuel* megjegyzi – csak az árakon keresztül történhet, és *Prebisch* végső soron feltételezi az áraknak a bérek alakulása előtti meghatározottságát.

A tautológia azonban nem véletlen. Az árak, jövedelmek és termelékenység viszonyának vizsgálata ugyanis *értékelmélet nélkül*, az újratermelés árviszonyokat és jövedelemviszonyokat egyaránt meghatározó értéképző folyamatának és társadalmi viszonyainak elemzése nélkül szükségképpen és elkerülhetetlenül torkollik logikai körforgásba, cirkuláris érvelésbe. *(Emmanuel* ugyan látszólag kiutat talál a tautológiából azáltal, hogy a béreket „független változóként" kezeli, de amennyiben ezek színvonalát végső soron institucionális, „gazdaságon kívüli" erőkből származtatja, a meghatározottság objektív határainak kritériumáról

is lemond; amennyiben pedig a termelési árat végleg elszakítja az értéktől, éppúgy hibás körbe kerül, mint az, akit bírál.)

Prebisch elmélete azonban minden, a polgári közgazdaságtan örökségéből fakadó ellentmondásossága és következetlensége mellett is egyike a nemzetközi gazdaság konvencionális elmélete első és legkiemelkedőbb kritikai felülvizsgálatának.

Pozitív és üdvözlendő *Prebisch* álláspontja az elmaradott országok bizonyos belső strukturális betegségeinek vizsgálatában[20] (így például a latin-amerikai iparosodás árnyoldalainak feltárásában, az azzal kapcsolatos illúziók szétrombolásában, a társadalmi egyenlőtlenségek, a dezintegráció, a jövedelmi szakadék s a quasi-feudális viszonyok bírálatában). Sajnálatos és a polgári gondolkodás korlátaira vall azonban az, hogy az alapvető nemzetközi tényezőktől – igaz, bevallott leegyszerűsítéssel – függetlenített circulus vitiosus koncepciója[21] nála is megtalálható. Az elmaradottság külső, nemzetközi aspektusa pedig olykor csak a kedvezőtlen, „túl korai" időpontra (ti. a nettó tőkebeáramlást meghaladó repatriálás – egyébként természetes – bekövetkeztének időpontjára[22]) és az elégtelen mennyiség (ti. a nemzetközi segélyösszeg elégtelensége) problémájára látszik leegyszerűsödni. Ezáltal *Prebisch* a régi illúziók helyébe néhány újat hoz.[23]

Prebisch nézeteinek fejlődése mégis kétséget kizáróan a hagyományos elméleti maradványoktól, valamint a régi és új illúzióktól való megszabadulás irányába mutat: a specializáció természetének és a kedvezőtlen piaci erőviszonyoknak a kritikáját mindinkább a *rendszernek*, legalábbis a torzszülött „perifériás kapitalizmus" rendszerének a kritikája váltja fel, illetve teszi megalapozottá.[24]

2. A nemzetközi jövedelemlecsapolás összefüggése a tradicionális szektor korlátlan munkaerő-kínálatával Lewis elméletében

W. A. Lewis is határozottan kiemeli az elmaradott és a fejlett országok közötti kereskedelem egyenlőtlenségét. „Az exportágazatok hatékonyságának növekedéséből származó összes előny gyakorlatilag a külföldi fogyasztónál csapódik le"[25] – írja. Ennek alapján azonban *Lewis* nem a kereslet jövedelmi rugalmasságának különbözőségében látja, és a terms of trade állandó romlásának *singeri–prebischi* tételét sem fogadja el.[26]

Nála a termelékenység emelkedéséből származó előnyök transzferálódásának mechanizmusa az elmaradott országok tradicionális szektorának korlátlan munkaerő-kínálatán alapszik.

Az elmaradott országokban eszerint a munkaerő-kínálat korlátlan, a munka határtermelékenysége elhanyagolható vagy éppen zéró, s a munka ára a létminimumhoz igazodik. A modern szektor bérszínvonalát is a tradicionális szektor jövedelmi, pontosabban megélhetési viszonyai határozzák meg. Minthogy a naturálgazdálkodást folytató szektorban a termelékenység alacsony (a népesség növekedése viszont jelentős), az alacsony szinten maradó létminimum nyomás alatt tartja a modern szektor bérszínvonalát is.

A lewisi modell a nemzetközi gazdaság jövedelemeloszlási és csereviszonyai vonatkozásában – némi leegyszerűsítéssel és röviden – a következő mechanizmust foglalja magában: ha adva van egy fejlett és egy elmaradott ország, melyek egymással ipari késztermékeket és ipari nyersanyagot cserélnek, miközben mindkettő saját szükségletére (nem az egymásközötti cserére) élelmiszereket is termel, a kettőjük közötti kereskedelem cserearányát nem egyszerűen exportszektoruk termelékenységi színvonala határozza meg (és nem is a fölös munkaerő felszívásához szükséges „marginális iparágak" termelékenységszínvonala, amint azt *Prebisch* feltételezi), hanem a mezőgazdasági élelmiszer-termelésben kifejtett munka termelékenységének eltérő színvonala. Vagyis az elmaradott országok mezőgazdasági élelmiszer-termelésének, pontosabban a tradicionális szektor naturálgazdaságainak alacsonyabb termelékenysége az exportszektor technikai színvonalától és a világkereslettől is voltaképpen függetlenül teremti meg a nemzetközi jövedelemtranszfer lehetőségét, az exportszektor termelékenységemelkedéséből származó előnyök átszivattyúzódását. Az elmaradott országok gazdaságában ugyanis bármilyen magas is legyen vagy bármilyen magasra is nőjön az exportszektor termelékenységi színvonala, az ott dolgozó munkások bérszínvonalát is a naturálgazdaságok alacsony termelékenységi szintje szabja meg, amely gazdaságokból a fölösleges munkaerő (a zéró vagy zéróhoz közeli határtermelékenységű munka) bármikor és szinte bármilyen mennyiségben változatlanul alacsony bérekért áll az exportszektor rendelkezésére. Amennyiben pedig feltételezhető, hogy az exportszektor tőkéseinek profitja az általános profitrátához igazodik, vagyis nemzetközileg kiegyenlítődik, annyiban az elmaradott ország exportszektorában bekövetkező termelékenységemelkedés eredményét

a nemzetközi árarányokon keresztül nagyrészt vagy teljes egészében az exporttermékek fogyasztói, végső soron a fejlett ország munkásai (s legfeljebb a tőkések, de csak mint fogyasztók) élvezik.

Ez utóbbi feltételezés azonban korántsem tekinthető a lewisi elmélet szerves és következetes részének. A lewisi modell logikájából voltaképpen több irányban lehet elméletileg tovább lépni, és nyilván ez az oka annak, hogy ki ezt, ki azt kifogásolja vagy dícséri benne.

Az egyik irány kétségkívül az, amelyet *A. Emmanuel* üdvözöl a lewisi elmélet logikájában, éspedig az adott, nemzetközileg kiegyenlített és változatlan profitráta feltételezésének hozzáadásával vagy explicitté tételével.[27] Ha ugyanis az elmaradott országban az exportszektor termelékenységének emelkedése nem befolyásolhatja e szektor tőkéseinek profitrátáját, mely eleve meghatározott és a változatlan általános profitrátához igazodó, míg a reálbérek emelkedését a munka korlátlan kínálata akadályozza, a képződött többletjövedelem világpiaci csereviszonyokon át történő transzferje szükségszerű. Ha pedig a profitráta általános és *változatlan* színvonala a fejlett országban is kizárja a tőkésosztály (pontosabban: a tőkének mint termelési tényezőnek) a részesedését a munka termelékenységének a partnerországban (vagy a saját nemzetgazdaságon belül) bekövetkezett emelkedése révén és ennek az árarányokban való kifejeződéséből adódó előnyökből, miközben a reálbérek emelkedését itt nem gátolja az elmaradott országokéhoz hasonló körülmény, akkor nyilvánvalóan a munkatermelékenység emelkedéséből származó előnyöket a fejlett ország munkásai fogják élvezni: éspedig nemcsak saját termelékenységük növekedésének eredményeit a tényezőpiac „normális" mechanizmusa révén, hanem az elmaradott partnerország exportszektorában dolgozók termelékenységnövekedésének hasznát is. Vagyis a fejlett ország munkásosztálya a *saját* termelékenységi színvonalának megfelelőénél egyre nagyobb reáljövedelmet szerez a nemzetközi munkamegosztás és kizsákmányolás mechanizmusa révén (akár azért, mert – miként *Prebisch* feltételezi – szervezettsége folytán tárgyalási pozíciója, piaci ereje kedvezőbb az elmaradott országbeli munkásosztályénál, akár azért, mert – a lewisi tétel szerint – ez utóbbi a munkaerő kimeríthetetlen forrását biztosító és alacsony termelékenységű tradicionális szektor miatt nem képes reálbér-emelkedést elérni). Ily módon tehát kibontakozik a két országcsoport munkásosztálya közötti érdekellentét emmanueli képe, mely „tökéletessé" (vagyis a monopoltőkés gyarmatosítás és újgyarmatosítás valóságos viszonyaitól végleg elvonatkoztatottá) akkor válik, ha

még az elmaradott országok szektorális struktúrájára utaló lewisi megszorítástól is megtisztul.

Emmanuel azonban – saját elmélete igazolására – hajlamos ezúttal is erőszakot tenni a logikán, mások logikáján is. Abból ugyanis, hogy a termelékenységnövekedés az elmaradott ország exportszektorában nem vezet a reálbérek emelkedésére, még egyáltalán *nem* következik, hogy annak előnyeit csupán vagy elsősorban a fejlett partnerország *munkásai* élvezik. Még ha eltekintünk is a profitráta nemzetközi kiegyenlítődésének monopolisztikus akadályaitól, és a tőke vonatkozásában elfogadjuk a tökéletes verseny és korlátlan mobilitás feltételezését, akkor is csupán a profitok azonos rátája következik mindebből, nem pedig a profitráta változatlansága. A termelékenység növekedése a munka reálbérének változatlansága (vagy kisebb mértékű emelkedése) esetén mindenekelőtt a tőke profitját emeli (akár közvetlenül, és a piaci feltételektől függően többé-kevésbé arányosan az egyéni tőkés vagy a szóban forgó ágazat tőkéseinek profitját, amíg tudniillik a profitráták ki nem egyenlítődnek, akár pedig közvetve, a profitráták átlagos színvonalának ily módon bekövetkező emelkedése révén). A termelékenység növekedése csak akkor nem idézi elő (hosszabb távon) sem a bér, sem a profitráta emelkedését az adott ágazatban, ha azt a piac és emögött a munkamegosztás sajátos struktúrája és/vagy a tőkemozgás monopolisztikus viszonyai akadályozzák. A tőke részesedésének alakulása és a tőke által létrehozott struktúra szerepe tehát egyáltalában nem lehet közömbös még a szóban forgó – lewisi – modell mechanizmusában sem. A tőke jövedelmének a munka (határ-)termelékenységétől független alakulása egyébként egy olyan feltételezés, amely a határtermelékenységi elméletnek a tőkés társadalom tényleges elosztási viszonyait elleplező, apologetikus jövedelemelosztási koncepciójából fakad.

A nemzetközi jövedelemtranszfer és fokozódó egyenlőtlenségek magyarázatában *Lewis* nagyon is kiemeli az elmaradott országok strukturális problémáját, éspedig nemcsak és nem is elsősorban (miként *Prebisch)* az ágazati torzulásokat, hanem a szektorális dualizmust: a modern exportszektor mellett a tradicionális naturálgazdálkodó szektor meglétét. Igaz, ennek kiemelésével viszont azt a következtetést is sugallhatná (ezúttal az elmaradottságot belső tényezőkkel magyarázó apologetikus elméletek örömére), hogy a külkereskedelmi jövedelemtranszferálódásért végső soron magukat az elmaradott országokat terheli a felelősség, amennyiben minden a tradicionális szektor alacsony termelékenységén

fordul meg. *Lewis* azonban a konkrét történelmi összefüggésekre is rámutat. „Az a tény – írja –, hogy a tőkés szektor bérszínvonala a naturálgazdálkodó szektor hozamától függ, néha hatalmas politikai jelentőséggel bír, mert a tőkéseknek kifejezetten érdekük a naturálgazdálkodók termelékenységének alacsony szinten tartása... Ez egyike az imperializmus legrosszabb vonásainak. Az imperialisták tőkét fektetnek be és munkásokat foglalkoztatnak; az ő érdekük a bérek alacsony szinten tartása... Valójában Afrikában a modern időkben minden imperialista hatalom ismertetőjegye a tradicionális szektor elnyomorításában mutatkozik meg, akár úgy, hogy elvették a néptől a földet, akár úgy, hogy a tőkés szektorban kényszermunkát vezettek be, vagy úgy, hogy adóval késztették az embereket arra, hogy a tőkéseknek dolgozzanak."[28]

Ily módon viszont kirajzolódik az a másik – helyes – irány, amelyet a lewisi elmélet a vizsgálódás és elméleti továbbfejlesztés számára sugall: milyen társadalmi-gazdasági struktúra jött létre, és hogyan, az imperializmus mint monopoltőkés nemzetközi gazdasági rendszer működése következtében az elmaradott országokban; hogyan függ össze ez a belső struktúra a tőkés világgazdaság szerkezetének kifejlődésével, milyen funkcionális kapcsolat jött létre egyfelől a fejlett centrumországok domináns gazdasága és az elmaradott perifériaországok függő gazdasága, másfelől az utóbbinak domináns „modern" szektora és függő, megnyomorított, kihasznált „tradicionális" szektora között; hogyan növeli ez a „duplán dualisztikus" szerkezet és függési rendszer elsősorban a mindkét oldalon működő nemzetközi monopoltőke profitját.

Az elemzésnek ebbe az irányba fordulását persze akadályozzák a lewisi elmélet bizonyos általánosító feltételezései és leegyszerűsítései is. *Lewis*, miközben feltételezi pl. a tradicionális szektor korlátlan munkaerőkínálatát és a modern szektor korlátozott munkaerő-felszívó képességét, eltekint a szakképzett munkaerő hiányától, valamint a függetlenné vált országok szakszervezeteinek nyomásától, mely olykor a termelékenységemelkedésnél is nagyobb mértékű béremelésre kényszeríti a kormányzatokat, illetve a munkaadókat. (Ezt a kétségtelen hibát azután különösen azok veszik rossz néven tőle, akik az elmaradott országokban is kialakuló munkásarisztokrácia jelenségére és a falusi dolgozók rovására történő meggazdagodására fordítanak – többnyire túlzott, ti. a kizsákmányolás valóságos frontjaitól kissé elforduló – figyelmet.) *Lewis* persze a munkaerő korlátlan helyettesíthetőségét és mobilitását tételezi fel,

ami még a tanulatlan olcsó munkaerővel és alacsony tőkeintenzitással működtetett tipikus gyarmati ágazatok (ültetvények, bányák) esetére is némileg túlzott leegyszerűsítés volt, de különösen azzá vált és elfogadhatatlannak bizonyul az újabban többnyire tőkeintenzív technikával létrehozott feldolgozóipari üzemek korábbiaktól eltérő munkaerőigényének, a tanult, iskolát végzett munkaerő növekvő munkanélküliségének és a munkaerőpiac dezintegrációjának jelenségei fényében.

Lewis tételéből is az iparosítás szükségességének hangsúlyozása következik. A szóban forgó mechanizmus ugyanis szerinte megállítható, ha az ipari szektor expanziója elég gyors ahhoz, hogy a falusi szektorban levő abszolút túlnépesedést csökkentse. Ugyancsak kikövetkeztethető belőle – rövidebb távra – az agrárszektor technikai fejlesztésének és ezáltal a duális gazdaság fokozatos átalakításának követelménye is. Arra a kérdésre azonban, hogy *milyen* iparosítás, vagy a duális gazdaság integrálásának milyen útja vezethet valóban a leírt kedvezőtlen mechanizmus felszámolásához, nem kapunk választ *Lewis* elméletében.

A modell tehát túlzottan leegyszerűsített.[29] A két szektor közötti kapcsolat mechanizmusa, a vándormunkarendszer kialakulása és működése sokkal összetettebb, de jóval összetettebb, bonyolultabb a modern szektor szerepe és hatása is, mint ahogy az a modellből kitűnik. A jövedelem nemzetközi transzferálódása mögött más, alapvetőbb tényezők is meghúzódnak, és főleg az egész mechanizmusnak a keretei mélyebben ágyazottak, mint ahogy ezt *Lewis* feltételezi modelljében. Mindezek ellenére a lewisi modell igen értékes hozzájárulás, és új oldalról, a duális gazdaságok mechanizmusa oldaláról világítja meg az elmaradottság és fejlettség dialektikáját a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

3. Hirschman a külföldi tőke működésének káros következményeiről

Noha *Hirschman* kapcsolódása az elsősorban *Prebisch*, *Singer*, *Lewis* és *Myrdal* nevével fémjelezhető új nemzetközi-gazdaságelméleti irányzathoz meglehetősen marginális, kritikai hozzáállása a konvencionális neoklasszikus elmélet egyik legfontosabb feltételezéséhez: a nemzetközi tőkemozgás kiegyenlítő hatásának téziséhez – úgy tűnik – elegendő alapot ad ahhoz, hogy őt is (és persze az itt tárgyaltakon kívül is sok más neves közgazdászt) a szóban forgó kritikai revízió irányzatának képviselői között tartsuk számon.

Hirschman, aki főként mint a „big push"[30] koncepciójának propagálója vált ismertté az elmaradottsággal foglalkozó nemzetközi irodalomban, a nemzetközi kereskedelem harmonikus természetére vonatkozó téveszmék ellenében is a reálisabb megközelítés hívének mutatkozik a hatalmi pozíciók szerepének kiemelésével.[31] Témánk szempontjából azonban legjelentősebb hozzájárulásának „divesztíciós" koncepciója tekinthető[32], amelyben a tőkeexportnak, pontosabban az elmaradott országokba behatoló és ott közvetlen beruházásokat végző *külföldi magántőké*nek – a konvencionális elmélet szerint áldásos – szerepét bírálja.

Hirschman – igen helyesen – az elmaradott (latin-amerikai) országok egyoldalú nemzetközi specializációját a külföldi tőke beruházásaival hozza összefüggésbe, és úgy veti fel a kérdést, vajon lehetséges-e, hogy a külföldi tőke beáramlása elfojtsa azt a folyamatot, amely egyébként az ún. hiányzó vagy szűkös termelési tényezők gyors ütemű helyi fejlődésében nyilvánulna meg.[33] *Hirschman* szerint a külföldi tőke beruházása nemcsak a gazdasági kifosztás és a politikai elnyomás veszélyét rejti magában, hanem sok egyéb, burkoltabban érvényesülő káros mellékhatást is. E kedvezőtlen mellékhatások éppen a helyi vállalkozói kvalitások elfojtása, a helyi termelési tényezők kiszorítása és a minőségük javulását akadályozó bénító hatás révén jutnak érvényre – legalábbis a fejlődés bizonyos szakaszában. (Mindenesetre a fejlettségnek azon a közepes szintjén, mely Latin-Amerikára jellemző, szerinte e negatív hatások túlsúlyban vannak a pozitív hatásokhoz viszonyítva.) Ezek következtében érdekellentétek, súrlódások és összecsapások keletkeznek az elmaradott országok és a tőkexportőr országok között. *Hirschman* mindenekelőtt és konkrétan az USA kormánya és egyes latin-amerikai országok közötti viszony „aránytalanul nagymérvű megromlására" hivatkozik, amely az amerikai magánberuházások és vállalatok negatív hatásával, valamint az erősödő nacionalizmus érzékeny reagálásaival függ össze. A megoldás érdekében a külföldi (amerikai) tőkét saját önfelszámolására (divesztícióra) szólítja fel.

A külföldi magánberuházások szelektív és fokozatos felszámolásának politikáját, mely szerinte az USA-nak is érdeke, úgy véli megvalósíthatónak, hogy valamilyen – egyébként *Prebisch* által is ajánlott – nemzetközi pénzügyi közvetítő szerv segítségével a külföldi tőketulajdon értékpapírjai fokozatosan nemzeti kezekbe (de lehetőleg nem a szűk elit kezébe) mennének át. A „leépítés" terminusát is megszabnák – esetleg a külföldi tulajdonjog megadott időszakra korlátozásával, vagyis „lejáratának"

időbeli meghatározásával, vagy a (méltányosan) kiszámított jövedelem-„plafon" megállapításával.

Hirschman koncepciója persze korántsem jelent radikális és következetes támadást a külföldi tőkét védelmező nézetek ellen. Inkább az amerikai társaságok elleni erősödő kritikák indokai megértésének jele. (És egyszersmind persze a meg nem értés jele is a működőtőke-export valóságos természetét, okait, hátterét és történelmi tendenciáját illetően.) *Hirschman* békés, kompromisszumos megoldást keres nemcsak az elmaradott országok (tőkés) nemzeti fejlődése érdekében, hanem az Egyesült Államok reputációjának védelmében, sőt maguknak a társaságoknak a védelmében is. *Hirschman* koncepciója nemcsak nyilvánvalóan naiv (ti. az önfelszámolást illetően a társaságokkal szembeni elvárásában), hanem bizonyos értelemben romantikus színezetű is (amennyiben – úgy tűnik – a közvetlen tőkeberuházások exportja előtti klasszikus „harmóniát" kívánja vissza[34]). Az elméleti háttér is alapvetően téves felfogást tükröz, éspedig mind az elmaradottság gyökereit illetően (amikor pl. a helyi vállalkozók „nem kellően dinamikus reagálására" hivatkozik), mind a működőtőke-export indítékait és tényleges funkcióját illetően (amikor a tőkekivitel „csomag"-jellegére s a csomag „egyes tartozékainak" hatására szűkíti le a kritikát[35]), mind pedig a kettő összefüggésére vonatkozóan (amennyiben feltételezi, hogy a külföldi tőke egyébként pozitív hatása csupán a fejlődésnek bizonyos szakaszán csap át negatívba). Mindamellett nézetei nem lebecsülendő előrelépést jelentenek a konvencionális polgári elmélet dogmáival és kondícionált értékítéleteivel szemben.

4. A partnerek egyenlőtlenségének tétele Balogh elméletében

A konvencionális nemzetközi gazdaságtan és különösen a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó neoklasszikus eszmék széles körű és meglehetősen éles bírálatát adja *Thomas Balogh* professzor „Unequal Partners" című kétkötetetes munkájában.[36]

A *marshalli* koncepció ellenében s a *myrdali* nézetekhez csatlakozva hangsúlyozza, hogy a nemzetközi gazdaságban „irreverzibilis reakciókkal" állunk szemben, „nem pedig olyan egymástól függetlenül megadott keresleti és kínálati görbéken történő mozgásokkal, amelyeknek stabilitása hosszú időn át is feltételezhető, és olyan igazodásokkal, amelye-

ket a görbék mentén való reverzibilis mozgások képviselnek". A tradicionális elemzésből levont általános következtetések és matematikai formulák – írja – empírikus tartalom nélküli üres tautológiák.[37] A keresleti és kínálati görbéket nem lehet egymástól függetlennek tekinteni, és nem helyes a jövedelmi hatásoktól s különösen a jövedelmek nemzetközi megoszlásától eltekinteni. A „világjövedelem" maximalizálására és a „kozmopolita érdekekre" való hivatkozás szerinte értelmetlenség. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a partnerek nem egyenlők, s ezért az elemzésben így kell feltenni a kérdést: „*ki húzza a hasznot*?" Az erősebb partner egyoldalú dominanciájától, „a különböző erejű nemzetek közötti kapcsolatokban működő erők természetétől" való absztrakció nemcsak a neoklasszikus, hanem a keynesiánus teóriáknak is a gyengesége.

A technikai és gazdasági fejlődés szakaszában mutatkozó különbségek – *Balogh* szerint – a „nemzeti határokhoz" kapcsolódnak[38], s a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban nem atomisztikusan (és tökéletesen) versenyző mikroegységek a partnerek, hanem egymás politikáját is figyelembe vevő, „oligopolisztikusan versenyző nemzeti egységek". Ezek a nemzeti egységek nem mutatnak hasonlóságot fejlődésük menetét illetően, s még e nemzeti egységeken belül is erősen eltérő a termelőegységek fejlődési folyamata. Az ipari országokban a nagyüzemi egységek dominálnak, és az árak „adminisztratív árak". A világ többi részében a primitív mezőgazdaság és kézműipar maradt domináns a modern vállalkozás néhány szigetével.

Az egyenlőtlen partnerek közötti kereskedelemnek nem harmonizáló, hanem *kumulative egyenlőtlenséget termelő* hatása van, mind a jövedelmek és a nemzetközi erőforrások megoszlása, mind a nemzeti növekedési ráták tekintetében. A világ összjövedelme növekedhet, miközben a szegény terület egyre jobban elszegényedik. A kereskedelem a domináns ország erőforrásainak gyarapodását és fölényét fokozza. A domináns ország relatív termelési előnye tovább nő. Sőt, a természeti előnyöket, amelyekről a közgazdasági gondolkodás kezdeteitől fogva feltételezik, hogy szabályozzák a kereskedelmet, egyre inkább és egyre szélesebb területen váltják fel a tőkefelhalmozásból és a technikai haladásból származó előnyök.

A neoklasszikus képből kimaradt krónikus munkanélküliség egyébként is érvényteleníti a komparatív költségek „törvényét", amennyiben a termelés társadalmi határköltségét (megközelítőleg) nullára csökkenti. A munkanélküliség a tőkefelhalmozás rátáját is befolyásolja, s ennyiben

a komparatív költségek változására is hatással van. A nyílt és rejtett munkanélküliség tényét és alakulását ezért nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás elemzésében – hangsúlyozza idézett művében *Balogh*.

A termelési tényezők eltérő és kumulative eltérően változó szerkezete és javadalmazása fokozza az egyenlőtlenségeket, és a komparatív előnyök további eltolódását idézi elő. Tehát nemcsak az ipar és a nyersterméket termelő országok közötti munkamegosztás kialakulása, hanem annak további, folyamatos változásai is a szegény országok rovására történnek. A komparatív előnyök állandóan változnak, s e változásokat az erős, gazdag országok indítják el s kényszerítik rá a gyengébb szegényekre. Az eredmény az alkalmazkodó elmaradott országok megismétlődően hiábavaló specializációja, korábbi szakosodott gazdasági tevékenységeiknek ismétlődő felváltása újabbakkal, emberi erőforrásaik elfecsérlése és „el nem értéktelenedett és lecserélt tőke-erőforrásaiknak teljes vesztesége, és nem csupán e források időszakos termelési vesztesége".

A kereskedelemből (s a nemzetközi munkamegosztásból) származó előnyöket ily módon kiegyenlítik (sőt túlkompenzálhatják) az egymást követő változásokból fakadó veszteségek.

A növekedési folyamat megszakadása és az abból fakadó munkanélküliség ismétlődő jelenség ugyan, de valójában *strukturális* jellegű – mutat rá helyesen *Balogh*. A nemzetközi gazdaság egyensúlytalanságát, illetve egyensúlyának megbomlásait sem lehet egyszerűen a véletlenszerű, autonom változások vagy monetáris szertelenségek következményeinek felfogni. Strukturális bajokról s azok mögött egy *egészet* alkotó nemzetközi rendszer részeinek egymással összefüggő mozgásáról van szó. „A nemzetközi gazdasági kapcsolatok összefüggéseiben nem helyes a rendszer *részei* (vagyis az országok) közötti kölcsönhatás véletlenszerűségét feltételezni." A probléma magját – szerinte – a „... nyitott rendszer tagjainak növekedési rátáját és irányát meghatározó reciprok hatások" képezik.[39]

Ha olyan tendencia érvényesül, amely a szegényebb területek feldolgozóipari fejlődését elfojtja – márpedig a tömegtermelésből származó növekvő hozadékok ténye és a kiegészítő iparok fejlődésének költségcsökkentő hatása ezt a tendenciát valószínűvé teszi –, akkor szerinte kérdéses, sőt téves valamilyen kompenzáló fejlődést feltételezni.

A termelési tényezők javadalmazását nemzetközileg kiegyenlítő mechanizmus – *Ohlin* és *Samuelson* feltételezésével éppen ellenkezőleg – „per-

verz" módon működhet, tovább növelve a különbségeket. A technikai haladás, mely egyenlőtlenül oszlik meg a világban, növeli a tőke termelékenységét. A fejlettebb országban a munka határterméke is növekszik, mialatt a szegény országok exporttermékeinek áralakulása folytán ez utóbbiakban a termelési tényezők jövedelme változatlanul marad, vagy éppen tovább csökken. Ehhez járul a szegény területekre történő beruházási képesség és készség hanyatlása, amely – többek között – összefügg a vállalkozások kockázatának a már említett ismétlődő tőke- és munkaveszteségek veszélyéből fakadó növekedésével is. Következésképpen a tőke nemzetközi áramlása nem követi a neoklasszikus receptet, iránya nem feltétlenül a tőkeszegény országok felé mutat, és ez a tőkeszegénység nem jár feltétlenül együtt a tőke magas jövedelmezőségével.

A nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás egyenlőtlenítő és a szegény országok belső fejlődésére káros hatása abban is megnyilvánul, hogy ezekben az országokban a jövedelmek eloszlását a földesurak javára, a földjáradékok növekedése javára és „a kevesek hivalkodó luxusának" fokozódása javára tolja el, azáltal is csökkentve a beruházási kapacitást.

Balogh fejtegetése – a prebischi és myrdali gondolatokkal összecsengve – a (tőkés) világgazdasági rendszer s azon belül a „periféria" kritikus problémáira irányítja a figyelmet, s a konvencionális polgári dogmák és feltételezések egész tömegével számol le. Elmélete – mindezek ellenére – megmarad a polgári közgazdaságtan határai között (vagy legfeljebb annak „határán"). Az általa oly élesen bírált nemzetközi gazdasági rendszer és kereskedelem ellenében ugyanis nem tud – végül is – más alternatívát ajánlani, mint annak reformista „foltozgatását": az egyes magángazdaságok beruházási és megtakarítási terveinek tudatosan és kölcsönösen konzisztenssé tételét (mégpedig bevallottan a szovjet-mintájú központi döntésrendszerek ellensúlyozása érdekében).[40] Azonfelül egyéb, az elemzés tartalmát közvetlenül érintő kérdésekben is a polgári, illetve reformista szemléletmódból fakadó ellentmondásokkal és következetlenségekkel küszködik. Így például, miközben határozottan visszautasítja a termelési tényezők nemzetközi allokációjára és az ehhez kapcsolódó jövedelemelosztásra vonatkozó neoklasszikus nézeteket, ugyanakkor hallgatólagosan elfogadja, hogy normális esetben a tőkés nemzetgazdaságon belüli jövedelemelosztás a tényezők határtermelékenységéhez igazodik.

A globális, a (tőkés) világgazdaság egésze oldaláról történő megközelí-

tés ellenére *Balogh* magát e rendszert „az egymástól valószínűleg különböző, de függetlenül meghatározott növekedési rátákkal rendelkező, dinamikusan fejlődő rendszerek korlátozott számával" azonosítja. A rendszer strukturális egyenlőtlenségeit és egyensúlytalanságát végső soron a *technikai* haladás szerkezetére vezeti vissza.[41] Elemzése a történelmi és társadalmi összefüggésektől nagymértékben sterillé válik azáltal is, hogy a gyengébb és szegényebb partnerek gyengesége, illetve szegénysége olykor egyszerűen a „nemzeti egységek" kisebb *méretei* következményének tűnik.[42] A periféria gazdaságainak minden további nélkül „nemzeti egységekként" való kezelése önmagában véve is helytelen, de a szóban forgó koncepciónak is ellentmondó. Azok a törvények pedig, amelyek a „nemzeti egységek" különbségeit fokozzák, nem természeti, hanem társadalmi törvények. Ez már csak azért is nyilvánvaló, mert *ugyanazok* az erők működnek a rendszer különböző részeiben, mint amelyek e részeket egyáltalában összekapcsolták, s azon belül az „erősebb" partner gyorsabb fejlődését és a „gyengébb" pertner fokozódó lemaradását is végső soron meghatározták. Ezeknek az erőknek a társadalmi-történelmi vizsgálata s ezáltal az elmaradottság és fejlettség dialektikájának és a nemzeti és nemzetközi/globális ellentétpárja összefüggésének feltárása azonban a tőkekivitel és a tőkés monopóliumok beható politikai-gazdaságtani elemzését kívánta volna meg a szerzőtől.

5. *A függő alrendszer tézise Furtado elméletében*

Ha *Balogh* – egyébként igen értékes – elemzése a nemzetközi gazdaság „nemzeti egységeinek" viszonyára korlátozódott, s hiányzott belőle a periféria „nemzeti egységeinek" struktúráját a centrumból meghatározó erők: a külföldi tőkés monopóliumok tevékenységére vonatkozó kritikai vizsgálat, és ha *Hirschman*nál ez a vizsgálat (vagy inkább megoldási javaslat) nemcsak meglehetősen gyenge és következetlen kritikát foglalt magában, hanem – és főleg – túlságosan is parciális, az *egész*ből kiragadott maradt (mellőzve ugyanis a tőkés nemzetközi gazdasági rendszer egészének és működésének bírálatát), akkor *Celso Furtado*nál már többékevésbé együtt találjuk a fejlett és elmaradott részeket magában foglaló és meghatározó egész rendszer, valamint e rendszeren belül és keresztül működő monpóliumok kritikáját.

Furtado is szakít a konvencionális, főként neoklasszikus tézisekkel és

feltételezésekkel. Hangsúlyozza, hogy az erőforrások racionális elosztásának s az egymástól függetlenül felírható keresleti és kínálati görbéknek, illetve a „szuverén" fogyasztók és termelők döntéseinek a feltételezése irreális, alkalmazhatatlan a globális gazdasági rendszer esetében, amelyet a függés és dominancia viszonyai jellemeznek. Az erőforrások elosztásának – a neoklasszikusok által feltételezett – „optimuma" az elmaradott gazdaságokban „szükségszerűen abból a jövedelemelosztási szerkezetből származik, amelyet viszont az állandó strukturális heterogenitást eredményező függőségi folyamat határoz meg".[43]

A globális gazdasági rendszer részei, „alrendszerei" közötti kapcsolatokat Furtado szerint nem is helyes a tradicionális értelemben vett „nemzetközi kapcsolatoknak" tekinteni. Ő tehát nem osztja *Balogh* (és mások) nézetét a – legalábbis belsőleg – független „nemzeti egységekre" vonatkozóan. Az elmaradott gazdaságokat olyan alrendszereknek fogja fel, „amelyeknek viselkedését nem lehet teljesen megérteni a globális rendszer struktúrájára és funkcionálására vonatkozó hipotézisek alkalmazása nélkül"[44]. Ezért szerinte az „elmaradottsági" elmélet lényegében a „függés elméletévé" válik, s csupán a globális rendszer struktúrájára vonatkozó ismereteink hiánya akadályoz meg bennünket a „függés törvényeinek" definiálásában.

A gazdasági függés kialakulásában és fenntartásában, sőt fokozódásában kiemelkedő szerepet játszanak a külföldi társaságok. *Furtado* elsősorban az USA-monopóliumoknak, a vertikálisan integrált szupertársaságoknak és a konglomerátumoknak a latin-amerikai gazdaságokra s azok elmaradottságára gyakorolt hatását vizsgálja kritikailag.[45] Megvilágítja (és illusztrálja) a külföldi monopóliumok kizsákmányoló tevékenységét[46], dezintegrációs hatását[47] és a nemzeti kapitalizmus normális fejlődésének akadályozásában betöltött szerepét. Hangsúlyozza, hogy a helyi vállalkozók függőségre kárhoztatása megszakította a belföldi kapitalizmus kibontakozásának folyamatát. Mivel a függés viszonyainak realitását nehéz összeegyeztetni az egységes nemzetgazdaságokról alkotott elképzelésekkel, felveti a kérdést, hogy egyáltalában lehet-e és milyen mértékben lehet alkalmazni az ilyen gazdaságok elemzésében a *nemzetgazdasági rendszer* fogalmát.

Furtado is rámutat a nemzetközi munkamegosztásból és a technikai fejlődésből származó előnyöknek (illetve hátrányoknak) a globális rendszeren belüli egyenlőtlen megoszlására, s figyelembe veszi e nemzetközi munkamegosztás újabb változásait is. Akkor, amikor a nemzetközi

munkamegosztás eredetileg kialakult, az elmaradott országok azokra a tevékenységekre specializálódtak, amelyek a rendelkezésükre álló erőforrások adott állapota mellett s a nemzetközi kereslet alakulása folytán komparatív előnyöket kínáltak. A fejlett(ebb) országok viszont azokra az ágazatokra szakosodtak, amelyekben a technikai fejlődés különösen gyors volt.

A komparatív előny azonban csak az adott állapotot tükrözi, és „elfedi azt az alapvető különbséget, amely a két eset között mutatkozik, mihelyt az idődimenziót figyelembe vesszük"[48]. A periféria országai e specializáció folytán a centrum országaiban elért technikai haladás gyümölcseinek, új fogyasztási cikkeknek az importőreivé váltak.

Furtado is osztja *Prebisch*, *Singer* és mások véleményét abban, hogy az átlagos termelékenység növekedése ezekben az országokban általában nem vezetett a munkabérek emelkedéséhez. Szerinte azonban azt eredményezte, hogy emelkedett egy szűk helyi elitnek, a földbirtokos rétegnek és a professzionista és bürokrata városi rétegeknek az életszínvonala, és változott életformájuk *minősége* is. Ez a változás, amely a demonstrációs hatás következtében a magasabb termelékenységű fejlett országok fogyasztási és kulturális modelljének importjában nyilvánul meg, meghatározó tényezővé válik az elmaradott országok fogyasztási és termelési szerkezetére s „a fejlődés formájára" nézve. Olyan „dualizmus" alakul ki „kulturális síkon (importált és állandóan változó fogyasztási modellek, szemben a tradicionális fogyasztási modellekkel)", amelynek az a tendenciája, hogy „kivetítődjék a termelő rendszer struktúrájába". Az importhelyettesítés így ugyanazoknak a termékeknek a helyi gyártásában realizálódik és merül ki, amelyeket korábban a kormányzó és földbirtokos réteg fogyasztására importáltak. E termékek minősége viszont meghatározza az alkalmazott technológiát és a tőkekoefficiens állandó emelkedését, ami megakadályozza a technikai fejlődés szélesebb körű elterjedését a függő gazdaság marginalizált szegmentumaiban. A tőkekoefficiens növekedése semmilyen módon sem felel meg a rendelkezésre álló erőforrások viszonylagos állapotának, s így elzárja az utat a lakosság tömegei szükségletének kielégítésére szolgáló termelő beruházások előtt. Ez a magyarázata annak, hogy miért és hogyan okozott a „fejlődés" felgyorsulása a lakosság nagy tömegének életszínvonalában abszolút süllyedést.

Furtado a fentiekben nagyon lényeges jelenségeket és összefüggéseket mutat ki. Az ok-okozati összefüggések irányát s egyes jelenségek termé-

szetét azonban olykor tévesen ítéli meg. Egyoldalú, túlzott általánosításokat tesz és a polgári szemléletmódhoz tapadó következtetéseknek is teret enged.

Bár megállapításait főként Latin-Amerikára vonatkoztatja, ahol az „elmaradottság önfejlődése", a – mindazonáltal itt is idegen eredetű – belső erőknek a szerepe a mindenkori centrum-gazdaságokhoz való igazodásban, a termelési és külkereskedelmi struktúra kialakításában, formálásában és általában a kifelé kapcsolódás és egyoldalú függés viszonyainak kiépítésében kétségkívül markánsabb volt[49], mint Afrika és Ázsia legtöbb országában, még erre az esetre sem fogadható el az a feltételezése, hogy a centrum és a periféria közötti nemzetközi munkamegosztásnak még akár az első történelmi változata is aszerint alakult volna ki, a periféria-országok aszerint specializálódtak volna, hogy nemzetgazdasági szempontból milyen komparatív előnyöket biztosítottak a kifejlesztett exportszektorok. A tőkés nemzetközi munkamegosztás alakulását a komparatív költségarányokkal magyarázó elmélet nemcsak azért téves (és apologetikus), mert a periféria-gazdaságok esetében többnyire idegen erő és befolyás, a külföldi tőke tevékenysége vagy ellenőrző szerepe volt a meghatározó a specializáció alakulásában, hanem azért is, mert egyáltalában feltételezi, hogy a magántőkés beruházási döntései nemzetgazdasági, vagyis össztársadalmi szempontokhoz igazodnak. A magántőke, legyen az külföldi vagy „nemzeti", Latin-Amerikában sem, és soha másutt sem számított komparatív költségeket nemzetgazdasági szinten. Így, még ha az idődimenziótól eltekintünk is, és csak egy adott, pillanatnyi állapotot veszünk szemügyre, és – bár indokolatlanul – kizárjuk a külső hatásokat és idegen erőket, még ebben az elképzelt esetben is szükségképpen eltérés mutatkozik a magántőke szempontjából és a nemzetgazdaság szempontjából értékelt komparatív előnyök között. A latin-amerikai valóság ráadásul igen messze volt mindig is az olyan feltételezett helyzettől, amelyben az idegen befolyás, a külső hatások elhanyagolhatók lettek volna. *Furtadó*nál a termelési mód dualizmusa – úgy látszik – csupán a fogyasztási, illetve „kulturális" szokások dualizmusának (vagyis végső soron az exportszektorban elért termelékenységnövekedésnek egyfelől, s a *Nurkse*-i demonstrációs hatásnak másfelől) a következménye. A dualizmus nála „eredetileg egy társadalmi vagy kulturális jelenség, amely gazdasági szempontból úgy jelenik meg, mint a folytonosság hiánya a kereslet »felületén«"[50]. Az elmaradott alrendszer kapcsolódása a domináns (fejlett) alrendszerhez elsődlegesen

a társadalmi „enklávé": a helyi elit révén valósul meg, mely a fejlett alrendszer integráns részévé vált. Ily módon az elmaradottság lényege „a fogyasztási modellek utánzásának folyamatá"-ra egyszerűsíthető. Az imperialista hatalmak negatív szerepe pedig végső soron arra korlátozható, hogy fogyasztási szokásokat, magatartási formákat (vagy csupán ezekből következően: termelési szerkezeteket és nem megfelelő technológiákat) ültettek át a domináns alrendszerből a függő alrendszerbe. Vagyis az elit importált fogyasztási igényeiből következik a nem megfelelő technológia importja, amely a termelési tényezők szerkezetében fokozódó egyensúlytalanságot, az optimumtól távolodó kihasználást (munkanélküliséget) okoz és a jövedelemelosztásban, valamint a fogyasztás megoszlásában az elit és a tömegek, a városi kisebbség és a falusi többség közötti szakadék mélyülését váltja ki.

Ebből a gondolatsorból – hibásan – kimarad az a kérdés, hogyan jött létre „eredetileg" egy olyan termelési szerkezet, amely a tradicionális vagy az új elitréteg fennmaradását vagy kialakulását és főleg annak a domináns alrendszerhez való kapcsolódását, „integrálódását" lehetővé tette és megalapozta; hogyan épültek ki a gazdaságot s *ezáltal* a társadalmat is kifelé nyitottá (többek közt a demonstrációs hatások számára is érzékennyé), befelé pedig heterogén szerkezetűvé, dezintegrálttá tevő export-enklávék.

A nemzetközi munkamegosztás újabb változásai s a periférián megkezdődő, illetve előrehaladó „hamis iparosítás"[51] is egyoldalú megvilágítást kap. Úgy tűnik, a *Furtado* által – egyébként helyesen és politikai-gazdaságtani összefüggéseiben is – bírált importhelyettesítő iparosítás csupán (de legalábbis elsődlegesen) a helyi elitréteg fogyasztási igényeiből következik. Így viszont homályban maradhatnak azok az alapvető és meghatározó folyamatok és változások, amelyek a centrum gazdaságában s abból következően a centrum és a periféria viszonyában bekövetkeztek, s nem derülhet fény a nemzetközi monopóliumok saját érdekeire és beruházási politikájára.

Furtado azonban jól ismeri a monopóliumok szerepét, s ezért – ha ellentmondások és következetlenségek árán is – egy másik, reálisabb képet is felrajzol a nemzetközi munkamegosztásról, legalábbis annak újabb, a régit (az állítólagosan „a földrajzi specializációhoz és komparatív előnyökhöz kapcsolódó"-t) felváltó változatáról. Ebben „a nagy cégek közötti belső tranzakciók lépnek a piacok helyébe", s „a függő alrendszerek fejlődését általában azok a nagyvállalatok határozzák meg,

amelyek az új technika diffúzióját ellenőrzik, és amelyeknek fokozódik a részvétele a nemzetközi gazdaságban"[52]. A helyi elit igényeinek meghatározó szerepére vonatkozó előző téziseivel ellentétben helyesen szögezi le, hogy „az elmaradott gazdaságokban a »fejlődés« mindig »nemzetközi« abban az értelemben, hogy többnyire egy olyan cég tevékenységének kiterjesztéséhez fűződik, amelynek döntést hozó központja a szóban forgó alrendszeren kívül esik." Az a következtetése pedig, hogy a globális rendszer szerkezetében mutatkozó növekvő egyensúlyhiány a függő gazdaságok ilyen típusú „fejlődéséből" következik, ha egyoldalú és ennyiben eltúlzott is, ugyancsak lényeges összefüggésre tapint rá. Valóban fokozódó ellentmondás van az elmaradott országok többsége nemzetközi fizetőképességének relatív csökkenése és az irányukba történő valóságos erőforrás-transzferációk relatív csökkenése, valamint a termelékenységemelkedés gyümölcseinek a centrumhoz tartozó vállalatok általi kisajátítása között.

6. Perroux a dominancia és függés viszonyairól

A világgazdaságban és különösen a fejlett és az elmaradott országok közötti gazdasági kapcsolatok rendszerében érvényesülő dominancia, illetve függés jelenségét emeli ki a neves francia teoretikus, *François Perroux* is. A neoklasszikus és keynesiánus nézeteket éppen amiatt bírálja ő is, mert azok nem veszik figyelembe a hatalmi viszonyokat, a strukturális egyenlőtlenségeket és az aszimmetrikus hatásokat, az irreverzibilis, kumulatív folyamatokat.[53] A „nemzetközileg domináns gazdaság elméletének" kidolgozását sürgeti[54], s az elmaradott országok állapotát és helyzetét a nemzetközi gazdaság hatalmi viszonyaival hozza összefüggésbe.

E hatalmi viszonyokat nem egyszerűen a kis és nagy országok viszonyaiként értelmezi, hanem mint a szerkezeti vonások által meghatározott dimenziók viszonyait, vagyis mint különböző funkciókkal rendelkező egyenlőtlen struktúrák viszonyait. Rámutat arra is, hogy a domináns gazdaság meghatározó hatást gyakorol a függő gazdaságokra az általa exportált beruházások volumene és az általa vásárolt import volumene által. A fejlett nemzet a maga döntését még a dekolonizáció szakaszában is rá tudja kényszeríteni az elmaradott, függő gazdaságokra „tevékenységei természetének hatása, gazdasági dimenziója és tárgyalási ereje

folytán."[55] A struktúrák egyenlőtlensége az erős struktúrájú országok aktív és olykor szándékos műveleteinek következménye.

Perroux azzal, hogy kiemeli a beruházások exportjának, vagyis a külföldi tőke beruházásainak szerepét a struktúrák formálásában, illetve deformálásában, s ezen keresztül – logikusan – a dimenziók és nemzetközi hatalmi viszonyok alakulásában is, konkrétan pedig az elmaradott függő gazdaságon belül az enklávé-jellegű modern szektor és az archaikus szektor dualizmusának kifejlődésében, azokat a kulcskérdéseket feszegeti, amelyek elemzésének logikája elvezet az elmaradottság és fejlettség dialektikájának megértéséhez. A függés rendszerének és formáinak értékes vizsgálata azonban nála sem egészül ki a tőkés világgazdaság egészének – a kapitalizmus belső természetét és tendenciáit feltáró – kritikai elemzésével, s így végül is a rendszer belső mozgatórugói nála is homályban maradnak.

7. Az egyenlőtlenséget létrehozó világgazdasági erők kumulatív hatása Myrdal elméletében

A nemzetközi gazdaság működésére, különösen az elmaradottságra vonatkozó konvencionális polgári koncepcióknak nemcsak az egyik legelső, hanem talán a legszélesebb spektrumú polgári kritikája *G. Myrdal* nevéhez fűződik. *Myrdal* alighanem az elmaradottsággal foglalkozó nyugati teoretikusok doyenjének tekinthető.[56]

Myrdal elméletének tengelyében a mozgás és fejlődés – *A. Young*tól, illetve *K. Wicksell*től örökölt – kumulációs elve áll. A circulus vitiosus statikus modelljét[57] ő a kumulatív spirálmozgás modelljével váltotta fel. A nemzetközi gazdaság mozgásában éppúgy, mint az annak részét alkotó periféria vonatkozásában keresi a kumulatív, irreverzibilis és az egyenlőtlenségeket erősítő folyamatokat. A nemzetközi kereskedelem klasszikus, illetve neoklasszikus elméletét éppen amiatt utasítja el, mert az eltekint ezektől az általános érvényű folyamatoktól. Sorra kifogásolja e konvencionális elmélet jellegzetes feltételezéseit (az egyensúlyra törekvésre, az optimumra, a tökéletes versenyre, a nemzetközi kereskedelem kölcsönös előnyöket biztosító és kiegyenlítő szerepére stb. vonatkozóan). Különösen élesen bírálja az „elmaradottsági" elméletek „ábrándokba menekülő" típusait, amelyek analógiákat keresnek az elmaradott országok mai állapota és a már fejlett országok múltbeli fejlődése között.

Ezek ugyanis ezt az állapotot a történelmi fejlődés szükségszerű szakaszaként[58] állítják be, és statisztikai vagy definicionális manipulációkkal igyekeznek kisebbíteni a kétféle állapot közötti különbség nagyságát s a nemzetközi szakadék tényleges méretét.[59]

Myrdal az elmaradott országok helyzetét elsősorban és túlnyomórészt a gyarmatosítás következményeiből s a nemzetközi kereskedelem és gazdasági kapcsolatok alakulásából vezeti le (bár olykor úgy tűnik, hogy e tényezőket vagy azok negatív hatását ő is a belső tradicionális viszonyokból származtatja). A kolonializmus – nem-marxista – kritikája talán nála a legélesebb és legátfogóbb. Szinte válaszként hangzik az „analóg növekedési szakaszokat" kereső és a mai elmaradottságot általános érvényű történelmi átmenetként értékelő elméletekkel szemben az a kijelentése, hogy: „a mai magasan fejlett országok mint kis szigetek fejlődhettek az elmaradott népek hatalmas óceánjában, kizsákmányolhatták őket mint nyersanyagforrásokat és mint az olcsó iparcikkek piacait, s e célból még gyarmati uralom alatt is tarthatták őket"[60].

Myrdal nagyon határozottan emeli ki azt a gazdasági hátrányt, amely az anyaországgal való kapcsolatában a függő országot éri. Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi kereskedelem alakulása általában fokozza az egyenlőtlenségeket és ún. visszasodró hatásokkal („backwash effects") jár. Több vonatkozásban is megvilágítja azokat a kedvezőtlen következményeket és hatásokat, amelyek közvetlenül vagy közvetve a gyarmatosítás tényéből, illetve a gyarmatosító hatalmak politikájából következtek. „A gyarmatosítás – írja – elsődlegesen nem csupán mindazoknak a piaci erőknek a felerősödését jelentette, amelyek mindenképpen fokozzák a belső és nemzetközi egyenlőtlenségeket, hanem az saját magát is beépítette a kumulatív folyamat cirkuláris okságába, ezzel egy extra impulzust és egyszersmind sajátos jelleget is kölcsönözve annak."[61] E spontán hatásokon és okozati összefüggéseken túl az elmaradottság a céltudatos kolonialista politikával is összefügg. Az elmaradott országokban a termelés jelenlegi szerkezete – amely spontán módon már maga is fékezi[62] az egyenlőtlenítő hatások ellensúlyozására alkalmas ún. terjedési hatásokat (spread effects) – a gyarmatosító hatalmak múltbeli politikájának is a következménye, amennyiben e politika speciális intézkedéseket hozott a helyi ipar fejlődésének megakadályozására.[63] Az anyaország ugyanis – fűzi hozzá helyesen *Myrdal* – természetesen abban volt érdekelt, hogy a függő országot saját feldolgozóiparának termékei számára piacként használja fel. Hasonlóképpen érdekében állt, hogy a

függő területről nyerstermékeket szerezzen be, saját céljaira aknázva ki a helyi természeti erőforrásokat és az olcsó bennszülött munkaerőt. Amennyire csak lehetséges volt, a gyarmatosító hatalom igyekezett a maga számára monopolizálni a függő országot mint export- és mint importpiacot is.

Myrdal a belső tőkeakkumuláció folyamata és terjedése elfojtásában s a szerkezeti torzulásokban fontos szerepet tulajdonít a külföldi tőke közvetlen beruházásainak, amelyek a gyarmati időszakban – akár az ültetvények, akár a bányászat területén valósultak is meg – enklávéjellegűek maradtak. Az enklávé-szektorok kifelé kapcsolódása, külföldi ellenőrzése és a profitok külföldi cégek kezébe jutása, illetve külföldre szivattyúzása folytán e beruházások „nettó hatása a kumulatív folyamat lezárása volt, még mielőtt új kereslet képződhetett volna a nem agrár szektorban, éspedig különösen a helyileg gyártott ipari termékek irányában"[64]. Az enklávéstruktúra a magyarázata tehát a tőkefelhalmozás és a belső piaci kereslet elégtelenségének. Nemkülönben a munkaerőhelyzet is összefügg a gyarmati berendezkedéssel, éspedig elsősorban az ún. olcsó munkaerő politikájával.

Myrdal utal a gyarmati gazdaságpolitikának és beruházásoknak az infrastruktúrát torzító hatására, etnikai következményeire s a kedvezőtlen szerkezetű, keresztmetszetű és orientációjú iskolarendszer kifejlődésében játszott szerepére is.[65]

Különös figyelmet szentel az elmaradott országok külkereskedelmi helyzetének s a nemzetközi kereskedelmen keresztül őket ért „visszasodró" hatásoknak. A „backwash effects" myrdali elmélete homlokegyenest az ellenkezője annak a konvencionális és a nyugati közgazdasági tankönyvekben meglehetősen általánossá tett felfogásnak, amely a külkereskedelmet „a növekedés motorjaként"[66] veszi számításba, s „a nemzetek gazdasági fejlődését meghatározó okokat a nemzetközi kereskedelem gazdaságtanához tartozóknak"[67] tekinti. *Myrdal* rámutat arra, hogy bár az exportkereslet egy időben, különösen az első világháború előtt, de időszakonként (pl. a „koreai boom" idején) később is ösztönzést adhatott volna az elmaradott gazdaságok fejlődésének, ez többnyire nem következett be.[68] Az elmaradott országoknak néhány nyerstermék exportjára való specializációja ugyanis nem vezethetett egy kiegyensúlyozottabb és a gazdaság egészére kiterjedő növekedéshez, a más szektorokban is meginduló fejlődés kumulatív folyamatához, hanem ehelyett voltaképpen egy „elvetélt fejlődés" alapjául szolgált.[69] Ez a specializáció

rendkívül érzékennyé tette a szóban forgó országok gazdaságát a világpiaci változásokkal szemben, és a partnerek tekintetében is egyoldalú orientációhoz vezetett. A külkereskedelmi cserearányok általános romlása[70] és erőteljes ingadozásai, amelyek a nyerstermékek alacsony kínálati rugalmasságával s ebből következően a keresleti változásokra való nagyfokú érzékenységével is összefüggnek, súlyosan érintik az elmaradott gazdaságokat. *Myrdal* utal arra a „kikényszerített bilateralizmusra" is, amely a gyarmati gazdaságokat kereskedelmileg is közvetlenül a távoli anyaországhoz kapcsolta. A közlekedési és kommunikációs hálózatot is ennek megfelelően, nem pedig az országon belüli kereskedelem fejlesztésének szempontjai szerint építették ki. „E mögött a masszív védelem mögött – írja – az anyaországból ellenőrzött üzleti élet olyan institucionális szerkezete épült ki, amelynek... az volt a funkciója, hogy távol tartsa a más kereskedő országokból jövő betolakodókat."[71]

*Myrdal*nak a kolonializmus s a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás negatív következményeire, az elmaradott függő országok fejlődését megbénító, azt „elvetélésre" kárhoztató hatásaira vonatkozó fenti tézisei és azok dokumentációi a marxista kutatások eredményeivel szinte teljes összhangban vannak, és – legalábbis ebben a vonatkozásban – szinte egy marxista szemléletmódjára és álláspontjára vallanak. *Myrdal* azonban nagyon is megmarad a „határon túl". Miként a kumulatívvá tett cirkuláris okság koncepciója végső soron s a precizírozás eredményeképp[72] csak mint variáns a variánstól különbözik a circulus vitiosus eszméjétől, úgy végső soron és egészét tekintve a myrdali elmélet is csupán – bár egyik leghaladóbb és legradikálisabb – variánsa marad a tőkés világgazdaságra és az elmaradottságra vonatkozó polgári elméleteknek. Ez kitűnik azokból a következetlenségekből és ellentmondásokból, amelyek a *myrdal*i műben a sokszor élesen bírált konvencionális és apologetikus polgári elméletnek tett – sorozatos – engedményekből fakadnak, s amelyek helyenként már-már eklektikus színt kölcsönöznek annak.

Myrdal az „An American Dilemma"-ban és az „Economic Theory and Underdeveloped Regions"-ban, illetve az „Érték a társadalomtudományban" című kötetben a cirkuláris okság általa felvázolt eszméjét még inkább nevezi kumulációs elvnek, mint circulus vitiosusnak – azon az alapon, hogy az működhet felfelé, azaz kívánatos, és lefelé, azaz nem kívánatos irányban is, és ezt a kumulatív mozgást tekinti általánosnak, normálisnak, az önmagába visszatérő körmozgással szemben. Azt

írja: „Ha a két tényező bármelyike megváltozik, ez szükségképpen változást idéz elő a másik tényezőben is, és a kölcsönös egymásrahatás egy kumulatív folyamatát indítja el, amelyben az egyik tényező változását a másik tényező reakciója támogatja, és így tovább cirkuláris módon." „A tényezők bármelyikének bármilyen változása, függetlenül attól, hogy miként jött létre, a közöttük előre és hátra mozgó kumulatív hatások összessége révén az esettől függően az egész rendszert valamilyen irányú mozgásba hozza." „Normális esetben a társadalmi rendszerben semmiféle tendencia sem érvényesül az automatikus önstabilizálás irányában."[73]

Ezzel szemben a jóval később íródott „Asian Drama"-ban *Trevor Swan* kritikája nyomán már így fogalmazza meg „gondosabban" koncepcióját: „a cirkuláris okság *csak akkor* vált ki kumulatív mozgást, ha... a feltételek egyikében bekövetkező változást végül is az ugyanannak a feltételnek a további változását előmozdító olyan másodlagos impulzusok visszakapcsolódása követi, amelyek *elég nagyok* ahhoz, hogy az elsődleges változást ne csak fenntartsák, hanem tovább is lökjék. Pusztán a kölcsönös okság még nem elegendő e folyamat elindításához; egyébként a kölcsönös oksági összefüggés mindenütt fellelhető jelenléte összeegyeztethetetlen lenne a társadalmi rendszerek széles körben megfigyelt stabilitásával." Az elmaradottság végül is egy olyan alacsony szintű egyensúlyhelyzetként, stagnálásként, vagyis circulus vitiosusként ábrázolódik, amelynek, pontosabban a „status quo-t fenntartó erőknek", belső magatartásformáknak és institúcióknak a leküzdésével, leküzdése *után* indulhat csak meg a kumulatív spirálmozgás. A circulus vitiosus tehát a kumulatív spirálmozgás természetes kiindulópontjának, történelmi előzményének fogható fel, de nem megfordítva. Az előbbi az elmaradottság esetében, az utóbbi pedig a fejlettség esetében „szabály".

Myrdal azzal illeszti be saját felfogását az általános (polgári) elméletbe, hogy – utalva a „határokon belül érvényesülő egyensúly stabilitására" és a „határokon túl kezdődő kumulatív folyamatokra" – voltaképp az általános és a különös eset különbségére egyszerűsíti le a kétféle, de – más-más relációban – egyaránt érvényes koncepció közötti eltérést.[74]

E „gondosabb" megfogalmazás nyomán azután így válik a *myrdal*i szakítás bizonyos értelemben hasonlóvá a „keynesi forradalomhoz", hogy tudniillik az alapelvek érintetlenül hagyása mellett az eltérő esetek megkülönböztetésének „forradalma" ez is.

A kumulatív egyenlőtlenítődés *myrdal*i elméletének azonban van ettől

a „circulus vitiosus"-koncepciónak tett engedménytől függetlenül is, önmagában véve is egy súlyos hibája. *Myrdal* ugyanis az egyenlőtlenségek fokozódásának kumulatív folyamatát – az osztálytartalmában meg nem határozott – társadalmi rendszer(ek) mozgásának *általános* törvényszerűségeként, „normális esetként" fogja fel.[75] És noha e kumulatív folyamatot összefüggésbe hozza a „piaci erők szabad játékával"[76], óvakodik odáig menni, hogy történelmileg konkretizálja a piaci spontaneitás társadalmi rendszerét, s a kolonializmus bírálatát a kapitalizmus bírálatával kösse össze és tegye következetessé. Sőt azzal, hogy a piaci spontaneitást a laissez-faire szabadversenyes kapitalizmusára vonatkoztatja csupán, elárulja a „megjavított", „szabályozott" (fejlett) kapitalizmusba vetett hitét. Azáltal pedig, hogy a kumulatív differenciálódás törvényét a laissez-faire és az általános értelemben vett elmaradottság együtteséhez kapcsolja, azt a benyomást kelti, mintha az árutermelésnek a tőkés társadalomban kiteljesedő törvényei éppenséggel „az idők kezdetétől fogva" érvényesültek volna minden társadalomban s az egyes társadalmak közötti prekolonialista viszonylatban is, másfelől viszont, hogy már megszűntek érvényesülni a fejlett tőkésországok „szabályozott" gazdaságának keretein belül. Az egyenlőtlenségek kumulatív növekedésének tendenciáját ugyanis *Myrdal* szerint kétféle ellenhatás állíthatja meg, vagy változtathatja ellenkezőjévé, az egyenlőtlenségek kumulatíve előrehaladó csökkenésének tendenciájává: egyrészt a spontán „terjedési hatás", amely a fejlettség függvénye[77], másrészt a céltudatos beavatkozás, az állami szabályozás. Mindkét tényező a fejlett országok sajátsága. Ezzel szemben az elmaradott országokon belül és ez utóbbiaknak a fejlettekhez fűződő viszonyában még természetesen működik az idő kezdetétől érvényesülő kumulatív mechanizmus.

Alighanem itt van a myrdali elmélet *leggyengébb pontja.* Az a pont, ahonnan logikai úton könnyen vissza lehet térni az elmaradottság önmagából való magyarázatához, egy újfajta, sajátos circulus vitiosushoz. Úgy látszik ugyanis, hogy a piaci erők szabad játékából fakadó kumulatív folyamat, amely egyenlőtlenségeket idéz elő, valamennyi elmaradott országban már a gyarmatosítás, a külföldi tőke behatolása *előtt* is érvényesült (sőt: minél fejletlenebb volt egy társadalom, minél régebbi korokba megyünk vissza, annál intenzívebben érvényesült). Így *nemzetközi-világgazdasági síkon* az egyes országok közötti egyenlőtlenségek fokozódása tekintetében voltaképpen csupán az ismétlődik meg *másodlagosan,* ami az egyes országokon belül, *elsődlegesen* végbemegy.[78] Maga

az elmaradottság éppúgy, mint felszámolása, természetes, magából adódó jelenségnek látszhat, mert amiként egyetlen ország esetében természetes és a társadalmi rendszertől független az egyenlőtlenségek kialakulása, úgy természetes ez az országok között is. Amiként egyetlen ország esetében ezek az egyenlőtlenségek annál nagyobbak, minél fejletlenebb, szegényebb az illető ország, úgy van ez az egész világ társadalmában is. És ahogyan egyetlen ország esetében az egyenlőtlenségek a fejlődés magasabb fokán elhalványulnak, úgy szűnik majd meg a világ szegény országainak viszonylagos elmaradottsága is. Ily módon viszont nem a nyugat-európai országok tőkés társadalmának világméretű hatáskört nyert törvényei kerültek be *kívülről* az elmaradott országokba és nyomták rá bélyegüket azok gazdasági-társadalmi fejlődésére, hanem az utóbbiakban eredetileg is meglevő *természeti* törvényszerűségek emelkedtek nemzetközi szintre.

Találhatunk is *Myrdal*nál olyan megállapításokat, amelyek – e gondolatmenetnek megfelelően – a belső tényezők meghatározó szerepére látszanak utalni az elmaradottság okfejtésében. Így különösen ott[79], ahol sorra veszi az elmaradott (dél-ázsiai) országok „társadalmi rendszerét" jellemző gazdasági és nem-gazdasági feltételeket, és – feltehetően a tradicionális maradványok, a kedvezőtlen társadalmi, vallási és institucionális tényezők erőteljes hatásának ázsiai példáitól indíttatva – szegénységük és elmaradottságuk fő okait, az alacsony szintű, stagnáló egyensúly magyarázatát és a terjedési hatás kifulladásának okát az alacsony termelési, élet- és jövedelemszínvonalban, a kedvezőtlen termelési körülményekben[80], az élethez és munkához való magatartási viszonyokban[81], a kedvezőtlen hatású intézményekben[82] és az „erőtlen állam"-ban, a megfelelő politika hiányában jelöli meg. Ily módon az elmaradottság jelenségét a „stagnáció erőire", mindenekelőtt a gondolkodásmód, magatartás és intézmények „renyheségére"[83] vezeti vissza.

Myrdal persze nem tekinti „eleve adottnak", a szóban forgó népek különböző (vagyis alacsonabb rendű) természetéből fakadóknak a tudat- és magatartásformákat, kedvezőtlen attitűdöket és institúciókat.[84] Utal ezeknek a gazdasági körülményekkel való összefüggéseire is. Azonban a dialektikus viszonyon belül a „történelmi okság" (vagyis adott történelmi szakaszra vonatkozó oksági összefüggés) egyértelmű tisztázása nélkül, a prekapitalista viszonyok fennmaradásának a kolonialista gazdasági rendszerrel (s ez utóbbinak a kapitalizmus fejlődésével) való összefüggésbe hozása nélkül a belső tényezők – egyébként szükséges és nélkülözhetet-

len – kritikai vizsgálata az interdependenciák világának restaurációjához vezethet. Ezáltal pedig megengedhetetlen kompromisszumra késztet azokkal az apologetikus elméletekkel[85], amelyek a kívülről indukált „take-off" elmaradását a belső „renyheséggel", reagáláshiánnyal vagy késedelmes reakcióval magyarázzák.[86] Sőt, engedményt szül – furcsa módon – még ott is, ahol *Myrdal* támadása különösen éles volt: az elmaradottságnak vagy fejlettségnek egyetlen statisztikai mutatóval való meghatározását illetően is.[87] Az interdependenciákra épített (valóságos értékelmélet nélküli) polgári árelmélet elfogadójának az árindex analógiája alapján végül is elfogadhatónak (bár leegyszerűsítőnek) kell találnia az interdependens tényezőket összefoglalóan jelző nemzeti jövedelem indexét is, noha annak tökéletlenségére hivatkozva igyekszik fenntartani kritikai álláspontját.

Mindez csak azt bizonyítja, hogy a nem marxista közgazdaságtan *alapján* még a legkiválóbb és a konvencionális illúziókkal szemben legkritikusabb elmék sem tudnak véglegesen kitörni a tőkés világgazdaság és elmaradottság burzsoá elméletének „bűvös köréből".

8. A nemzetközi specializáció egyenlőtlenségei és a technológia-transzfer bírálata Singer koncepciójában

Hans Singer ugyancsak egyike volt az első olyan nevesebb teoretikusoknak, akik kétségbevonták a nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem kölcsönös előnyöket biztosító, az elmaradott országok számára is kedvező alakulását, és – ellentétben a konvencionális felfogással – az elmaradottság okait a külső, nemzetközi tényezők szférájában keresték. *Singer* tézisei sokban hasonlítanak *Prebisch* és *Myrdal* nézeteihez, s inkább csak az általa vizsgált aspektusok és következtetéseinek hangsúlya különbözteti meg őt az utóbbiaktól. *Singer* elsősorban a technikai haladás előnyeinek nemzetközi megoszlását kutatta. Amíg azonban *Myrdal*, de különösen *Prebisch* voltaképpen megmaradt korábbi – a polgári közgazdaságtan tágabb vagy szűkebb elméleti határai által észrevehetően körülhatárolt – elméleti koncepciójánál (sőt esetleg ahhoz képest bizonyos vonatkozásokban még meg is hátrált), s inkább a vizsgált problémák, illetve a bírált jelenségek körét és a következtetések építményét bővítette, mintsem a bírálat mélységét és radikalizmusát, *Singer* tudatosan és bevallottan továbblépett saját felfogásához képest is.

Singer már korábbi munkáiban is[88] meglehetősen határozott volt az elmaradott országokat egyoldalúan sújtó nemzetközi munkamegosztás, sőt az azt szolgáló és megvalósító tőkeexport kritikájában is.

Kimutatta, hogy a technikai fejlődésből származó előnyök igen egyenlőtlenül oszlanak meg a világgazdaságban. Amíg az ipari országok „mindkét világból a legjobbat kapják, mint a nyerstermékek fogyasztói is és mint a feldolgozóipari áruk termelői is, addig a gyengén fejlett országoknak mint a feldolgozóipari termékek fogyasztóinak és mint a nyersanyagok termelőinek mindkét világból a legrosszabb jut". „A komparatív előnyök és adottságok jelenlegi struktúráját – írja – nem szabad állandó alapnak tekinteni a jövő nemzetközi munkamegosztásához."[89] Az elmaradott országoknak az élelmiszer- és nyersanyagexportra történt egyoldalú specializációja olyan tényező, amely hátráltatja fejlődésüket. Nemcsak a cserearányok romlása okoz veszteségeket nekik, hanem annak fluktuációja is kedvezőtlen hatású. A nyersanyag- és élelmiszerárak csökkenése esetén az árveszteségek megfosztják őket az iparosításhoz szükséges tőkétől. Az árak javulása viszont, bár lehetővé tenné az iparosításhoz szükséges tőkejavak importjának finanszírozását, csökkenti az iparosításra és strukturális változásokra irányuló ösztönzést, és inkább a fogyasztási és luxusjavak importját ösztökéli.

Singer rámutat a külföldi tőkebefektetések káros, struktúratorzító hatására és azok enklávé-jellegére is. Ezek a beruházások „sohasem váltak részévé – csupán tisztán földrajzi és fizikai értelemben – a gyengén fejlett országok belső gazdasági struktúrájának... Gazdaságilag valójában a fejlettebb beruházó ország gazdaságának kihelyezett részei voltak".[90] A gyengén fejlett országok tőkeimportja, amely azt a célt szolgálta, hogy az iparosított országok élelmiszer- és nyersanyagellátóivá tegye őket, nemcsak meglehetősen hatástalan volt a beruházás és kereskedelem normális előnyeinek biztosításában, hanem kifejezetten hátrányosnak is bizonyulhatott.[91] A nyerstermékek előállítására irányuló specializáció, amely főként a fejlettebb országok beruházásai révén valósult meg, kétszeresen is kárt okozott: (1) abból az országból, ahol a beruházás történt, a beruházó országba vitte át a másodlagos és kumulatív hatások zömét; (2) a gyengén fejlett országokat az olyan típusú tevékenységek felé terelte, amelyek eleve kisebb teret biztosítanak a műszaki fejlődés és az „internal és external economies" (vagyis a dimenzionális, „nagyüzemi" előnyök, valamint a kiépített infrastruktúrából és a már működő gazdasági környezetből adódó előnyök) érvényesülése számára.[92]

Singer mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a periféria országainak is iparosodniuk kell. Nézeteinek bizonyos mértékű revíziója és kritikájának radikalizálódása újabb írásaiban[93] már feltehetően annak az eredménye, hogy felismerte: nem minden iparosítás vezet ki az elmaradottságból és függőségből, pontosabban: nem minden ipari létesítmény jelent iparosítást. Az elmaradott országokban megindult sajátos iparfejlődés, amelyet a nagy nemzetközi társaságok irányítanak, a függés új szálait, „önmagát erősítő viszonyait" teremti meg. Az effajta iparosítás csupán bizonyos ipari üzemek elhelyezkedésének „földrajzi eltolódását" jelenti, de nem valóságos fejlődést. Többnyire olyan importhelyettesítő termelés az eredménye, amelynek – *Singer* szerint – „a társadalmi határtermelékenysége zéró vagy negatív lehet", s amely tovább élezi a munkanélküliség problémáját is. Ráadásul a terms of trade alakulása szempontjából ezek az új, most már az elmaradott országokban (is) előállított egyszerű ipari termékek sok olyan jellegzetes vonással rendelkeznek, amelyeket korábban Singer is – miként mások – csak a nyerstermékeknek tulajdonított.[94]

Ebből következően *Singer* most már nem elégszik meg a problémának a különböző áruk és azok sajátosságai szerinti megközelítésével. Ehelyett, vagyis a nyerstermékek és iparcikkek szerinti megkülönböztetés helyett, az *országok különböző típusa* szerinti megkülönböztetés alapján közelíti meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban megnyilvánuló egyenlőtlenség problémáját. Rámutat arra, hogy *bármilyen* fajta viszonyról, kereskedelmi vagy egyéb kapcsolatról legyen is szó, mindig a beruházó (fejlett) ország a fő haszonélvező. A fejlett és az elmaradott országok tárgyaló és üzleti pozíciója eleve egyenlőtlen, és ez *minden* kapcsolatukra hatást gyakorol. A fejlett országok fejlettebb technikával s a technikai fejlesztés fölötti monopóliummal rendelkeznek, sőt nagyrészt monopolizálják az üzleti tárgyalásokhoz szükséges információs csatornákat is.

Singer – miközben a termékek típusa szerinti vizsgálatokról az *országok* típusa szerinti vizsgálatra tér át – korábbi felfogásához híven továbbra is hangsúlyozza, hogy „a közgazdászok a földrajztudósok rabszolgáivá váltak", amikor elfogadták a komparatív elmélet és a tankönyvek által kedvelt A és B országok fiktív földrajzi kategóriáit. A globális szemléletmód szükségességét azonban már egyre inkább a multinacionális korporációk világméretű tevékenységének összefüggésében emeli ki. Ezzel kapcsolatban utal arra, hogy a valóságos piaci műveleteket mindinkább e társaságokon belüli „nemzetközi" transzferek szorítják ki, s hogy e korpo-

rációk számos rejtett jövedelemelvonási lehetőséggel rendelkeznek, központosított döntéseik pedig fokozódóan nemzetközi kiterjedésűek.

Mind az országok *típusa* szerinti vizsgálat, mind az előbbi értelemben vett globális szemléletmód követelményéből logikusan következne a szóban forgó országoknak *mint* társadalmi-gazdasági rendszereknek, továbbá a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szerkezetének *mint* a kapitalizmus világgazdasági struktúrájának az elemzése és bírálata. Ehelyett azonban *Singer* a bajok forrását végső soron „*a modern technika természetében*" keresi és véli megtalálni. A modern technika fejlesztése a fejlett országokban összpontosul, azok problémáinak megoldását körülményeiknek és „faktorális adottságaiknak" (az egyes termelési tényezőkkel való ellátottságnak) megfelelő módszerekkel szolgálja. A fejlett országok „modern" (tőkeintenzív, nyersanyag- és munkaerő-megtakarító vagy helyettesítő) technikájának átvétele káros hatású: „ténylegesen sem a felhasznált technika, sem pedig a termelés összetétele nem felel meg a fejlődő országok adottságainak. Ennek a helyzetnek a természetes következménye a munkanélküliség és a tőkehiány."[95]

Így azután *Singer* a társadalmi természetű – és csak társadalmi változással megszüntethető – okok helyett a technikai tényezőre irányított kritikájával maga is egy „steril", polgári (vagy inkább kispolgári romantikus) szemléletmód keretei közé zárja saját elemzését. Ebből az elemzésből ugyan rendkívül fontos és új összefüggésekre derül fény, de sem a jelenségek és folyamatok valóságos gyökerei, sem megváltoztatásuk reális módjai nem kerülhetnek napvilágra következetes logikával. Adós marad annak megválaszolásával is, hogy *miért* következett be a változás a tőkés nemzetközi munkamegosztás szerkezetében és a tőkés monopóliumok beruházási politikájában. Sőt, egyenesen úgy tűnik, mintha a beruházási politikában és a technika megválasztásában és transzferjében tapasztalható új jelenségek már a kolonialista munkamegosztás időszakára is jellemzők lettek volna, amelyekről ő maga indokolatlanul feledkezett meg annak idején. (Persze olyan hiba ez, amellyel más radikális, sőt marxista írásokban is találkozhatunk.)

A transzferált technika minőségének, nem megfelelő jellegének radikális bírálata kétségkívül egy akut s az elmaradott országok jelenlegi helyzetében, különösen a növekvő (nyílt) munkanélküliség fényében igen aktuálisnak tekinthető problémára irányítja a figyelmet. Ez a bírálat azonban önmagában, vagyis a külföldi beruházások ágazati orientációjának figyelembevétele s mind a technikai, mind az ágazati preferenciák mélyebb

társadalmi-gazdasági okainak feltárása, valamint a tulajdon, az irányítás és a termék „társadalmi orientációja" (hogy tudniillik kinek a szükségleteit és érdekeit szolgálja annak termelése) lényegi kérdéseinek vizsgálata *nélkül* meglehetősen megalapozatlan marad, sőt téves következtetésekre vezethet. Olyan konklúzióra például, hogy a fejlett országokból származó modern tőkeintenzív technikát minden vonatkozásban és mindenütt, *in toto* el kell vetni, s helyette a korszerűtlen, tőkemegtakarító (mellesleg ugyancsak a fejlett országokból származó) technika *általános* alkalmazására kell az elmaradott országoknak rátérniük. Vagy éppen arra a látszólag helyes és „forradalmi" konklúzióra, hogy az elmaradott országoknak egy *teljesen* új technikát kell saját erőből, a tudomány és technika fejlett országokban elért eredményeitől függetlenül kialakítaniuk. Mindkét konklúzió a fejlett országokból származó technika transzferének leállítását, a technikai elszakadást („disengagement"-et) sugallja.

Ezeket bizonyos fokig kiegészítheti az a következtetés, melyet a tankönyvek „földrajzi fikcióinak" singeri bírálatából és azokból a megállapításokból vonhatunk le, amelyek a multinacionális korporációk globális tevékenységére, az elmaradott országok gazdasága (és társadalma) egy részének *de facto* a metropolitan gazdaságba (és társadalomba) való integrálódására, s e résznek a gazdaság (és társadalom) többi részétől való fokozódó elidegenedésére vonatkoznak. *Singer*nek e meglátásai ugyan nagyrészt helyesek és szinte a polgári szemlélet bűvköréből való kitörés nagyszerű példái lehetnének, a földrajzi vagy „nemzeti" keretek üres fikciókká nyilvánítása azonban a szóban forgó jelenségek és folyamatok dialektikus jellegének meg nem értésére vall. (Ez még akkor is téves irányba viszi a gazdasági struktúra vizsgálatát és az osztályelemzést, ha a jelenlegi államhatárok közötti gazdaságok és társadalmak történetesen valóban nem nevezhetők is nemzetieknek.) E „globalizmus" érvényesítése a nemzetközi osztályharc vonatkozásában azután szinte magától sugallja a perifériális társadalmaknak az elit-társadalmak elleni világforradalma eszméjét, az „Észak" és a „Dél" globális (a nemzeti társadalmak osztályviszonyaitól elvonatkoztatott) konfrontációjának gondolatát. A multinacionális társaságok globális tevékenysége ellenében pedig egyszerűen az „általános elszakadás" (disengagement) forradalminak tűnő jelszavát sugallhatja, mely a kapcsolatok *tőkés* (kizsákmányoló és alárendelő) jellege, tartalma és formái helyett a fejlett országokhoz fűződő mindennemű (gazdasági, kereskedelmi, technikai, tudományos, kulturális stb.) kapcsolatok általános felszámolását követeli.

Singer ugyan távolról sem jutott ilyen messzire s ennyire szélsőséges álláspontra. A téziseiből és vizsgálati módszereiből levonható következtetések azonban ennyire közel visznek az imperializmus ultrabaloldali, kispolgári bírálatához, a modern technika elutasításához, a konkrét tartalmában és taktikájában meg nem határozott „általános elszakadás" kockázatos és naiv jelszavához.

Mindebből egyrészt az látszik, hogy az imperializmus világgazdasági rendszerének, munkamegosztásának és fő hajtóerőinek: a nemzetközi monopoltőkének még a radikális bírálata is szükségképpen következetlenné s végső soron tartalmatlanná, „sterillé" válik, ha nem szakít véglegesen a polgári (vagy kispolgári) ideológia elemeivel. Másrészt egyszersmind az is kiderül, hogy ennek az ideológiának (s azon belül mind a világgazdaság, mind az elmaradottság polgári elméletének) határai közül más irányban törni ki, mint a marxizmus elvének és módszereinek elfogadása és alkalmazása irányában, nem is lehetséges. Minden egyéb kísérlet szükségképpen „elvetél", még ha igen progresszív, radikális ihletésű is (sőt, tegyük hozzá, még ha marxista terminológiában, de a marxizmus tartalmának elutasításával jelenik is meg).

JEGYZETEK

[1] Lásd mindenekelőtt az UNCTAD főtitkári jelentését *(R. Prebisch:* Towards a New Trade Policy for Development. UNCTAD I. UN. New York 1964.), de *Prebisch* más tanulmányait is. *(R. Prebisch:* Change and Development – Latin America's Great Task. IDEP/ET/Cs/2367–21. Repr. Dakar 1972., továbbá a The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. ECLA. UN New York 1962. 1. sz.)

[2] *R. Prebisch:* Change and Development – Latin America's Great Task. 2. old.

[3] Lásd a későbbiekben.

[4] Erről a kérdésről lásd még az *Anderssom*al foglalkozó fejezetet.

[5] Ebből a szempontból *Kindleberger* és *Emmanuel* kritikája a *Prebisch–Singer* tézisben felfedezett fölösleges, megduplázott okokra vonatkozóan aligha fogadható el. Még a neoklasszikus elméletben sem vezethető le az ár, illetve az árviszonyok alakulása közvetlenül a kereslet elaszticitásából – a kínálat/termelés alakulásától, reagálásától s a termelés költségeitől függetlenül. (Lásd *C. Kindleberger:* The Terms of Trade. London 1956. 247. old. és *A. Emmanuel:* Id. mű. 81–87. old.)

[6] Ez – mint látni fogjuk – kiemelkedő szerepet kap *C. Furtado* okfejtésében.

[7] Lásd *R. Prebisch:* Commercial Policy in Underdeveloped Countries. The American Economic Review. Papers and Proceedings 1959.

[8] „... a nyersterméktermelésben foglalkoztatott munkások közötti szervezkedés jellegzetes hiánya meggátolja őket abban, hogy – az ipari országok munkásaihoz hasonlóan – béremelkedést érjenek el". (Idézi *B. Higgins:* Economic Development. W. W. Norton, New York 1959. 367–368. old.).

[9] És ezzel voltaképpen az egyenlőtlen csere *Emmanuel*-féle értelmezésének és magyarázatának elméleti előzményeként fogható fel.

[10] „... lehetetlen optimális megoldást elérni – írja –, ha a piaci erők korlátlanul működnek. A piaci erők szabad játékának klasszikus mechanizmusa, akár a bérek igazodásának eredeti, akár a valutaárfolyamon keresztül történő árigazodások újabbkori változata szerint, nem hozza meg az optimális megoldást. Ellenkezőleg, a periféria a megnövekedett termelékenység gyümölcseinek nagyobb részét transzferálja a külvilágba, mint akkor, ha a piaci erőket bizonyos ponton megfékeznék akár a vámvédelem, akár a folyamatba való beavatkozás valamely más formája segítségével." *(R. Prebisch:* Towards a New Trade Policy for Development.)

[11] Lásd *R. Prebisch:* Change and Development – Latin America's Great Task. 61. old.

[12] Lásd ugyanott, l. old.

[13] „Végső soron – állapítja meg *Prebisch* – az exportárakra nehezedő nyomás és a terms of trade rosszabbodásának tendenciája – a piaci erők korlátlan játékának kitett növekedés perifériális folyamatában annak a következménye, hogy a kereslet jövedelemrugalmassága különböző, és a technikai haladás egyenlőtlen módon terjed szét a világgazdaságban." *(R. Prebisch:* Towards a New Trade Policy for Development. 261. old.)

[14] *G. Haberler* professzor pl. az elmaradott országok terms of trade-jének tartós rosszabbodására vonatkozó *Prebisch–Singer* tézist éppen azon az alapon támadja, hogy szerinte „az *Engel*-törvény képtelen azt a súlyos terhet viselni, amelyet a szóban forgó elmélet ruházott rá". Az *Engel*-törvényből ugyanis még nem következik, hogy a növekvő jövedelem minden esetben oda vezet, hogy relatíve csökken mindenfajta élelmiszer és ipari nyersanyag iránti kereslet. *Haberler* azt sem fogadja el, hogy jövedelemtranszferálódás történik annak következtében, hogy az ipari országokban a szakszervezetek és az oligopóliumok monopolista viselkedése növeli az ipari áruk és a nyerstermékek árának eltérését az előbbiek javára. *(G. Haberler:* Critical Observation on Some Current Notions in the Theory of Economic Development. L'industria, 1957. 2. sz.)

[15] A technológiai sokféleségnek, különbözőségnek a gondolata, pontosabban regisztrálása az elmaradott országok vonatkozásában nem újkeletű, és nem is függ feltétlenül össze a nemzetközi gazdaságra, ár- és jövedelmi viszonyokra vonatkozó elemzésekkel. Mint a termelés társadalmi viszonyaitól és az elmaradottság történelmi s a gyarmatosítással összefüggő fejlődésétől elvonatkoztatott koncepció önálló megfogalmazást nyert a *„technológiai dualizmus"* elméletében. (A szerző erre vonatkozó kritikáját lásd The Political Economy of Underdevelopment. Akadémiai Kiadó 1971.)

A technológiai heterogenitás – amely a fejlett ipari országokban sem ismeretlen jelenség, még ha a kontraszt ott persze kevésbé markáns is, és az okok is eltérőek –

a fejlődő országok strukturális és szektorális (a termelési módok vonatkozásában fennálló) heterogenitásával, „dualizmusával" és az ágazati/szektorális szerkezet időbeli változásával összefüggésben magyarázandó. Vagyis abban az összefüggésben, hogy ti. a tőkés nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás és a külföldi (vagy hazai) tőke tevékenysége konkrétan milyen típusú enklávékat (milyen exporttermékek milyen technológiával való termelésével) hozott létre, és ez hogyan érintette a múltból öröklött helyi termelési módot s annak technológiáját, és hogy továbbá hogyan változott a tőkeberuházások irányváltozása nyomán az enklávék és technológiák képe.

[16] Hogy tudniillik mely osztály jövedelemalakulásának nemzetközi összehasonlításáról van szó. Egyébként ugyanis nyilvánvaló és lényeges eltérés van sok más tekintetben *Prebisch* és *S. Amin* megközelítési módjában, problémafelvetésében és következtetéseiben. Így pl. még a szóban forgó termelékenységi és ár-, illetve jövedelemarányok meg nem felelésének vektorait illetően is. Amíg *Prebisch* – amellett, hogy persze ő is hiányolja a termelékenységemelkedés esetében az ennek megfelelő reálbér-emelkedés bekövetkeztét az elmaradott országokban – elsősorban ezek alacsonyabb termelékenységének megfelelő magasabb árak kialakulásának akadályaira és a fejlett ipari országok esetében a termelékenységnövekedéssel esedékes árcsökkenés elmaradására helyezi a hangsúlyt, addig *Samir Amin* azt a kérdést állítja a középpontba, hogy miért nem kap még a (megközelítőleg) azonos termelékenységű munka sem a fejlődő országokban a fejlettekével (megközelítőleg) azonos díjazást. Vagyis miért tér el a bérszínvonal azonos termelékenységszínvonal esetén is.

[17] *Prebisch* feltételezése egyébként meglehetősen explicit, amennyiben az állandó egységnyi profitok következtében – szerinte – a termelékenység- és bérszínvonal változásai közvetlenül tükröződnek a relatív árakban. (Lásd *R. Prebisch:* Commercial Policy in Underdeveloped Countries.)

[18] A műszaki fejlődés és a technológiai feltételek hatása egyébként többféleképpen kap szerepet az összefüggésekben. Egyrészt mint a fejlett ipari és az elmaradott agrárviszonyok technológiai fejlődésének eltérő üteme és ennek hatása, valamint a műszaki fejlődés eredményeként bekövetkező termelékenységnövekedés ár- és jövedelemhatásának eltérései, másrészt mint a technológiák megoszlásának, nemzetgazdaságokon belül heterogén vagy homogén szerkezetének problémája.

[19] *Emmanuel* ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ha a technológiai fejlődés egységességének mértéke lenne a döntő a béremelkedés kedvező feltételei között, akkor a monokulturás gazdaság lenne a legideálisabb helye a magas béreknek. Következésképpen pl. a venezuelai bérszínvonalnak meg kellene haladnia az Egyesült Államokét, mivel ez utóbbi jóval diverzifikáltabb és technológiailag heterogénebb gazdaság. (Lásd A. *Emmanuel*: Id. mű 86. old.)

E kritikai megjegyzés persze csak abban az esetben helyénvaló, ha valóban elfeledkezünk a termelési mód heterogenitásáról és a strukturális deformációról a jövedelmek képződése és megoszlása vonatkozásában.

[20] Lásd *Prebisch* főként Latin-Amerikára vonatkozó tanulmányait, így pl. a „Change and Development – Latin America's Great Task" c. munkáját.

[21] „A gazdaság holtponton van. Tömören kifejezve, s anélkül, hogy a korábban említett tényezők komplexumára hivatkoznánk, a gazdaság nem takarít meg any-

nyit, amennyit kellene, mivel termelő potenciáit elfecsérli, és a potenciákat azért fecsérli el, mert a gazdaság nem takarít meg többet. Latin-Amerikának ki kell törnie ebből a circulus vitiosusból." (Ugyanott, 39. old.)

[22] „Az egyetlen baj az, hogy a latin-amerikai országok fokozatosan megközelítették és – a megfelelő időnél rendellenesen jóval előbb – ténylegesen el is érték ezt a szakaszt" (ti. a nettó tőkebeáramlást meghaladó mértékben külföldre remittált eszközöknek a szakaszát. – Sz. T.). (Ugyanott, 13. o.)

[23] Mint pl. és elsősorban azt az illúziót, amely a (megkülönböztetés nélkül kezelt) fejlett országok részéről nemzeti jövedelmük minimálisan 1 százaléka erejéig megajánlandó, illetve folyósítandó hitelekhez és segélyekhez fűződik.

[24] Ennek egyik bizonyítéka az a beszéd, amelyet *Prebisch* a hágai Társadalomtudományi Intézet 25. évfordulóján, 1977 decemberében rendezett tudományos ülésszakon mondott.

[25] *W. A. Lewis:* Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. The Economics of Underdevelopment. (Szerk: *A. N. Agarwala–S. P. Singh.)* Oxford University Press 1958. 449. old.

[26] *W. A. Lewis* miután megvizsgálta a nyersanyagok ára és a feldolgozóipari termelés volumene közötti statisztikai összefüggést, valamint az élelmiszerárak, a feldolgozóipari termelés és az élelmiszertermelés volumene közötti kapcsolatokat, a nyerstermékek világpiaci árának javulását prognosztizálja. (Lásd *W. A. Lewis:* World Production Prices and Trade 1870–1960. The Manchaster School of Economic and Social Studies. XX. köt. 1952.)

[27] Lásd később.

[28] Lásd *W. A. Lewis:* Id. mű, 409–410. old.

[29] Lásd a lewisi modell egyik kitűnő bírálatát *G. Arrighi:* Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia című tanulmányában. *(G. Arrighi–J. S. Saul:* Essays on the Political Economy of Africa. Monthly Review Press, New York 1973. 180–234. old.)

[30] A „big push", vagyis a fejlődéshez szükséges „nagy lökés" (egy bizonyos határértéknél nagyobb erőfeszítés) koncepciójának kifejtését lásd *A. O. Hirschman:* The Strategy of Economic Development. Yale University Press, 1958.

[31] Lásd: *A. O. Hirschman:* National Power and the Structure of Foreign Trade. University of California Press, 1945.

[32] *A. O. Hirschman:* How to Divest in Latin America and Why? (Magyarul lásd „Latin-Amerika, a viharsarok" c. tanulmánykötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.).

[33] Ugyanott 370. old.

[34] Saját bevallása szerint a szerző igyekszik felidézni „a sima, fokozatos és békés átruházásnak (azt) az oly fontos mechanizmusá"-t, amely „elsorvadt a tárcaberuházásokról a közvetlen beruházásokra való áttérés során." (Id. mű 379. old.)

[35] *Hirschman* egyetértőleg idézi *Filipe Pazos*t, aki szerint „a közvetlen beruházás mint fejlesztési tényező fő negatívuma éppen közreműködésének átfogó jellegéből származik" és *K. A. Cairncross*t, aki hasonlóképpen úgy véli, hogy „a befogadó ország szempontjából (a külföldi tulajdonú vállalatok) legkényelmetlenebb vonása... az a képességük, hogy minden szűk keresztmetszetet egyszerre számoljanak fel." Ez utóbbi idézet különösen nagyszerű példája a lényeget kitekerő apológiának. *(F.*

Pazos: The Role of International Movements of Private Capital. Capital Movements and Economic Development. 196. old. Idézi. *A. O. Hirschman:* How to Divest in Latin America and Why? és *A. K. Cairncross:* Factors in Economic Development. London 1962. 181. old.)

[36] Lásd *Thomas Balogh:* Unequal Partners. I–II. köt. Oxford, Basil Backwell 1963.

[37] Ugyanott, 18–19. old.

[38] Ugyanott, 10. old. – Vesd össze ezt *Singer* állításával a földrajzi kategóriák érvényességéről. (Lásd később, *Singer* nézeteinek tárgyalásánál.) Mégsem e két nézet közötti ellentétet indokolt hangsúlyozni, hanem inkább azt, hogyan lép tovább (nem is teljesen elfogadható módon) *Singer* arról a pozícióról, amelyet a neoklaszszikus mikro-megközelítési mód ellenében Balogh is képvisel.

[39] *T. Balogh:* Id. mű, 24., 26. old.

[40] Lásd ugyanott 55. old.

[41] „Az egyensúlytalanságok magából a technikai haladás szerkezetéből származnak." (Ugyanott 18. old.)

[42] „... a kicsinységük az, amely egyik – fontos – oka szegénységüknek". (Ugyanott, 31. old.)

[43] *Celso Furtado:* External Dependence and Economic Theory. IDEP(Repr.) 272. Dakar 1971. október. 7. old.

[44] Ugyanott, 1. old.

[45] Lásd *C. Furtado:* Obstacles to Development in Latin America. Doubleday and Co., New York 1970.

[46] A fejlett technikával és óriási tőkével rendelkező nagyvállalatoknak az elmaradott országokban tapasztalható hatását azokhoz a nagy egzotikus fákéhoz hasonlítja, amelyek, ha új területre ültetik őket, elszívják a nedveket, kiszárítják a földet, és ennélfogva megbontják az ökológiai egyensúlyt. (Lásd ugyanott.)

[47] Rámutat, hogy Latin-Amerikában a termelőszektorok egyre nagyobb része került külföldi irányítás alá, és ez fokozta a nemzetgazdaságok szétesésének folyamatát. (Lásd ugyanott.)

[48] *C. Furtado:* External Dependence and Economic Theory. IDEP (Repr.) 272. Dakar, 1971. október. 5. old.

[49] Ezt kitűnően mutatja be és vizsgálja *A. G. Frank* Lumpen-Bourgeoisie and Lumpen-Development c. könyvében. (Monthly Review Press, 1972.)

[50] *C. Furtado:* External Dependence... 9. old.

[51] Erről bővebben lásd: *T. Szentes:* Socio-Economic Effects of Two Patterns of Foreign Capital Investments. IDEP/ET/CS/2367—8. Dakar, 1972. és A New, Emerging Pattern of International Division of Labour, with Neo-Colonial Dependence. A Possible Strategy to Escape. CAAS. Halifax, 1974. (Megjelent: *Peace and the Sciences*, Bécs. 1975. 2. sz. 72–95. old.)

[52] *C. Furtado:* External Depedence... 12. old.

[53] Lásd *F. Perroux:* L'économie du XXème siècle. Presses Universitaires de France, Párizs 1964. I. fej. és Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 25–32. old.

[54] *F. Perroux:* L'économie du... 27. old.

[55] Ugyanott, 156. old.

[56] E könyvei közül csupán a témánkba vágó legfontosabbakat említjük: Economic Theory and Underdeveloped Regions. Duckworth, London 1957.; An International Economy, Harper, New York 1956.; The Political Element in the Development of Economic Theory. Routledge and Kegan Paul, London 1953.; Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations. I–III. köt. Pantheon, New York 1968.

[57] Az elmaradottság „circulus vitiosus" elmélete a fejlődést akadályozó vagy korlátozó belső tényezők és jelenségek olyan kapcsolódását tételezi fel, amely bűvös körként azonos módon és szinten reprodukálja önmagát. E történelmietlen és statikus koncepció bírálatát lásd a szerző Az elmaradottság és fejlettség dialektikája... c. könyvében, 64–70. old.

[58] *Myrdal* általában is tagadja a társadalmak történelmi fejlődési menetének törvényszerűségét, az egymást követő gazdasági-társadalmi rendszerek történelmi „sorrendjének" szükségszerűségét. Nem értve meg sem a marxista történelemfelfogás lényegét, sem pedig a kapitalizmus *világgazdasági rendszerré* formálódásából adódó sajátos jelenségeket, *Marx*ot – furcsa módon – ugyanazon az alapon igyekszik cáfolni, mint *Rostow*ot.

[59] Lásd *G. Myrdal:* Asian Drama. III. köt. 1, 2. függelék.

[60] *G. Myrdal:* Indian Economic Planning in its Broader Setting. (Idézi *I. Sachs:* Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies. Asia Publ. House 1964. 26. o.)

[61] *G. Myrdal:* Economic Theory and Underdeveloped Regions. 60. old.

[62] Amennyiben a falusi szektor nem a helyi városi (ipari) szektor számára termel nyersanyagokat és az utóbbi felől nem is jelentkezik számottevő kereslet az előbbi termékei irányában.

[63] Lásd az ázsiai helyi (kis- és kézmű-)ipar fejlődésére gyakorolt gyarmati hatás vizsgálatát az Asian Drama c. művében (I. köt. 10. fejezet).

[64] Lásd ugyanott, 449. old.

[65] Lásd ugyanott, 23/6 és 31/3 fejezetek.

[66] Lásd *D. Robertson:* The Future of International Trade. Essays in Monetary Theory. Kind and Saples Ltd. London 1940. 214. old.

[67] Idézet *Alfred Marshall*tól (The Principles of Economics. Macmillan, London 1920. 270. old.).

[68] Időszerű kérdésként tehetjük hozzá ehhez: Vajon bekövetkezik-e most, egyes nyersanyagok (s különösen az olaj) árának újabb emelkedése nyomán?!

[69] Lásd *G. Myrdal:* Asian Drama. 683. old.

[70] *Myrdal* ezzel kapcsolatban hivatkozik *Nurkse*-re, aki szerint „a legújabb tanulmányok bebizonyították, hogy a szegényebb országok exportárui iránti világkereslet növekedése tendenciaszerűen lemarad a fejlett országok termelésének és jövedelmének növekedéséhez viszonyítva." (Lásd Asian Drama. 645. old.)

[71] *G. Myrdal:* An International Economy. 286. old.

[72] Lásd *G. Myrdal:* Asion Drama. 1875. old.

[73] Lásd Economic Theory and Underdeveloped Regions. 16–19. old., és Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 316–332. old. (Kiemelések tőlem – Sz. T.)

[74] Lásd Asian Drama. 1871–1875. old.

[75] Lásd Economic Theory and Underdeveloped Regions. 13. old.

[76] „Hogy a piaci erők szabad játékának az a *belső tendenciája*, hogy ... egyenlőtlenségeket idézzen elő, és hogy ez a tendencia annál inkább dominál, mennél szegényebb az illető ország – ez a gazdasági elmaradottság és a laissez-faire melleti gazdasági fejlődés két legfontosabb törvénye." (Economic Theory and Underdeveloped Regions. 34. old.)

[77] „... minél magasabb a gazdasági fejlettségnek az a színvonala, amelyet egy ország már elért, rendszerint annál erősebbekké válnak a terjedési hatások. Egy magasabb átlagos fejlettségi színvonal ugyanis tökéletesebb közlekedéssel és kommunikációval, magasabb oktatási színvonallal és az eszmék és értékek dinamikusabb közössé válásával jár együtt, ami mind abban az irányban hat, hogy erősítse a *gazdasági expanzió centrifugális terjedése* számára az erőket, illetve hogy eltávolítsa annak működése elől az akadályokat." (Ugyanott.)

[78] *Myrdal* egy helyen meg is állapítja: „Az egyes országokon belüli területi egyenlőtlenségek problémájának vizsgálata ... megfelel a nemzetközi egyenlőtlenségek elemzésének." Egy másik helyen pedig így foglal állást: „Alapjában véve az országok *közötti* terjedési hatás gyengesége jórészt *csupán tükröződése* annak, hogy gyengén fejlett országokon *belül* gyenge a terjedési hatás, aminek oka az utóbbiak által elért fejlettség alacsony színvonala." (Ugyanott, 50. és 55. old.)

[79] Például az Asian Drama elméleti függelékében. (Appendix 2. II. 5–11. old.)

[80] „A termelékenység és a jövedelmek, az életszínvonal, valamint a munkaerőkifejtés és hatékonyság közötti trianguláris oksági viszony a gyengén fejlettség kritikus determinánsai közé tartozik." (Asian Drama. 1862. old.)

[81] „...ezek az életben és a munkában megnyilvánuló nemkívánatos attitűdök és magatartásnormák bizonyos fokig az alacsony életszínvonalnak s így közvetve a termelési és jövedelemszínvonalnak a függvényei, de ugyanakkor okok is. Itt van egy másik olyan oksági összefüggés, amely kritikus fontosságú a gyengén fejlettség magyarázatában." (Ugyanott.)

[82] „... a kedvezőtlen intézményi feltételeknek ez az egész rendszere az alacsony termelékenységi és jövedelmi szintnek és így közvetve az alacsony életszínvonalnak is egyik okozója." (Ugyanott, 1863. old.)

[83] „A társadalmi rendszerben a változással szembeni fő ellenállás nyilvánvalóan az attitűdökből és intézményekből ered...", „... az alacsony-szintű egyensúlyt és a legtöbb gyengén fejlett országra jellemző stagnálás legyőzésére tett minden kísérlettel szembeni ellenállást ... meg lehet magyarázni a *status quo* fenntartására törekvő erőkkel." (Ugyanott, 1871. és 1873. old.)

[84] „Elemzésünkben feltételezzük – írja –, hogy az emberek ezekben az országokban nem különböznek természetüknél fogva azoktól, akiknek szerencsésebb gazdasági sors jutott; körülményeik csupán a jelenben és a múltban is különböző élet- és munkafeltételeiknek az eredménye." (Ugyanott, 1866. old.)

[85] Így pl. a rostowi elmélettel is. (Ennek kritikáját lásd a szerző Az elmaradottság és fejlettség dialektikája c. művében, 118–137. old.)

[86] „A fejlesztési impulzussal szemben az ilyen fajta renyheségből (ti. a magatartások és az intézmények renyheségéből – *Sz. T.)* fakadó ellenállás az egyike a fő okoknak, amelyek megmagyarázzák, miért vetélhet el könnyen a »take-off«." (Ugyanott, 1874. old.)

[87] Lásd ugyanott, 1867–1868. old.

[88] Lásd *H. W. Singer:* Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries. The American Economic Review, 1950 május és International Development: Growth and Change. McGraw-Hill 1964.

[89] *H. W. Singer:* International Development: Growth and Change 167. és 172. old.

[90] Ugyanott, 163. old.

[91] *H. W. Singer:* Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries. 476. old.

[92] *H. W. Singer:* International Development: Growth and Change. 165. old.

[93] Lásd: First Interpag Conference – I. D. S. May 28th, 1971. – Distribution of Gains from Trade and Investment – Revisited. IDEP/270. Dakar, 1971. október.

[94] Ugyanott, 8. old.

[95] Ugyanott, 5. old.

MÁSODIK RÉSZ

„Újbaloldali” elméletek az imperializmusról és az egyenlőtlen nemzetközi cseréről. Marxisták és „neomarxisták” vitája a tőkés világrendszerről

I. A KERESKEDELMI IMPERIALIZMUS ÉS AZ EGYENLŐTLEN CSERE ELMÉLETE

Aligha kétséges, hogy az utóbbi években a marxisták és „neomarxisták", valamint különféle újbaloldali teoretikusok közötti vita felélénkülése nemcsak a gyakorlatban előtérbe került problémák kiéleződésével függ össze, hanem az olyan új elméleti termékek megjelenésével is, mint amilyen *Arghiri Emmanuel* munkája.[1] *Emmanuel* elmélete persze korántsem került volna annyira a vita középpontjába, ha történetesen nem marxista vagy legalábbis kvázi-marxista terminológiában s a marxizmus egyes tételeire utalva, azokat revideálva fogalmazódik meg, és feltehetően nem nyert volna olyan széles körű népszerűséget sem, ha nem mutat annyira közvetlen kapcsolódást (relevanciát) a világgazdaság egyik legidőszerűbb problémájához, és nem ígérkezik kitűnően felhasználható ideológiai fegyverként az „Észak–Dél" konfliktusban. Koncepciójának lényege, elméleti alapja, feltételezéseinek rendszere és végső következtetése ugyanis – ha megfosztjuk a terminológia keltette látszattól – valójában a régi konvencionális polgári elméletben gyökerezik s legfeljebb annak egyes elemeiben hoz újat. Elméletkritikai fejtegetései vagy kommentárjai pedig a marxizmus elleni korábbi támadások régi érveinek inkább csak új megfogalmazását és az új alkalomból való felelevenítését, mintsem érdemi gyarapítását jelentik. A fejlődő országok világpiaci helyzetének súlyosbodása az 1960-as években, majd az „Észak–Dél konfliktus" kiéleződése a világpiaci árviszonyok vonatkozásában az 1970-es évek elején, valamint egy új nemzetközi gazdasági rendnek a követelése s annak lényegileg mint új világ*kereskedelmi* rendszernek az értelmezése olyan kérdéseket vetett fel, pontosabban szólva *oly módon* vetette fel a már korábban is megoldásra váró problémákat, hogy azokra *Emmanuel* elmélete konzisztens válasznak ígérkezhetett.

Noha minden bizonnyal túlzás volna *Arghiri Emmanuel*t tekinteni elsőnek az egyenlőtlen csere elméletének kidolgozását megkísérlők között[2],

hiszen a nemzetközi csere egyenlőtlenségének problémája magának *Marx*nak a munkájától egészen napjainkig a vonatkozó marxista irodalom egyik állandó vitatémája maradt (amit e kérdésről megjelent nagyszámú publikáció is bizonyít[3]), nem kétséges, hogy *Emmanuel*nek sikerült egy – bár eklektikus és ellentmondásokkal terhes, de impozánsan komplex – elméleti rendszerben kifejtenie a nemzetközi csere egyenlőtlenségének törvényszerűségét. Az sem tagadható, hogy az előzmények hosszú sora (köztük *Marx*nak a csere immanens nem-egyenértékűségéről tett irányadó megjegyzései és *Lenin* imperializmus-elmélete) és a vonatkozó újabbkori publikációk jelentős száma ellenére a marxizmus még ma is adós a nemzetközi csere és árképződés törvényszerűségeinek a munkaérték-elmélet alapján való kidolgozásával.

Komolytalan volna ezt az adósságot azzal magyarázni – amint ezt olykor megkísérlik – hogy *Marx*, bár tervbe vette, már nem tudta megírni a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó fejezetet „A tőké"-ben, avagy hogy *Lenin* imperializmus elmélete zseniális újszerűsége és útmutató jellege ellenére vázlatos és ebből a szempontból kidolgozatlan maradt. De ezúttal még a sztálini időszak dogmatizmusa sem látszik elegendő okául szolgálni az elméleti adósságnak vagy késedelemnek, noha évtizedekig tartó befolyása kétségkívül bénítólag hatott nem utolsósorban az imperializmus-elmélet Lenin utáni alkotó jellegű és a változó viszonyokat figyelembe vevő további kimunkálására. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az adósságot elsősorban azzal magyarázzuk (de korántsem törekedve igazolni ezzel), hogy a világpiaci árképződés problémája mint a nemzetgazdaságok közötti csere viszonyainak problémája egyfelől ugyan a tőkés világpiac és munkamegosztás előrehaladó kibontakozásának folyamatával kerül előtérbe, másfelől viszont épp e folyamatnak lökést adó imperializmus korszaka, vagyis a monopoltőkés világkapitalizmus kibontakozása teszi azt másodlagos, származékos problémává.

Amíg a tőkés nemzetgazdaság árviszonyait nemcsak logikailag, de történelmileg is lehetséges volt – legalábbis a klasszikus kapitalizmus idején – a monopóliumoktól elvonatkoztatva tanulmányozni, s ezen az alapon azután a monopolárak képződése mint levezethető vagy visszavezethető *módosulás* jelentkezhetett az elméletben, addig a világpiaci árképződés előbb a nem munkamegosztáson alapuló véletlen csere meghatározhatatlan esetének, vagy a nemzetgazdasági árképződés egyszerű reflexiójának látszhatott, majd pedig közvetlenül mint monopolár-képződés jelentkezett, nyilvánvalóan a dominanciával, sőt olykor a nyers erő-

szakkal összefüggő származékos problémaként. Vagyis mielőtt mint valós probléma önállósulhatott volna az elmélet számára, már nagymértékben összefonódott és egybemosódott más problémákkal.

Mindez persze aligha menti fel azokat a marxista közgazdászokat a mulasztás, sőt tévedés jogos vádja alól, akik számára ezáltal maga a probléma is eltűnt, és akik a világpiaci árakra továbbra is úgy tekintenek, mint a saját (nemzeti) megfontolások alapján cserélni hajlandó, egymástól egyébként független nemzetgazdaságok belső költségviszonyai által – úgy-ahogy – meghatározott határok közötti véletlen eredményre[4], avagy – jobbik esetben – mint olyan monopolárakra, amelyekre vonatkozóan a nemzetgazdaságon belüli monopolár-képződés elmélete már kimerítő választ adott.[5] De nem jelent igazolást az olyan „neomarxista" és „újbaloldali" koncepciók számára sem, amelyek a tőke nemzetközivé válására, a multinacionális társaságok tevékenységére, a transznacionalizálódásra és a globális tőkeakkumulációra hivatkozva tagadják a nemzetgazdaságnak (és a nemzeti társadalomnak) mint lehetséges elemzési és cselekvési egységnek a létjogosultságát, és a világpiaci árképződést mint a globális árutermelés törvényszerűségét fogják fel, valamennyi árut nemzetközi áruként értelmezve. A valóság dialektikájának negligálásán túl még nem ritkán az a logikai, illetve megközelítési módszerbeli ellentmondás is szemére vethető e koncepciók egyik-másik szerzőjének vagy képviselőjének, hogy miközben a globális szemléletmód kizárólagossá tételével végső soron a nemzetközi csere árarányainak és előnyei megoszlásának nemzetgazdasági szempontból való vizsgálatát kérdőjelezik meg[6], ugyanakkor a globális kapitalizmus nemzetközi kizsákmányolása fő (vagy éppen egyetlen) formájának az országok, nemzetgazdaságok közötti egyenlőtlen cserét tekintik.

A valóság ellentmondása, nevezetesen a világpiacra való termelés bővülésével a nemzetközi csereviszony és árképződés objektív és törvényszerű politikai-gazdaságtani kategóriává válása egyfelől, és monopolisztikus, sőt mindinkább „transznacionális" struktúrákba való ágyazottsága másfelől megtévesztőnek bizonyult tehát, mint ahogy félrevezető hatású volt a múltból átöröklött vagy éppen objektív okokból újra felerősödött nemzetgazdasági szemlélet is az elemzésben. Ez utóbbival kapcsolatban azokra a konkrét történelmi változásokra, társadalmi és politikai jelenségekre és folyamatokra kell utalni, amelyek a szemléletmódot s az elemzés irányát szükségképpen befolyásolták.

Az imperializmus világrendszerré fejlődése és általános kibontakozása

a század első éveiben ugyan a proletár világforradalom vagy a láncreakcióként egymáshoz kapcsolódó forradalmak általános perspektívájának feltételezésére indított, amelyet a világháború utáni forradalmi hullám igazolni is látszott, mindez azonban csak átmenetileg tolta előtérbe a tőkés világgazdaság működésének kérdéseit és az imperializmus globális problémáit, ezek közül is elsősorban a forradalmi cselekvéssel kapcsolatosakat. A forradalmi hullám elapadásából és e hullám történelemformáló eredményeként létrejött egyetlen szovjethatalomnak a fennmaradásából azután csupán a lenini irányzat vonta le a reális következtetéseket, éspedig a szocialista fejlődés országhatárok közötti megindításának elméleti felvázolásával és gyakorlati programjával. Ez a program szükségszerűen és indokoltan teremtett elsődlegesen *népgazdasági* szemléletet a szocializmus politikai gazdaságtanának első kutatói és művelői körében. A Szovjetunió évtizedeken át tartó kényszerű elszigetelődése a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatokban, valamint az a tény, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok imperialista tőkés formáinak egyébként is szükségszerű felszámolása többnyire a kapcsolatok általános megszűnésével esett egybe, még inkább és általában is elirányította a kutatói figyelmet a világpiaci jelenségektől.

Ugyanekkor a fejlett tőkésországokban is számos körülmény, újabb és újabb jelenség, illetve fejlemény irányította vagy terelte vissza a figyelmet a nemzetgazdaságon (és nemzeti társadalmon) belüli folyamatokra vagy adott esetben a birodalmon belüli ügyekre. Így a nacionalizmus szellemének felerősödése, a szociálsovinizmus demagógiája, majd a fasizmus megjelenése és a háborús készülődés, nem utolsósorban pedig a világválság által a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban okozott zavarokra való nemzeti reagálások.

A második világháború után a nemzetközi kereskedelem és pénzmozgás akadályainak elhárítására tett erőfeszítések, nemzetközi egyezmények és szervezetek létrejötte, az integráció előrehaladása, valamint a multinacionális vállalatok és intézmények előtérbe kerülése nyomán nagy lendületet nyert a nemzetgazdaságok közötti és fölötti folyamatok kibontakozása. (Igaz, a szocialista országok még hosszú ideig meglehetősen kívül maradtak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok gyors bővülésének körén – a hidegháború következtében ellenük alkalmazott kereskedelmi embargó folytán, de részben saját többé-kevésbé autarchiás gazdaságpolitikájuk miatt is.) A nemzetköziesedés felgyorsulása, sőt a birodalmi autarchia-rendszerek és kényszerű bilateralizmusok felbomlása s a multi-

lateralizálódás erősödése sem hozott azonban lényeges változást a szemléletmódban: továbbra is a nemzetgazdaság szemüvegén keresztül tekintettek csupán a nemzetközi gazdasági viszonyokra, a világpiac és tőkemozgás jelenségeire, s a gazdaságpolitika eszközei is „nemzeti" eszközök maradtak.

Talán nem véletlen, hogy a globális folyamatok kérdése, a világpiaci árképződés és csere viszonyainak, a nemzetközi munkamegosztás és specializáció követelményeinek, a nemzetközi jövedelemelosztás rendszerének problematikája elsősorban (ha nem is kizárólagosan) azoknak a figyelmét ragadta meg, akik a tőkés világgazdaság perifériájának szemszögéből tekintettek a nemzetközi gazdasági viszonyokra, és akik számára a periféria-gazdaságok helyzetének a centrumgazdaságoktól való függése (a gyarmatbirodalmak politikai hatalmi struktúrájától eltekintve is?) nyilvánvaló volt. Mint láttuk, a polgári közgazdaságtan hagyományos tételeinek kritikai felülvizsgálata a nem-marxisták körében is azok részéről indult meg elsősorban, akik így vagy úgy a fejlődő országok problémáival foglalkoztak.

Újabban persze mindenütt fokozódik a globális vagy nemzetközi gazdasági (és nem-gazdasági) problémák iránti érdeklődés. Nyugaton, a nyugati gazdasággal foglalkozó közgazdászok körében főként az olajválság és a tőkés világgazdaság újabbkori krízise vált ki ilyen hatást, míg a szocialista országok közgazdászait növekvő mértékben foglalkoztatja a KGST-n belüli nemzetközi árképzésnek és a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok újabb, a külkereskedelem konvencionális formáit meghaladó formáinak problematikája, valamint és nem utolsósorban a fejlődő országokkal való együttműködés megfelelő formáinak és kölcsönös előnyöket biztosító tartalmának keresése.

Ilyen előzmények után és körülmények között *Emmanuel* munkája olyan provokáló hatásúnak bizonyult mind az elméleti vita, mind a gyakorlati megfontolások szempontjából, hogy már csak emiatt is (még ha egyéb érdemeitől eltekintenénk is) figyelemre méltó.

1. A kereskedelmi imperializmus koncepciója

Marxisták számára közhely, hogy a kapitalizmus nemzetközi rendszere éppúgy, mint az egyes nemzetek kapitalizmusa lényeges változásokon ment át azok után (is), hogy *Marx* „A tőké"-t megírta. A valóságos,

vagyis korhű marxizmus mindig is a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésére törekedik, nem pedig egy korábbi állapotra vonatkozó tézisek ismételgetésére. A dogmatizmus – miként más tudományokban általában – persze a marxizmus számára is létező veszély, sőt bizonyos politikai konstelláció körülményei között átmenetileg még hivatalos rangra is emelkedhetett. Tartóssá azonban nem válhatott és sohasem válhat, mivel a marxizmus feladata és kritériuma nemcsak a valóság magyarázata, hanem megváltoztatása is, ami elavult dogmákkal lehetetlen. S így maga az a mozgalom, melynek ideológiája a marxizmus, operálja ki szükségképpen a dogmatizmus „hályogát". Az antimarxista burzsoá társadalomtudomány *Marx* és a marxizmus cáfolata céljából a félremagyarázás módszere mellett előszeretettel hivatkozik a *Marx* kora óta bekövetkezett változásokra, eközben nemcsak a marxizmus újabb eredményeit, a változásokra vonatkozó elemzését negligálva, hanem azt is, hogy miképp következnek e változások éppen azokból a törvényszerűségekből és tendenciákból (mint pl. a tőkefelhalmozás és monopolizálódás törvényszerűségeiből), amelyeket *Marx* tárt fel, vagy az osztályerők éppen azon eltolódásaiból, amelyeket a marxi ideológiával felfegyverzett, szervezett munkásosztály harca ért el (gazdasági fronton a jóléti intézkedések tekintetében, életszínvonala emelkedésében, politikai síkon a demokratikus jogok vonatkozásában stb.)[8]

Az antimarxista kritikák hasonlóan járnak el a későbbi, a változásokat elemző marxista munkákkal is, félremagyarázva tartalmukat, kiragadva őket a vizsgált térbeli és időbeli összefüggésekből, és szembeállítva olyan későbbi fejleményekkel, amelyeknek egyébként épp a megértését vagy egyenesen a bekövetkeztét szolgálták az objektív tendenciák feltárásával. De még az sem ritka, hogy a változásokat, új fejleményeket vizsgáló marxista műveknek éppenséggel azt vetik szemére, hogy ellentmondanak a marxizmus alapítói által annak idején tett konkrét megállapításoknak, vagyis, hogy figyelembe veszik a változásokat és nem tekintik holt dogmák tárházának a marxizmust.

Mindezen természetesen nincs mit csodálkozni, tekintettel az ellentétes osztályérdekekre, amelyek a burzsoázia ideológiáját és a munkásosztályét szembeállítják. Ha azonban az ilyen vagy hasonló módszerek alkalmazása az egyébként ugyancsak az elnyomottak és kizsákmányoltak érdekeit szolgálni hivatott valamely *baloldali* elmélet keretében tapasztalható, már súlyosabb gondot okoz. Nem a kritika ténye vagy annak „baloldalisága" miatt, hiszen a kritika természetes módszere a marxizmus fejlődé-

sének, hanem mert a tartalom meghamisításával és a valóság megítélésében éppen azok körében félrevezető hatású és támaszt ellentétet, akik a társadalmi haladás forradalmi erőihez tartoznak vagy azok szövetségesei.

Emmanuel elsősorban *Lenin* imperializmus-elméletét támadja, bőségesen alkalmazva az említett módszereket. Annak helyébe saját imperializmus-koncepcióját állítja, amelyet a marxista politikai gazdaságtan és ideológia tartalmának elutasításával marxista *terminológiában* fejt ki.

Noha jól tudja, hogy a mai marxizmus a *Lenin* óta bekövetkezett változások nyomán igen sok vonatkozásban továbbfejlesztette és új fejezetekkel gyarapította az imperilizmus lenini elméletét (amelyeket *Emmanuel* „megszámlálhatatlan, mini-elméleteknek" nevez), mégis valamiféle „kvázi-vallásos magatartással" vádolja a marxistákat, akiket szerinte „... egy bizonyos kegyelet Lenin írásai iránt megakadályoz abban, hogy intellektuálisan megszabaduljanak egy marginális (sic!) munka hatásától..."[9]. Valójában azt veszi rossz néven tőlük, hogy nem vetik el a lenini elmélet lényegét és *Lenin* megközelítési módját.

Azon túl, hogy *Lenin* ellenében *Marxra* és *Engelsre* is hivatkozik[10] és a gyarmati rendszer összeomlását is igyekszik a lenini koncepció cáfolatául felhasználni[11] – legfőképpen és nem véletlenül[12] –, a tőkekivitel és külföldi tőketulajdon *Lenin* által felvázolt imperializmusbeli szerepét vonja kétségbe.

Marx, *Engels* és *Lenin* elméleti szembeállítása, konfrontálása persze csak akkor lehetséges, ha totálisan figyelmen kívül hagyjuk a szabadversenyes kapitalizmus és a monopoltőkés kapitalizmus kora közötti lényeges különbségeket (amelyek azonos osztályszempontból történő megközelítési mód és elméleti alapállás, valamint elemzési módszer mellett szükségképpen különböző következtetéseket indokolnak), vagyis ha az elméletet elszakítjuk attól a valóságtól, amelyet tükrözni hivatott.

A dekolonizáció ténye, valamint a kolonializmusnak és neokolonializmusnak a marxista irodalomban gyakran kétségkívül leegyszerűsített, vulgáris értelmezése[13] *Emmanuel*en kívül másokat is arra indított, hogy emiatt (vagy emiatt is) elvessék a lenini koncepció egészét[14] vagy annak egyes elemeit[15].

Ha persze az imperializmuson egyszerűen erőszakos, agresszív politikát[16], gyarmatszerző háborúkat, a kolonializmuson pedig idegen területek katonai megszállását és az anyaországból történő igazgatását, a politikai és jogi éretlemben vett állami függetlenség hiányát értjük, akkor

valóban indokolatlan és téves a kapitalizmus monopoltőkés szakaszát az imperializmus jelenségével vagy különösen a gyarmatbirodalmak létével azonosítani. A szó eredeti nyelvi értelmében vett imperializmusok, birodalmak és imperialista, vagyis birodalomépítő háborúk ugyanis már évszázadokkal, sőt évezredekkel azelőtt is léteztek, gyarmatai már az ókori birodalmaknak is voltak, amint ez köztudott.[17] *Lenin* és a marxista elméletet és módszert a konkrét történelmi viszonyokra alkalmazó marxisták azonban sohasem értelmezték ily módon az imperializmust és annak gyarmati rendszerét. A lenini elméletet persze a legkönnyebb úgy cáfolni, hogy más értelmezést adnak neki, olyant tudniillik, amely nyilvánvalóan ellentétbe kerül az ismert tényekkel.

Noha mindig is idegenkedtünk attól, hogy a mai problémákra vonatkozó tudományos polémiában afféle „bibliai szövegmagyarázatokkal" és a klasszikusok tekintélyére hivatkozva idézetekkel érveljünk, ehelyütt lehetetlen nem hivatkozni *Lenin* szövegére, aki a régi gyarmatpolitika és birodalmak (mint pl. „a német nemzet szent római birodalma") ellenében a *monopoltőke* létéből fakadó új tartalmat hangsúlyozta, *„a monopóliumos birtoklás korszakának"* beköszöntét, és *ebben* az értelemben „a világ felosztásáért és újrafelosztásáért folytatott, különösen kiélesedett harc időszaká"-nak kezdetét[18]. Nem a kolonializmust tekintette „a monopóliumok keletkezése elkerülhetetlen következményének" – amint *Wallerstein* állítja –, hanem egyrészt egy éppenséggel fordított összefüggésre is utalt (hogy tudniillik „a monopólium a gyarmatpolitikából nőtt ki"), másrészt a monopoltőkés kolonializmus módosult belső (gazdasági) *tartalmára:* „A gyarmatpolitika nagyszámú, »régi« mozzanatához a *finánctőke a nyersanyagforrásokért, a tőkekivitelért*, »befolyási övezetekért« – vagyis *előnyös üzleteket, koncessziókat, monopolista profitokat stb. biztosító területekért* – s végül általában a *gazdasági területekért folyó harcot* fűzte hozzá"[19]. És hogy mennyire nem az agressziós hajlamot, az erőszak önmagáért való motívumát állította előtérbe az imperializmus és kolonializmus jellemzésében, erre példa a következő idézet: „... ez a szokatlanul gyorsan megnőtt finánctőke (ti. a német – *Sz. T.)* éppen azért, mert olyan gyorsan nőtt meg, *készséggel térne át* azoknak a gyarmatoknak *»békésebb« birtoklására*, amelyeket gazdagabb nemzetektől kell – nemcsak békés eszközökkel – elragadnia"[20].

A monopoltőkés imperializmusnak (amelyet *Coquéry-Vidrovitch* „stricto sensu imperializmusnak" nevez megkülönböztetendő az „archaikus imperializmusoktól") egyáltalában nem characteristica specifica-ja egy

meghatározott és történelmileg (nagyrészt már korábban) kialakult gyarmati rendszer mint politikai struktúra. Az a tény, hogy „a tőke sokkal megfelelőbbnek tart és nagyobb hasznot húz a leigázásnak egy olyan *formájából*, amely az alávetett országok és népek politikai függetlenségének elvesztésével *is* együtt jár"[21], nem jelenti azt, hogy ne fogadjon el más formát (vagy ne kényszerüljön más forma elfogadására) ugyanazoknak a lényegi funkcióknak a biztosítása céljából, amelyeket a monopoltőkés imperializmus periféria-gazdaságai hivatottak a nemzetközi tőke számára betölteni! Egyébként mindez teljesen világosan kiderül *Lenin* munkájából – éspedig nemcsak az egész elemzés logikájából, fő mondanivalójából, a konkrét történelmi példákra utalásokon túl a lényegre vonatkozó általános megjegyzéseiből, hanem pl. abból is, hogy az imperializmus perifériájának, vagyis a gyarmati és félgyarmati országoknak a *gazdasági funkciói* szempontjából nem tett lényegi különbséget a formailag is gyarmati státuszban levő és a politikailag független státuszú, állami szuverenitást nyert (pl. latin-amerikai) országok között.

A dekolonizációnak és neokolonializmusnak egyébként még az a leegyszerűsített, vulgáris értelmezése sem mondana ellent a lenini imperializmus-elmélet megállapításainak (legfeljebb megközelítési módjának!), amely a dekolonizációt *kizárólag* az antiimperialista erők cselekvésének tudná be, a neokolonializmust pedig *csupán* a visszaszorított imperializmusnak befolyási övezetei új formában és új módszerekkel való megőrzésére irányuló kísérleteként fogná fel. Végül is mi abban az ellentmondás, hogy a *Lenin* által „halódónak" nevezett, „utolsó szakaszában" levő kapitalizmus területi expanziójában korlátokba ütközik (sőt korábbi önmagához viszonyítva területileg megcsonkul), hogy „a területek újrafelosztásáért vívott harc" beleütközik az imperializmus ellentmondásainak kiéleződésével kifejlődött és megerősödött antiimperialista erők és antikapitalista rendszerek létébe, és végső soron lehetetlenné válik, vagy átalakul a politikai befolyás (vagy éppen az egész rendszer) számára elveszített területek *visszaszerzéséért* folytatott, szükségképpen módosult formában vívott (neokolonialista) harccá?!

Ez az értelmezés – megítélésünk szerint – nem azért hibás, pontosabban leegyszerűsített, mert állítólag ellentmond egy évtizedekkel ezelőtt írott kiváló marxista munkának, vagy mert a szóban forgó felfogást alátámasztó megállapításokban ne volna igazság!

Vajon nem korrigáljuk-e joggal és indokoltan (éppenséggel a lenini megközelítésnek és elemzési módszernek megfelelően) *Lenin* vizsgálatá-

nak néhány következtetését, mint például az imperialista háborúk elkerülhetetlenségére vonatkozó „tételt" (ha ugyan lehet ezt „tételnek" felfogni, nem pedig egy objektív tendencia kimutatásának)?! Mit érne egy olyan elmélet, amely bármely időszak bármely konkrét viszonyaira kész választ adna?! Mi köze volna egy ilyen igénynek a marxizmus szelleméhez?!

A szóban forgó felfogásnak azonban éppen az a hibája – amely a lenini elmélettel szembeni bírálatoknak is gyakori vonása –, hogy az imperializmus gyarmati rendszerében csupán valamiféle politikai-hatalmi formát lát, következésképpen a neokolonializmusban csupán új formát és módszert. Eközben megfeledkezik a centrum és periféria közötti gazdasági kapcsolatok és munkamegosztás történelmileg meghatározott (s épp ezért történelmileg változó) rendszeréről, valamint a monopoltőke értékesülési szükségleteinek egyfelől általános és a tőke természetéből következően változatlan, másfelől viszont különös, a tér (ti. a tőke hazája és működési területe) és idő (ti. a termelőerők fejlődésének szakasza) függvényében változó szerkezetéről.

Ebből következően csak *részi*gazság marad az, amit e felfogás a dekolonizációról és a neokolonializmusról mond, homályban hagyva az elmúlt évtizedeknek azokat a változásait is, amelyek a fejlett centrumországok gazdaságában, termelőerőik és termelési viszonyaik rendszerében, valamint a monopoltőke értékesülési szükségleteinek vonatkozásában is bekövetkeztek.

A dekolonizáció értelmezésének vitája indokoltan veti fel azt a kérdést, hogy vajon hasznos és szükségszerű eleme volt-e az imperializmus rendszerének az idegen területek közvetlen, gyarmati ellenőrzése, és hogy a dekolonizációt az arra kényszerítő katonai és politikai erőkön kívül milyen belső, az imperializmus centrumában meglevő tényezők, a monopoltőke oldalán mutatkozó szempontok váltották ki vagy tették elfogadhatóvá. De még inkább indokolt az a kérdés, hogy egyáltalában hogyan értelmezendő a területekért folytatott harc mint az imperializmus vonása, és hogy végleges eltűnését jelenti-e a dekolonizáció.

Lenin munkája az imperializmusról – bármennyire is „sebtében" megírt és sok tekintetben vázlatos, több részletében kidolgozatlan munka volt is, és bármennyire is egy konkrét történelmi időszak viszonyai, statisztikai adatai (és ki tagadná: korlátozottan rendelkezésre álló statisztikai adatai) ismeretében és hatása alatt íródott is, tehát inkább csak bevezetője, mintsem teljes kifejtése a monopoltőke politikai gazdaság-

tanának – a kulcsát adja a monopoltőkés imperializmus megértésének. Az *imperializmus öt ismérve* nem valamiféle találomra egymás után tett jelzők halmaza!

A monopóliumok kialakulása (1), mely a kapitalizmus fejlődésének ezt az új szakaszát az előző szakasztól (a „klasszikus", a szabadversenyes kapitalizmustól) megkülönbözteti, a termelés magántulajdon alapján történő fokozódó társadalmiasodásának, a tőke előrehaladó koncentrációjának és centralizációjának az eredménye, ami viszont összeköti e szakaszt az előzővel, abból származtatja. Ez az ismérv egyszersmind „előre" is utal, figyelmeztetve a későbbi változások értelmezésében a termelőerők fejlődése és a tőkekoncentráció és centralizáció fokozódása elemzésének fontosságára.[22]

A banktőke és az ipari tőke összeolvadása (2), *a finánctőke és finánc-oligarchia* kialakulása és domináns szerepe a gazdaságban – s az államra gyakorolt fokozódó befolyása révén a politikában is – természetes következménye az előrehaladó monopolizálódásnak, a tőkekoncentrációnak, a részvénytársaságokban összeolvadó magántőkék feletti ellenőrzés centralizálódásának, s egyben kifejezi a tőke tulajdonosainak és a tőke tényleges működésének mindinkább közvetetté váló, a tulajdonosok egy csekély része és fizetett menedzsereik révén meglevő kapcsolatát, a szelvényvagdosó passzív tőkéseknek és a tőke aktív képviselőinek kettős világát.

E két ismérv az imperializmus monopoltőkés jellegét s annak „belső", a fejlett tőkés nemzetgazdaságokon és társadalmakon belül végbemenő folyamatait tükrözi, miközben e „belső" aspektusnak a „külsővel" való dialektikus kapcsolata is kitűnik, amennyiben a tőkekoncentráció és monopolizálódás előrehaladása nem utolsósorban a gyarmatok merkantilista kirablásának, a gyarmatbirodalom előnyei kihasználásának forrásaiból is táplálkozik – legalábbis ott, ahol egyéb (társadalmi-gazdasági) feltételei is biztosítottak.

A *tőkekivitel* (3), vagyis a tőkének tőkeként való kivitele – megkülönböztetésül a tőkének áruformában való kivitelétől, vagyis az áruexporttól – nem véletlenül került az ismérvek s ezzel a lenini imperializmuselmélet *középpontjába*. Ez köti össze, mégpedig a korábbitól lényegileg eltérő módon, a kapitalizmus fejlődésének „belső" és „külső", „nemzeti" és „nemzetközi" aspektusát, egyszersmind kiélezve a kettő közötti ellentmondást. Ez az összekötő láncszem az imperializmus „nemzeti" vonatkozásai és „nemzetközi" expanziója között. Talán túlzás nélül

mondhatjuk, hogy e nélkül a láncszem nélkül az imperializmus ismérveinek egész logikai láncolata összeomlik, s az imperializmusnak nevezett tőkés világrendszer az országok és nemzetgazdaságok olyan halmazának tűnik, amely – ha egyáltalán – legfeljebb abban különbözik a megelőző korszakétól, hogy egyik-másik nemzetgazdaságon *belül* monopóliumok vannak, és hogy egyik-másik kormányzat valamely agresszív ösztöntől vezérelve és a gazdasági, üzleti érdekeknek inkább ellentmondó politikával gyarmati területek szerzésére törekszik.

A tőkének tőkeként való kivitele valójában szerves következménye mind a tőkekoncentráció és -centralizáció előrehaladásának, új szervezeti formája (a részvénytársaság) elterjedésének s ezzel a tőketulajdon és tőkefunkció elválásának, mind pedig a termelés magántulajdon alapján előrehaladó társadalmiasodásának, a monopoltőkés – finánctőkés kizsákmányolás fokozódásának, amely viszont a tőkének mint árunak (piac!) és mint tőkének (beruházás!) a realizálási problémái, vagyis a kapitalizmus belső ellentmondásai kiéleződése folytán azt *szükségessé* is tette.

A tőkének monopoltőkeként való kivitele vagy egyszerűen a „nemzeti" monopóliumoknak mint tőkekivitelre leginkább képes és rászoruló tőkeexportőrőknek a gyakorlata a monopolizálódás tendenciájának nemzetközi fokozódását, a versenynek (ahol ilyen volt) mindinkább monopolisták versenyévé alakulását váltja ki. Ez a most már „nemzetközi" monopóliumok változó erőviszonyaikat tükröző „megegyezéseire", a világgazdaság érdekszférákra osztására ad lehetőségét, s az országok, államok vagy gazdaságok közötti hatalmi viszonyokat új alapon rendezi át, a formailag független területeket is az aszimmetrikus gazdasági függések szálaival kötözve meg.

Az internacionalizálódás tendenciája, a nemzetköziesedő monopoltőke „globális" üzletpolitikája és a termelés „globális" ellenőrzésére való törekvése, valamint az osztályharc nemzetközi színtere stb., amelyre a lenini elméletet bíráló „újbaloldali" teoretikusok oly előszeretettel hivatkoznak, üres frázisok tömege marad, ha nem kapcsolódik össze a tőkének mint társadalmi tulajdonviszonynak a tőkekivitel révén történő „nemzetköziesedésére" és ennek monopoltőkés formájára vonatkozó elemzéssel.

De éppen emiatt, erről az oldalról kap más megvilágítást és értelmet a *területek* szerzéséért vagy újraelosztásáért folyó harc is, amennyiben nem az „öncélú" birodalomépítés szándéka vagy a kereskedelmi kap-

csolatok (és kereskedelmi kizsákmányolás) erőszakos szervezése és fenntartása, hanem a tőke *működése* szempontjából szükséges – lehető legkedvezőbb vagy legkevésbé kedvezőtlen – feltételek biztosítása kerül az előtérbe. És e feltételek biztosítása nem azonos, nem azonosítható a történelemből ismert gyarmatbirodalmak ilyen vagy olyan rendszerével. Azt az általános törekvést fejezi ki, hogy az anyaországbeli tőke működése – a tőkésosztály nemzetgazdasági kötődése mellett és ellenére is – az anyaországbeli nemzetgazdaság keretein kívül is biztonságot nyerjen, ami történetesen régi formák – új tartalommal való – felhasználását éppúgy jelentheti, mint újabb és újabb formák igénybevételét. A tőkének mint *társadalmi viszonynak* – megszületése pillanatától kezdve – hatalmi védelemre, biztonságos működési térre van szüksége.

Ez a tér – a tőke növekedésének bizonyos szakaszában – az éppen általa megteremtett nemzetgazdaság, vagyis a saját szükségletére „nemzetállami" formában biztosított erőszakszervezet által védett terület lehetett, miközben a tőke soha sem szűnt meg igénybe venni „extranacionális" forrásokat. Amíg a tőke működése a tulajdonos hazájához, az anyaországbeli gazdasághoz kötődött, addig a „birodalomépítésnek", idegen területek eltulajdonításának és birtoklásának valóban még az „archaikus imperializmusok" beidegződései és érdekei adtak értelmet: a termékek elrablása, rabszolgák szerzése, a nemzetközi termékcserét lebonyolító kereskedők biztonságának szempontja és a fölös népesség vagy éppen a gyarmatokon hatalommal és gazdagsággal jutalmazott tisztviselők emigrációjának biztosítása. Nem kétséges, hogy amennyiben a tőke anyaországi működése már a monopoltőkés imperializmus előtt igényelte a külföldi nyersanyagokat, élelmiszereket és értékesítési piacokat, vagyis az árutőke nemzetközi mozgását, annyiban e mozgás biztonságának szempontja, a „szabad kereskedelem" (ti. az anyaországbeli tőke számára, nem pedig a partnerek számára szabad kereskedelem) biztosításának feladata mint *állami* feladat a tőke szükségleteinek megfelelően vezetett a „kikényszerített birodalomépítés" gyakorlatához[23] ott, ahol békés eszközökkel e feladatot teljesíteni már vagy még nem lehetett – vagy a versenytársak meglevő pozíciókat veszélyeztető fellépése miatt, vagy a helyi hatalmi és institucionális tényezők elégtelensége, alkalmatlansága, illetve ellenállása folytán.

Lényegileg más azonban a területek biztosításának tartalma akkor, ha (pontosabban: azóta, amióta) a tőkének idegen területen való *működéséről* és a tőketulajdonnal (nemcsak az áruk tulajdonjogi hovatarto-

zásban megtestesülő birtoklásának, hanem a helyi munkaerővel szemben elidegenített termelési eszközök tulajdonának) a védelméről van szó.

Ezt a tartalmi változást *Coquéry-Vidrovitch*, aki pedig *Emmanuel*lel és *Wallersteinn*el ellentétben nagyon is hangsúlyozza a tőkekivitel szerepét a lenini („stricto sensu") imperializmusban, úgy fogja fel, mint „az imperializmus igazi céljainak ellentmondó", „gazdaságilag indokolatlan"[24] gyarmatosítás anakronisztikussá, „feleslegessé" és terhessé válását. Igaz persze, hogy amíg a rablás és az egyenlőtlen kereskedelmi viszonyok biztosítása számára a katonai leigázás jelentette a megfelelő feltételeket, addig a tőke működése számára általános biztonságot nyújthat a tőkés termelési viszonyok helyi kibontakozása, a tőkés magántulajdon intézményesítése és a helyi állam által történő védelme, ami a kívülről történő biztosítást feleslegessé teheti. Csakhogy az imperializmus perifériagazdaságaiban egyrészt a versenytársakkal, más imperialista hatalmakkal szemben elért és most már a tőkebefektetésekre is kiterjesztett monopolhelyzet biztosítása továbbra is – ti. a gyarmati rendszer idején – indokolta a területi ellenőrzés és védelem katonai-politikai mechanizmusát. Másrészt és főleg az a periféria viszonyaiból fakadó és – bár módosulva, de mindmáig fennmaradó – körülmény teszi tartósan szükségessé a „területi biztosítást", hogy a helyi, nemzeti tőke megerősödése és hegemóniára való törekvése, vagyis a nemzeti kapitalizmus kiteljesedése beleütközik az idegen (monopol-)tőke működése keltette akadályokba. Ez a nacionalizálás veszélyével fenyegeti az idegen tőkét, miközben a kettős kizsákmányolás által sújtott helyi dolgozó tömegek erősödő mozgalma az elmaradottság viszonyainak nem tőkés úton való felszámolására tör, ami általában is veszélyezteti a tőke működését s a kapitalizmus sorsát.

E kétféle veszély – vagyis egy bizonyos nemzeti tőke más nemzeti tőke által való fenyegetettségének veszélye egyfelől és a tőkét általában fenyegető veszély másfelől – dialektikus ellentmondásában a centrum–periféria viszony s a kapitalizmus nemzeti és nemzetközi megvalósulásának ellentmondásai tükröződnek, amelyek nemcsak ellentmondásossá teszik a centrum politikáját, hanem a társadalmi-politikai viszonyok változása nyomán bekövetkezett történelmi fordulópont következményét is megvilágítják: Anélkül, hogy a nemzeti tőkék rivalizálása és egymással szemben monopolhelyzetre való törekvése megszűnt volna, a „területbiztosítás" a tőke működésének *általános védelmévé*, a nemzetközi kapitalizmusnak a szocializmus terjedésével szemben szükséges védelmévé vált elsősorban.

A területszerzés vagy -védelem természetesen költségekkel, terhekkel járt együtt azelőtt is, s a világkapitalizmus védelme áldozatokat követel ma is. Gazdaságilag irracionálisnak minősíteni azonban nemcsak azért téves, mert annak nem lebecsülhető közvetett hasznáról (a biztosított monopolhelyzetről, a koncessziókról, az olcsó föld- és bányaszerzésről, a kikényszerített munkaerő-ellátásról stb., de nem utolsósorban a népességfeleslegek további „lecsapolási" lehetőségéről) megfeledkezni súlyos hiba, hanem mert ezúttal sem országok, nemzetgazdaságok, hanem a tőke szempontjából vett racionalitásról van szó: A haszon élvezője és a költségek viselője – éppúgy, mint a nemzetgazdaságon belül az általános infrastrukturális és intézményi feltételek biztosítása esetében – nem esik egybe. A költségeket, terheket maga a társadalom, s nem csupán vagy elsősorban a tőke viseli.

Az imperializmusnak ebben az ötödik lenini ismérvében voltaképpen a tőke mint társadalmi viszony állami biztosításának, védelmének szükségessége fejeződik ki a tőke és termelés internacionalizálódásának körülményei között, vagyis a *tőkés állam nemzetközi funkciója*. És ha ezt az ötödik ismérvet illetően *Lenin* megfogalmazása egyáltalán korrekcióra szorul, akkor csupán annyiban, hogy az említett funkció általános tartalmát meg kell különböztetni annak egy konkrét, abban az időben alkalmazott és lehetséges formájától: a gyarmati uralom gyakorlásától.

Ennek az ötödik ismérvnek és az abban megfogalmazódó általános funkciónak a tagadása nemcsak a vezető tőkésállamoknak (és főleg egyes kormányzatok mögött álló katonai-politikai komplexumnak) a dekolonizáció mellett és ellenére tapasztalható beavatkozási politikáját, országok és országcsoportok politikai ellenőrzésére törekvő gyakorlatát hagyja figyelmen kívül, hanem még azt a logikai ellentmondást is kiváltja, hogy ti. eszerint a tőke csak nemzetgazdaságon belül igényli létének és működésének az állami erőszakszervezet révén biztosított védelmét, de nemzetgazdaságon kívül már nem, avagy azt a feltételezést, hogy a tőke véglegesen elveszítette „nemzetiségét" és az államhoz mint nemzeti intézményhez fűződő kapcsolatát.

Coquéry-Vidrovitch-csal egyetértve *Emmanuel* is „költséges és irracionális" vállalkozásnak tartja a gyarmatosítást, amely szerinte „semmiféle járulékos haszonnal nem járt, és amelyet éppen ezért talán boldogan elkerült volna az imperializmus", ha történetesen az egyes imperialista hatalmak nem kényszerültek volna rá az egymással való rivalizálás miatt, hogy végső soron gazdasági érdekeik ellen cselekedjenek. Az impe-

rialisták *Emmanuel* szerint „könnyen lemondtak"[25] gyarmataikról, és ez semmiféle veszteséget vagy profitcsökkenést nem okozott számukra.

Emmanuel a gyarmatosítás tulajdonképpeni haszonélvezőinek a fehér telepeseket (és hozzájuk sorolva: a gyarmati közigazgatás s a külföldi társaságok helyi tisztviselőit) tartja, akik szerinte „alapvetően antiimperialisták", mivel az imperializmus természetével ellentétes gyarmati rendszert védik és természetes konfliktusba kerülnek az anyaországokkal s így magával az imperializmussal. A telepesek közössége nemcsak az anyaországgal, hanem a külföldi trösztökkel, azokkal a nagy személytelen vállalatokkal is szembekerült, amelyek „történelmileg a legpozitívabb tényezőt" jelentették. „Az imperialista országok a 18. századtól kezdve a legnehezebb harcokat gyarmataikon nem a bennszülöttekkel, hanem saját telepeseikkel vívták." Ezeknek „a telepeseknek a helyzete és magatartása lényegileg azonos volt" mindenütt, s a dekolonizáció legfőbb indítéka, „imperatívusza" az a „csaknem mindenütt" tapasztalható veszély volt, amelyet a telepesek elszakadásra és „fehér államok" alapítására való törekvése jelentett az anyaországok számára – elsősorban ez utóbbiak kereskedelmi érdekei szempontjából. Egy „bennszülött állam ugyanis sokkal inkább kizsákmányolható kereskedelmileg, mint egy fehér állam", márpedig az imperializmus „lényegi eleme a kereskedelem"[26].

Aligha vonható persze kétségbe a fehér telepesek ragaszkodása a gyarmati rendszer biztosította privilégiumaikhoz és törekvésük hatalmi és vagyoni pozíciójuk megszilárdítására (amely persze adott esetben, mint pl. annak idején az Egyesült Államok esetében éppenséggel a *gyarmati* függés felszámolására serkentett). És kétségtelen az is, hogy a fehér telepesek gazdasági és ebből következő politikai érdekei sok tekintetben s adott esetben lényegesen is különböznek a nemzetközi tőke és az anyaországi kormányzatok érdekeitől.

A telepesek magatartását lényegileg azonosnak venni azonban nemcsak a tértől és időtől elvonatkoztatott megengedhetetlen leegyszerűsítés, hanem a történelem által megcáfolt feltételezés is. Még a tőkés világgazdaság fejlődésének egy adott szakaszán belül is társadalmi-gazdasági tartalmát és következményeit tekintve lényegileg eltérő „magatartások" különböztethetők meg (egyfelől a „perifériás" kapitalizmus útját választó, a feudálkapitalista kizsákmányolással működtetett exportorientált enklávé-szektor jövedelmének parazita fogyasztására berendezkedő telepes réteg részéről, és másfelől a független nemzeti kapita-

lizmus, nemzeti piac és felhalmozás fejlesztésének útját választó telepesek részéről). De időben is módosult a telepesek magatartása, mint ahogy módosult az anyaországok és a nemzetközi tőke magatartása is. *Emmanuel* feltételezése nemcsak az egyes országok esetének (így pl. az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és a Dél-afrikai Köztársaság vagy Rhodezia esetének) különbözőségét mossa el, hanem azt a változást is figyelmen kívül hagyja, amely a nemzeti felszabadító mozgalmak sikerei nyomán az anyaországok magatartásában, valamint a nemzetközi monopoltőke módosult beruházási politikája folytán az érdekek szerkezetében és viszonyában (így többek közt a telepes tőke és a nemzetközi monopoltőke együttműködése terén is) bekövetkezett.

De még inkább súlyos tévedés és félrevezető állítás az anyaországbeli kormányzat, illetve a külföldi társaságok és a telepes réteg közötti konfliktust abszolutizálni, megfeledkezve nemcsak a telepesek védelmében vívott kegyetlen gyarmati háborúkról, hanem arról az együttműködésről is, mely a telepes tőke és politikai vezetés, valamint a nemzetközi monopoltőke között kialakult, s amely fontos szerepet tölt, illetve töltött be a dél-afrikai és a (volt) rhodeziai rezsimek fennmaradásában.

A gyarmattartó hatalmak legfőbb ellenfelét a fehér telepesekben látni, s a dekolonizáció parancsoló szükségességét a kereskedelmi versenytársként fellépő fehér telepesek önállósulásának veszélyében jelölni meg nemcsak a gyarmati népek harcainak, a felszabadító háborúkban hozott áldozatainak semmibevétele, hanem a termelésben és kereskedelemben mutatott képességeiknek a nyilvánvaló lebecsülése is. *Emmanuel* elmulasztja kifejteni: milyen alapon tételezi fel, hogy ugyanaz az ország sikeresebb versenytárssá válik, ha *fehérek* vezetése alatt válik függetlenné, mint ha a bennszülöttek vezetése alatt történik ez.

Emmanuel persze a lenini koncepciót nem egyszerűen az imperializmusnak és a gyarmati rendszernek az – akkori történelmi valóság mellett teljesen indokolt – elméleti összekapcsolása miatt bírálja, mely összekapcsolás egyébként csak a későbbi dogmatikus skolasztika révén vált „hamis azonosítássá", hanem annak központi elemét támadja: a működőtőke-export és a külföldi tőkeberuházások szerepére vonatkozó tételt.

A *tőkekivitelt Emmanuel* a pénzeszközök nettó transzferjével azonosítja[27] és szembeállítja a külföldi tőketulajdon növekedésével. Ez utóbbira s a helyi újraberuházások szerepére hivatkozva tagadja a tőkekivitel jelentőségét. Ez persze nemcsak a marxista politikai gazdaságtan szem-

pontjából furcsa logika, hanem általában is, hiszen a nyilvánvaló következmény alapján vonja kétségbe az ok létét. A külföldi tőke jelenlétét és működését a periféria-gazdaságokban ily módon adottságként fogja fel, amelynek a periféria kizsákmányolása és nemzetközi csereviszonyai szempontjából nincs különösebb szerepe. Elszakítva a következményt az októl, *Emmanuelt* csak a pénzáramlások nettó egyenlege érdekli, és miközben – helyesen – hangsúlyozza az idegen tőke helyi felhalmozásának a profitok repatriálásában játszott szerepét és emellett a helyi tőkék és jövedelmek kiáramlásának súlyos terhét, ugyanakkor magát az elsődleges tőkebehatolást, új idegen (monopol-)tőke befogadását, mely nemcsak az azt követő repatriálások alapja, hanem a helyi termelési szerkezetek és beruházási feltételek alakítója, sőt a helyi magántőke reagálásának is befolyásolója, pozitíven értékeli – mintegy az adott év fizetési mérlegének szemszögéből nézve. Annak érdekében, hogy a működőtőke exportjának jelentőségét s a „beruházási imperializmus mítoszát" statisztikailag is megcáfolja, a nettó pénzáramlásokra, illetve fizetési mérlegekre keres adatokat s a centrumország javára mutatkozó nettó áramlás (nem utolsósorban profit-repatriálás) mögül nemcsak az azt megalapozó tőkekiáramlást tüntetve el, hanem az újabb kiáramlásokat is. Vagyis – nem kevésbé furcsa logikával és a számítás nyilvánvaló módszerbeli hibájával – a nettó egyenleget nem az oda- és visszaáramlások eredményeként, hanem az ellenkező irányba történő tőkeáramlás cáfolataként értelmezi.[28]

A tőkekivitel imperializmusban játszott szerepének megítélésében *Emmanuel* – de mások is[29] – az exportált tőke nagyságának a tőkeexportőr centrumgazdaságok nemzeti jövedelméhez (vagy más mutatóihoz) viszonyított alakulását tartja szem előtt, annak ellenére, hogy egyébként a periféria-gazdaságok helyzetével és kizsákmányolásának kérdésével foglalkozik, és anélkül továbbá, hogy az egymást a tőkés világgazdaság vezetőszerepében felváltó nemzetgazdaságok eltérő szükségleteit és körülményeit és e szükségleteknek, illetve körülményeknek a belső viszonyok változásával ugyancsak változó természetét figyelembe venné.

Abból a – tegyük fel: megbízható számítások alapján nyert – adatból például, hogy 1914-ben az összes brit külföldi tőketulajdon kb. Nagy-Britannia évi nemzeti jövedelmének dupláját tette ki, míg az Egyesült Államok összes külföldi tőketulajdona 1974-ben mindössze az amerikai nemzeti jövedelem egyötödére (vagy csak $^1/_{11}$–$^1/_{12}$-ed részére[30]) rúgott, még semmiféle következtetés sem vonható le arra vonatkozóan, hogy mi

a működőtőke-kivitel szerepe a periféria helyzete szempontjából. *Emmanuel* jellemző módon csupán egy lábjegyzetben említi meg, hogy („in domestic relative terms") a kivitt tőke e viszonylagos nagysága mit jelentett 1914-ben a periféria számára, ahol – mint írja – „egy néhány kivételes esettől eltekintve, mint pl. India és Japán, nem akadt egyetlen üzlet, egyetlen kémény vagy a vasút egyetlen mérföldje sem..., amely ne tartozott volna a külföldi tőke tulajdonába"[31]. Márpedig ennek a fejlődő országok mai helyzetét illetően még akkor is *meghatározó* jelentősége volna, ha a külföldi tulajdon és ellenőrzés mértéke azóta valóban olyan elhanyagolható nagyságra zsugorodott volna is össze a nacionalizálások nyomán, amilyennek azt *Emmanuel* odavetett megjegyzése igyekszik feltüntetni. A termelésnek és fogyasztásnak, sőt általában a társadalmi viszonyoknak is azt a szerkezetét és fejlődési irányát, amely például a külkereskedelem struktúrájára és — *Emmanuel* által oly fontosnak ítélt – csereviszonyaira nézve is meghatározó, nyilván nem hagyta érintetlenül, hatás nélkül a néhány évtizeddel ezelőtt – még *Emmanuel* által is elismerten – fennálló tulajdonhelyzet.

De a tőkeexportnak a periféria-gazdaságok szempontjából vett tényleges jelentőségét nemcsak (bár elsősorban) azért volna helytelen az idegen tőketulajdon bruttó nagyságának még akár a befogadó ország nemzeti jövedelméhez viszonyított aránya alapján is értékelni, mert a struktúrákra gyakorolt hatását ez a mértékarány nem fejezheti ki, hanem mert az idegen ellenőrzés *tényleges* arányára sem lehet közvetlenül ebből következtetni. A helyi tőkeképződés és a helyi, nemzeti tőkékkel, sőt nem ritkán az állami szektorral való összefonódások fokozódása következtében és a tőke szervezeti formájától is függően (lásd: MNC-k) az ellenőrzés bővülő szférájához ugyanannyi vagy akár kisebb nagyságú idegen tőke is elegendő lehet.

A tőkeexport jelentőségét azonban még a centrumgazdaságok szempontjából sem lehet a nemzeti jövedelemhez viszonyított arány alapján értékelni. Egy ilyen arány az ún. túlzott tőkefelhalmozás mértékére sem vethet elegendő fényt, tekintettel a tőkeexport összetett motivációira. De még ha az egyéb indítékoktól és szükségletektől eltekintve csak a fölös tőkék lecsapolására vezetnénk is vissza a tőke exportját, annak abszolút nagysága, illetve nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya akkor sem mutatná egy olyan „biztonsági szelepnek" a fontosságát, amely a tőkeértékesülés „normális" mechanizmusának feltétele. De nem lehet tudományos igénnyel minden további nélkül egybevetni két annyira külön-

böző tőkés nemzetgazdaság, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok (ráadásul két annyira különböző időpontra vonatkozó) tőkeexportadatait sem a tőkeexport imperializmusbeli szerepének értékelése céljából[32].

Emmanuel a tőkeexportban, noha azt a beruházási tőkék exportjára érti, nem lát mást, mint pénzösszegek, fizetési eszközök, illetve vásárlóerő transzferjét. Szerinte az a *Marx* utáni elképzelés, hogy a tőkeexport „megelőzi"(?!) az áruexportot[33], teljesen értelmetlen, s legfeljebb csak bizonyos időszakokra vonatkoztatható. Még figyelmezteti is a marxistákat arra, hogy „a tőke exportja nem más, mint meg nem fizetett javak exportja"[34].

Megállapításai még a tőkeexport kölcsönformájára vonatkozóan sem helytállóak, hiszen a „meg nem fizetett javak exportja", vagyis vásárlóerő kölcsönzése nagyon is megfizetett, sőt többnyire túlfizetett exporttá válik a kamattal terhelt adósságfizetés és egyéb következmények révén. (Éppenséggel még a térítésmentes segélyek egy részéről is kideríthető[35], hogy a centrumország monopoltőkéjének hasznát szolgálja – legfeljebb nagyobb mértékben a segélynyújtó ország adófizetőinek a terhére.)

Lehetséges volna, hogy *Emmanuel* a termelők eladósodásának még arról a közismert és általános esetéről is megfeledkezne, amikor is az adósság által szorongatott helyzetbe került termelő számára a csere feltételeit a hitelező diktálja?! Vagy talán feltételezi, hogy ez az eset csak a nemzetgazdaságon belül érvényes?! És éppen az az *Emmanuel* tekint el az adós–hitelezői viszony következményeitől (nem is szólva az idegen tulajdon és ellenőrzés hatásáról), aki a fejlett és a fejlődő országok közötti csere egyenlőtlen viszonyait és feltételeit kutatja?!

Emmanuel persze jól tudja, hogy az exportált tőkének, még ha azt elsőrendűen az exporttöbbletre vezeti is vissza, a természetes következménye a pénzosztalékok és kamatok fizetése formájában való visszaáramlása, ezt azonban végső soron úgy fogja fel, mint „a [tőkeexportot] fogadó országból származó javaknak exporttal nem kompenzált importját", amely, mihelyt a külföldi beruházások termelésbe lépése nyomán a visszaáramlások meghaladják a kiáramlásokat, negatív hatású a tőkeexportőr ország kereskedelmi mérlegére (és pozitív hatású fizetési mérlegére)[36].

Ez az értelmezés nem egyéb, mint az áru és a (pusztán forgalmi, illetve fizetési eszközként funkcionáló) pénz egymás mozgását kiegészítő automatikus egyensúly-mechanizmusának ricardói felfogása s az egymástól egyébként független nemzetgazdaságok csereviszonyának feltételezése

(amely azonban – *Ricardo* mentségére mondva – explicite kizárta a működőtőke-kivitel esetét).

A partnerországok kereskedelmi és fizetési mérlegei változásának ebből az áruk és a tőkék (pontosabban a pénz) egymást váltó nemzetközi mozgására reagáló mechanizmusából „csupán" egyetlen momentum marad ki: az tudniillik, hogy „közben" – a kölcsöntőkének többnyire a hitelező által befolyásolt felhasználása nyomán, de főként az idegen működő tőkék tevékenységének hatására – mi történt a fogadó ország gazdaságában és társadalmában, hogyan alakult az a termelési és fogyasztási szerkezet, amely azután a kereskedelem és a tőkeképződés feltételeit meghatározza, és mind az import fokozását, mind pedig újabb idegen tőkék (hitelek és beruházások) romló feltételek mellett történő igénybevételét teszi szükségessé. És éppen ez az „apró momentum" az, amely a szóban forgó összefüggéseket illetően a politikai gazdaságtani elemzést az „ökonomista" szemléletmódtól megkülönbözteti!

A működőtőkére vonatkoztatva *Emmanuel* megjegyzései végképp a konvencionális burzsoá közgazdaságtan felfogásával csengnek össze. Még a megtakarítás és beruházás keynesi problémáját, a tőkés számára elfogadható beruházási lehetőségek korlátozottságát is negligálva jelenti ki, hogy „soha senkinek sem volt nehézsége tőkéje elhelyezésében"[37]. *Marx*ra hivatkozik, hogy ti. a tőke túltermelése végső soron áruk túltermelését jelenti, ami a marxizmus számára a társadalmi termelés és magántőkés kisajátítás közötti ellentmondás két megnyilvánulását: a dolgozó osztályok fizetőképes keresletének a tőkések profitja miatt korlátozott növekedéséből fakadó értékesítési problémát és az értéktöbblet megtakarításából magántőkés döntések miatt fölös, be nem ruházott tőkék képződését mutatja csupán. *Emmanuel* azonban ebből arra következtet, hogy a tőkeexportnak csak akkor és annyiban van értelme, amikor és amennyiben az áruexport igénye meghaladja az importkapacitást, s a különbség mintegy követelésként idegen tőketulajdonban csapódik le. Vagyis a tőke exportja nem következik a tőkefelhalmozás folyamatának előrehaladásából és ellentmondásaiból, a viszonylagosan fölös tőkék képződéséből, hanem legfeljebb csak bizonyos – átmeneti – eladási problémákból, abból ti., hogy „az adott időszakban a hazai termék meghaladja a fogyasztást"[38].

A működőtőke exportjának indítékát a tőke újratermelési folyamatának egyetlen aspektusára leegyszerűsíteni súlyos – bár gyakori – hiba. *Emmanuel*nél ez a hiba, miként a „kereskedelmi imperializmus" és

egyenlőtlen csere általa kidolgozott egész koncepciója, elsősorban azzal függ össze, hogy ő nem a tőke – mint termelési viszony – újratermelődésére és tőkeként való értékesülésére, hanem az áru – termelésének viszonyaitól elvonatkoztatott – értékesítésére összpontosít. Mivel pedig – szerinte – „a túltermelés vagy a jövedelmek újraelosztása" dilemmáját[39] a szakszervezeti harc és a bérek emelkedése nagymértékben feloldotta, ezzel a tőkeexportnak az árutúltermelés oldaláról feltételezett indítéka is eltűnik vagy gyengül[40].

A kapitalizmus ellentmondásainak (s a kizsákmányolásnak is) egyszerűen jövedelemelosztási és újraelosztási problémaként való felfogása, vagyis a munkás–tőkés ellentétnek mint az adott összegen való osztozkodásnak a ricardói megközelítése ezúttal is kitűnik, ami még az áruexport szerepének is, de különösen a tőkeexport funkcióinak a politikai gazdaságtani elemzését akadályozza.

Emmanuel – kétségkívül elméletének logikájából következően – a tőkeexportnak nemzetközileg nivelláló hatást tulajdonít[41] és csupán a fejlődő országokba irányuló tőkeáramlás elégtelen mennyiségét hibáztatja.

Az elmaradott országok fejlődését szerinte a tőkeexport nem akadályozta, sőt éppenséggel „ezeknek a (tőke-) exportoknak a megszakadása s a (tőke-)áramlások megfordulása az, ami hátrányos a gyengén fejlett országok számára"[42].

Szinte fenntartások nélkül vallja azt a – *Gunder Frank* által oly kitűnően bírált[43] – „diffúziós koncepciót", amely az elmaradottságnak az apologetikus burzsoá közgazdaságtan által feltételezett *circulus vitiosusát* a tőkebeáramlás fokozásával véli, illetve ajánlja feltörni. És bár megengedi, hogy a külföldi tőke elhelyezkedése a specializáció és a nemzetközi munkamegosztás szempontjából nem feltétlenül jelenti a „legjobbat", a legkedvezőbbet az elmaradott országok nemzetgazdasága számára, ennek azonban szerinte a tőkét befogadó országok sajátos struktúrája és különösen a helyi piac szűkössége az oka.[44] Hogy a struktúra sajátos alakulása és a belső piaci viszonyok bővülésének akadályai mennyiben következnek „a külföldi tőke elhelyezkedéséből", az a kauzalitás *Emmanuel*-féle értelmezésébe és a piaci viszonyokat a termelési viszonyoktól elvonatkoztató koncepcióba persze már nem fér bele.

Emmanuel imperializmus-elméletében épp a tőkekivitel „ökonomista" (konvencionális polgári) értelmezése folytán teljesen eltűnik az a történelmi fordulópont, amelyet a tőkének a tulajdonostól „függetlenített"

nemzetközi mozgása, a tőketulajdon és tőkefunkció elválása jelent a tőkék nemzetközi áramlásának jellege, lehetőségei és következményei szempontjából.[45] Szerinte az 1870-es évektől kezdődő „második imperializmus semmiben sem látszik különbözni az elsőtől, kivéve azt, hogy fogyasztóinak letelepedés céljából a legyőzött országokba küldése helyett most az ott levő lakosság fogyasztókká változtatását próbálja meg"[46].

Furcsa módon *Emmanuel* számára, aki pedig az osztályviszonyok ellenében nagyon is a *nemzetek közötti* (csere-)viszonyoknak tulajdonít elsődleges jelentőséget, és a „gyárbeli antagonizmusok" vizsgálatát a „nemzeti antagonizmusok " vizsgálatával kívánja felcserélni, tökéletesen közömbösnek számít, hogy egy ország nemzetgazdaságában a működőtőke idegen nemzetiségű-e vagy sem[47], sőt általában kedvezőbbnek ítéli a nemzeti fejlődés szempontjából is az idegen tőkének a tevékenységét, mint a helyi nemzeti tőkéét.

Különösen a *multinacionális társaságokat* veszi védelmébe az őket ért bírálatokkal szemben. Hogy ezeknek a bírálatoknak egy része gyakran valóban nélkülözi a politikai-gazdaságtani elemzés reális megközelítését, és ehelyett afféle ördögűző ceremóniák légkörét és stílusát idézi vissza, az persze aligha menti és indokolja *Emmanuel* álláspontját, amely a nemzetgazdaság feletti nemzeti szuverenitás kérdését, a tulajdonosi abszentizmus jól ismert következményeinek problémáját, a külföldi tulajdon és idegen ellenőrzés kérdését száműzi a vizsgálatból, s ezzel nemcsak a vonatkozó progresszív irodalom egészével, de még saját nemzetgazdasági szemléletmódjával is szembekerül.

A multinacionális társaságok, amelyeket kevésbé korlátoz a helyi piac szűkössége, *Emmanuel* szerint feloldják az elmaradottságnak ezt az egyik legsúlyosabb „bűvös körét". A technológiai lemaradásra kárhoztató, a primitív „fejlődésellenes technológiát" konzerváló olcsó munkaerőtömeg ellenére e társaságok modern „nehéz" technológiát visznek be – mégpedig „abnormálisan alacsony árakon"(?!) – az elmaradott országok gazdaságába.[48] *Emmanuel* elutasítja az enklávé-beruházások vádját is, mégpedig azzal a metafizikus okoskodással, hogy ha valamiről feltételezzük, hogy enklávé, akkor el kell ismernünk azt is, hogy nem lehet káros hatása a környezetére, ha viszont káros hatást tulajdonítunk neki, nem vádolhatjuk azzal, hogy enklávé. A külföldi beruházások révén szerinte csak a tőkeexportőr ország veszít, míg a tőkét befogadó ország (a profitrepatriálás folytán) legfeljebb kevesebbet nyer, de semmiképp sem veszít. Kétségbe vonja a multinacionális társaságok árképzésére, alul-, illetve

felülszámlázási gyakorlatára vonatkozó vádnak a jogosságát is, mégpedig azon az alapon, hogy – miként *Marx* is hangsúlyozta – „a kizsákmányolás nem becsapás, hanem a rendszer mechanizmusának elkerülhetetlen hatása"[49]. Hogy ez az árképzési gyakorlat hogyan következik a rendszer mechanizmusából, és hogy általában is a „becsapás" ténye – bár valóban nem fedi és magyarázza, de – nem is tagadja a kizsákmányolás tényét, az persze *Emmanuel* számára már kívül esik a logikai gondolatsoron.

A „multik" apologetikájában odáig megy, hogy – minden idevonatkozó felmérés és eset tanulságait mellőzve – tagadja az óriás társaságok és a helyi kormányzatok közötti erőviszonynak az előbbiek számára kedvező esetét, és – az ismert tényekkel is dacolva – egyetért *William Aberle*vel abban, hogy (legalábbis az 1956-os szuezi beavatkozás óta) „egyetlen egy eset sem volt, amelyben egy multinacionális társaság bármely fajtájú vagy nagyságrendű szuverén kormányzattal szemben kialakult konfliktusában győzött volna"[50].

Az imperializmus merkantilista természetét valló koncepció (és a lenini imperializmus-elmélet kritikája) nyilvánvalóan tartalmatlan és értelmetlen maradna, ha nem kapcsolódna össze a nemzetközi csere egyenlőtlenségére, a cserén keresztül történő kizsákmányolás mechanizmusára vonatkozó elmélettel. Pontosabban: ha a monopolkapitalizmus nemzetközi expanziójának s a tőkés termelési viszonyok nemzetközi vonatkozásainak politikai gazdaságtanát nem helyettesítenék a nemzetközi kereskedelem, a forgalmi szféra sajátosságainak elméletével. Aszerint, hogy ez a helyettesítés milyen mértékű, az egyenlőtlen csere koncepciójának különféle változatai fogalmazódnak meg. Amilyen mértékben ugyanis a termelés marxista értelemben vett társadalmi viszonyai kiszorulnak a vizsgálat köréből, abban a mértékben kerül közelebb, illetve vissza a megközelítés egész módja a konvencionális polgári közgazdaságtan szemléletmódjához és feltételrendszeréhez. És minél következetesebben akarják bizonyítani az imperializmus kereskedelmi természetét az egyenlőtlen nemzetközi cserével mint a kizsákmányolás és egyenlőtlenség alapvető formájával, annál inkább szükségszerű a monopoltőkés nemzetközi tulajdonviszonyok negligálása, a tőkének mint pénznek vagy mint egyik termelési tényezőnek (nem pedig mint társadalmi viszonynak) a felfogása, vagyis – furcsa módon – ahhoz a polgári közgazdaságtanhoz való visszatérés, amely eleve tagadja a tőkés kizsákmányolás és imperializmus puszta feltételezését is. Mindez csupán azt bizonyítja – az elméletek történetében nem először –, hogy a tőkés gazdasági-

társadalmi viszonyok egyenlőtlensége, a kizsákmányolás természete (akár nemzeten belül, akár nemzetközileg) nem magyarázható meg a forgalom, a csere törvényszerűségeiből, mivel e törvényszerűségek maguk is származékosak.[51]

Noha *Samir Amin* 1973-ban megjelent könyvecskéje az egyenlőtlen cseréről folyó vita „végét" jelezte[52], aligha tekinthetjük a polémiát lezártnak. Hiszen mindaddig, amíg a marxista politikai gazdaságtannak nem lesz egy részleteiben kidolgozott, komplex *világ*gazdasági elmélete s a világpiaci árképződésre a munkaérték-elmélet alapján adott következetes magyarázata, addig a nemzetközi csere egyenlőtlenségének összetett problémája a marxisták táborában is vitatott marad.

Természetesen nem vezetett közös álláspont kialakulására az a szűkebb körű vita sem, amely az *Emmanuel* könyvének megjelenését követő években zajlott le néhány nyugati és harmadik-világbeli neves teoretikus között. Nem is vezethetett ahhoz, hiszen az álláspontok hasonlósága ellenére az alapvető kérdésekben, melyek a marxizmushoz, illetve a polgári közgazdaságtanhoz való viszonyt is tükrözik, lényeges véleményeltérések mutatkoztak.

A vita (a szóban forgó „befejezett" vita is, de általában a kérdésben folyó széles körű polémia) a számtalan kapcsolódó s a maga nemében érdemi „mellékkérdésen" kívül elsősorban arról folyt és folyik jelenleg is, hogy

- létezik-e rendszeres egyenlőtlensége a nemzetközi cserének;
- ha igen, hogyan kell értelmezni a csere egyenlőtlenségét, hogyan lehet azt definiálni;
- mi a nemzetközi csere egyenlőtlenségének alapja, okozója;
- milyen helyet foglal el a nemzetközi csere egyenlőtlensége az imperializmus kizsákmányolási rendszerében, illetve a tőkés világgazdaság aszimmetrikus, egyenlőtlenítő mechanizmusában;
- milyen következményei vannak a csere egyenlőtlenségének;
- hogyan lehet azt felszámolni (vagy legalábbis korlátozni);
- milyen következtetések vonhatók le a csere egyenlőtlenségéből a nemzetközi osztályharc, illetve a nemzetközi érdekkonfliktusok vonatkozásában.

E különböző, de egymással összefüggő kérdésekre adott válaszok jól megkülönböztetik egymástól a vitában részt vevők álláspontját, de egyszersmind alkalmasak az egyenlőtlen csere elmélete belső logikájának tanulmányozására is.

Anélkül, hogy pontról pontra végigmennénk a kérdések e során, próbáljuk meg áttekinteni *Emmanuel*nek a kérdésekre adott válaszait és egybevetni azokat más álláspontokkal!

2. A csere egyenlőtlenségének kérdése az elméletekben általában

A csere – szabad verseny mellett megnyilvánuló – természetes egyenlőségének posztulátuma, vagyis a csere „normális körülmények"[53] közötti egyenlőtlenségének tagadása a klasszikus polgári közgazdaságtanban gyökeredző tétel, még ha a tőkés és munkás közötti csere vonatkozásában nyilvánvaló ellentmondásba került is a munkaérték-elmélet *Smith*- és *Ricardo*-féle értelmezésével. (Csupán *Marx*nak sikerült az egyenlő értékek cseréjének tendenciaszerű törvényszerűségét összhangba hozni az érték munka általi meghatározottságával, s a csere formális egyenlőségének esete mellett is feltárni a cserélő partnerek egyenlőtlenségének, az egyik „partner" másik általi kizsákmányolásának lehetőségét.)

A munkaérték-elmélet kiiktatása a nemzetközi csere elméletéből (már *Ricardo* részéről[54]), illetve (a *Marx* utáni polgári közgazdaságtanban) általában is az árelméletből természetszerűen magát a problémát is kiiktatta[55], vagy legalábbis a szabadversenyes körülményektől való mesterséges eltérések esetére redukálta. Arra az esetre tudniillik, amikor az árak egyoldalú meghatározása vagy a kínálat monopolisztikus korlátozása nyilvánvalóan torzítja a cserearányokat. Ez az eset viszont az elméletek számára épp az általános egyetértés igencsak kivételes esete, hiszen ilyen körülmények közt a csere egyenlőtlenségét voltaképp senki sem tagadja.[56] Amíg azonban a konvencionális polgári közgazdaságtan szerint a csere ilyen egyenlőtlensége az áruk, a pénz és a tőke szabad mozgása esetén, vagyis monopolisztikus korlátozó erők érvényesülése hiányában nem alakulhat ki, mások szerint monopolisztikus erők az áruk és tőke szabad áramlása mellett, illetve szabad áramlásában is kifejeződnek, s a tökéletes verseny körülményei közt is lehetséges egyenlőtlen csere.

Az előzőekben tárgyalt „post-keynesiánus forradalom" képviselői – mint láttuk – nemcsak a tökéletes szabad verseny feltételezésének indokoltságát vonták kétségbe, hanem azt is, hogy a „magára hagyott" piaci mechanizmus képes lenne biztosítani a kiegyenlítődést s az egyensúly automatikus helyreállását; hogy a nemzetközi csere és munkameg-

osztás a komparatív előnyök alapján és a kölcsönös előnyöket biztosítva fejlődik; és hogy a tőkék szabad nemzetközi áramlása a feltételezett irányban és kiegyenlítő hatással menne végbe. Elméletükben többékevésbé központi helyet kapott a nemzetközi csere egyenlőtlenségének tétele – igaz, inkább empirikus, mintsem árelméleti alapon, amennyiben többnyire a fejlődő országok külkereskedelmi cserearányának alakulásához kapcsolódott. Ez éppúgy vall koncepciójuk erejére, mint gyengeségére.

Az árak és a jövedelmek keletkezését és mozgását magyarázó értékelmélet hiányában a csere egyenlőtlensége vagy a szabad piac mechanizmusának természetes, általános és tartós esetévé minősült (miként *Myrdal*nál), amelyet az állami beavatkozás, a szabályozott kapitalizmus képes felszámolni, vagy a monopolisztikus erők és a nem-gazdasági, politikai és intézményi tényezők hatásának következményeként szerepelt (lásd a „bargaining power" különbözőségének hangsúlyozását pl. *Prebisch*nél és másoknál), vagy pedig a cserélt termékek használati értékével és keresletrugalmasságával (is) összefüggő problémává vált (mint ugyancsak *Prebisch*nél, de korábban *Singer*nél is stb.). Ha tehát az egyenlőtlen nemzetközi csere árelméleti alapja tisztázatlan maradt is, empirikus valóságát kétségtelenül felismerték. Ennyiben *Emmanuel* elmélete – mint már jeleztük – erről az oldalról is, ti. a nem-marxista közgazdaságtan forrásaiból is, bizonyos elméleti előzményekre támaszkodhatott.

Emmanuel azonban, noha – úgy látszik – őt is a Harmadik Világ cserearányainak kedvezőtlen alakulása befolyásolja, s a problémát ő is a cserearányok alakulásával hozza összefüggésbe[57], a csere egyenlőtlenségét már egy általános árelmélet keretében és alapján igyekszik kifejteni, felhasználva ehhez a marxi értékelmélet egyes (általa félremagyarázott) elemeit.

Az emmanueli koncepcióra reagáló marxista és „neomarxista" szerzők többsége ugyancsak elismeri a nemzetközi csere egyenlőtlenségének tényét és – így vagy úgy – a marxi értékelmélethez kapcsolódó értelmezést ad annak.

Maga *Bettelheim*, *Emmanuel* „első számú" bírálója sem vonja kétségbe a csereviszonyok egyenlőtlenségének tényét. Miközben elutasítja a csere egyenlőtlenségének *Emmanuel*-féle értelmezését, nemcsak azt veti indokoltan ez utóbbi szemére, hogy a tőkés nemzetközi gazdasági viszonyok egyenlőtlenségét szűkíti le a csere egyenlőtlenségére, ezáltal „az áru-

viszonyok felszíni jelenségeinek kereteihez tartozó formák illúziókat keltő területén" rekedve meg[58], hanem még azt is, hogy a csere egyenlőtlenségét „a termelési ár »értéktől« való »eltérésének« egy különös esetére" korlátozza, vagyis hogy *Emmanuel* voltaképp „elutasítja a széles értelemben vett »csereegyenlőtlenségnek« a gondolatát[59]." Egy másik helyen[60] – amelyet *Emmanuel* jól ki is használ – *Bettelheim* még azt is elismeri, hogy „az egyenlőtlen cserének azt a típusát, amely az eltérő kizsákmányolási ráták létéből fakad, különösen fontosnak kell tekintenünk".

Még határozottabban foglalt állást a nemzetközi csere egyenlőtlenségének tétele mellett a lezajlott polémia többi közvetlen résztvevője, mint pl. *Oscar Braun*, *Samir Amin*, *Jagdish Saigal*, *François Palloix*, *J. Otto Andersson*.

A marxisták táborában a tőkés világgazdaság csereviszonyainak nyílt vagy rejtett egyenlőtlensége általában közhely. A szocialista országok marxistái között sem arról folyt és folyik a vita, hogy de facto egyenlőtlen-e a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti csere, hanem egyebek mellett és elsősorban arról, hogy a nemzetközi csere nem egyenértékű volta az értéktörvény világpiaci érvényesüléséből következik-e, avagy annak megsértését, illetve érvényesülésének hiányát jelenti-e, és hogy ezzel összefüggésben az érték, illetve az értéktöbblet egy részének nemzetközi transzferjével jár-e együtt.

Még azok is, akik ilyen vagy olyan indítékoktól vezérelve[61], de egyszersmind a marxi munkaérték-elmélet alkalmazására törekedve támadják vagy utasítják el az egyenlőtlen, pontosabban a nem egyenértékű nemzetközi csere általános koncepcióját, s akik az értéktörvény érvényesülését a csere egyenértékűségében vagy „a nemzetközi cserében realizált komparatív előnyökön való osztozkodás" egyenlőségében[62] látják, többnyire még ők is tényként fogadják el a nemzetközi cserének az elmaradott és függő fejlődő országok számára kedvezőtlenebb voltát, amit azonban a kiszolgáltatottság körülményeinek, illetve a monopolisztikus erőknek tulajdonítanak.[63]

A tőkés világgazdaság csereviszonyaival és a világpiaci árak törvényszerűségeivel foglalkozó marxista közgazdászok túlnyomó többsége az egyenlőtlen csere problémáját (de nem feltétlenül, sőt inkább kivételesen a terms of trade történelmi alakulásának kérdését is!) a „nemzetközi érték" *Marx* által említett, részleteiben ugyan ki nem dolgozott kategóriájával hozza összefüggésbe, és aszerint, hogy mit ért nemzetközi értéken, és hogy egyenértékűnek tekinti-e a nemzetközi értéknek megfelelő

árakon végbemenő cserét, azt vagy az értéktörvény érvényesüléséből, vagy annak monopolisztikus megsértéséből származtatja.

A szovjet *Szantalov* szerint pl. az elmaradott országok, amelyekben a munka termelékenysége alacsonyabb, kénytelenek termékeiket a saját „nemzeti értéknél" alacsonyabb árakon eladni, míg a fejlett imperialista országok a nemzeti értéknél magasabb áron exportálhatnak[64], s ez az értéktörvény érvényesüléséből is következik. *Djumilen* – hasonló álláspontot foglalva el – rámutat, hogy a nemzetközi érték a fejlett országok nemzeti értékénél magasabb, a fejlődő országok nemzeti értékénél pedig eleve alacsonyabb.[65]

Nagy Tamás megfogalmazásából, amely szerint „a nemzetközi érték a külkereskedelemben (a világpiacon) forgalomba kerülő termékek nemzeti értékeinek súlyozott átlaga"[66], ugyancsak következik, hogy az értéktörvény érvényesülése a nem egyenlő nemzeti munkamennyiségek cseréjét tételezi fel. A nemzeti munkák nem egyenlő mennyiségének cseréjét azonban ő sem tekinti a nemzetközi csere egyenértékűsége megsértésének, amennyiben a „nemzetközi értéknek" mint a nemzeti ráfordítások súlyozott átlagának meghatározásában az egyes nemzeti munkák intenzitásuk és termelékenységük színvonalától függően – szerinte – több vagy kevesebb egységnyi munkaként jönnek számításba.[67]

Mások, mint pl. *Roginszki* és *Shildkrut*, a nem egyenértékű cserét a nemzetközi értéktől (vagy „nemzetközi termelési ártól") való tartós és lényeges eltérésként s így az értéktörvény megsértéseként fogják fel. Tagadják azt, hogy a nemzeti termelékenységi szintekkel arányos árakon végbemenő csere önmagában véve egyenlőtlen volna, vagyis a csere nemzetközi egyenértékűségét ők is a magasabb termelékenységű országok munkájának arányos „felértékelődése" alapján értelmezik. Pontosabban úgy, hogy a termelékenyebb és intenzívebb nemzeti munkák mint „egyéni" munkák a nemzetközi („társadalmi") értékhez igazodó árképződés esetén több olyan munkáért cserélődnek, amely kevésbé termelékeny és intenzív.[68]

A nemzetközi csere egyenlőségét eszerint tehát a nemzetközi értéken (vagy nemzetközi termelési áron) való csere biztosítja, amely mögött természetszerűen nem egyenlő nemzeti munkamennyiségek cserélődnek ki. Egyenlőtlen viszont az a nemzetközi csere, mely tartósan és lényegesen eltér az így meghatározott árcentrumtól. Az ilyen tartós és lényeges eltérések a tőkés világban működő *monopolerőkkel* magyarázhatók. A tőkés világ fejlett és elmaradott országai közötti kereskedelem kizsákmányoló

jellege a csere formális egyenértékűségének meglététől vagy hiányától független tény.

Shmeljev viszont kétségbe vonja, hogy a monopóliumok képesek lennének tartósan eltéríteni az árakat az értékek mozgásától, s ezért nem fogadja el a nem egyenértékű csere monopolerőkkel való magyarázatát. Bár a nem egyenértékű csere világpiaci törvényszerűségét összeegyeztethetetlennek tartja a marxi értéktörvény értelmével, az elmaradott országok alacsony társadalmi termelékenységének világpiaci következményét ő is egyfajta nem egyenértékű cserének fogja fel, a nemzetközi csere egyenértékűségének törvénye mögött nem egyenlő nemzeti értékek (összmunkák) cseréjét látva.[69]

Bár a nemzetközi csere egyenértékűségének kritériumaként a szerzők többsége a nemzetközi értéken történő cserét jelöli meg, gyakran történik utalás a „nemzetközi termelési árra" mint természetes árcentrumra is, ami kétségkívül közelebb hozza a probléma vizsgálatát a tőkés világgazdaság valóságához. Többek között *Shildkrut* és *Olszevics* is hangsúlyozza, hogy a kapitalizmusban a világpiaci árak vonatkozásában is a termelési ár a vonzáspont, sőt *Olszevics* szerint a monopolista, illetve állammonopolista árképzés gyakorlata a jellemző.[70] Ő a csere egyenértékűségét nemzetközileg aszerint ítéli meg, hogy megvalósul-e az értékek jövedelmekre való arányos és a munkaráfordításokkal összhangban levő nemzetközi elosztása, vagyis hogy minden egyes ország esetében az exportból származó jövedelem nagyjából megfelel-e az exporttermékeibe foglalt eleven és tárgyiasult munka nemzetközileg szükséges ráfordításai összegének.[71]

De akár a „nemzetközi érték", akár egy „nemzetközi termelési ár" vagy valamely más árvonzáspont érvényesülése legyen is a nemzetközi csere egyenértékűségének feltételezett kritériuma, az attól való eltérést, mégpedig a fejlődő országokat sújtó, a cserét számukra egyenlőtlenné tevő tényezők hatását így vagy úgy csaknem valamennyi, e kérdéssel foglalkozó marxista szerző elismeri, sőt kiemeli.[72] *Emmanuel*nek az egyenlőtlen cserére vonatkozó elméletével szemben a kifogások és bírálatok tehát távolról sem a nemzetközi csere formális egyenlőségének, még kevésbé a cserében elérhető valóságos egyenlőségnek a feltételezéséből erednek.

Más dolog ugyanis a csere – így vagy úgy értelmezett – egyenértékűségének de facto megsértését és általában a nemzetközi kereskedelem egyenlőtlenséget szülő viszonyainak tényét megállapítani, és más dolog

a nemzetközi egyenlőtlenségek okát a csere egyenlőtlenségében ragadni meg, illetve azt feltételezni, hogy ha az „egyenértékű" csere megvalósulna, ez az „igazságosság" érvényesülését biztosítaná. Az egyenlő munkamennyiségek cseréje – akár az egyéni munkák egyenlő cseréjét, akár a „társadalmilag" (ti. a nemzeten belül avagy nemzetközileg) szükséges munkaráfordítások mennyiségének egyenlő cseréjét jelenti is – legfeljebb az „árutermelők egyenlőségének" lehet törvénye, de nem a társadalmi egyenlőségnek. És mint ilyen szükségképpen egyenlőtlenségeket foglal magában – még tökéletes érvényesülése esetén is.

Az áru fétise az áruvilág egyenlőségének szabályát a társadalom (osztályok, illetve népek) egyenlőségének szabályaként tünteti fel, s azt az illúziót kelti, hogy az áruk, illetve az áruk termelésében részt vevő tényezők szabad mozgása a gazdasági viszonyok valóságos egyenlőségét biztosíthatja.[73] Ennek az illúziónak *Emmanuel* éppúgy áldozatává vált, mint mindazok, akik a csere, a forgalom, vagyis az áruvilág viszonyait végső soron elszakítják a termelés társadalmi viszonyaitól vagy akárcsak fölébe helyezik ez utóbbiaknak. A nemzetközi csere egyenlőtlenségének és a kereskedelmi imperializmusnak az *Emmanuel*-féle koncepciója – mint látni fogjuk – végső soron arra a feltételezésre épül, hogy a munkaerőnek a tőke nemzetközi mobilitása mellett és ellenére mutatkozó nemzetközileg immobil jellege miatt nem állhat helyre a nemzetközi árucserében az egyenlőség, vagy megfordítva: hogy a munkaerő szabad nemzetközi áramlása esetén a nemzetközi csere egyenlőtlensége is megszűnne.

Marx az értéktörvény érvényesülését éppúgy, mint annak megsértését, egyaránt a tőkés termelés társadalmi viszonyaiban, elsősorban a tulajdonviszonyokban meglevő alapvető egyenlőtlenségek hamis kifejeződésének, a társadalom egyenlőtlen viszonyait *dolgok* egyenlő vagy egyenlőtlen viszonyaiban való elleplezésének tekintette. A piacra lépő áruk és eladóik csereviszonyukban mutatkozó egyenlőségének vagy egyenlőtlenségének jelensége mögött elsősorban arra a kérdésre keresett és adott választ, hogy egyáltalán *kinek* van áruja, kinek lehet és *milyen* áruja, és hogy milyenek a forgalomba kerülő áruk *termelésének viszonyai*. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nemcsak a tőkés *nemzet*gazdaság csereviszonyainak vonatkozásában szükséges, hanem nélkülözhetetlen a nemzetközi kereskedelem tőkés viszonyainak megértése céljából is. Vagyis akár ínyére van, akár nincs az imperializmus merkantilista természetét valló teoretikusoknak és mindazoknak, akik a forga-

lom és az elosztás jelenségeiben keresik a problémák gyökerét vagy megoldásának módját, a *tulajdon* – (mint társadalomfilozófiai értelemben vett monopólium) – kérdése ezúttal sem kerülhető meg. A nemzetközi csere egyenlőtlenségének éppúgy, mint – még ha feltételeznénk is – formális egyenlőségének problémájához szervesen hozzátartozik az a kérdés: *kinek* (az országok mely csoportjának s azokon belül mely osztályoknak, rétegeknek) vannak tulajdonában (másokat kizáró monopóliumában) az árutermelés eszközei és lehetőségei; ebből következően *milyen* áruk termelésére képesek, illetve kényszerülnek a világkereskedelem egyes résztvevői; és *milyen társadalmi viszonyok* között folyik az áruk termelése. S minthogy a tulajdon mint másokat kizáró monopólium olyannyira alappillére a tőkés gazdaság egészének, hogy még a legtökéletesebb tőkés piac, szabad verseny és korlátlan tényezőmozgás elképzelt csodavilága sem lehetne meg e monopólium nélkül, naivitás a nemzetközi tőkés gazdaságviszonyok kívánt egyenlőségét a monopóliumoktól „mentes", szabad verseny és tényezőmozgás feltételeihez kapcsolni. A monopólium magában az árutermelés tőkés feltételeiben rejlik benne – akár úgy, mint általában a termelési eszközöktől megfosztott munkásokkal szemben a tőke, az elidegenített termelési eszközök fölötti monopólium, akár pedig úgy, mint nemzetközileg a termelési eszközök gyártásának vagy az újratermelés bizonyos láncszemeinek valamely ország vagy országcsoport (tőkései) által kézben tartott monopóliuma.

Az értéktörvény mint az áruvilág hamis egyenlőségének elve egyébként is olyan hosszú távú tendenciaként megvalósuló törvényszerűség, amely éppen megsértésein keresztül jut érvényre, az értéktörvény követelményétől való pillanatnyi eltérések egymás hatását kioltó sorozatában.

Másfelől, tökéletes érvényre jutásának pillanatában vagy inkább végső eredményében is csupán a társadalmilag szükséges (átlagos) munkamennyiségek cseréjének egyenlőségét jelentheti, amely mögött a ténylegesen kifejtett egyéni munkák egyenlőtlensége húzódik. Vagyis még az árutermelők cserében megnyilvánuló egyenlősége is tényleges egyenlőtlenségüket rejti magában, sőt egyenlőtlenségük fokozódása, *differenciálódásuk* épp a cserében mutatkozó egyenlőségükből, magából az értéktörvény érvényesüléséből (és nem csupán annak megsértéséből) következik.

Amennyire konkrét és reális tartalma van a tőkés világgazdaság egyenlőtlen viszonyait, köztük a nemzetközi kereskedelemben és munkamegosztásban megnyilvánuló egyenlőtlenségeket megállapító téziseknek,

annyira látszólagosnak és viszonylagosnak bizonyul tehát szükségképpen minden olyan megállapításnak a helyessége, amely a tőkés csereviszonyokban a valóságos egyenlőség kritériumait próbálja megragadni.

Ráadásul a *nemzetközi* csere formális egyenlőségének a definiálása – mint az részben talán az előbbiekből is kiderült – meglehetősen ellentmondásos feladat, éspedig nemcsak (és nem is elsősorban) az értéktörvény termelési árak vagy monopolárak miatti ismert módosulása következtében, ami persze nemzetközi viszonylatban jóval összetettebbé teszi a problémát, mint nemzetgazdaságon belül, hanem főként abból adódóan, hogy az elemzés (és gazdasági cselekvés) helyesnek vélt *egysége* szerint másképpen értelmezendő a „*társadalmilag* szükséges" munkamennyiség: ti. a nemzetgazdaság vagy a világgazdaság szintjén. Az előbbi esetben a csere formális egyenértékűsége azt tételezné fel, illetve követelné meg, hogy az egyes nemzetgazdaságokon belül társadalmilag szükségesnek elismert (átlagos) munkamennyiségek nemzetközileg is egyenlő arányban cserélődjenek, vagyis az egyes nemzetek összmunkájának hatékonyságában, a termelékenység és intenzitás színvonalában mutatkozó különbségek ne érvényesüljenek a nemzetközi cserearányokban. Az utóbbi esetben viszont az egyenértékűség kritériuma a világpiacra termelők nemzeti hovatartozásától elvonatkoztatott munkaráfordításainak nemzetközi átlaga, az újratermelés elevenmunka- és holtmunka-költségeinek nemzetközi értelemben szükségesnek elismert mértéke lenne, ami viszont nagyon is érvényre juttatná a hatékonyabb nemzeti munkák előnyét a csere formális egyenértékűsége mellett is.

Mivel pedig – megítélésünk szerint – a „nemzeti" és a „nemzetközi" dialektikus ellentmondása a kapitalizmus természetéhez tartozó jelenség, vagyis a tőkés rendszer a nemzetközi expanzió és az internacionalizálódás előrehaladó folyamata ellenére sem tudja feloldani e dialektikus ellentétpárt a nemzetközi gazdaság (és társadalom) valóságos és integrálódott világrendszerében, következésképpen az értékmeghatározódásnak is – miként általában az áru és pénz kategóriájának, valamint az egyéb gazdasági jelenségeknek és folyamatoknak is – reálisan megkettőződik a tartalma és feltételrendszere. Az elemzésnek (és cselekvésnek) mindkét „egysége", illetve szintje valóságos, egymással összefüggő és ellentmondó.[74] A nemzetközi csere „egyenértékűségének" és különösen e csere széles értelemben vett „egyenlőségének" vagy egyenlőtlenségének kérdése ezért sem tekinthető önmagában, vagyis az árucsere jelenségeként tanulmányozható és egyértelmű meghatározással kecsegtető kérdésnek, és

még kevésbé tekinthető perdöntőnek a világgazdaság viszonyainak egyenlő vagy egyenlőtlen természetét illetően.

A nemzetközi csere egyenlőtlensége többféle formában megnyilvánuló jelenség, melyek mindegyike többnyire különböző, de egymás hatását felerősíteni (vagy adott esetben lerontani) képes mélyen fekvő okok következménye. A cserének a fejlődő országokat sújtó egyenlőtlensége pedig egyszerre több hatás összegeződése. A valóságos kérdés tehát nem az, hogy vajon egyenlő-e vagy egyenlőtlen-e a tőkés világgazdaságban a csere, hanem az, hogy miben áll a nemzetközi csere egyenlőtlensége, és milyen okokra, tényezőkre vezethető az vissza.

3. A nemzetközi csere egyenlőtlenségének értelmezése és okfejtése Emmanuel elméletében

Emmanuel az egyenlőtlen cserének két formáját különbözteti meg[75]: az *egyik*, amelyet ő a „nem-egyenértékűség" „elsődleges" és „látszólagos" formájának nevez, az értéktöbbletráták nemzetközi egyenlősége és a tőke szerves összetételének különbözősége mellett jön létre, vagyis az érték termelési árrá történő átalakulásának (a tőkés nemzetgazdaságon belül történő transzformációhoz hasonló) következménye.

A *másik*, amelyet a „szoros értelemben vett nem-egyenértékűségnek" nevez, a bérszínvonalak nemzetközi eltéréseiből, pontosabban a nemzetközileg (is) mobil tőke profitrátájának a munkaerő nemzetközi immobilitása miatt eltérő nemzeti értéktöbbletráták mellett történő kiegyenlítődéséből fakad.

E két forma között nemcsak fokozati, hanem minőségi különbséget is lát. Bár hangsúlyozza, hogy a csere előbbi, első formája is értéktöbblettranszferrel jár együtt, mégsem tekinti ezt az egyenlőtlen nemzetközi csere valóságos esetének, mivel az nemzetgazdaságon belül is jellemzője a tőkés gazdaságnak. Vagyis – szerinte – aligha panaszkodhatna egy ország nemzetközileg olyasvalamiért, ami saját gazdaságán belül is végbemegy. Ráadásul, amíg a tőkék szerves összetételének különbözősége a különböző ágazatok technikai sajátosságaiból következik s így még a tökéletes verseny modelljében is elkerülhetetlen, addig a bérszínvonalak különbözősége a tökéletlen versenynek, a munka korlátozott mozgásának tulajdonítható. A szerves összetétel különbségei tehát a termelés objektív körülményeihez tartoznak, míg a bérráták eltérései az intézményi té-

nyezők következményei. De eltérően kell értékelni a két esetet a nemzetközi munkamegosztás optimalizálása és a cserearányok alakulása szempontjából is. A nemzetközi bérszínvonal-különbségek által meghatározott munkamegosztás eleve optimum alatti, minthogy „nincs szükségszerű megfelelés minden egyes ország természetes és objektív előnyei és a termelési ágak bérkülönbségek által meghatározott elhelyezkedése között"[76]. A terms of trade hosszú távú romlását pedig aligha lehet a tőke szerves összetételében mutatkozó különbségek alapján s a bérszínvonal-különbségek negligálása mellett megmagyarázni, minthogy ez esetben az alacsonyabb szerves összetétellel rendelkező ország csupán értékben kap kevesebbet a cserében, de nem a használati értékek mennyiségében, míg a bérkülönbségek esetén az alacsonyabb bérszintű ország használati értékben is kevesebbet kap. A tőkék szerves összetételének nemzetközi különbözősége tehát *Emmanuel* szerint nem játszik közvetlen szerepet a csere egyenlőtlenségében, és közvetetten is csak annyiban, amennyiben a gazdasági és társadalmi fejlődést befolyásolja: az egyensúlyi bérszínvonal növekedését előidézve lehet egyik tényezője a nemzetközi csere egyenlőtlenségének.

A nem egyenértékű csere e két formája között persze valóban lényeges, minőségi különbségek vannak. Aligha lehet azonban érvként elfogadni a tőkeösszetétel különbözőségéből adódó egyenlőtlenség nemzetközileg „látszólagos" természetének bizonyítására azt, hogy a jelenség a nemzetgazdaságokon belül is tapasztalható! Épp e jelenség eltérő nemzeti és nemzetközi feltételeit és hatását kellene kimutatni, éspedig nemcsak egyes intézményi tényezők különbözőségére utalva, hanem elsősorban arra a lényeges különbségre mutatva rá, hogy az értéktöbbletnek a tőkések között tőkéjük nagysága[77] szerint történő újraelosztása a termelési áron keresztül az egyik esetben a nemzeten *belüli* újraelosztást, a másik esetben nemzetek *közötti* újraelosztást, vagyis – ceteris paribus – a *nemzeti* jövedelem egy részének transzferjét jelenti.

És amennyiben e nemzetek közötti újraelosztás ráadásul – mint a centrum–periféria viszony esetében oly gyakran – egyszersmind az azonos idegen nemzetgazdasághoz tartozó (külföldi, centrum-országokbeli) tőkések közötti újraelosztás is egyben, éppenséggel duplán is okuk lehet a „panaszra" az ily módon vesztes országoknak, mert ha van tőkés újraelosztás saját gazdaságukon belül, többnyire ez is az idegen tőke javára történik.

De félrevezető – mivel történelmietlen – *Emmanuel*nek az a megállapí-

tása is, hogy amíg a bérkülönbségek nem-gazdasági, intézményi erők hatásának következményei, addig a tőkeösszetétel nemzetközi eltérései afféle természetes folyományai az ágazatok technikai sajátosságainak. Még ha egyelőre eltekintünk is a bérek (nemzetközileg is) objektív meghatározódásának törvényszerűségeitől, és ha elfogadnánk is a „bargaining power"-re egyszerűsített magyarázatokat, akkor is lehetetlen az elmaradott országokban a tőkék szerves összetételének alakulását a reájuk kényszerített egyoldalú termelési specializációtól, ennek technikai fejlődést gátló hatásától és nem utolsósorban a tőke technikai összetételét nemzetközileg hamis szerves összetétellé torzító értékösszetételtől[78] (vagyis költségstruktúrától) elvonatkoztatni. *Emmanuel* ezúttal is az idegen monopóltőke szerepét igyekszik elleplezni. De kisebbíti a strukturálisan egyenlőtlen munkamegosztás és egyoldalú termelési specializáció következményeit is, amikor a szerves összetétel vonatkozásában mutatkozó különbségeket természetesnek tekinti s a meglevő tőkés munkamegosztás „szub-optimális" jellegét csupán az intézményi tényezőkkel magyarázott bérkülönbségekkel hozza összefüggésbe.[79]

Ami pedig a külkereskedelmi cserearányok alakulását illeti, ezt Emmanuel éppen saját elmélete bizonyítására kapcsolja össze a nem egyenértékű csere jelenségének magyarázatával, hogy azután ennek az általa kritériummá minősített kapcsolatnak az alapján vesse el az elméletével nem egyező egyéb koncepciókat. Ezen túlmenően indokolatlanul azonosítja a szerves összetétel növekedését az azzal arányos termelékenységnövekedéssel, különösen pedig ennek a barter-cserearányok megfelelő változásában való kifejeződésével.

Emmanuel végső soron a bérek nemzetközi különbségeiben látja a nemzetközi csere egyenlőtlenségének (sőt a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének, a fejlődő országokat sújtó nemzetközi kizsákmányolásnak[80] is) a végső okát. A bérszínvonalak nemzetközi különbözőségének empirikus ténye és különösen a „menekülő iparágak" viszonylag új jelenségével, a multinacionális társaságok iparkitelepítési gyakorlatával és az alacsony bérköltségű világpiaci áruk versenyével kapcsolatban mindjobban kiéleződő problémák, valamint egyes nyugati szakszervezetek protekcionista magatartásának nyilvánvaló jelei persze rajta kívül másokat is (így *Oscar Braunt*, *Jagdish Saigalt* és *Samir Amint* is) arra indították, hogy a bérkülönbségnek különös szerepet vagy legalábbis hangsúlyt adjanak a nemzetközi gazdasági viszonyok elemzésében. Olyan messzire azonban csupán *Emmanuel* ment, hogy a világpiaci árképződés egész el-

méletét a bér mint „független változó" nemzetközi alakulására építse fel. Ehhez persze nemcsak arra volt szüksége, hogy minden egyéb tényezőt (így pl. mint láttuk, a külföldi monopoltőke tulajdoni és ellenőrzési pozícióinak s a multinacionális társaságok nemzetközi beruházásainak következményeit) másodrendűnek, mellékesnek vagy származékosnak minősítse a világgazdaság és csere viszonyait illetően, hanem arra is, hogy általában, vagyis a nemzetgazdaságok vonatkozásában is sajátos ár- és bérelméletet dolgozzon ki. Ehhez furcsa módon – mint már említettük – *Marx* politikai gazdaságtanát, illetve annak kategóriáit használja fel.

Az egyenlőtlen csere definíciója *Emmanuel* szerint a következő: „Függetlenül az áraknak az árupiacon fennálló tökéletlen versenyből származó bármely módosulásától, az egyenlőtlen csere az egyensúlyi árak közötti ama arány, amely a profitoknak az »institucionálisan« különböző értéktöbbletrátákkal rendelkező régiók között végbemenő kiegyenlítődésén keresztül jön létre"[81]. Ehhez hozzáfűzi, hogy az „institucionálisan különbözőn" azt kell érteni, hogy az értéktöbbletrátáknak (vagyis leegyszerűsítve: a bérek és profitok arányának) a termelési tényezők piacán a verseny folytán való kiegyenlítődése akadályokba ütközik, és hogy e ráták a relatív áraktól függetlenek.

Vagyis, *Emmanuel* arra a valóban meglevő (bár megítélésünk szerint túlságosan is abszolutizált) különbségre utal, amely a tőke és a munkaerő nemzetközi mozgásának lehetőségét és ennek folytán a nemzeti profitráták és a nemzeti bérszínvonalak (pontosabban: az értéktöbbletráták) nemzetközi kiegyenlítődését illetően (tegyük hozzá: változó mértékben) tapasztalható. Kétségkívül összhangban is van az értéktörvény érvényesüléséről és annak módusulásáról kifejtett marxi felfogással az a feltételezés, hogy a tőke szabad mozgása a profitráták kiegyenlítődéséhez, átlagprofitráta kialakulásához vezet, s hogy az értéktöbbletráta azonossága (pontosabban: azonos szint felé való tendálása) a munkaerő szabad mozgását kívánja meg. Ha pedig nemzetközileg csupán az előbbi valósul meg, míg a munkaerő szabad mozgása korlátokba ütközik, ennek nyilvánvalóan az a következménye, hogy a ráták alakulása eltér egymástól.

Ebből azonban még nem következik sem az, hogy egyébként, ha a munkaerő nemzetközi mozgása is korlátlan volna, a nemzetközi csere egyenlőtlensége is megszűnne, sem pedig – és még kevésbé – az, hogy a csere egyenlőtlenségének oka a fejlett országokban végbemenő béremelkedések lennének.

Ami az előbbi következtetést vagy feltételezést illeti, azt csupán

Emmanuel koncepciója sugallja, de aligha következik a marxi elméletből. Nemcsak az áruvilág már említett és éppen *Marx* által leleplezett hamis „egyenlősége", és az egyenlő értékek, egyenlő munkamennyiségek piaci cseréje mögött húzódó, a termelés viszonyaiban gyökeredző társadalmi egyenlőtlenség miatt nem, hanem mert még a csere *formális* egyenértékűségét, az egyenlő munkamennyiségek cseréjét sem biztosíthatja a tőke és a munkaerő szabad nemzetközi áramlása.

Ha ugyanis a tőke nemzetközi allokációjában a szerves összetétel (és a megtérülési idő) szempontjából jelentős és tartós aránytalanságok képződnek úgy, hogy a nemzetközi átlagprofitráta kialakításában, vagyis a szabad tőkeáramlásban részt vevő ágazatok közül az alacsony szerves összetételű (és/vagy gyors megtérülésű) ágazatok az országok egyik, a magas összetételű (és/vagy lassú megtérülésű) ágazatok pedig az országok egy másik csoportjában összpontosulnak, akkor a munkaerő szabad áramlását s az értéktöbbletráták kiegyenlítődését is feltételezve olyan nemzetközi árarányok alakulnak ki, a világpiaci áralakulásnak olyan vonzáspontjai érvényesülnek, amelyek a megtermelt új érték (pontosabban: azon belül az értéktöbblet) egy részének az eleven munka relatíve nagyobb mennyiségét alkalmazó (vagy gyorsabb tőkemegtérülést élvező) országokból az országok másik csoportjába való transzferjét biztosítják.

Emmanuel – mint láttuk – a cserének ezt a fajta nem egyenértékű voltát furcsa módon mellékesnek, nem igazinak tartja, noha egyébként a marxi értéktörvény „módosult" érvényesülését, a termelési ár kategoriáját tartja szem előtt[82], és annak ellenére is, hogy a nemzetközi tőkeallokáció említett aránytalanságai meglehetősen szembeötlőek, legalábbis a tőke technikai összetételét illetően és különösen a gyarmati típusú beruházások esetében.

A fejlődő országokban a „kolonialista" típusú nemzetközi munkamegosztás keretében és nem utolsósorban épp a külföldi tőke beáramlása folytán kialakult nyerstermék-termelő ágazatok alacsony, a nemzetközileg átlagosnál lényegesen alacsonyabb *technikai összetétele* teljesen nyilvánvaló, éspedig nemcsak a szóban forgó ágazatoknak, különösen az agrárszektornak a fejlett tőkésországokban kifejlődött feldolgozóipari ágazatokkal (főként a termelési eszközöket gyártó iparágakkal), hanem még a fejlett országok azonos ágazataival való összehasonlítása alapján is. A fejlődő országokban a rendelkezésre álló olcsó és tanulatlan munkaerőtömeg sem a mezőgazdaság gépesítését, sem a viszonylag tőkeintenzívebb bányászat technikai fejlesztését nem tette szükségessé és kifize-

tődővé a tőkések számára. A tőke *érték*összetételét persze a munkaerő olcsósága, a nemzetközi bér- (és értéktöbbletráta-)különbségek erősen eltorzítják, vagyis abban kevésbé tükröződhet az eleven munka tényleges tömegének a termelési eszközökhöz viszonyított nagy aránya. Ez azonban éppenséggel még jobban aláhúzza az értéktöbblet-transzfer ezen formájának a jelentőségét, s arra int, hogy a relatív bérkülönbségek szerepét ebben az összefüggésben is vizsgáljuk.

Szinte érthetetlen, hogy még az *Emmanuel*lel polemizáló s a nemzetközi tőkés munkamegosztás szerkezeti egyenlőtlenségét is hangsúlyozó *Samir Amin* sem tulajdonít jelentőséget az eltérő szerves összetételű tőkék megoszlásának a (bármennyire is korlátozott) profitráta-kiegyenlítődésen keresztül történő értéktöbblet-transzferben (még kevésbé a nemzetközi termelékenységkülönbségek szempontjából). Noha rámutat arra, hogy – legalábbis az általa „klasszikus imperializmusnak" nevezett első időszakban (1880-tól az első világháborúig) – a „metropolitan" monopoltőke a nyersterméktermelő exportszektort preferálta és a primitív termelési módokat is integrálta, vagyis következésképpen technikailag nyilván „alacsonyabb" szerkezetű kellett legyen, mint a centrumban, az egyenlőtlen cserét – már erre az időszakra vonatkozóan is – a magas termelékenységű modern technológiának és az alacsony bérszínvonalnak a periféria termelési módját jellemző szimultán együttlétezésével hozza összefüggésbe. Vagyis implicite vagy explicite feltételezi, hogy a tőke technikai összetétele és a termelékenység színvonala a periférián a centrumországokéhoz hasonló vagy azokéval nagyjából megegyező.[83] Igaz, a periféria (egyes országainak) későbbi s főként jelenkori iparosodása és a „menekülő iparágak" áttelepülése a perifériára a tőkék technikai összetétel szempontjából vett nemzetközi megoszlásában is lényeges változásokat hozott (s nyilván ez befolyásolja *Samir Amin* feltételezéseit), a „gyarmati" típusú ágazatok változatlan túlsúlya (legalábbis a fejlődő országok zömében) és még a „menekülő iparágak" esetében is a viszonylag (ti. a centrumgazdaságban) munkaintenzív és bérköltségigényes ágazatok kiválasztása arra int, hogy a periférián továbbra is, még a tőkeáramlásnak kitett ágazatok esetében is elmarad a tőke technikai összetétele a centrumétól.

A tőkék megtérülési idő szempontjából vett nemzetközi eloszlása persze jóval bonyolultabb és nehezebben elemezhető képet mutat. A fejlődő országok agrárszektora ebből a szempontból önmagában véve nyilván ellenkező hatásokat indukálna, vagyis szabad tőkeáramlás és profit-

ráta-kiegyenlítődés esetén a centrum feltehetően átlagosan is gyorsabb megtérülésű ágazataiból vonná el az értéktöbblet egy részét. Csakhogy épp a periféria agrárszektorában a nemzetközi tőkét sokkal inkább a (gyors megtérülésű) értékesítés, mintsem a (lassú megtérülésű) közvetlen termelői tevékenység jellemzi, melyet többnyire a helyi kisárutermelőkre hagy.

De még a tőkék összetételének (és megtérülési idejének) különbözőségétől eltekintve sem lehet egyértelmű a nemzetközi csere formális egyenértékűsége a tőke- és munkaerő-áramlás szabadsága esetén, hiszen a nemzeti munkák eltérő termelékenysége mellett az „egyetemleges emberi munka" társadalmilag (vagyis világméretekben értelmezett) szükséges mennyisége szerint végbemenő csere különböző egyéni (nemzeti) munkamennyiségek cseréjét tételezi fel. Ez a nemzetközi csere immanens nemegyenértékűségének az az esete, amelyre már *Marx* is utalt. Ha persze tagadjuk a nemzeti egységek létét vagy legalábbis – miként *Samir Amin* is[84] – az árutermelés bármiféle „nemzeti" jellegét vagy kereteit, és feltételezzük, hogy amint a nemzetgazdaságon belül, úgy tendenciaként nemzetközileg is végbemegy a termelékenység, a technikai ellátottság és a munkaerő képzettségi színvonalának kiegyenlítődése, akkor persze a nem-egyenértékűségnek ez a változata csak tovatűnő momentummá, pontosabban: az egyenértékűség végső soron való érvényesülésének (megsértései egymást kioltó mechanizmusának) feltételévé válik. Csakhogy ez esetben értelmetlenné is válik „országok" kizsákmányolásáról vagy akárcsak „veszteségeiről" is beszélni, másrészt pedig éppen a technikai és a képzettségbeli színvonal akadálytalan kiegyenlítődését kellene bizonyítani. Ez ugyanis vagy a technológiai függés és lemaradás empírikus tényébe ütközik, vagy a szóban forgó elméletnek a munkaerő nemzetközi immobilitására vonatkozó alapfeltételezésével kerül szembe.

Emmanuel elméletének az az alapgondolata, hogy az egyenlőtlen csere lehetőségét végső soron az egyik termelési tényező, a munka nemzetközi immobilitása teremti meg[85], vagyis hogy egyenlőtlen cserére nem kerülne sor, ha a tőke nemzetközi mobilitását a munkaerő szabad és korlátlan áramlása egészítené ki, a neoklasszikus nemzetközi egyensúlyelmélet feltételezéseivel cseng össze, annak jellegzetes szemléletmódját tükrözi.

Azt a tényt, hogy a szabadpiaci mechanizmus, az áruk és termelési tényezők szabad nemzetközi mozgása nem feltétlenül eredményez kiegyenlítődést, és az áramlás iránya sem feltétlenül követi a neoklasszikusok által feltételezett racionális irányt, már a konvencionális polgári elmé-

let kritikai felülvizsgálói, a „post-keynesianus forradalom" előzőekben tárgyalt teoretikusai is hangsúlyozták. *Emmanuel* szóban forgó feltételezése nyilvánvaló visszalépést jelent ez utóbbiak felfogásához képest is. (E visszalépés kisebb vagy nagyobb mértékben persze azoknál is tapasztalható, akik szerint a tőke nemzetközi mobilitása a termelékenységszínvonalak nemzetközi kiegyenlítődéséhez vezet.) Amit *Thomas Balogh* a nemzetközi tőke vonatkozásában a „perverz mozgásról" mond, az nemcsak a feltételezett kiegyenlítődést cáfolja, hanem a munkaerő feltételezett mobilitása esetére is vonatkoztatható.

Ami pedig az egyenlőtlen cserének a fejlett országokban végbemenő béremelésekre való visszavezetését illeti, ez már nemcsak hogy nem következhet a marxi elméletből, hanem egyenesen annak kiforgatását és megtagadását jelenti. Ez olyannyira nyilvánvaló, hogy *Emmanuel* a marxi kategóriákból kiindulva végső soron kénytelen egy „új" bérelméletet produkálni, amely még azoknak az ellenkezését is kiváltja, akik egyébként az egyenlőtlen csere által történő kizsákmányolás és a merkantilista imperializmus koncepcióját – így vagy úgy – elfogadják. Az emmanueli felfogásból ugyanis többek között az is következik, hogy ha a magasabb, például monopolisztikus árakból vagy egyéb forrásokból származó többletjövedelem nem a fejlett országok munkásosztályának, hanem azok tőkéseinek jutna a nemzetközi jövedelem-újraelosztás rendszerében, akkor az nem (vagy nem lényeges mértékben) emelné a fejlett országok fogyasztásának színvonalát, hanem inkább a tőke növekvő felhalmozódásához és exportjához vezetne, ami végső soron meggyorsíthatná az elmaradott országok fejlődését. A nemzetközi kizsákmányolásnak ily módon *Emmanuel* szerint a fejlett országok munkásosztálya a természetes haszonélvezője és egyben előidézője is.

Ennek bizonyítására *Emmanuel* olyan árelméletet teremt, amely a munkaérték-elmélettől elvonatkoztatott termelési ár marxi kategóriájának felhasználására és a „független változónak" tekintett munkabér sajátos elméletére épül.

4. Emmanuel ár- és bérelmélete

A marxi elemzést félremagyarázva vagy félreértve, *Emmanuel* a *termelési árat* nem a munkaérték törvényének áttételes érvényesüléseként fogja fel, hanem azt az érték közvetlen érvényesülésével jellemezhető

korszak (a kisárutermelés korszaka) után következő korszak (a kifejlett kapitalizmus) olyan önállósult árcentrumának tekinti, amely az érték helyébe lép, sőt végleg el is szakad az értéktől mint munka általi meghatározottságtól.

A *transzformációnak*, az érték termelési árrá való átalakulásának történelmi korszakváltásként való felfogása, vagyis a „helyébe lépés" abszolutizálása természetesen olyan – megítélésünk szerint[86] – leegyszerűsítő értelmezés, amely meglehetősen elterjedt a marxisták táborában is, nem utolsósorban *Engels* ilyen értelmezést sugalló megnyilatkozásának hatására.[87]

Nem kétséges persze, hogy a kapitalizmus fejlődése magában foglal lineáris fejlődést *is* (az időben egymást követő és megkülönböztethető szakaszokkal) és „radiális" terjedést *is* (vagyis a termelőerők kvantitatív és dimenzionális növekedését éppúgy, mint a cserekapcsolatok és munkamegosztás kiszélesedését, valamint és következésképpen a tőkés termelési mód kategóriáinak fejlődését, az értéktörvény érvényesülésének módosulásait, az árcentrumnak a kisárutermelés → kifejlett tőkés nemzetgazdaság → nemzetközi tőkés árutermelés fejlődésiránynak megfelelő változását, az érték → termelési ár transzformáció bizonyos történelmi momentumát[88] is). A marxi elemzés történelmi–logikai egysége azonban mégsem értelmezhető úgy, olyan leegyszerűsítéssel, mintha a logikai levezetés minden egyes láncszeme a történelmi fejlődés egymást követő szakaszainak pontos megfelelője volna.[89]

A transzformáció problémája nem annyira történelmi, mint inkább logikai transzformáció kérdése. Mint ismeretes, már a kisárutermelés kategóriáiban benne rejlik a kifejlett tőkés árutermelés ellentmondásainak csírája (így pl. a válság elvont lehetősége az adásvétel kettészakadásában, a pénz természetében stb.), és így az érték mint „közvetlen árcentrum" kategóriájában is bizonyos értelemben benne rejlik a termelési ár csírája. És amennyiben az árutermelés teljes kibontakozása, az értéktörvény társadalmi méretű s a munkaerőre mint árura is kiterjedő érvényesülése a kapitalizmus teljes kibontakozását tételezi fel, annyiban az érték mint az absztrakt, társadalmilag szükséges munkamennyiség kifejeződése már eleve annak módosult formáján, a termelési áron keresztül történik.

Az elemzésbeli logikai fokozatokra nemcsak és nem elsősorban a vonatkozó történelmi korszakok elválasztása, a „történelmi transzformáció" bemutatása céljából van szükség, s egyébként is legfeljebb annak irányát, de nem a pontos menetét jelezhetik azok, hanem a bonyolultabb, össze-

tettebb, áttételes kategóriák (mint amilyen a termelési ár is) megértése céljából.

Emmanuel számára azonban az érték termelési árrá való transzformációja éppen nem ez utóbbi bonyolultabb, összetettebb s inkább felszíni kategória megértését, egyszerűbbre és kevésbé absztraktra[90] való visszavezetését szolgáló logikai módszer, hanem olyan történelmi fordulat, amely egyik rendszerből a másikba való áttérést, egyik tartalomnak (az értéknek) egy másik, tőle független tartalommal (a termelési árral) való felváltását jelenti. *Emmanuel* feleleveníti *A tőke* I. és III. kötete közti ellentmondásra és szakadékra vonatkozó régi érveket. *Bettelheim*nek arra a jogos kritikájára, hogy voltaképp kétféle „értéktörvényt tételez fel" (egyet, „amely e nevet viseli" és egy másikat, a tőkés termelési módra érvényes „termelésiár-képződés törvényét"[91]) végül is azzal válaszol, hogy a marxi újratermelési sémákban a transzformáció matematikai végrehajtása, vagyis mind a terméknek (outputnak), mind pedig az állandó és változó tőkének (inputnak) értékről termelési árra való átszámítása megoldatlan, pontosabban az alapvető egyenlőségek megtartása mellett megoldhatatlan feladat.[92]

Emmanuel voltaképp *Moszkovszka* felfogását fogadja el, s hangsúlyozza, hogy a munka csupán olyan, más egységeknél „módszertanilag alkalmasabb", más termelési tényezőkkel szemben homogén s az áraktól független „elszámolási egység", amelynek alkalmazásával az értékek és árak összege formálisan és ex post egyenlővé tehető, ez azonban nem jelenti az árak értékük szerinti, vagyis munka általi meghatározottságát[93], legalábbis a kifejlett kapitalizmusban nem. A piaci árak ingadozásának, hosszú távú mozgásának központja szerinte az a termelési ár, amely már semmiféle összefüggésben sincs a munka által meghatározható értékkel, s amelynek legfeljebb a viszonylagos nagyságát lehet munkában mint elszámolási egységben mérni.

A „transzformáció" problémája azonban nemcsak történelmi korszakváltásra nem egyszerűsíthető le, de a tőkés újratermelés zavartalan menetéhez szükséges ágazati arányok matematikai egyensúlyproblémájára sem, sőt erre még kevésbé. *Marx* az újratermelési sémákat nem az árképződés törvényszerűségeinek elemzésére dolgozta ki, hanem az anarchikus és ciklikusan mozgó tőkés gazdaság meg nem valósuló egyensúlyfeltételeinek kutatására, s azoknak a legáltalánosabb követelményeknek a feltárására, amelyek egy belső munkamegosztást és cserét megvalósító gazdaságban a kereslet–kínálat egyensúlyát s a felhalmozás és termelés-

bővítés zavartalan menetét biztosíthatják. Hogy e sémák vázlatosak, leegyszerűsítettek, több vonatkozásban is hiányosak, tökéletlenek vagy kidolgozatlanok, és hogy értelmezésük is sok félreértésnek és zavarnak a forrása, azt nemcsak a sémák további kidolgozására tett későbbi lépések bizonyítják (nem utolsósorban *Lenin* munkája), hanem – miként erre *S. Amin* utal[94] – a „piackérdésről" lefolyt későbbi vita is, éppúgy, mint a profitráta süllyedő tendenciájáról és – tegyük hozzá – a tőke szerves összetételének alakulásáról, valamint az I. szektornak (a termelési eszközöket gyártó ágazatoknak) a II. szektorhoz (a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokhoz) viszonyított növekedési üteméről még napjainkban is folyó vita. Teljesen igaza van *Samir Amin*nak abban, hogy ha e sémákat árakban írjuk is fel, akkor sem mondanak többet *arról*, amire készültek, mint értékekben számítva. És nem kevésbé igaza van abban is, hogy az érték termelési árrá való „transzformációjának" problémája a „gazdaságelmélet" terminológiájában, illetve kategóriáiban kifejezve, vagyis az „egyensúlyi árrendszer" koncepciójában gondolkozva „hamis probléma".[95]

Samir Amin azonban ugyanakkor elfogadja *C. Napoleoni* és *O. Braun* olyan nézeteit is, amelyek végső soron az érték és a termelési ár mint különböző tartalom vagy elemzési kategória egymástól való függetlenségének képzetét sugallják.[96] Igaz ugyan, hogy „az értékelmélet funkciója pontosan az, hogy feltárja a lényegbe, a termelési folyamatba hatolva azt, ami az elosztás szintjén... közvetlenül nem jelenik meg"[97], mégsem szakíthatjuk el egymástól az elosztást (mint az újratermelési folyamat egy részét) és annak kategóriáját – a termelési árat – egyfelől és a szűkebb értelemben vett termelési folyamatot s annak kategóriáját – az értéket – másfelől. Nemcsak az „ár nem univerzális kategória", hanem az érték (csereérték) sem az. Mindkettő az árutermelés kategóriája, és nem az értéknek árban való kifejeződése, megjelenése a kérdéses, hanem e kifejeződés közvetlenebb vagy áttételesebb, pontosabb vagy torzítottabb módja. (A kifejeződés konkrét módjának a gazdaság egyensúlyfeltételeire gyakorolt hatása magát a kifejeződést meg nem cáfoló, annak puszta tényétől független probléma, amelyre *Samir Amin*nak a tőkés hitelrendszerre vonatkozó megállapítása a megoldás egyik változata lehet.)

Az értéknek mint az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkamennyiségnek egy korábbi, a kifejlett kapitalizmust megelőző történelmi korszak kategóriájaként való értelmezése, vagy szubjektíve megválasztott

„elszámolási egységként való" kezelése, vagy akár olyan elemzési kategóriaként való alkalmazása, amely a tőkés árutermelés világának csak bizonyos jelenségeivel hozható kapcsolatba, de az áru- és pénzviszonyok egész rendszerével már nem – óhatatlanul az árképződés objektív törvényszerűségeinek megismerhetőségéről való lemondáshoz, az árak szubjektív elméletéhez vezet.

Ha ugyanis az árakat (és egyszersmind a jövedelmeket is) megfosztjuk attól az egyetlen objektív „közös nevezőjüktől", hogy az általános emberi munka kisebb vagy nagyobb mennyiségének pontos vagy pontatlan kifejeződései (illetve így vagy úgy kisajátított és újraelosztott eredményei), akkor nemcsak az emberi munkától független holt tárgyak vagy éppen az idő önálló értékelésére, a pénzt szülő pénz jelenségének a társadalmi viszonyoktól elszakított értelmezésére, a „dolgok csodájaként" való elismerésére, az árak és a jövedelmek kapcsolatának félreértésére s a jövedelemszerzés és jövedelemelköltés viszonyának „feje tetejére állítására"[98] kényszerülünk, hanem egyszersmind az áruk „értékelésének" végső soron meghatározhatatlan (vagy csak tautologikusan meghatározható) tényezőkre való visszavezetésére is. És pontosan így van ez *Arghiri Emmanuel* elméletének esetében is.

Miután *Emmanuel* feladta a termelési árak értékre való visszavezethetőségének posztulátumát és feltételezi a munka mellett a másik „termelési tényező", a tőke önálló szerepét az árak meghatározásában, amelyek ily módon egyszerre (legalább) két közös tulajdonsággal bírnak, a közös nevezőt, „a tényezők összegének kvantifikálását lehetővé tevő közvetítő közös vonást" a termelési tényezők tulajdonosai által az eredeti jövedelem egy részére vonatkozóan támasztott „igényben" véli felfedezni.[99] Vagyis a tényleges piaci árak gravitációs tengelye – legalábbis a kifejlett kapitalizmusban – szerinte a termelési tényezők javadalmazása, amely e tényezők tulajdonságai által támasztott „igény" szerint alakul.

Ebben a lemeztelenített megfogalmazásban azonban *Emmanuel* koncepciója aligha mondana bármi újat is a munkaérték-elmélet ellenében eddig produkált polgári érték-, illetve ár- és jövedelemelméletekhez képest. Sőt, az áraknak az eredeti jövedelmek (bér, profit, járadék) által való meghatározása már *Adam Smith*nél megtalálható, kiáltó ellentmondásban saját munkaérték-elméletével, ami nemcsak *Marx*, de *Ricardo* kritikai megjegyzéseinek is indokoltan tette célpontjává. Az árak s végső soron a jövedelmek szubjektív alapon való meghatározása, a termelési tényezők tulajdonosainak saját áldozatukra vagy annak ellenértékére

vonatkozó szubjektív értékelése úgyszintén olyan régi gondolat, amely már keresztül-kasul járta a marginalizmus iskoláját, beleütközve a szubjektív értékítéletek mérhetetlenségének, társadalmi meghatározhatatlanságának falába, s amelyhez képest újat legfeljebb az „igény" (mint összetevő, árképző tényező) terminus technicusa jelent. De még a felhasznált termelési tényezők költségeinek és tulajdonosaik részesedési „igényeinek" kölcsönös meghatározottsága és az ár egyes összetevőinek, illetve az egyes jövedelmeknek az összegen belüli egymással ellentétes, interdependens mozgása sem lehetne olyan feltételezése az emmanueli koncepciónak, amely már ne fogalmazódott volna meg réges-rég a neoklasszikus elméletben.

Emmanuel nyilvánvalóan arra törekszik, hogy elhatárolja elméletét ezektől a felfogásoktól, s igyekszik összeegyeztetni azt az értéktörvény valamilyen objektív (pontosabban: látszólag objektív) értelmezésével. Visszautasítva *Bettelheim*nek az értéktörvény megkettőzésére vonatkozó vádját, oly módon fogalmazza meg az értéktörvényt[100], hogy abba az árak munkaérték szerinti meghatározódása éppúgy belefér, mint jövedelmek, illetve „igények" szerinti meghatározódása – attól függően, hogy ki mit ért „egyenértéken".

A társadalmi újratermelés természeti-anyagi oldalának és társadalmi-gazdasági oldalának a polgári közgazdaságtanra jellemző totális összekeverésével a tőkét mint társadalmi viszonyt, vagyis mint bizonyos, a tőkével mint tulajdonnal rendelkező osztálynak más, e tulajdonból kizárt osztállyal való viszonyát a termelés dologi elemének tekinti, a profitot pedig végső soron a termelés természetes *idő*tényezőjére vezeti vissza. A termelési eszközök allokációjának módja – írja – attól függ, hogy ki hozza a gazdasági döntéseket, s így aszerint lesz eltérő, hogy a társadalom egésze teszi-e ezt a társadalmi költségek, avagy a független egyéni termelők az egyéni költségek figyelembevételével. A társadalmi összköltségbe azonban szerinte nemcsak az eleven és holt munka, valamint a természet által ingyen, de korlátozott mennyiségben adott javak tartoznak bele, hanem az a „valami is, amely megfelel a tőkének: a felhalmozási alapok alkalmazása, ... vagyis az *idő*". A tőkés társadalmat „e tényezőnek egy bizonyos társadalmi csoport, a termelési eszközök tulajdonosai által történő *kisajátítása*" különbözteti meg másoktól[101].

A tőke tehát mint időtényező a termelés társadalmi viszonyaitól független jelenség. A tőkés számára a profitszerzéshez a lehetőséget és „jogot" nem a termelési eszközök fölötti tulajdon biztosítja, hanem a ter-

melési eszköz értékének azonnali realizálásától való tartózkodás, az *időben*, több termelési folyamaton keresztül történő megőrzés és felhasználás cselekedete. A profit rátája végső soron nem egyéb, mint a jövő generációja érdekében minden társadalomban szükséges felhalmozás rátája, s a tőkés társadalomnak csupán az a sajátossága, hogy az allokációs döntések nem vezetnek a társadalmi optimum eléréséhez.

Tőkés kisajátítás szerinte csak az időtényező vonatkozásában érvényesül, az említett következményt okozva, de nem lehet a munka termékének kisajátításáról, kizsákmányolásról beszélni. *Emmanuel* kategórikusan elutasítja azt a tételt, hogy „az egész társadalmi termék az emberi munka terméke", mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy a használati értékek termelése mindig is feltételezi az eleven emberi munkán kívül az egyéb termelési tényezőket, hanem a csereérték vonatkozásában is, mely szerinte nem redukálható egyetlen, közös és a szubjektív emberi értékeléstől független mértékegységre. Az általa elutasított tételnek az a sugallt következtetése, hogy a termék a munkásokhoz tartozik, szerinte csupán etikai, de nem tudományos következtetés. A tényezők egyetlen közös mértékegységre való „természetes", objektív visszavezethetőségének eszméjét a hit világába utalja, s a valamilyen abszolút értékbázis meghatározását a közgazdászok évszázados hiábavaló törekvésének tekinti. Ily módon (és ehelyütt teljesen logikusan) *Emmanuel* végső soron azt is kétségbe vonja, amit egyébként hangoztat, nevezetesen hogy a termelési árat „megelőző" érték fogalmának „a pedagógiai és módszertani okokból" történt elméleti feltételezésen kívül bármiféle „történelmi" relevanciája is lenne, hogy tehát „az egyszerű munkaérték *történelmi* prioritása" igaz volna.[102]

Emmanuel azonban nem óhajt a szubjektív iskola hívének mutatkozni, s a tőkés társadalom nyilvánvaló osztályellentéteinek tagadására sem vállalkozik. Az árak, illetve ararányok szubjektív alapon való meghatározhatatlanságából és a két objektív termelési tényező egymásra való visszavezethetetlenségéből fakadó problémát azzal véli feloldani, hogy a termelési ár formája nem a munka és a tőke önmagukban visszavezethetetlen kategóriáiban fejeződik ki, hanem „a ténylegesen kifizetett bérek (változó tőke) és a profit kategóriáiban, olyan dolgokban, amelyek mint egy adott entitásban, a társadalom gazdasági termékében való részesedések egymásra tökéletesen redukálhatók"[103]. Mivel e két részesedés (természetesen az adott összegen belül) fordítottan arányos egymással, ez a két osztály közötti elkerülhetetlen antagonizmust eredményezi.

A bérek és a profitok ugyan nem a forgalom folyamatában képződnek (szerinte sem), hanem a termelés folyamatában, az osztályharc azonban csupán az elosztás területére szorítkozik.

Amennyire azonban pozitív előrehaladás volt annak idején *Ricardo* részéről az osztályantagonizmusnak (legalább) az elosztás területén való feltárása, annyira negatív, visszafelé tett lépés ez ma *Emmanuel*nél és mindazoknál, akik a termelés tulajdonviszonyaiban fennálló alapvető osztályantagonizmust helyettesítik és leplezik az osztozkodás (egyébként vitathatatlan, de másodlagos) érdekellentétével.[104] Ráadásul a bérek és profitok abszolút nagyságának egymással szükségképpen (ti. egy adott összeg fölötti osztozkodás esetében valóban) ellentétes mozgására vonatkozó ricardói tételt *Emmanuel* – de sokan mások is – a marxi bér- és profitelmélet tételének állítja be.[105] Holott *Marx* a tőkés újratermelés dinamikáját elemezve a reálbérek és reálprofitok párhuzamos növekedésének lehetőségét és a reálbérek viszonylagos, a profitokhoz mért növekedésének szükségszerű lemaradását bizonyította.

A társadalmi termék adott nagyságára, már az árképződés előtt meglevő entitásra, valamint az elosztás társadalmi viszonyainak antagonizmusára való hivatkozás révén persze az árak és jövedelmek objektív meghatározásának s a valóság ábrázolásának egyfajta látszata újra megjelenik az olvasó számára. Legalábbis ama naiv olvasó számára, aki nem firtatja tovább, hogy miképp határozható meg objektíven maga az „adott entitás", az össztermék, vagyis az osztozkodás tárgyának, a részesedésre vonatkozó összes „igények" kielégítése forrásának a nagysága.

Ha a „társadalom gazdasági termékét" mint különböző használati értékek tömegét úgy vesszük számításba, hogy eleve adott árakat tételezünk fel, hogy azután az össztermékből való részesedések nagyságával, „a termelési tényezők javadalmazásának arányával"[106] határozzuk meg a termelési árakat, az érvelés körben mozgása teljesen nyilvánvaló. *Emmanuel* úgy véli, hogy a tautológiát elkerülheti, ha egyrészt az árakat relatív árakként kezeli, amelyeket a munkának mint „*a priori* (már az árprobléma magoldása előtt is) homogén tényezőnek" az egy órai egységében lehet mérni, másrészt, ha „független változónak" tekinti a béreket mint a társadalmi termékből történő első levonást.

Ami az előbbit illeti, annak megállapítása, hogy a munka az egyetlen olyan, valamennyi termékben közös, homogén tartalom, amelyet nem az árak tesznek utólag összemérhetővé, voltaképpen nem más, mint a

munkaérték-elméletre alapozott marxi árelmélet igazának a hallgatólagos bevallása. Ami pedig az utóbbit illeti, a bérek „független változóként" való kezelése nemcsak a neoklasszikusoktól és marginalistáktól való elhatárolódást szolgálja, hanem az előbbiekben hallgatólagosan helyesnek elismert munkaérték-elmélet megtagadását is[107] és mindenekelőtt a nemzetközi csere egyenlőtlenségének emmanueli koncepcióját.

Emmanuel éppen abban látja saját elméletének a marginalista és neoklasszikus elméletektől való legfőbb eltérését, hogy amíg ez utóbbiak a termelési tényezők árát ugyanúgy kezelik, mint bármely más áru árát, vagyis mint függő változót, amely egyfelől a fogyasztói kereslettől, másfelől a tényezők határtermelékenységétől, viszonylagos szűkösségétől függ, addig az ő elméletében a fő tényezőnek, a munkaerőnek a javadalmazása (a munkabér), független változó. És ebből következik szerinte az, hogy az értéktörvény, amely a „kompetitív optimum" törvénye[108], nem biztosíthatja a termelési tényezők társadalmilag optimális elosztását.[109]

Nem kétséges, hogy a neoklasszikus egyensúlyelmélet interdependens rendszerével, az árak és jövedelmek egymást kölcsönösen meghatározó s így végső soron egyaránt meghatározhatatlan alakulásának koncepciójával szemben egy végső determinánsnak tekintett „független változó" megjelölése egy, az előbbi elmélettől eltérő, a kauzális összefüggéseket kereső felfogásra vall. Ezért aligha érthetünk egyet *Samir Amin*nal abban, hogy pusztán maga a „független változó" kifejezés használata és a függő és független változók közötti kauzalitás keresése *Emmanuel*t a konvencionális ökonomizmus hívévé, az általános interdependencia és egyensúlyelmélet víziójának áldozatává teszi.[110] Még az sem vethető szemére, hogy a „független változóként" meghatározott munkabérnek mint oknak és az egyéb jövedelmeknek, illetve az áraknak mint következményeknek a viszonyát mechanikusan, egyoldalú viszonyként értelmezné. Hiszen, egyrészt, magát a bért is csupán „előre meghatározott változónak", a pénzáruban mint „általános egyenértékben" kifejezett „félig reál" bérnek tekinti (mely ezáltal szükségképpen a pénzáru értékének változásától is függ), megkülönböztetésül a valóságos reálbértől, amely „ex ante meg nem határozható, hanem végső soron az áraktól függ"[111]. Másrészt, olykor a bértől függetlenül határozza meg más jövedelmek képződését és nagyságát. Csakhogy a független változó valóságos okszerepének éppen ez a feloldása, a pénzárun keresztül akarva-akaratlanul okozattá, függő változóvá való visszaminősítése

és mellette egyéb „független változóknak" a megjelölése, vagyis az objektíve meghatározható kauzalitás feladása vezeti vissza *Emmanuel*t a tautologikus interdependencia-rendszer konvencionális ökonomista világába. És az ok–okozati viszonynak egy hamisan kreált egyensúlyrendszerben való keresése miatt nem szabadulhat annak bűvös köreiből.

Vitathatatlan, hogy a munkaerőáru különleges, más árukétól eltérő természetének megállapítása a neoklasszikus, sőt általában a polgári közgazdaságtan felfogásával szemben valóban megkülönböztető vonás lehet. *Emmanuel* azonban a munkaerőáru különleges természetét nem abban látja – amiben a marxisták –, hogy „elfogyasztása", használati értékének felhasználása a termelés folyamatában új (saját értékét meghaladó) érték forrása, hanem abban, hogy „az egyetlen olyan áru, amelynek a termelése *csupán* nyersanyagokat", „*csak* használati értékeket" igényel (de közvetlen munkát nem), és így „belsőleg és szorosan kapcsolódik a használati értékek bizonyos mennyiségéhez, a javak bizonyos kosarához"[112].

Ezáltal viszont nemcsak az érték és értéktöbblet keletkezésének titkát hallgatja el, vagyis minden jövedelem eredeti forrását, az emberi munkát diszkreditálja (s így nem annyira a neoklasszikus és marginalista elméletektől, mint inkább a marxi politikai gazdaságtantól határolva el magát), hanem a munkaerő értékének és a termelékenységnek a kapcsolatát is tévesen ítéli meg. Egy dolog ugyanis azt megállapítani – helyesen –, hogy a béreknek és a termelékenységnek nincs *közvetlen* kapcsolata a tőkés rendszerben, s hogy különösen nem függnek közvetlenül össze az adott üzemen vagy iparágon belül, és más dolog a munkaerő értékének alakulását az újratermelődéséhez társadalmilag szükséges (és történelmileg meghatározott) áruk és szolgáltatások értékviszonyaitól elszakítani.

Emmanuel a bérek „független változóként" való viselkedésének bizonyítására egyrészt azzal érvel, hogy a bérek színvonalát lehetetlen az árakból levezetni, másrészt pedig *Marx*ra hivatkozik, aki a munkaerő értékét a „biológiai tényezőkön" kívül „szociológiai és történelmi tényezőkkel" határozta meg.

Ami az előbbi érvet illeti, „a bérek árak által való meghatározása" valóban „abszurd" feltételezés[113], de nem egyszerűen azért, mert egyetlen terméknek (különösen az általa példaként választott articsókának) az árváltozása vagy akár általában is az áraknak a gyakori, sőt mindennapos hullámzása nem határozhatja meg a bérek általános és tartós színvona-

lát, hanem mert az árak maguk is objektív meghatározásra szorulnak. Ez pedig nem lehet más – hacsak a tautológia köreibe nem tévedünk – mint a valamennyi termékben rejlő s így a munkaerő újratermeléséhez szükséges árukban és szolgáltatásokban is bennefoglaltatott közös elem: az absztrakt emberi munka mennyiségével való meghatározás. *Emmanuel* tehát magát a problémát hamisan fogalmazza meg.

Ami pedig az utóbbit, a marxi bérelméletre való hivatkozást illeti, az ugyancsak hamis tartalmat kap. *Emmanuel* ugyanis a munkaerő értékének meghatározásában szerepet játszó „történelmi és morális elemet" *Marx*szal ellentétben oly mértékben függetleníti a munkaerő újratermelésének a termelőerők fejlődésével összefüggő objektív történelmi-társadalmi feltételeitől, a társadalmi szükségleteknek (a munkásosztály szükségleteinek is) a termelőerők fejlődése nyomán objektíve bekövetkező változásától és a munkaerő minőségének a termelőerők fejlődése által feltételezett és megkövetelt javulásától s ezáltal újratermelési költségeinek objektív növekedésétől, a munkásosztály gazdasági harcát pedig oly mértékben helyezi a tőkés termelési mód mechanizmusán, az értéktöbblet-termelés folyamatán s így a termelőerők fejlődésének hatáskörén is kívülre, hogy a „morális tényezőből" végül is nem marad más, mint a „munkapiacra nehezedő morális megszorítások" tényezője, a munkásosztály gazdasági harcából pedig egyszerűen „a piac szabad játékát akadályozó" institucionális monopolerő, vagyis két „gazdaságon kívüli tényező"[114]. Igaz ugyan, hogy *Emmanuel* e „gazdaságon kívüli tényezőket": az emberek „lelki alkatával" összefüggő etikai tényezőt és a szakszervezetek hatását mint institucionális tényezőt csak az általános bérszínvonalat „elsődlegesen" meghatározó tényezőknek mondja, és elismeri a munkaerő értékének „végső soron" „a társadalom gazdasági alapjaira" való épülését, és hangsúlyozza továbbá a dialektikus kölcsönhatást is, végül is azonban arra a (pontatlanul feltett) kérdésre: vajon „a gazdasági feltételek határozzák-e meg ... közvetlenül a nemzeti egyensúlyi béreket, avagy a bérek egyenlőtlensége befolyásolja-e az árakat és a gazdasági fejlődést", az utóbbi igenlésével ad választ.[115]

Emmanuel persze nem tagadja, sőt hangsúlyozza, hogy a termelékenység növekedése az értéktöbblet növelésének eszköze, amennyiben az csökkenti a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak előállítására fordítandó „szükséges időt" (az össztőkés javára, miközben – ezt tegyük hozzá – az átlagosnál magasabb termelékenységű üzem tőkése közvetlen haszonként extraprofitra tesz szert). Ugyanakkor viszont kategorikusan

kijelenti, hogy – a szakszervezetek magatartására gyakorolt „demonstrációs hatás" politikai következményétől eltekintve – „a termelőerők fejlődése önmagában véve abszolúte semmiféle hatással sincs a munkaerő értékére." Érvelése alátámasztásául ezúttal is – furcsa módon – *Marx*ra hivatkozik, aki a termelőerők fejlődésének a béreket „lefelé szorító" hatására utalt, és arra a marxista tételre, hogy a bér nem a munka, hanem a munkaerő ára, és hogy továbbá „a munkaerő értékét, miként bármely más áruét is, nem fogyasztásának, hanem termelésének feltételei határozzák meg". Márpedig a munka termelékenysége „pusztán a munkaerő használati értéke", vagyis szerinte csupán „a munkaerő elfogyasztásával", nem pedig termelésével kapcsolatos.[116]

Emmanuel e tétele azonban, éppúgy, mint annak védelmében a marxizmusra való hivatkozása, téves és félrevezető. A marxi fejtegetésekből, amelyek a különféle és ellentétes tendenciák elemzése és a korabeli körülmények figyelembevétele alapján a rendszer működésének és fejlődésének a béreket, pontosabban a munkásosztály helyzetét kedvezőtlenül érintő hatására vonatkoztak, egyrészt nagyon is következik a termelőerők fejlődésének, a termelékenység emelkedésének a bérek alakulására gyakorolt hatása, másrészt nem következik általában és minden körülmények között e hatás negatív előjele, kedvezőtlen iránya. (Ez utóbbit csupán a dogmatizmus abszolutizálta mint általános érvényű tételt!) A szakszervezeteknek, pontosabban a munkásmozgalomnak a bérek emelkedéséért, a munkásosztály helyzetének javításáért folyó harca *nem* a rendszeren kívül folyó küzdelem, mégcsak nem is pusztán „gazdaságon kívüli" tényező, amely a termelékenység alakulásával csak a pszichológiai „demonstrációs hatás" révén van kapcsolatban. Éppenséggel maga az egyik tendencia, amely a többi tendenciával ütközve és azokkal együtt a tőkés termelőerők fejlődésének a bérekre gyakorolt hatását (és megfordítva is: a bérek változásának a termelékenységre gyakorolt hatását) meghatározza.

A munka termelékenysége ugyan valóban a munkaerő használati értékének elfogyasztása, de ez a „fogyasztás" nemcsak használati értékek, hanem értékek termelését is jelenti. És mivel a munkabér a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak értékének pénzbeli kifejeződése, a javak értékének változásával szemben nem lehet közömbös. Vagyis a munka termelékenységének azokban az ágazatokban való emelkedése, amelyek a munkásosztály „szükséges" fogyasztásának eszközeit (a „kosárba" tartozó árukat) állítják elő, a munkaerő értékének – egyéb feltételek

változatlansága mellett – a csökkenését váltja ki, mégpedig anélkül, hogy pusztán ezáltal a munkások fogyasztása is csökkent, s a munkásosztály „abszolút" helyzete romlott volna. Ha viszont a „kosárba" tartozó áruk értékének és – tegyük fel: azt pontosan kifejező – árának a termelékenységemelkedés miatti csökkenését nem követi a nominálbérek csökkenése, akkor az eredmény nyilvánvalóan a reálbérek arányos emelkedése, a „kosárba" tartozó áruk arányosan nagyobb mennyisége, illetve újabbakkal való kiegészülése. Ha pedig – és a tőkés társadalmak eddigi tényleges fejlődésére jellemző módon – a szóban forgó árukat előállító munka termelékenysége emelkedésénél kisebb mértékű a munkaerő értékének csökkenése, vagyis ha például változatlan nominálbérek mellett (a pénz értéke, illetve vásárlóereje változásától eltekintve) a termelékenységemelkedés mértékénél kisebb mértékű áresés következik be, vagy továbbá, ha változatlan (sőt akár növekvő) árak esetén a nominálbéreknek az árakénál nagyobb mértékű emelkedése elmarad a termelékenység emelkedésétől, akkor a reálbérek nőnek, miközben a tőkések fogyasztására és felhalmozására elsajátított értéktöbblet nagysága tovább nő, és a munkásosztály relatív részesedése munkája eredményéből tovább csökken. Vagyis a termelékenység emelkedése társadalmi szinten, illetve a munkaerő újratermeléséhez szükséges árukat előállító ágazatokban nemcsak azt az „adottnak" feltételezett alapot növeli meg, amelyből a két antagonisztikus osztály – harcának eredményeként – különböző mértékben részesül, hanem lehetővé teszi azt is, hogy a munkásosztály kizsákmányolása reálbérszínvonalának emelkedése és abszolút helyzete javulása mellett és ellenére is tovább fokozódjék.

Mindez egyértelműen arra vall, hogy a munka termelékenysége nemcsak a munkaerő „elfogyasztásával" kapcsolatos, hanem újratermelésével is. E kapcsolat kétségkívül áttételes, és csak közvetve érvényesül társadalmi szinten a társadalmi erők mozgásától függően.

Van azonban egy ennél kevésbé áttételes kapcsolata is a termelékenység emelkedésének és a bérek alakulásának – vállalati szinten. (*Emmanuel* ugyan utal erre is, „a vállalatok profitabilitására" mint „*azonnali* gazdasági tényezőre", de azt is „külső körülménynek" és bizonytalan hatásúnak tekinti.[117]) Az a tőkés, aki a munka termekékenységének emelésével az adott ágazat átlagos költségeinél alacsonyabbra tudja leszorítani saját árujának önköltségét, mint ismeretes, extraprofitra tesz szert (mindaddig persze, amíg példáját mások is követve, maga az átlag is erre a szintre nem süllyed). De éppen az extraprofit érdekében és az elérhető extra-

profit egy részének terhére hajlamos a tőkés a termelékenység emelkedését szolgáló bérösztönzőket alkalmazni, vagyis az átlagosnál jobban megfizetni a hatékonyabb munkát. És amennyiben maga a verseny kényszeríti ugyanerre a többi tőkést is, a termelékenység emelkedésének nemcsak utólag és „kívülről", a szakszervezetek harca folytán lehet hatása a bérekre, hanem bizonyos (kétségkívül erősen korlátozott) mértékben[118] „menetközben" és a tőkések egymásközti harca folytán, vagyis, ha úgy tetszik: „belsőleg" is (a megtermelhető és kisajátítható, illetve a más tőkésekkel szemben realizálható nagyobb értéktöbblet biztosítása folyamatában).

A munkatermelékenység emelését nem véletlenül nevezi *Marx* a relatív kizsákmányolás eszközének!

Ha *Emmanuel* mindezek ellenére tagadja a termelőerők fejlődésének bármiféle hatását a bérek alakulására, akkor abból csak arra lehet következtetni, hogy vagy

a) elutasítja az értéktörvény egészét mind a munkaerő értékének, mind az áruk árképződésének vonatkozásában, vagy legalábbis

b) elszakítja egymástól az értéktöbblet képződésének, valamint a bér és profit nagysága alakulásának folyamatát.

Valójában (és nem is véletlenül, hiszen e kettő össze is függ) *Emmanuel* mindkettőt megteszi.

A marxi értéktörvényre való hivatkozások és az alkalmazott terminológia ellenére az árakat végső soron a termelési tényezők jövedelmei összegének tekinti, e jövedelmek összegéből vezeti le. És hogy ne zavarja „Smith dogmájának" nyilvánvaló ellentmondása: a megtermelt összes termék egy részének fogyasztásra alkalmatlan volta s a termékérték egy részének jövedelmekre fel nem oldható része, a csereérték meghatározásánál eltekint a felhasznált és pótlandó termelési eszközök „átvitt értékétől", az állandó tőkét mint a prekapitalista árugazdaságokban is létezett „exogén elemet" negligálja. Így számára az „áru csereértéke... a munkások bérének összege, plusz a munkaeszközökre és a bérekre eső profit"[119]. Ezek az összetevők viszont nem egyebek, mint a termelési tényezők tulajdonosainak a társadalmi termék egy részére vonatkozó „igénye" kifejeződései.[120]

A „társadalmilag szükséges munka" marxi koncepciója szerinte enélkül az „igény" mint közös nevező nélkül nem áll meg, mivel – úgymond – a konkrét és összetett munkák egyszerű és absztrakt munkára való visszavezetése és kvantifikálása csupán „a társadalmi termék egy differenciálat-

lan, kvantifikálható és ezáltal absztrakt részére vonatkozó »igény«" kialakulása révén lehetséges.[121] (Amikor ennek bizonyítására *Marx*ra hivatkozik, aki szerint e visszavezetés nemcsak pusztán absztrakció, hanem „minden nap gyakorlott" tény, *Emmanuel* összekeveri azt a kérdést, hogy lehetséges-e a konkrét és összetett munkákat absztrakt és egyszerű munkákra visszavezetni és ily módon kvantifikálni, azzal a kérdéssel, hogy a gyakorlatban hogyan történik meg ez a visszavezetés.)

A részesedés „igény" alapján való s az összérték, illetve összár „igények" összegeként való meghatározása nemcsak az objektív meghatározhatóságról való lemondást jelenti, hanem belsőleg is ellentmondásos koncepció. Az egyéni tőkésnek az „igénye" saját tőkeráfordításai, egyéni költségviszonyai alapján képződne, de a verseny körülményei közt csupán az átlagosnak megfelelő alapján realizálódna. Ami pedig a tőkés és a munkás(-osztály) eltérő alapon létesített „igényét" illeti, az magából a csere folyamatából nem vezethető le, csupán a termelés társadalmi viszonyaiból. Csakhogy *Emmanuel* a termelés társadalmi viszonyait azonosítja „a társadalmi termékre vonatkozó *igények* közötti viszonyokkal". A termelési eszközök fölötti magántulajdon szerinte nem más, mint „valaki más munkájának a termékére vonatkozó igény", pontosabban az a legfejlettebb „jogi" forma, amely „pusztán egy, a jövedelemre vonatkozó elsődleges és azt megelőzően meglevő igénynek a tőkésítése". Az ilyen igény korábbi, egyéb formái (mint pl. az adó) vezettek „a magántulajdon első fajtájának az eszméjéhez". Következésképpen „nem a termelési eszközök kisajátítása az ok, és a tényezők javadalmazása a következmény – írja –, hanem a tényezőknek mint igényeknek a létezése az, ami a kisajátításnak mint a tényezők javadalmazása által felöltött jogi formának az eszméjéhez vezet". A kizsákmányolás „nem a többlettermék létrehozásával kezdődik, hanem annak *kisajátításával*", ami viszont „*a cserének a dolga*, nem pedig a termelésé. A tőkés és a munkás között *a munkaerő vásárlására vonatkozó szerződéssel kezdődik*". „A szerződést követi a termelés aktusa... Ez alatt semmiféle kizsákmányolás sem történik. Az alkalmazás előzetes szerződése által előidézett kizsákmányolás fel van függesztve, be van fagyasztva... Végül jön a forgalom fázisa, a termék cseréje, amelynek folyamán azonban nemcsak a kizsákmányolás »alanya«, ágense változik, mivel az értéktöbblet egy része egyik »alanytól« a másikhoz vivődik át, ... hanem a kizsákmányolás volumene is változik, mivel az értéktöbblet teljes összegét azok az árak módosítják, amelyeken a munkások fogyasztási cikkeit eladják."[122]

Vagyis eszerint kezdetben valának az „igények", amelyeket úgy kell felfogni mint a termelés öröktől fogva meglevő tényezőit vagy e tényezők javadalmazását. Ezeknek az igényeknek a formai fejlődése s legfejlettebb jogi formájának kialakulása teremti meg a magántulajdont mint a más munkájára vonatkozó igényt. Az idegen munka kisajátítása a piacon kezdődik, ahol a munkás eladja munkaerejét, és a piac által határozódik meg, ahol az árak kialakulnak. Az, hogy miért a tőkésnek van igénye más munkájának termékére, és a munkásnak miért nincs, és hogy a tőkésnek ez az igénye hogyan nyert „jogi formát" a termelési eszközök magántulajdonában, az persze megválaszolatlan kérdés, és ezzel a megközelítéssel nem is lehet megválaszolni. Hiszen eszerint a logika szerint előbb volt a tőkés, mint maga a tőkés tulajdon[123], (sőt legelőször volt maga az „igény"), még mielőtt a termelési eszközök magántulajdona kialakult volna, és különösen mielőtt a termelési eszközöktől megfosztott munkásosztály megszületett volna.

Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamata, a termelők termelési eszközeiktől való erőszakos, majd az árutermelők differenciálódásának folyamatában „békésen" előrehaladó megfosztása és épp a tulajdoni kisajátítás következtében a termelési eszközök vagy az azokkal termelt áruk nélkül, pusztán munkaereje áruba bocsátására a piacra lépő munkásosztály társadalmi újratermelődésének folyamata – mindezek olyan momentumok, amelyek mellékesek, sőt végső soron megtagadott tények az emmanueli koncepcióban.

A történelmietlenség a logikát is feje tetejére állítja. Annak érdekében, hogy a termelés társadalmi és technikai viszonyait valahogy mégis megkülönböztesse egymástól, valamint hogy a kizsákmányoló osztálytársadalmakat az osztálynélküli társadalmaktól elválaszthassa, kijelenti, hogy „a társadalmi termékre vonatkozó igények közötti viszonyok" mint társadalmi termelési viszonyok „nem léteznek sem a primitív társadalomban, sem bármely más osztálynélküli társadalomban." A cserét viszont, amely szerinte a termelés technikai oldalához, az ember és a természet viszonyát kifejező (nem társadalmi) termelési viszonyhoz tartozik, elválaszthatatlannak tartja a termeléstől, vagyis minden társadalom velejárójának tekinti.[124] Holott teljesen nyilvánvaló, hogy a közös termék egy részére vonatkozó igény még a családi gazdálkodásnak és a „legközösségibb" osztálynélküli társadalomnak is természetes velejárója, a termékek cseréje viszont csupán az elosztás *egyik* és csak bizonyos társadalmakra jellemző (de ott sem kizárólagos) formája.

A kizsákmányolás pedig, amelynek kutatására írta meg könyvét, általában véve is megfoghatatlan, meghatározhatatlan jelenséggé válik a történelmietlen megközelítés és a logikai ellentmondások folytán. Noha a tőkés profitja az értéktöbblet egy részeként vagy legalábbis a más munkájának termékére vonatkozó igényként ábrázolódik, a kizsákmányoló végül is eltűnik, mivel az értéktöbblet nemcsak egy másik tőkés vagy egy másik kizsákmányoló réteg (pl. a földbirtokos) kezébe kerül át, hanem másik ágazatba vagy éppen másik országba is, sőt nagysága is csak az árak alakulásától függően határozódik meg. *Emmanuel* ugyanis ahelyett, hogy a kizsákmányolást mint valamely társadalmi osztály más társadalmi osztály(ok) által való kizsákmányolását vizsgálná, azt inkább az egyéni tőkés és az egyéni munkás, vagy az egyik ágazat és a másik ágazat (illetve és főként az egyik ország és a másik ország) viszonyaként értelmezi. A kizsákmányolás tényét pedig összekeveri annak mértékével. A tautológia azután teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor az értéktöbblet nagyságát, vagyis „a mások munkájának termékére vonatkozó igényt" végül is azoknak az áraknak a függvényeként értelmezi, amelyeket viszont szerinte „a tényezők relatív javadalmazása határoz meg"[125].

Emmanuel azonban még saját koncepciójához sem tud következetes maradni. Hiszen egyfelől az árakat mint függő változókat a bérekkel és profitokkal, valamint az egyéb „igényekkel" mint független változókkal határozza meg, másfelől viszont a profitot ő is – *Ricardó*hoz hasonlóan – mint a már meghatározott árakon értékelt közös terméknek az osztozkodásban a bérek nagyságával fordítottan arányos részét, azok levonása utáni maradékot ábrázolja.[126] Mivel pedig az árakat meghatározó tényezőket az össztermék egy részére vonatkozó igényekkel azonosítja, így teljesen logikusnak tűnik, hogy a közvetett állami adót[127] s a földesúri járadékot[128] éppúgy árképző elemként, az ár összetevőjeként kénytelen felfogni, mint a profitot és a bért. Sőt, mivel e „tényezők" egyetlen közös eleme csupán az lehet, hogy „gazdaságon kívüli", institucionális eredetűek, egyfajta monopóliumnak a termékei, ezért szerinte végső soron minden monopóliumot fel lehet úgy fogni, mint árképző, összetevő elemet.[129]

Így azután árelméletének nyilvánvaló ellentmondását *Emmanuel* már azzal a magyarázattal sem oldhatja fel, amelyet sajátos elméletének kiindulópontjába állított, nevezetesen hogy az árak munka szerinti (vagyis értékük alapján való) meghatározása a másik termelési tényező, a tőke eltérő szerves összetételének és a profitráták kiegyenlítődésének, vagyis

a termelési árak történelmi kialakulásának következtében szűnt csak meg. Hiszen ezzel legfeljebb – saját logikája szerint – e két termelési tényezőnek, a munkának és a tőkének, pontosabban ezek „igényeinek" a „független változóként" való megjelenését magyarázhatja meg[130], de aligha magyarázza a többi tényező (pl. a már korábban is létezett adók és földjáradék) árösszetevővé válását.

És hogy még zavarosabbá váljék a kép az árak meghatározását illetően, kijelenti: mihelyt megszűnik az a feltétel, „hogy a közvetlen termelő az egyetlen igénylője [?!] a társadalom gazdasági termékében való részesedésnek, és hogy e munka homogén és kompetitív, ... a reálár szabaddá válik az érték vagy termelési ár által való meghatározottságtól". „Ha a kereslet és kínálat egyensúlyban van, az ár ... *bármilyen* lehet, az értékek (vagy termelési árak) közötti arány fölött vagy alatt. Minden az egyes megtermelt és értékesített árucikkek *mennyiségétől* és a vonatkozó *kereslet rugalmasságától* függ."[131]

Az olvasó tehát teljes bizonytalanságba kerül, hogy végül is *Emmanuel* szerint *mi* határozza meg az árakat: Volt-e egyáltalán (történelmileg) meghatározó szerepe az értéknek mint társadalmi munkaráfordításnak vagy sem?! Az értéktől elszakított termelési ár úgy értelmezendő-e mint két „független változó" (a bér és a profit) összege, amely meghatározza az árat, avagy valamennyi „gazdaságon kívüli" (társadalmi, intézményi, technikai és monopolisztikus) tényező „igényeinek" mint árkomponenseknek az összegeként, vagy pedig olyan kategóriaként, amelynek nincs is szerepe a tényleges piaci árak alakulásában?! És egyáltalán: független változóknak tekintendők-e a béren kívül az egyéb „igények", avagy csupán olyan reziduumokként, amelyek egy (meg nem magyarázott módon) adott nagyságú és árösszegű társadalmi össztermékből a bérek levonása után megmaradnak?! Vagyis mi tekinthető végül is „független változónak" a rendszerben: csupán a bérek (mely esetben mind az árakat, mind a többi jövedelmet a bérek nagyságából kellene levezetni); vagy azok a jövedelmek is, amelyeket *Emmanuel* „fix jövedelmeknek" mond[132] a profittal mint „változó" jövedelemmel szemben (mely esetben az árakat és a profit alakulását is ezekből kellene magyarázni); avagy az összes jövedelem, melynek összege határozná meg az árat; vagy pedig maga az ár és a bérek, melyektől az egyéb jövedelmek mint reziduumok nagysága függ (mely esetben viszont az árakat a jövedelmektől, a bértől is függetlenül kellene meghatározni)?!

E megválaszolatlan kérdések és nyilvánvaló ellentmondások ellenére

vajon miért ragaszkodik *Emmanuel* ahhoz, hogy elméleti modelljében a bér, pontosabban a „pénzáruban kifejezett félig-reálbér" maradjon a független változó, amely az árakat meghatározza?[133]

Nyilvánvalóan azért, mert a bérek alakulásának eleve sajátos szerepet szán a nemzetközi kizsákmányolásra vonatkozó elméletében!

De vajon – még ha megállapításainak említett történelmietlenségétől és logikai ellentmondásaitól eltekintenénk is – nem kellene-e legalábbis furcsának tartanunk a tőkés társadalom és kizsákmányolás ilyen elméletét, amely a *kapitalista* gazdasági rendszer legfőbb és végső meghatározó tényezőjének – amitől az árak alakulása, a profitok nagysága, sőt a termelési tényezők allokációjának a társadalmi optimumtól való eltérése is függ – a *munkásosztály* bérszínvonalát tekinti?! És vajon nem látszik-e érthetetlennek ezek alapján, hogy egyáltalában miért nevezi *Emmanuel* az ily módon ábrázolt társadalmi-gazdasági rendszert „*tőkés* rendszernek"?!

De nem kevésbé jogosan vetődik fel a kérdés: miért hivatkozik *Emmanuel* épp *Marx* elméletére, mint tézisének állítólagos „alapjára"[134], amikor annak nemcsak egyes téziseivel, hanem egész megközelítési módjával, osztályszemléletével és tartalmával is homlokegyenest ellentéteset produkál, és mi szüksége van sajátos elméletének kifejtéséhez a marxi terminológiára.

Nem tételezhetjük fel, hogy mindez csupán manipulatív célokat szolgál, azok megtévesztését tudniillik, akik a Harmadik Világ elmaradottságának és kizsákmányolásának, valamint a tőkés világgazdaság egyenlőtlen viszonyainak tanulmányozására a kapitalizmus elnyomottainak és kizsákmányoltjainak osztályérdekeit kifejező marxi politikai gazdaságtant alkalmas eszköznek tekintik. Nem tételezhetjük fel, hiszen *Emmanuel* maga is a világkapitalizmus elnyomottainak és kizsákmányoltjainak védelmében kíván fellépni. Úgy tűnik inkább, hogy csak a „tévedés logikája" vezette őt ennyire távol a történelmi és társadalmi valóságtól s a marxi elmélettel ennyire ellentétes következtetések világába. Éspedig olyan körülmények között, amikor a marxista politikai gazdaságtannak a nemzetközi gazdasági viszonyokra vonatkozó elmélete – mi tagadás! – még igencsak kidolgozatlan.

De bárhogy áll is a dolog, *Emmanuel* koncepciójának megtévesztő hatása – akár szándékolt az, akár nem – semmiképpen sem lebecsülhető. Erre vall az utóbbi évek jónéhány olyan nemzetközi konferenciája és szemináriuma, amelyen magukat marxistának valló felszólalók *Emmanuel*

elméletére mint általuk elfogadott koncepcióra hivatkoztak, de erre vall bizonyos értelemben még az az irodalmi polémia is, amelyben elméletét (tisztelet a kivételnek) sokkal inkább a nem kívánatos végkövetkeztetések miatt vagy a koncepció egyes vonatkozásai alapján bírálták, mintsem alaptételei, kiinduló feltételezései és belső logikája alapján.

De lássuk ezek után az emmanueli ár- és bérelmélet nemzetközi vonatkozásait, a bérek szerepét a nemzetközi csere egyenlőtlenségének rendszerében!

5. *A nemzeti bérszínvonalak különbözőségének hatása a gazdasági fejlődés és a nemzetközi csere egyenlőtlenségére*

Emmanuel – – mint láttuk – a bérek és a termelőerők fejlődése közötti (általa is „dialektikusnak" mondott) viszonyban végső soron a béreket (mint „független változókat") tartja a meghatározónak. Amíg a termelőerők fejlődése – szerinte – legfeljebb csak az egyik kedvező körülményét, lehetőségét biztosít*hat*ja a bérek emelkedésének, az utóbbi „közvetlenül és a gazdasági törvények tényleges érvényesülésén keresztül hat a termelőerők fejlődése javára", „azáltal, hogy meghatározza a tőke szerves összetétele fokozásának szükségességét és ösztönzi a piac bővülésén keresztül a beruházásokat"[135]. Következésképpen nem a termelőerők fejlettségi színvonalában mutatkozó nemzetközi különbségek magyarázzák a bérek nemzetközileg eltérő színvonalát, hanem megfordítva. Amíg „a termelőerők fejlődése sohasem juthat túl messzire egy tőkésországban, ha az intézményi tényezők nem idézik elő a bérek létminimum-színvonalról való felemelkedését", addig „egyetlen olyan eset sincs, amikor a magas bérek nevezettek volna gazdasági fejlődéshez". Sőt „még akkor is, ha ilyen vagy olyan okból kifolyólag a gazdasági fejlődés megelőzi a bérek emelkedését, ez az emelkedés csak az *után* következik be, hogy egy intézményi tényező beavatkozott."[136]

Az ipari forradalom idején ugyan Angliában a bérek alacsony, létminimum-szinten maradtak, de gazdasági fejlődésre – *Emmanuel* szerint – csak azért kerülhetett mégis sor, mert egy (másik) institucionális tényező: a földtulajdon monopóliuma és az azt szolgáló állami beavatkozás is (a gabonatörvények formájában) meg tudta akadályozni a termelékenység emelkedéséből származó extraértéktöbblet külföldre menekülését, a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése folytán történő elveszítését.[137]

Japán esete annyiban hasonló a múltbeli Angliáéhoz, hogy abban az időszakban, amikor „az alcsony bérszínvonal ellenére" ért el bizonyos gazdasági fejlődést, vagyis a Meiji korszaktól egész a legutóbbi időkig, az ötvenes évek közepéig-végéig, ugyancsak egy intézményi tényező, „a gazdaság központosított ellenőrzése" akadályozta meg az extraértéktöbblet külföldre történő lecsapolását.[138] De a szóban forgó átmeneti időszakokat követően – *Emmanuel* szerint – mindkét esetben (és más hasonlóan kivételes esetekben is) a bérek emelkedése jár elől és vonja maga után a gazdasági fejlődést – legalábbis a tőkés gazdaságok körülményei között.[139]

Hivatkozik a telepes gyarmatok esetére is mint tételének bizonyítékára. Szerinte pl. az Egyesült Államok és Ausztrália fejlődése alapvetően azért volt más, mint a latin-amerikai spanyol és portugál telepes-gyarmatoké, mert a betelepülők Európa olyan országaiból érkeztek, ahol az életszínvonal magasabb volt, s az onnan származó munkások annak megfelelő, sőt az otthoninál is magasabb béreket követeltek, noha eredetileg aligha voltak a legjobb és legtermelékenyebben dolgozó emberek őshazájukban. Ezzel szemben Latin-Amerikában nemcsak az oda betelepülők kezdeti életszínvonala volt alacsonyabb, hanem a bennszülöttek részleges fennmaradása is alacsony szinten tartotta a munkaerő értékét. Az itteni feudális intézmények – fűzi hozzá – végső soron csak járulékos tényezők a latin-amerikai és az észak-amerikai bérek differenciálódásában. Dél-Afrika mint az egyetlen kivételnek számító brit telepes-birtok is – szerinte – azért tudott csupán féligfejlett országgá válni, mert a bennszülött munkások nagy száma s az ellenük alkalmazott apartheid-politika miatt a bérek *átlagos* rátája jóval alacsonyabb maradt, mint a többi, fejlett országgá vált brit telepes-gyarmaton.[140]

Emmanuel tehát az egyes tőkés nemzetgazdaságok gyorsabb vagy lassúbb fejlődését elsődlegesen egy belső „intézményi" tényezőből: a bérek nagyobb vagy kisebb mértékű emelkedéséből magyarázza. A gazdasági fejlődés ugrópontja, rostowi „take-off"-ja nála nem az ipari forradalom (és a tőkés vállalkozók vezetőszerepének kialakulása), mint *Rostow*nál[141], de nem is az eredeti tőkefelhalmozás és az ipari kapitalizmus kifejlődése, mint *Marx*nál, hanem a bérek „take-off"-ja, a ricardói létminimum-színvonaltól, „a tisztán biológiai tényezőre alapozott... egyensúlyi bérszínvonaltól"[142] való elszakadás. Ennek a felfogásnak azonban nemcsak a tőkés fejlődés első úttörőjének, Angliának az esete mond ellent (amint az *Rostow* elméletében is furcsa kivételként jelenik meg s logikai szaltó mortáléra kényszeríti a növekedési szakaszok elméletének szerzőjét)[143],

hanem minden olyan ország esete is, amely fejlődése felgyorsításának, a mások utólérésének időszakában a bérek és a nemzeti jövedelem színvonala markáns eltávolodásának, az alacsony bérszínvonal mellett végbemenő termelékenységnövekedés és tőkefelhalmozás nyilvánvaló fokozódásának adta tanújelét.

Emmanuel a valóságos ok–okozati összefüggés e nyilvánvaló (bár kétségtelenül hiányos[144]) eseteit egyrészt egy olyan logikai ugrással igyekszik elméletével összhangban hozni, amely a gyorsan gyarapodó tőke értékesülésének a kifejlett kapitalizmus alapvető ellentmondásából származó korlátjával, a realizációs problémával, illetve annak egyfajta és részleges feloldásával magyarázza magát a tőke gyarapodását, másrészt a kivételekké és átmeneti jelenségekké degradált eseteket a meghatározónak definiált „intézményi tényező" (a bér) más intézményi tényezőkkel való helyettesíthetőségével hozza összefüggésbe.

Ami az előbbit illeti, itt arról a vitathatalan összefüggésről van szó, amely a fogyasztás (pontosabban: a fizetőképes kereslet alakulása, a jövedelmek tényleges elköltése) és a megtermelt értéktöbblet realizálása (pontosabban: a potenciális értéktöbbletet tartalmazó árutőke értékesítése) között található. Mivel nem elegendő az értéktöbbletet megtermelni, hanem azt realizálni is kell, ami a piacon keresztül történik, vagyis ami feltételezi a megfelelő piaci kereslet jelentkezését (sőt, tegyük hozzá, mivel az össztermék értékmeghatározódása magában foglalja a „társadalmilag szükséges", vagyis a társadalom által a tőkés viszonyok között csak utólag elismerhető ráfordítás mércéjét), ezért úgy tűnhet, az a *nem teljesen* hamis, de a lényegi összefüggést illetően megtévesztő látszat képződik, hogy a tőke gyarapodása nem a termelésben, annak társadalmi viszonyai között, hanem a piacon, a forgalomban, sőt az azt megelőző fogyasztói (vagy beruházási) döntésekben határozódik meg.

A termelés és fogyasztás tőkés társadalomra jellemző ellentmondása fejeződik itt ki, amely mögött – mint ismeretes – a társadalmi jellegű termelés és a magánjellegű kisajátítás alapvető ellentmondása húzódik. Ennek az ellentmondásnak egyfajta tükröződése jelenik meg egyébként a keynesi elmélet központi problémájában: a megtakarítás és beruházás közötti szakadékra és e szakadéknak a nemzeti jövedelem változása révén történő, a munkanélküliség és kapacitáskihasználatlanság melletti egyensúlyhelyzetet teremtő áthidalására vonatkozó koncepcióban is. A nemzeti jövedelem magasabb foglalkoztatás és kapacitáskihasználás mellett elérhető növekedése érdekében a keynesi elmélet is a fogyasztás fokozását,

a munkások *vagy* a tőkések (illetve a tőkés állam) fogyasztásának növekedését sugallja. („Pozitív változata" az előbbit, vagyis a munkásosztály jövedelmének növekedését és a jóléti-szociális kiadások fokozását, „negatív változata" inkább a tőkések fogyasztásának és az improduktív pazarló állami kiadásoknak a növelését.)

A realizációs probléma, pontosabban az a probléma, hogy az egyéni tőkés profitja nem egyszerűen az alkalmazott munkaerő által termelt vagy termelhető új értéknek és – ceteris paribus – a kifizetett béreknek a különbségétől függ, hanem a megtermelt össztermékből ténylegesen értékesített mennyiségtől s az értékesítés árviszonyaitól, sőt, hogy a tőkés termelési kapacitása kihasználásának mértéke s ezáltal egyéni tőkés önköltsége is a tényleges értékesítési lehetőségektől függ, természetesen a marxista politikai gazdaságtanban is megállapítást nyer éppúgy, mint az az összefüggés, amely a ténylegesen megtermelt termék összértékének realizálása és egyes részeinek a társadalmi termelési viszonyok által meghatározott elosztása, valamint a részeknek megfelelő jövedelmek tényleges elköltése között húzódik.[145] Ha azonban e fontos és a saját helyén, vagyis a tőkés újratermelés társadalmi folyamatának átfogó és általános összefüggésén *belül* kétségkívül igaz parciális összefüggés abszolutizálódik, s a *Keynes* és követői által központi problémává való minősítésének megfelelően a rendszer egészét jellemző premisszává alakul át[146], akkor e parciális és különös összefüggés az átfogó és általános összefüggés tagadásába s a marxi politikai gazdaságtan tartalmával ellentétes következtetésekre vezet, vagy legalábbis logikai ellentmondásokba torkollik.[147]

Emmanuel is a parciális összefüggés áldozatává válik (vagy éppen jól kihasználja a látszat megtévesztő hatását saját elmélete igazolására), és mint a tőkés társadalom sajátosságát írja le azt, hogy „ki-ki annyit keres, amennyit költ" és hogy „egyetlen tőkésország sem vált soha szegényebbé azáltal, hogy túl sokat költött"[148].

Igaz – és ez valamelyest pozitívabb és reálisabb vonást ad feltételezésének –, hogy előbbi megállapításával ő a nemzetgazdaság fejlődése érdekében a munkásosztály jövedelmének emelése mellett érvel, legalábbis általában, a világgazdasági viszonyoktól elvonatkoztatott értelemben, utóbbi megállapítása viszont csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok összefüggésére értendő.

Ami a „kivételes" esetek más intézményi tényezőkkel való magyarázatát illeti, a helyettesíthetőség maga is magyarázatra szorul, és felvetődik a kérdés: végül is mi az „intézményi" tényezők (akár a bérek, akár az

állami beavatkozás) tényleges szerepe. Az volna-e, hogy mint „független változók" meghatározzák a termelőerők fejlődését s az árak (valamint az egyéb jövedelmek) alakulását, avagy csupán az, hogy „megakadályozzák a megtermelt extraértéktöbblet", vagyis a termelékenység már bekövetkezett növekedése folytán megnőtt értéktöbblet „külföldre való lecsapolását"?! Ha ugyanis ez utóbbi a szerepük, amint azt a szóban forgó esetek *Emmanuel* szerinti értelmezése sugallja, akkor nyilvánvalóan nemcsak a termelőerők fejlődésére kell előbb magyarázatot adni, hanem a nemzetközi gazdasági viszonyokra, a „lecsapolás" alapjára és mechanizmusára is, mielőtt az előbbinek az eredményéből való osztozkodást és az utóbbi következményeinek elhárítási módját vizsgálnánk. Vagyis nem tételezhetjük fel eleve adottnak azt, amit magyarázatunkban következményként állítunk be.

Az Egyesült Államok (és néhány más brit telepes-birtok) esetének a spanyol, illetve portugál telepes-gyarmatok vagy a Dél-afrikai Köztársaság esetétől való különbözőségét a bevándorolt munkások magukkal hozott fogyasztási igényeivel, illetve a bennszülött munkaerő alacsonyabb igényeivel magyarázni az emmanueli elméletbe illeszkedő gondolat ugyan, annak logikája azonban a társadalmak történelmi fejlődésének szubjektív alapon való értelmezéséhez vezet. Sőt végső soron – az „igények" objektív alapon, a termelőerők fejlettségi szintje által, illetve e szintnek megfelelő termelési viszonyok által való meghatározódását tagadva – a különböző népek eltérő színvonalú igényeinek s ezekből az eltérő szintű igényekből következően eltérő ütemű gazdasági fejlődésének a „faji" különbségekkel való magyarázatába torkollik. Nem mintha tagadni lehetne az Európából átkerült telepesek magukkal vitt szokásainak, beidegződéseinek és intézményeinek vagy általában a társadalmi fejlődésben a szubjektív tényezőknek a szerepét! Egy dolog azonban – helyesen – rámutatni e tényezőknek a bevándorlók „új hazájában" jelentkező hatására és egyben az anyaországi társadalmi-gazdasági fejlődés által történelmileg meghatározott jellegére, és más dolog e szubjektív tényezőket végső meghatározóként értelmezni. És egyébként is, ha már a bevándorlással bekerült szokásokról és igényekről van szó, vajon nem indokoltabb, logikusabb-e (és még *Emmanuel*nek a brit bérszínvonal történelmi alakulásáról tett megállapításaival is inkább egybevágó!) az, ha nem a telepes munkások, hanem a betelepülő tőkés, illetve feudálkapitalista uralkodó osztály magatartásában, beidegződésében (is) keressük a különbségeket?! No persze nem függetlenül (ez esetben sem!)

az adott gazdaság és a kibontakozó tőkés világgazdaság konkrét viszonyaitól, beleértve nem utolsósorban az anyaország helyzetét. Mindenesetre a további fejlődést befolyásoló választóvonal nem a betelepülő munkások igényszínvonala szerint húzható, hanem sokkal inkább aszerint, hogy a helyi (többé-kevésbé idegen eredetű és emiatt vagy egyszerűen csak a demonstrációs hatások nyomán az anyaország viszonyai által magatartásában is befolyásolt) uralkodó osztály az eredeti tőkefelhalmozás ipari kapitalizmushoz vezető nemzeti útját választja-e, avagy berendezkedik a fejlettebb centrumgazdaság szükségleteihez igazodó, a belső piac felé elszigetelt és a munkaerőt nagymértékben prekapitalista kizsákmányolási formák között alkalmazó nyerstermék-termelés exportüzletére, amelynek bevételeit saját luxusfogyasztására, improduktív pocsékolásra vagy az exportszektor végső soron ezt szolgáló további bővítésére fordítja. Ez a „választóvonal" sokkal nyilvánvalóbban jelzi a nemzeti és a perifériás kapitalizmusok fejlődési útjának elválását, nemcsak térbelileg, az egyes országok összehasonlításában, hanem időben is, ti. valamely ország történelmi fordulópontját: a nemzeti jellegű eredeti tőkefelhalmozás végbemenetelét illetően. (Mellesleg az Egyesült Államok esetében az Észak és Dél polgárháborúja látszik megfelelni a kétféle út közötti konfliktus és döntés történelmi momentumának.[149])

Emmanuel az *egyenlőtlen fejlődés* és nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusát tehát a bérek s azok mögött az igények eltérő alakulásából vezeti le. A bérek alakulása és a gazdasági fejlődés „kölcsönhatásáról" beszél ugyan, de a míg a bérek emelkedésének minden esetben fejlődést gyorsító hatást tulajdonít, megfordítva: a gazdasági fejlődésből következő béremelkedés esetét tagadja. A kiindulópontba a szükségletek megváltozását, új igények és fogyasztási formák megjelenését állítja.[150] Szerinte mihelyt egy ország „valamely történelmi véletlen folytán", mint például a szélsőségesebb éghajlat okozta „járulékos szükségletek" miatt előrelendült fejlődésében, a többi országot arra készteti, hogy „az ő magasabb bérszínvonaláért az egyenlőtlen cserén keresztül megfizessen. Ettől kezdve azután az egyik ország elszegényedése a másik meggazdagodásának növekvő függvényévé válik, és megfordítva." Az egyenlőtlen cseréből nyerészkedő országban „a fogyasztás új formái mindenütt elterjednek és új szükségleteket teremtenek." Ez a piac bővülésével jár, ami vonzza a külföldi tőkét, „és e tőke beáramlása felgyorsítja a fejlődést..., sőt, maga is a bérek emelésére ható egyik tényező"[151]. A növekvő beruházások növelik a tőke szerves összetételét, ami azután

a szegényebb külföldi országból a gazdagabb országba való értékelvonás második forrásává válik. E tényezők hatására bekövetkező minden további béremelkedés fokozza a nemzetközi csere egyenlőtlenségét s ezáltal tovább gazdagítja a gazdagabb országot. A szegény ország viszont megmarad az „elemi fiziológiai létfenntartás" szintjén. „És azáltal, hogy a nem-egyenértékű export révén saját többletének nagy részét a gazdag országba transzferálja, a felhalmozás és növekedés eszközeitől is megfosztja magát."[152]

A centrum és a periféria közötti *egyenlőtlen fejlődés* ily módon nem az oka, hanem a következménye a közöttük kialakult egyenlőtlen cserének, amely a béreknek, illetve a munkásosztály igényeinek eltérő nemzetközi alakulásából fakad. „... ugyanaz az ok – írja –, vagyis a bérszínvonalak egyenlőtlensége, amely egyenlőtlen cserét okoz és ezáltal közvetve, a felhalmozásra rendelkezésre álló többlet egy részének lecsapolásán keresztül a fejlődés bizonyos egyenlőtlenségét váltja ki, egyszersmind közvetlenül és e lecsapolási folyamattól függetlenül, magát az egyenlőtlen fejlődést egészében véve is előidézi..."[153]

Bár az említett mechanizmus leírásában *Emmanuel* az egyenlőtlen cseréből származó „szuperprofitra" is utal, amely „gyorsabb növekedési rátát biztosít" és ezáltal „technológiai és kulturális fejlődést is kivált", a tőke általi kizsákmányolásnak, a profitok növekedésének végül is csak átmeneti és másodlagos szerepet tulajdonít. Az uralkodó osztály ugyanis „kénytelen emelni a nép képzettségi színvonalát", s a szakszervezetek számára is kedvező feltételek alakulnak ki, a tőkések versenye pedig tovább növeli a szükségleteket, ami a bérek rendszeres emelkedését váltja ki.[154]

Emmanuel elméletének akarva-akaratlanul is apologetikus volta, a kapitalizmust, a tőke szerepét felmentő és elleplező mondanivalója talán ehelyütt mutatkozik meg a legvilágosabban. Fejlődéskoncepciója – az egyenlőtlen nemzetközi fejlődés és a kizsákmányolás szembeötlő tézise ellenére – végső soron *Rostow* koncepciójával rokon. Éspedig nemcsak a már említett történelmi „kivételek" és az első nekilendülő ország esetének vagy a nekilendülés (take-off) „történelmi véletlenekkel" való magyarázata tekintetében, hanem alapvetően a tőke szerepének kritikátlan értékelése[155], az idegen (monopol-)tőke beáramlásának tulajdonított egyértelműen pozitív hatások hangsúlyozása folytán is. Sőt általában és filozófiailag is megmutatkozik a rokonság, amennyiben a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus egységének feltárása helyett

Rostow is és *Emmanuel* is a termelőerőket puszta technológiai viszonyokra, technikai kérdésekre, a társadalmi termelési viszonyokat pedig objektíve meg nem határozott, véletlenszerűen képződő szubjektív tudati jelenségekre (*Rostow* „hajlamokra", *Emmanuel* „igényekre") egyszerűsíti le. A sugallt gazdaságpolitikai koncepció sem igen különbözik egymástól, legalábbis a külföldi tőkét illetően nem. Akárcsak *Rostow*, *Emmanuel* is a külföldi tőke beáramlását serkentő, vonzó feltételek biztosításától s e tőke tevékenységétől várja a fejlődés meggyorsulását, a technológiai haladás, sőt a bérszínvonal emelkedésének további serkentését is. És ha az elmaradott periféria-országok a külföldi tőke beáramlása és helyi tevékenysége ellenére mégsem érték el a gazdasági fejlődésnek azt a magasabb fokát, amelynek a tőkebeáramlás *Rostow* szerint minden esetben az előfeltétele, *Emmanuel* szerint pedig a természetes előidézője, akkor az nem a szóban forgó tőke természetéből fakad, hanem éppen ellenkezőleg: a tőke elégséges mértékű beáramlása és pozitív hatása ellenében működő erőknek, a munkásosztály részéről megnyilvánuló kedvezőtlen körülményeknek...

Ez lenne hát a tőkés világgazdaság „antiimperialista" elmélete?!

Eszerint a tőkének az egyenlőtlen fejlődésben és a nemzetközi kizsákmányolásban voltaképp csupán annyi a szerepe, hogy az egyébként pozitív hatású nemzetközi áramlása, mobilitása folytán végbemegy a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése.

A tőke nemzetközi mobilitása a „másik termelési tényező": a munka nemzetközi immobilitása mellett *Emmanuel* csereegyenlőtlenség-elméletének egyik alapvető posztulátuma. A termelési ár marxi kategóriájára is voltaképpen azért van szüksége *Emmanuel*nek, mert az – nemzetközi szintre vetítve – kifejezi a profitrátáknak a tőke mobilitása alapján feltételezhető nemzetközi kiegyenlítődését, amely, ha a munkaerő mozgása korlátokba ütközik, a nemzeti értéktöbbletráták ki nem egyenlítődése, vagyis a munkaerő nemzeti értékének nemzetközi differenciáltsága mellett is végbemehet.

Emmanuel persze jól tudja, hogy a „termelési tényezők" mozgása nemzetgazdaságon belül sem korlátlan, és hogy nemzetközileg sem „tökéletes" a tőke mobilitása. A profitráta-kiegyenlítődés *tendenciájának* feltételezéséhez azonban nem szükséges a mobilitás „tökéletességét" feltételezni – mutat rá helyesen. Igazat kell adnunk neki azokkal a marxista teoretikusokkal szemben is, akik a tőkés világgazdaság elemzésében a tőke nemzetközi mozgásától eltekintenek vagy annak (kétségtelenül)

nagyobb akadályaira hivatkozva végül is megmaradnak a ricardói világkép mellett, következésképp más elméletet (a munkaértéktörvényt) tartva érvényesnek a tőkés nemzetgazdaság és más elméletet (a komparatív költségek tanát) a tőkés világgazdaság vonatkozásában.[156] (Aligha kétséges, hogy a tőke nemzetközi mozgásának figyelembevétele szempontjából itt *Emmanuel* áll közelebb a lenini imperializmuselmélethez, nem pedig azok, akik a nemzetközi tőkeexporttól továbbra is eltekintenek.)

Emmanuelt azonban a nemzetközi tőkemozgásnak csupán egyetlen feltételezett következménye érdekli: a profitráták kiegyenlítődése. Számára teljesen közömbös marad az exportált tőkék jellege, a tőkeexport motivációinak komplexuma, a tőkeáramlás szerkezete és annak a tőketulajdon és ellenőrzés nemzetközi megoszlására s a nemzetközi specializáció és munkamegosztás szerkezetére gyakorolt hatása (vagyis mindaz, ami az elemzés politikai-gazdaságtani tartalmát adná). Így azután nemcsak az „özönvíz előtti" tőkemozgás és az imperializmus-korabeli tőkeexport közötti, a bevándorlással együtt járó tőketranszfer és a tulajdonosi abszentizmussal párosuló működőtőke-export közötti, sőt általában a tőkeexport két formája közötti különbségeket hagyja figyelmen kívül, hanem azt a *lényegi* különbséget is, amely egyfelől a fejlett centrumországokból a perifériára exportált s ott kulcspozíciókat szerzett monopoltőke (offenzív) természete és másfelől a periféria-gazdaságokból a fejlett országokba visszaáramló tőkék és profitok (származékos), illetve biztonságos elhelyezést, megőrzést kereső pénzeszközök, másodrendű részvényes-pozícióra, marginális szerepre vállalkozó periféria-tőkék (defenzív) természete között mutatkozik.

Emmanuel az utóbbi, vegyes összetételű és eredetű, de kétségkívül a „klasszikus" tőkeáramlás irányával ellentétes tőkemozgás puszta tényéből a centrum és a periféria tőkéinek versengésére[157], a centrum és a periféria tőkései között is végbemenő profitráta-kiegyenlítődésre következtet. Egyenlőségjelet téve[158] a periféria-országok saját, „nemzeti" tőkéje és az ott működő idegen tőke között és egyenlőségjelet téve a kétféle tőkeáramlás jellege között, *Emmanuel* éppen azt a tényezőt tekinti semlegesnek, amely a tőkés világgazdaságot, annak aránytalan szerkezetét kialakította. Sőt – ami még furcsább – voltaképp *egyenlőséget* tételez fel a tőkeképződés, a tőkeerő s a tőke „bargaining power"-je tekintetében a centrum és a periféria között, vagyis még az elmaradottság puszta tényéből fakadó különbségtől is eltekint, ha a tőkéről van szó!

A tőkeáramlás motivációi – a tőke politikai gazdaságtanának hiá-

nyában – nála leegyszerűsödnek a helyszínen termelt termékek eladási lehetőségének, a helyi piac eleve adott (a tőkebeáramlást megelőző s attól független) nagyságának szempontjaira. Ezért szerinte a tőke mindig is a magas bérű országok felé orientálódik, ahol bővebb a belső piac.[159] Még ha a tőkekivitel más fontos motivációitól ehelyütt eltekintünk is[160], megállapítása akkor is pontatlan és történelmietlen. A működőtőke exportőrét ugyanis nem feltétlenül (s a gyarmati típusú beruházásoknál általában nem) a *helyi* értékesítési lehetőség érdekli, és ha mégis, akkor sem a helyi piac egészének általános mérete, hanem csupán saját áruinak értékesítése. Ez pedig nemcsak az exportorientáció, hanem például az elitrétegek számára termelt luxuscikkek és a nem-bérjavak termeléséhez gyártott termelési eszközök esetében is független lehet a helyi bérs.ínvonaltól (vagy éppen fordítottan arányos lehet azzal). Ráadásul a helyi piac általános nagysága nem kezelhető a működőtőkék beáramlásától független adottságként, hiszen az többek között ez utóbbi hatásától is függ, sőt a tőkeexportnak piac*teremtő* célja is lehet. Történelmileg pedig közismert tény, hogy az alacsony bérszínvonal „ellenére" a gyarmati monopóliumok jelentős tőkéket ruháztak be a periféria-gazdaságokban, és hogy ma a transznacionális társaságok „menekülő iparágai" gyakran épp az „alacsony bérű országokat" részesítik előnyben.

E tényeket persze *Emmanuel* sem tagadja, de a centrumországok tőkekivitelében, a motivációk komplex szerkezetében és konkrét tartalmában s a mai tőkeexportőr társaságok beruházási politikájában mutatkozó változásokat, illetve új vonásokat nem képes megmagyarázni. Így ahelyett, hogy a Harmadik Világ újabbkori „iparosodási hullámát" és pl. a textilipar felfutását e változásokkal hozná összefüggésbe, inkább letagadja, hogy a centrumországok érdeke és törekvése a riválisok versenyének kiküszöbölésére valaha is lényeges szerepet játszott volna a periféria iparosításának akadályozásában és egyoldalú termelési szerkezetének kialakulásában. Pontosabban azt, hogy a riválisok ellenében hozott gyarmati törvényhozási aktusok és állami intézkedések eredményesek lehettek volna akkor is, ha történetesen az érintett országokban nem korlátozza eleve a iparfejlődést az alacsony életszínvonal és alacsony bérek miatt szűk belső piac.[161] *(Emmanuel* magyarázata itt szinte teljesen összecseng azokkal a konvencionális burzsoá elméletekkel, amelyek az elmaradottságot belső, helyi tényezőkre vezetik vissza.[162])

A különböző jellegű tőkeáramlások eltérő hatását, strukturális következményeit *Emmanuel* oly módon semlegesíti, hogy még a „metropoli-

tan" monopoltőke gyarmati beruházásainak enklávéjellegét is sajátos módon magyarázza. Az enklávé szerinte nem jelent mást, mint „egy olyan külföldi beruházást, amely *visszautasítja* az ország bővített újratermelési folyamatában való részvételt..., amely magát annak az ágazatnak az önfinanszírozására korlátozza, amelyben megvalósították és amely azután, mihelyt megvalósult, profitjának *egészét* repatriálja." Vagyis, ha pl. az Union Minière bányát létesít (Belga) Kongóban, mihelyt „megszűnik bővíteni az üzemet és osztalékot fizet pénzben, enklávévá válik"[163].

Ez a meghatározás tartalmaz ugyan egy fontos elemet: a helyi nemzetgazdaság bővített újratermelési folyamatából való kimaradás tényét (igaz, ezt egyfajta szubjektív elhatározásra, „visszautasításra" egyszerűsítve le), egészében véve azonban félrevezető, mert elmossa mind a külföldi és a nemzeti tőketulajdon közötti különbséget, mind pedig a profitok, illetve osztalékok felhasználásának módjai, elköltésének különböző piacokon és irányban keresletet támasztó hatásai közötti különbséget. Az idegen tőketulajdon attól ugyanis még nem válik nemzetivé, még nem integrálódik a nemzetgazdaság egészébe, hogy a helyszínen tovább működik s esetleg eredeti ágazatából más ágazatokba is bevonul. Másrészt egyáltalában nem közömbös egy beruházás nemzetgazdasági helyzetének megítélése szempontjából, hogy annak jövedelmét – még ha újraberuházás helyett egészében fogyasztásra költik is – a *helyi* gazdaság termékeinek és szolgáltatásainak vásárlására fordítják-e, ezáltal legalább közvetett keresleti indukciót, áttételes ágazati kapcsolatokat teremtve, avagy importcikkek vásárlására költik, vagy éppen a tőkeexportőr (tulajdonos) országba repatriálják (miként az a külföldi tőketulajdon esetében jellemző)![164]

Emmanuel úgy véli, hogy ugyanazoknak a példában szereplő belga részvénytőke-tulajdonosoknak az exportált tőkéje, amely Kongóban az ottani szűk belső piac miatt enklávévá vált, Kanadában, ahol a magasabb bérek folytán nagyobb a belső piac, pusztán működésének egyéb ágazatokra való kiterjesztése következtében „kanadaizálódott", miközben „a belga részvényesek papírdarabokat és hitelleveleket kapnak" csupán, és „ez kielégíti őket."[165] Milyen egyszerű is volna az idegen tőketulajdon nemzetivé tétele, mennyivel kevésbé kockázatos és terhes, mint – mondjuk – a kártalanítással egybekötött nacionalizálások! Csak növelni kellene a béreket, és a gazdaság egyéb ágazatait is át kellene engedni a külföldi tőkének, s máris megtörténne a tényleges nemzetivé tétel, miközben a külföldi tulajdonosok ezt észre sem vennék.

Ez lenne a fejlődő országok gazdasági függetlenségért vívott harcának a receptje?!

Emmanuel nemcsak az idegen tulajdonnak és ellenőrzésnek, valamint a centrumországokból exportált működőtőke monopoljellegének és monopolista pozícióinak jelentőségét tagadja, hanem elutasítja azt a marxisták és nem marxista haladó közgazdászok körében meglehetősen általános felfogást is, hogy az elmaradott országok termelőerőinek megfelelő fejlődését a gyarmati beruházások szerkezete, a rájuk erőszakolt egyoldalú specializáció akadályozta, „blokkolta" volna.[166]

Noha – *Samir Amin*nal és másokkal ellentétben – hangsúlyozza a periféria-gazdaságok által cserélt termékek specifikus jellegét, pontosabban a centrum és a periféria eltérő termelési ágakra való specializációját, sem a világpiaci helyzet, sem a belső gazdasági fejlődés szempontjából nem tulajdonít jelentőséget a specializációra kiválasztott ágazat természetének. Az alacsony bérszínvonalú országok – szerinte – hiába is törnének át azoknak a termékeknek a termelésére, amelyek exportjával ma a gazdag országok egyenlőtlen cserét élveznek, ez utóbbiak a korábbi specializációt feladva mindig képesek lesznek olyan újabb termékekre specializálódni, amelyekben az alacsony bérű országok versenyétől nem kell tartaniuk. Sőt, a termelési vertikum magasabb láncszemei felé való törekvés helyett akár még azokra a termelési ágazatokra is visszatérhetnek, amelyeket az alacsony bérű országok időközben feladtak. Egy magas bérű gazdag ország „bármit is csinál és bármit is ad el, mindenképpen realizálja az egyenlőtlen cseréből számára jutó előnyt, amely megfelel a ... bérek különbségének"[167].

Elismeri ugyan, hogy „nem minden ágazatnak azonos a képessége az állótőke és a magasan képzett munka jelenbeli és jövőbeli abszorbeálására", aminek persze jelentősége van az egyes ágazatok „dinamizmusának" értékelésében, mégis, végső soron aszerint ítéli meg a specializációra kiválasztott ágazat dinamikus vagy nem-dinamikus jellegét, hogy azok magas bérű gazdag, avagy alacsony bérszínvonalú szegény országhoz tartoznak-e.

Szerinte egy ország gazdagodása szempontjából önmagában véve semmi jelentősége sincs annak, hogy banántermelésre specializálódik-e a komparatív előnyöknek megfelelően, avagy gépek gyártására. „Ha a gépi szerszámok azért dinamikusak, mert az ipar és mezőgazdaság más ágainak gépesítését indukálják, akkor az olajosmagvak, gumi, petróleum nem kevésbé nélkülözhetetlen minden ipari csoport számára" – írja.

„A műszaki fejlődés abszorbeálásának kapacitása alapvetően ugyanaz a nyerstermék-termelésben is, mint más szektorokban." A gépesítés, amitől a munka termelékenységének növekedése függ, nem azonos az iparosítással, s ezért nem is teszi szükségessé „a saját iparosítást". „Nehéz belátni – fűzi hozzá –, hogy miért ne specializálódhatna egy ország a nyerstermék-termelő ágazatokra úgy, hogy importálja mindazt a gépi felszerelést, amire ezeknek az ágazatoknak a gépesítésére szüksége van, s a termelés így elért növekményéből fizeti azt." Továbbá, „*ha a csere egyenlő* [?!], miért ne lehetne egy olyan ország, amely csak rózsákat termel..., éppoly fejlett és boldog, mint bármely más ország"[168].

Emmanuel nem látja vagy nem akarja látni sem azt a különbséget, amely a nyerstermék-termelő ágazatok és a feldolgozóipar között az ágazati kapcsolatok extenzitása és intenzitása s ezáltal a belső munkamegosztás és piacbővülés szempontjából is megmutatkozik, sem azt a szerepet, amelyet egy valóságos nemzeti ipar mint a nemzetgazdaság technológiai bázisa s azon belül a technológiafejlesztő és -kutató kapacitásokat is magukban foglaló egyes iparágak mint a műszaki fejlődés és képzés „motorjai" betöltenek.[169] Nem tulajdonít jelentőséget a technológiai függésnek sem, s az ún. „transzformációs funkció"[170] zavarainak sem. Miután a világpiaci árképződés és cserefeltételek meghatározói közül minden egyéb tényezőt kiiktatott vagy másodrendűvé minősített (a termelésben és az értékesítés területén is meglevő tőketulajdon és ellenőrzés monopóliumait éppúgy, mint a technológiai monopóliumot és függést; a tőkék szerves összetételének különbözőségét éppúgy, mint a termelékenységet befolyásoló munkaerő-minőség, képzés és tudomány egyenlőtlen megoszlását stb.), könnyedén megállapítja: a meglevő munkamegosztás és specializáció is tökéletes lenne, „ha a csere egyenlő volna". Ha pedig mégsem tökéletes, akkor ez a bérek eltérései miatt van, amely „az elsődleges okot képezi"[171].

Olyan okoskodás ez, mint ha a beteg emberről, akinek általában rossz az étvágya, azt mondanánk: „milyen nagyszerűen érezné magát, ha nem volna beteg", majd következtetésként kijelentenénk: „azért beteg, mert rossz az étvágya".

Emmanuel azzal „bizonyít", hogy amíg *Marx* idejében a különböző országok között a bérkülönbségek még igen korlátozottak voltak, s e korlátokon belül „a létminimumnak megfelelő elaszticitás" fejeződött ki, addig ma a fejlett országok bérszínvonala az elmaradott országokétól eltérően már messze elszakadt a „demográfiai egyensúly"-nak megfelelő

színvonaltól, s így a bérek többé nem az „értéktörvény", hanem a „gazdaságon kívüli" tényezők hatása alatt a munkaerő értékét meghaladó „állandó szuperbérek"-ké váltak.[172] A bérek nemzetközi differenciálódásának a munka mint termelési tényező tekintetében tapasztalható „tökéletlen verseny" az oka, ami a távolságok és a politikai határok következménye. Annak, hogy a „szuperbérek" a fejlett országok csoportján belül mégsem nőhetnek minden korlát nélkül, szerinte ugyanaz az oka, amely egyben a szegény országok béremelkedését akadályozza, nevezetesen, hogy a fejlett országcsoporton belül – de csakis ott – piaci verseny van, minthogy azonos termékeket exportálnak. Tekintettel az export versenyképességének szempontjára, szerinte „ez az egyetlen eset, amikor a termelékenység határozza meg a béreket", amennyiben a csoporton *belül*, „azok között az országok között, amelyek azonos termékeket exportálnak, a bérek különbségei a tökéletes kereskedelmi szabadság és verseny, valamint a profitráta-kiegyenlítődés körülményei között megfelelnek a termelékenységben mutatkozó arányos különbségnek"[173]. Nem így azonban a két csoport viszonylatában, amelyek különböző termékeket exportálnak. Itt a munkaerő fizikai mobilitásának korlátozottsága és az exporttermékek piaci versenyének hiánya folytán a bérkülönbségek és a termelékenységszínvonalban mutatkozó különbségek tartósan elszakadnak egymástól.

Logikusan adódik a kérdés e fejtegetés ellenében, hogy akkor végül is *mi* különbözteti meg egymástól a két csoportot, mi határozza meg eltérő fejlődésüket: a specializáció eltérő volta avagy a bérek eltérő színvonala? Hiszen *Emmanuel* – mint láttuk – magát a specializáció különbözőségét, a termelés eltérő szerkezetét, az exporttermékek specifikus jellegét is a bérek eltérő alakulásából származtatja, hogy azután a két csoport közötti bérkülönbségek növekedésének jelenségét a két csoport közötti piaci verseny hiányából, az *exporttermelés eltérő specifikus jellegéből* magyarázza.[174]

A nyilvánvaló tautológián kívül a magyarázat egy ugyancsak szembetűnő gyengesége, hogy ily módon az egyenlőtlen csere jelensége a nemversenyző, specifikus termékek árucseréjére szorítkozik csupán.

Emmanuel a brazil kávétermelés és az amerikai teherautógyártás között a bérszínvonal különbségén kívül legfeljebb csak a tőke szerves összetételének természetes és objektív különbözőségét látja, amely viszont – szerinte – csak annyiban befolyásolja az árakat, amennyiben a profitok kiegyenlítődése végbemegy, ami viszont „elegendő feltétele annak, hogy a

bérszínvonalak befolyással legyenek az árakra"[175]. Így végső soron *egyetlen* tényezőre: a fejlett országok „munkásosztályának monopolhelyzetére", arra a „kvázi-járadékra", arra a bérkülönbségre vezeti vissza a nemzetközi csere tartós egyenlőtlenségét s a kizsákmányolást, amely „a munkaténvező immobilitásának, vagyis a nemzet szervezett munkássága által élvezett monopolhelyzetnek" a következménye. „A bérek az ok, és a kizsákmányolás a következmény" – írja. És hozzáfűzi: „...a kezdeményezőerőt tudatosan vagy öntudatlanul a munkásosztály birtokolja; az ő igényei válnak a világgazdasági antagonizmus mozgatóerejévé, és a nemzetközi munkásszolidaritás egy téves történelmi koncepciónak bizonyul"[176].

6. *Emmanuel felfogása a nemzetközi kizsákmányolásról, az osztályszolidaritásról és a fejlődő országok számára ajánlható gazdaságpolitikáról*

Emmanuel a Harmadik Világ kizsákmányolását illetően sem a tőkés kizsákmányolás alapvető formája: a profitszerzés nemzetközi megnyilvánulásának, a nemzetközi monopoltőke külföldi beruházásaiból szerzett profitok repatriálásának és helyszíni felhalmozásának, sem pedig az egyoldalú specializációból, a nemzetközi társaságok által diktált monopolárakból, az árarányoknak a termelőerők egyenlőtlen fejlődése és a tőkék összetétele által befolyásolt alakulásából, stb. származó veszteségeknek nem (vagy csak mint következményeknek) tulajdonít jelentőséget. Szerinte – még ha a gazdag és a szegény országok közötti életszínvonalkülönbséget nem is lehetne teljes egészében az egyenlőtlen cserével magyarázni – az utóbbiakból az előbbiekre irányuló értékátvitel „alapvető mechanizmusa az egyenlőtlen csere", amely „képessé teszi a fejlett országokat, hogy megkezdjék és rendszeresen új lökésekkel vigyék előbbre a *kizsákmányolás minden egyéb mechanizmusát* beindító egyenlőtlen fejlődést"[177]. Ily módon a nemzetközi kizsákmányolás minden formája az egyenlőtlen csere mechanizmusának származéka csupán.

S minthogy szerinte nemcsak az egyenlőtlen cseréhez vezető folyamat elindítója, hanem az egyenlőtlen csere egyetlen valóságos haszonélvezője is a fejlett országok munkásosztálya, a csere vesztese pedig a szegény országok valamennyi fogyasztója (beleértve a tőkéseket is), a nemzetközi kapitalizmus alapvető ellentmondása, valóságos konfliktusvonala esze-

rint a fejlett országok munkásosztálya és a szegény országok össztársadalma között húzódik. A fejlett országok tőkései legrosszabb esetben semleges[178] pozícióban vannak, sőt inkább számukra is veszteséget okoz vagy legalábbis mint vállalkozóknak az érdekeit sérti a csere egyenlőtlenségét kiváltó béralakulás. A béreknek a fejlett országokban bekövetkező emelkedése ugyanis – *Emmanuel* szerint – „nemcsak az alacsony bérű országokat teszi szegényebbé a cserearányokon keresztül, hanem magukat a kapitalistákat is a fejlett országokban... először és rövid távon azáltal, hogy az egyéni (nemzeti) értéket a társadalmi (nemzetközi) érték fölé emeli", amíg a béremelkedés nem válik általánossá valamennyi fejlett ország ugyanazon ágazatában, majd ha ez bekövetkezik is: „másodszor, hosszú távon... a nemzetközi profitráta csökkenése folytán"[179]. Noha a fejlett országok az egyenlőtlen cserében nyernek: értékben mért nemzeti jövedelmük növekedése és különösen a használati értékek tömegének gyarapodása folytán, a tőkések profitrátájának csökkenése miatt valójában a munkások teszik zsebre az egész hasznot: a nemzeti össznyereség és a tőkés veszteségek közötti különbözetet. Az egyenlőtlen csere mechanizmusában „a nemzetközi bérszínvonalkülönbséget" valójában a szegény országok „fogyasztója fizeti"[180]. És ha lehet egyáltalán „nemzetközi szolidaritásról" beszélni, akkor – *Emmanuel* szerint – legfeljebb a tőkések vonatkozásában, mert amíg a béremelkedés megfékezésében nemcsak a fejlett országok tőkései, hanem a szegény országok tőkései is érdekeltek, addig a bérek emelkedése a fejlett országokban csak az ottani munkásosztály érdeke, és súlyosan sérti a szegény országok munkásainak érdekeit.[181]

A szegény országok kizsákmányolásának *mértékét Emmanuel* a tényleges bérkülönbségek alapján véli meghatározhatónak. Vitába szállva *Bettelheim*mel, aki az elmaradott országokból származó import összértékének a fejlett országok bruttó hazai termékéhez viszonyított csekély aránya alapján is (!) az egyenlőtlen cserének a nemzetközi kizsákmányolásban játszott másodlagos szerepére következtet, ő az elmaradott országok áruszállításainak a – kétségtelenül – hamis értékelésére utal, vagyis arra, hogy az átvitt áruk volumenének a meglevő világpiaci árakon számított értéke eleve – ti. az egyenlőtlen csere következtében – leértékelt összeg, amelyet korrigálni kell. Ez a valóban indokolt korrekció azonban *Emmanuel* szerint oly módon történne, hogy „az egyenlőtlen cseréből származó nyereséget nem kivonással vagy osztással, hanem e számadatnak (az áruszállítások összértékének – *Sz. T.)* annyival való

megszorzásával kell megkapnunk, amennyivel a bérek az országok egyik csoportjában magasabbak, mint a másikban, figyelembe véve természetesen azt az arányt, amelyben a bérek hozzájárulnak az elmaradott országok termékei árához."[182]

Miközben szemére veti *Bettelheim*nek, hogy „egyszerű számítási hibát" követ el, amelyből arra lehet következtetni, hogy „minél inkább rosszabbodna a terms of trade, annál kisebb lenne a fejlett országok elért nyeresége", ő maga nem kevésbé súlyos „számítási" és logikai hibát vét, amikor a „különbséget a jelen érték és az egyenértékű érték között" annak a szorzószámnak az alapján méri, amely pl. a kávé és a gépkocsi jelenlegi cserearányát úgy módosítaná, hogy annak következtében az elmaradott ország kávéültetvényes munkásának bérszínvonala a fejlett ország autóipari munkásának bérével azonos szintre kerülne.[183]

Ily módon ugyanis teljesen eltűnne *minden* különbség, amely a munka társadalmi termelékenységi színvonala és intenzitása tekintetében az országok között létezik, sőt az egyes munkafajták kvalifikáltsága, összetettsége közötti lényeges eltérés is. Az összetett munka (többszörös) egyszerű munkákra, a tanult munka (többszörös) tanulatlan munkákra való visszavezetésétől eltekinteni, ezeket egyneműnek és azonos értékűnek venni nem más, mint a bonyolult munkafeladat elsajátítására és a képzésre, tanulásra fordított munka negligálása, és nemcsak e képzés költségeinek a munkaerő értékében való megjelenésétől való elvonatkoztatás, hanem a képzett munka társadalmilag nagyobb értéktermelő képességének és termelékenységének (fizikai output-kapacitásának), valamint tényleges társadalmi költségeinek (input-értékének) is a figyelmen kívül hagyása. A munka társadalmi termelékenységi színvonalában mutatkozó nemzetközi különbségektől eltekinteni pedig még akkor sem lenne indokolt, ha azok csupán az élő munka felszereltsége, a felhalmozott termelési eszközökkel való ellátottság eltérő színvonalából adódnának. Legalábbis abban a mértékben semmi esetre sem, amelyben e termelési eszközök az adott társadalom saját múltbeli (holt) munkájának a termékei. A munka nagyobb intenzitása pedig, amely többnyire nem független a technikai (és szervezési) színvonaltól, nemcsak a munkatermék nagyobb értékében kell hogy tükröződjék (legalábbis a munkaérték-elmélet szerint), hanem a munkás javadalmazásában is.

A tanulatlan munkát a képzett munkával, a kevésbé termelékenyt a termelékenyebbel és főleg a kevésbé intenzív munkát az intenzívebb munkával egyenlővé tenni nem jelentene mást, mint az „egyenértékűség"

jelszavával a legdurvább egyenlőtlenséget valósítani meg akár az egyéni, akár a nemzeti munkák között. De még az azonos minőségű munkaerő értékében társadalmi szinten mutatkozó s a társadalmi és történelmi körülmények miatt kialakult nemzetközi különbségektől sem lenne helyes teljesen elvonatkoztatni az „igazságos" nemzetközi bérarányok kutatása közben, legalábbis akkor és annyiban nem, ha és amennyiben a magasabb munkaerőérték társadalmi–történelmi elismertetése az adott ország saját munkásmozgalma áldozatos harcának (és nem a nemzetközi kizsákmányolásból szerzett extraprofitok morzsáiból való részesedésnek) az eredménye.

Mindezzel persze egyáltalában nem a meglevő nemzetközi bérszínvonal-különbségek „jogosságát", „igazságosságát" kívánjuk bizonyítani vagy különösen az imperialista országok munkásarisztokráciájának a kizsákmányolás nemzetközi forrásaiból (is) élvezett extrajövedelmét és privilegizált helyzetét leplezni! Távolról sem! Az a tény, hogy a szóban forgó országok munkásarisztokráciájának kialakulásában és fenntartásában a nemzetközi kizsákmányolás fontos szerepet játszott, ez *Lenin* óta közhely a marxisták számára. A nemzetközi kizsákmányolás komplex rendszerét és mechanizmusát azonban egyetlen formára: egy teoretikusan pontatlanul értelmezett és távolról sem egyértelműen meghatározott formára, az egyenlőtlen cserére redukálni igen súlyos hiba. Nem kevésbé súlyos hiba a fejlett országok *egész* munkásosztályára vonatkoztatni azt, ami annak csak egy részére érvényes, és főként a fejlett országok dolgozóinak magasabb bérszínvonalát (végül mégis) *teljes egészében* az egyenlőtlen cseréből, az elmaradott országok nemzetközi kizsákmányolásából származtatni.[184] Az előbbi a nemzetközi kizsákmányolás alapvető formáinak és okainak negligálása miatt nemcsak a centrum–periféria viszony természetének s egyenlőtlen fejlődésük törvényszerűségének megértését akadályozza, hanem félrevezető gazdaságpolitikai koncepciókat is sugall. Az utóbbi pedig, amely a nemzetközi csere tényleges volumenének[185] figyelmen kívül hagyása mellett a nemzeti munkák átlagos bonyolultsági foka, képzettségi színvonala, termelékenysége és intenzitása különbségeitől való elvonatkoztatást is jelenti, a monopoltőkés rendszer felszámolásában érdekelt társadalmi erők téves értékelését és politikai megosztását, a nemzetközi antiimperialista harc szövetségeseinek egymás ellen fordítását sugallja.

Emmanuel elméletében az a következtetés, hogy a fejlett országok munkásosztályának magasabb bérszínvonala egészében véve az egyen-

lőtlen nemzetközi csere eredménye, nemcsak tautológiát eredményez, amennyiben magát az egyenlőtlen cserét előzőleg a bérek emelkedése, „take-off"-ja következményének írta le, hanem a relatív értéktöbblettermelés módszerének tagadását is jelenti, és feloldhatatlan logikai ellentmondásokra is vezet.

Emmanuel eleve feltételezi, hogy az értéktöbbletráta (m/v), vagyis a kizsákmányolás foka a periféria-országokban magasabb, mint a fejlett centrumgazdaságokban. Az egyenlőtlen cserét – mint láttuk – úgy definiálta, mint amely a profitráták kiegyenlítődése és az intézményileg különböző értéktöbbletráták mellett kialakuló árarányokat jelenti. Az egyenlőtlen csere által történő kizsákmányolás mértékének megállapítása ily módon – ha az előbb említett tautológiát el akarjuk kerülni – az értéktöbbletráták összehasonlító mérését tételezi fel, mely feltételezés viszont – amint erre *Andersson* rámutat[186] – a nemzetközi értéknek mint elsődleges kategóriának az elismerését, az értéktöbbletrátáknak a kialakult termelési áraktól függetlenül való kiszámíthatóságát s a különböző nemzeti munkák egymásra való visszavezethetőségét foglalja magában. Vagyis *Emmanuel* azáltal, hogy – mint láttuk – a termelési árnak az értékkel való összefüggését tagadja, egyszersmind az értéktöbbletráta értelmezhetőségéről is lemond, s így az egyenlőtlen csere meghatározásába egy meghatározhatatlan elemet foglal bele.

Miért van mégis jelentősége számára annak a kérdésnek, hogy hol magasabb az értéktöbbletráta, a centrum gazdaságaiban vagy a periférián?

Hiszen koncepciója lényegéhez – a definíció ellenére – valójában csak a nemzeti bérszínvonalak különbségeinek (a „v"-k eltéréseinek, nem pedig az *m/v*-k különbözőségének) a megállapítása tartozik, és koncepciójából nem a Harmadik Világ munkásosztályának, hanem összes fogyasztójának a kizsákmányolása következik. Bizonyára csupán azért, hogy a nyilvánvaló ellentmondások ellenére is a marxi kizsákmányolási ráta fogalmát használva, mintegy a marxistákhoz szólva próbálja bebizonyítani és elfogadtatni a nemzetközi kizsákmányolás általa felvázolt elméletét.

A szóban forgó kérdésben (nevezetesen az értéktöbbletráták *eltéréseinek* kérdésében) – mely a nemzetközi kizsákmányolás okait, alapvető mechanizmusát és a kizsákmányoló–kizsákmányolt „személyét" s viszonyuk tartalmát illetően semmi esetre sem elsőrendű és lényegi kérdés – *Emmanuel* elméletének furcsa módon még azok a bírálói is így vagy úgy

állást foglaltak, akik egyébként nem fogadják el a nemzetközi kizsákmányolásnak az Észak és Dél munkásosztálya közötti kizsákmányolási viszonyként való értelmezését. Ehelyütt ugyan nézeteikre nem térünk ki részletesen, de megjegyezzük, hogy amíg pl. *S. Amin* is a periféria-országok értéktöbbletrátáját tartja magasabbnak, addig *Bettelheim* határozottan az ellenkezőjét: a kizsákmányolásnak a fejlett tőkésországokban magasabb színvonalát hangsúlyozza. Az előbbi az azonos vagy kevésbé eltérő termelékenységi színvonalhoz képest a béreknek a periféria hátrányára mutatkozó (nagyobb) eltérésére hivatkozik, amely az egyenlőtlen cserére vonatkozó saját koncepciójának alapját képezi, az utóbbi viszont *Marxot* is idézve[187] a fejlett országokban magasabb munkaintenzitásra és munkatermelékenységre, a munkásosztálynak a megtermelt nagyobb értéktömegen belüli kisebb relatív részesedésére, vagyis a relatív értéktöbblet-termelés magasabb színvonalára utal.

E kérdéssel kapcsolatban is – akár úgy fogalmazódik az meg, hogy hol magasabb az értéktöbbletráta, akár úgy, hogy milyen forrásokból származik a fejlett országok munkásosztályának kétségkívül jóval magasabb életszínvonala – természetesen felvetődik a különböző nemzeti munkák egymásra való visszavezethetőségének s a különböző nemzeti munkák termelékenysége összehasonlíthatóságának a problémája.

Emmanuel modellje, melyben a centrum és a periféria közötti munkamegosztás specifikus termékek cseréjét foglalja magában, s az árak az értéktől függetlenül képződnek, a különböző nemzeti munkák egymásra való visszavezetésének objektív lehetőségét kizárja. *Emmanuel* egyszerűen csak feltételezi, illetve deklarálja, hogy bármely ország (bármely) munkásának egy órai munkája ugyanannyit ér, mint egy másik ország (bármely) munkásáé. És hozzáfűzi, hogy „a munkaerő elemeire való visszavezetésének problémája pontosan ugyanaz a nemzeti, mint a nemzetközi összefüggésben, vagyis független a termelékenységtől." A munka termelékenységét különböző termelési ágak között amúgy sem lehet összehasonlítani, s ezért „a nemzeti »érték« és a nemzetközi »érték« különbségéről beszélni értelmetlenség"[188].

Arra a megoldásra pedig, amelyet egyes bírálói (így az általa említett *P. Boccara* vagy később *J. O. Andersson* is) javasolnak vagy alkalmaznak, nevezetesen, hogy a két országcsoport által egyaránt termelt termékek biztosíthatják a munkatermelékenység színvonalának összehasonlításához szükséges közbülső láncszemet, így válaszol; még ha a munka a centrum országaiban az ipari termékek vonatkozásában ter-

melékenyebb is, mint a periférián, az exportált mezőgazdasági és ásványi termékek esetében még akkor is jóval magasabb a munka termelékenysége a periférián, a természeti tényező folytán. Ezért szerinte a bérszínvonalnak a *komparatív termelékenység* alapján való meghatározása esetén éppenséggel a periféria magasabb bérszínvonala lenne indokolt és igazolható.[189]

Emmanuel tehát először is hajlik arra, hogy teljesen elvonatkoztasson a különböző nemzeti munkák termelékenységétől, minthogy annak szerinte nincs szerepe a munkaerő értékének meghatározásában, de, másodszor, ha már annak figyelembevételére hajlandó is, a periféria munkájának magasabb termelékenységi színvonalát tételezi fel. A termelékenység azonban nemcsak a munkaerő „abszolút" értékének alakulásában játszik szerepet (ti. az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség szempontjából), hanem a munkaerőérték „relatív" nagyságának, vagyis az új értéken belüli és az értéktöbblethez viszonyított arányának alakulásában és ezáltal – de nem utolsósorban – a két alapvető társadalmi osztály rendelkezésére kerülő terméktömeg mennyiségének és arányának változásaiban is. Fontos szerepet játszik mindezekben, még ha önmagában, a társadalmi erőktől, az osztályharc mechanizmusától függetlenül nincs és természetesen nem is lehet meghatározó szerepe.

A termelőerők fejlődésének és az osztályharcnak a dialektikus összefüggését *Emmanuel* bírálói közül különösen *Samir Amin* hangsúlyozza. (Annál furcsább, hogy a relatív, vagyis a termelékenységi színvonalakhoz viszonyított bérkülönbségek tételének alátámasztására olykor ő is – mint látni fogjuk – olyan túlzó és általános megállapításokat tesz, amelyek ellentétben állnak e dialektikus szemléletmóddal.)

Emmanuel a termelékenységnek az előbbi, a munkaerő értéke alakulásában játszott szerepét többek közt azért is tagadja, mert az adott üzem munkásainak helyi, „egyéni" termelékenységi színvonala valóban nem lehet meghatározó a munkabérek társadalmi színvonalának tekintetében. Ez persze magától értetődő. Csakhogy nem a helyi, egyéni termelékenységnek a szintje, hanem a munkaerő újratermeléséhez anyagi termékeket és egyéb javakat szolgáltató ágazatok *társadalmi* termelékenységi színvonala számít! E kettőt összekeverni súlyos tévedés, mert ami igaz az előbbire, tökéletesen hamis az utóbbira vonatkozóan.

A termelékenységnek a relatív értéktöbblet-termelésben játszott szerepét pedig nyilván azért vonja kétségbe *Emmanuel*, mert – mint láttuk –

felfogása szerint a profit a termelés időtényezőjének kisajátítása alapján támasztott „igény" eredménye, azaz maga is „független változó", s mint ilyen legfeljebb a „saját", de nem a másik tényező termelékenységéhez viszonyítható nagyság, vagy pedig az alapvető „független változónak", a munkabérek nagyságának származéka, az elosztás aktusában reziduumként meghatározott függvénye, és mint ilyen, eleve nem a termelés, hanem az elosztás kategóriája. *Emmanuel* a kizsákmányolás viszonyait egyébként is a forgalom, az elosztás szférájában próbálja megragadni, s így számára a szűkebb értelemben vett termelés viszonyai közömbösek lehetnek.

De nem kevésbé súlyos tévedés a különböző nemzeti munkák társadalmi (vagyis átlagos) termelékenységi színvonalát az exportszektor termelékenységi színvonalával azonosítani s a nemzetközi komparatív termelékenységszámítást ennek alapján végezni el.

Emmanuel a fejlett országok magasabb bérszínvonalát az ottani magasabb termelékenységgel (is) kapcsolatba hozó koncepciót következetesen azzal utasítja el, hogy az elmaradott országok nagyobb előnyére, magasabb termelékenységére hivatkozik az általuk *exportált* termékek termelésében a fejlett országok exportszektorához képest.[190] Ez nemcsak azt a problémát és ellentmondást foglalja magában – amire *S. Amin* is utal –, hogy a specifikus, egymásra visszavezethetetlen használati értéket jelentő termékek cseréjét és a munka immobilitását tételezve fel az összehasonlítás lehetetlenné válik, s legfeljebb a természeti erőforrások meglétére vagy hiányára lehet hivatkozni[191], hanem egyszersmind és óhatatlanul visszavezet az olyannyira bírált ricardói világképhez, az egymástól egyébként független és csak a komparatív előnyöket biztosító exportszektorok révén kapcsolatba kerülő nemzetgazdaságok „juxtaposition"-jához (egymás mellé helyezéséhez).

Ha ugyanis feltételezünk akár csak a termelés bizonyos szféráira vonatkozóan is valamely *nemzetközi* érték- (vagy termelési ár-) képződést, vagy ha *Samir Amin*nal együtt feltételeznénk, hogy eleve minden termék nemzetközi áru, vagyis eleve nemzetközi, pontosabban világértéket képviselve jön létre[192], akkor nyilvánvalóan a nemzeti munkák *társadalmi* átlag-termelékenységét vagy egyenesen az összes munkafajta „világtársadalmi" termelékenységét kell, illetve kellene számításba venni. Márpedig egy ilyen, vagyis a gazdaságok egészére kiterjedő összehasonlítás esetében az elmaradott országok elmaradottsága, alacsonyabb termelékenységi színvonala teljesen nyilvánvaló.

Következésképpen, ha a társadalmi termelékenység alakulásának, a ter-

melőerők fejlődésének van szerepe – azon a dialektikus viszonyon keresztül, amely a társadalmi osztályharccal összekapcsolja – a bérszínvonal alakulásában, és ha a relatív értéktöbblet termelésének, a „többletmunka" relatív növekedésének van szerepe a profitok tömegének és bérekhez viszonyított arányának alakulásában – amint ez a marxi politikai gazdaságtanból következik és *S. Amin* részéről is elfogadottnak tűnik[193] –, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a munkaerő értékének nagysága a fejlettebb országokban a jóval magasabb életszínvonal ellenére is alacsonyabb *lehet*, mint a kevésbé fejlettekben.

Ezzel természetesen még távolról sem kívánjuk kategórikusan kijelenteni – amint ezt *Bettelheim* teszi –, hogy az értéktöbbletráta szükségképpen *ténylegesen* is magasabb a fejlett országokban, vagyis hogy ezek munkásosztályát zsákmányolják ki intenzívebben. Ezt csak a konkrét viszonyokra és történelmi időszakokra kiterjedő és rendkívül bonyolult elemzés révén lehetne megállapítani (vagy cáfolni). És legalábbis feltételezhetjük *J. O. Anderssonnal* egyetértőleg, hogy „az empírikus vizsgálatok minden bizonnyal azt mutatnák, hogy egyes esetekben *Emmanuel*nak, más esetekben *Bettelheim*nek van igaza"[194]. *Bettelheim* általánosító és kategorikus kijelentése már csak azért is megalapozatlan, mert e kijelentését a munkaerő értékének meghatározásában mutatkozó *sajátos* körülmények elemzése, illetve figyelembevétele nélkül teszi.

Ez az ellenkező előjelű túlzás, *Bettelheim* megalapozatlan állítása azonban még semmivel sem teszi elfogadhatóbbá, kevésbé megalapozatlanná és kevésbé téves abszolútizálássá (sőt *S. Amin* esetében, aki elismeri a termelőerők fejlődésének és a relatív értéktöbblet-termelésnek a szerepét, kevésbé ellentmondásossá is) azt az *Emmanuel*ével egybecsengő megállapítást, hogy „a periférián az értéktöbbletráta kétségtelenül [?!] magasabb, mint az, amely a centrumra jellemző"[195]. Igaz, erre – *Emmanuel*lel ellentétben – *Amin* a munkaerő értékének a prekapitalista maradványokkal terhes perifériás kapitalizmus termelési módjára jellemző sajátos meghatározódása alapján következtet elsősorban. És ez helyes megközelítés, noha csak az értéktöbbletráta alakulásának egyik oldalára (a nevezőre) vonatkoztatható.

Nyilvánvaló, hogy az értéktöbbletráta alakulása szempontjából nemcsak a munkaerő értékének meghatározását befolyásoló sajátos, perifériás körülmények játszanak szerepet, hanem ugyanezeknek a körülményeknek a munkaerő minőségére és termelékenységére, valamint a periférián belül folyó társadalmi osztályharc feltételeire gyakorolt hatása is.

Mindezeknek az elemzése[196] a perifériás kapitalizmus „kettős" társadalmi-gazdasági szerkezetének, a belső integrálódást akadályozó domináns tőkés szektor és a neki alárendelt prekapitalista szektor viszonyának s e viszony sokirányú következményeinek átfogó vizsgálatát tételezi fel. Egy ilyen vizsgálat elvégzését azonban a *kizárólagossá* tett globális szemlélet, a gazdasági jelenségeknek és az osztályharcnak eleve és csak a világrendszer kategóriáiban való értelmezése s a gazdaság és társadalom „nemzeti", illetve helyi kereteinek negligálása aligha segíti. Így azután *Amin*nál is – miként más vonatkozásban *Emmanuel*nél is – logikai ellentmondást szül a valóságban egyaránt létező, releváns és egymással dialektikus viszonyban levő „nemzetinek" és „nemzetközinek", illetve „globálisnak" az utóbbira való erőszakolt redukálása. *Amin* egyfelől a munkaerő értékét a periférián befolyásoló viszonyoknak a sajátos jellegére mutat rá – helyesen –, másfelől viszont nemcsak elutasítja azt a *Bettelheim*nek tulajdonított s kétség kívül eltúlzott feltételezést[197], hogy a bérek az egyes társadalmakban teljesen autonóm módon határozódnak meg, hanem teszi ezt olyan kategórikusan és olyan érvek alapján, hogy ezáltal voltaképp a béreknek közvetlenül a világrendszer szintjén való meghatározódását sugallja.[198]

Mindezek mellett és részben következményeként, úgy látszik, az értéktöbbletráták feltételezett alakulásának nemzetközi összehasonlításakor *Emmanuel* is, de *Amin* és mások is, részben ugyan eltérő megfontolásoktól vezérelve és eltérő következtetésekhez jutva, gyakran az értéktöbbletrátákra vonatkoztatják azt, ami valójában a profitrátákra vonatkozik.

A centrum és a periféria közötti tőkeáramlás eltérő jellegétől, a kialakuló aszimmetrikus tulajdonviszonyoktól és a centrumtőke monopolista pozícióitól való elvonatkoztatás mellett (és a tőke *szerves összetételében* mutatkozó különbségeket is figyelmen kívül hagyva) a tőkemobilitás és a profitráta-kiegyenlítődés persze olyan tökéletes és általános jelenségnek tűnhet – miként *Emmanuel*nél –, hogy a világpiaci áraknak (vagy azok centrumául feltételezett nemzetközi termelési áraknak) az eltérései csupán vagy döntően az értéktöbbletráták és így a bérszínvonalak nemzetközi eltéréseinek tulajdoníthatók. És ugyanerre lehet következtetni a munkatermelékenység többé-kevésbé azonosnak feltételezett színvonala mellett tapasztalt nemzetközi bérkülönbségek alapján is, amint ezt *S. Amin* teszi.

Emmanuel egyenesen „paradoxnak" tartja, ha a profitráták nemzetközi kiegyenlítődésének feltételezése mellett valaki (mint pl. *Bettelheim* is)

feltételezi a fejlett országok magasabb értéktöbbletrátáját. Ez szerinte ugyanis azt jelentené, hogy az elmaradott országok zsákmányolnák ki a fejlettebbeket az utóbbiaktól elvont értéktöbbletnek a világpiaci árakon keresztül történő átszivattyúzása, transzferje révén.[199]

Valójában azonban a fejlett országokban feltételezhető magasabb értéktöbbletráta és a kiegyenlítődést megelőzően alacsonyabbnak feltételezhető profitráta mellett sem vezet a nemzetközi tőkemozgás következtében kialakuló átlagprofitráta a fejlett országokból az elmaradott országokba irányuló értéktöbblet-transzferhez. Sőt, éppenséggel nagyon is lehetséges az ellenkező irányú transzfer, vagyis az alacsonyabb értéktöbbletrátájú országoknak az (azt megelőzően is) magasabb értéktöbbletrátájú fejlett országok által történő kizsákmányolása az árviszonyokon keresztül! Ezt igen könnyű egy egyszerű modell számszerű példáival illusztrálni (amint azt már jónéhányan megtették[200]).

Ha például a fejlett országban – tegyük fel – 1000 egységnyi értékű tőke 800 : 200 arányban oszlik meg állandó (c) és változó (v) tőkére, vagyis 4 : 1 arányban, míg az elmaradott országban a – tegyük fel – 100 egységnyi tőke összetétele: 20 : 80, miközben az értéktöbbletráta (m/v) az előbbiben 100, az utóbbiban csak 62,5%-os, akkor az átlagprofitráta kialakulása, vagyis egyfajta „nemzetközi termelési ár" létrejötte után – egyéb körülményektől eltekintve – az előbbiben a profit összege 200-ról 227,27-re, az utóbbiban 50-ről 22,72-re változna, az előbbi termékének 1200 összérték helyett 1227,27 termelési áron, az utóbbi termékének pedig 150 helyett 122,72 termelési áron való árazása következtében. Vagyis a megtermelt értéktöbblet egy része épp az alacsonyabb értéktöbbletrátájú elmaradott országból transzferálódna a kizsákmányolás belsőleg is magasabb rátájával bíró (de jóval magasabb szerves összetételű tőkével rendelkező) fejlett országba.[201]

Az ilyen vagy hasonló modellek számszerű példái persze többnyire önkényesen választott s épp ezért manipulálható adatokat tartalmaznak. Bizonyító erejük legfeljebb csak a kimutatott összefüggés *lehetőségére* szorítkozik. És így van ez a fenti példával is. De mennyivel reálisabb mégis – a választott számszerű arányoktól függetlenül is – az a fenti példában is tükröződő feltételezés, amely a termelőerők magasabb fejlettségi színvonala és ezzel összefüggésben a (relatív) értéktöbblet-termelés magasabb foka, valamint a tőke magasabb szerves összetétele alapján a fejlett országok – még akár a magasabb értéktöbbletráta mellett is – alacsonyabb profitrátáját állítja a nemzetközi termelési ár kialakulásának

következményeit vizsgáló modellbe, mint a termelékenység azonos (vagy közel azonos) színvonala mellett kibontakozó bérkülönbségek feltételezése, vagyis „a minél elmaradottabb, annál több értéktöbbletet termelő ország" feltételezése. Ez utóbbi történelmileg és általában a kapitalizmusnak a termelőerők fejlődésével csökkenő értéktöbblet-termelő képességét sugallja.

Emmanuel – mint láttuk – mellékesnek tekinti, nem tartja az egyenlőtlen csere igazi formájának a tőke szerves összetételének különbségeiből fakadó s egyenlő értéktöbbletráták mellett az átlagprofitráta kialakulása következtében végbemenő értéktöbblet-elvonást. Az értéktöbbletráták ellenkező előjelű különbségeinek esetét pedig még feltételezésként sem fogadja el, azt egyszerűen kizárja a vizsgálat lehetséges esetei közül.

Végső soron tehát *Emmanuel* minden olyan körülménytől eltekint, amelyről el kellene ismernie, hogy az egyenlőtlen csere általa definiált formájának érvényesülését zavarja, korlátozza vagy éppen megakadályozza. Az egyenlőtlen csere mint a nemzetközi kizsákmányolás fő és másokat meghatározó formája szerinte az egyenlő, illetve nemzetközileg kiegyenlítődő profitráták mellett fennálló értéktöbbletráta-különbségekkel függ össze, s így az értéktöbbletrátának a periférián feltételezett magasabb színvonala feltétlenül bizonyítandó. A kicserélt „nemzeti" munkák egyenlőtlenségének mind attól a (*Marx* által is említett) esetétől, amely a termelékenységi színvonalak különbözőségével függ össze, mind pedig a tőkék eltérő szerves összetételével összefüggő esetétől eltekint.

A munka termelékenységi színvonalában mutatkozó nemzetközi különbségeknek azért nem tulajdonít jelentőséget (s ezzel az imperializmus, a nemzetközi monopoltőke és az egyenlőtlen szerkezetű nemzetközi munkamegosztás legfőbb következményeitől tekint el), mert egyrészt az összehasonlítást nem az egyes országokban kifejtett munka *társadalmi* (vagyis átlagos) termelékenységi színvonalára, hanem csupán az exportszektorban kifejtett munka termelékenységi szintjére érti. Ez utóbbira vonatkozóan az összehasonlítás (ha specifikus termékekről van szó) vagy elvégezhetetlen és értelmetlen, vagy (ha a kedvezőbb természeti tényezőket vesszük figyelembe) a periféria javára mutat előnyt.

Másrészt pedig azért tekint el a termelékenység hatásától, mert amennyiben ez utóbbinak szerepe is lenne a munkaerő értékének meghatározásában – ti. a munkások fogyasztási javait előállító ágazatok termelékenységi színvonala folytán –, ez a szerep szerinte akkor sem magyarázhatná a nemzetközi bérkülönbségeket, mivel a bérjavak részben vagy

többnyire importált, vagyis nemzetközi áruk.[202] Márpedig „nevetséges lenne" azt feltételezni – írja –, hogy például a (belga) kongói bányamunkás, ha történetesen az alacsonyabb termelékenységgel helyileg termelt (s így több munkaórát felemésztő) maniókán és édesburgonyán él, kevésbé lenne kizsákmányolt, mint a kinshasai gyári munkás, aki importált amerikai búzát vagy belgiumi burgonyát (vagyis kevesebb munkaórát tartalmazó termékeket) fogyaszt.[203]

A munkások tényleges fogyasztása és a kizsákmányolás rátája között persze nincs közvetlen összefüggés, de még a fogyasztásukba tartozó áruk értéke, vagyis az újratermelésükhöz szükséges társadalmi munkaráfordítás is csak az értéktöbbletráta egyik elemét érinti. Még kevésbé van közvetlen összefüggés az importált termékekben foglalt idegen nemzeti munkamennyiség és a helyi értéktöbbletráta között, avagy az exportágazat termelékenységi színvonala és a nemzeti bérszínvonal között.

Emmanuel, hogy a termelékenységre utaló ellenérvek ne zavarják, ezeket oly módon értelmezi, hogy a kizsákmányolási ráta, a bérek és a termelékenység színvonala közötti összefüggésből az áttételeket és az egyéb, ténylegesen meghatározó tényezőket kiiktatva egy leegyszerűsített és nyilvánvalóan téves koncepcióval kerüljön csak szembe, amelyet könnyű cáfolni. Így azután levonhatja a következtetést: „az, hogy ... a bérek, mind a reál-, mind a nominálbérek, magasabbak a fejlett országban, mint az elmaradottban, határozottan szétrombolja azt az érvet (?!) amely szerint a béreknek egyik és másik ország közötti különbsége a szóban forgó országok által *exportált és importált áruk között* mutatkozó átlagos termelékenységkülönbségeknek tulajdonítható".[204] De ugyan ki állította ezt?!

Miután tehát a termelékenység problémáját *Emmanuel* végleg kiiktatta az elemzésből, és egyszersmind eltekint[205] a bonyolult és az egyszerű, a képzett és a tanulatlan, vagyis a minőségileg különböző s ezért az általános emberi munka több vagy kevesebb absztrakt egységét megtestesítő munkák kvantitatíve eltérő értékképző képességétől is (s legfeljebb csak a munkaintenzitásban lehetséges különbségeket fogadja el az egyes munkák nemzetközi különbségeiként[206] – anélkül azonban, hogy azokat a termelőerők és a technika fejlődésével bármiféle kapcsolatba hozná), a nemzeti értéktöbbletráták magasabb vagy alacsonyabb színvonalát a munkások alacsonyabb vagy magasabb fogyasztási színvonala alapján véli meghatározhatónak.

Ha persze feltételezzük, hogy a különféle nemzeti munkák minden

egyes egysége egy óra alatt azonos tömegű használati érték és új érték termelésére képes, bármely országban fejtették is azt ki, és feltételezzük, hogy a tőkésekkel való osztozkodás egy, a többé-kevésbé azonos napi munkaidő által behatárolt azonos értékösszegen (illetve árutömegen) történik, vagyis a $v+m$ összege – nagyjából – azonos összeg, bármely ország munkájáról legyen is szó, akkor a nemzeti értéktöbbletráták eltérése nyilvánvalóan a bérek különbözőségéből fakad, illetve abban fejeződik ki. Mivel pedig – érvel tovább *Emmanuel* – a tőkék nemzetközi mobilitása folytán a különböző értéktöbbletráták nem realizálódhatnak mint különböző nemzeti profitráták, ezért a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése a magasabb értéktöbbletrátájú, „azaz" alacsonyabb bérszínvonalú országból értéktöbblet transzferjét eredményezi az alacsonyabb értéktöbbletrátával rendelkező, „azaz" magasabb bérszínvonalú országba. Az előbbinek az utóbbi által történő kizsákmányolása bérkülönbségekben fejeződik tehát ki (sőt – mint láttuk – a fejlett országokban maguktól „nekilendült" bérek indították el az értéktöbbletráták divergálódásának s ezáltal a nemzetközi kizsákmányolásnak a folyamatát).

És miként a „nemzeti" kizsákmányolási rátát is *Emmanuel* végső soron a munkások *fogyasztásának* mértékével hajlamos meghatározni (a fogyasztás emelkedése mellett fokozódó kizsákmányolás esetét, vagyis a relatív értéktöbblet-termelés folyamatát kizárva az elemzésből), úgy nemzetközileg is a kizsákmányolás mértékét végső soron a fejlett országokba kerülő és általuk *elfogyasztott javak* és szolgáltatások *többletében*, a fejlett országok tartósan passzív kereskedelmi mérlegében ragadja meg.[207] Eszerint a nemzetközi kizsákmányolás legkézenfekvőbb megnyilvánulása a kizsákmányolt országok *exporttöbblete*, aktív kereskedelmi mérlege lenne. (Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük itt meg, hogy *A. Gunder Frank*, aki egyébként a szocialista országokat az egyenlőtlen csere haszonélvezőiként vádolja, a fejlődő országokkal folytatott kereskedelmük tartós exporttöbbletét s a fejlődő országok kereskedelmi és fizetési mérlegének ezáltal is növekvő passzivitását hozza fel egyik bizonyítékául a kizsákmányolásnak.[208] *Emmanuel* értelmezése szerint ez inkább annak lehetne a „bizonyítéka", hogy a fejlődő országok „zsákmányolják ki" a szocialista országokat. Íme: mi mindent és mindennek egyszersmind az ellenkezőjét is lehetne bebizonyítani a kizsákmányolásnak a piaci viszonyokra leegyszerűsített értelmezése alapján!)

Minthogy a tartós exporttöbbletnek mint a kizsákmányolt ország

veszteségének és mint a kizsákmányolás bizonyítékának feltételezése enyhén szólva nehezen illeszthető bele a világgazdaság fejlődésének empirikus képébe s a fejlődő országok többségének a kereskedelmi mérleg deficitjével kapcsolatos problémakörébe, *Emmanuel* még egy utolsó tautológiára vállalkozik: A mérlegek egyensúlya esetén is a kicserélt áruk értékének „nominális azonossága" mögött szerinte eltérő reálértékek húzódnak, vagyis az egyenlőtlen cserét ugyan a ténylegesen átvitt javak többlete fejezi ki és bizonyítja, de maga ez a többlet (mely, mint kiderül, a kereskedelmi mérleg egyensúlya, sőt akár hiánya mellett is feltételezhető), csupán az egyenlőtlen csere feltételezésével értelmezhető és bizonyítható.[209]

A tőkeáramlásnak is csak mint az áruvásárlás céljait szolgáló vagy annak egyenértékét jelentő pénzeszközök mozgásának lehet – *Emmanuel* rendszerében – szerepe. Abban a normális esetben, amikor „az áruk és szolgáltatások cseréjében meglevő egyenlőtlenség", mely a nemzetek közötti kizsákmányolás egyetlen materiálisan lehetséges formája, „a javak és szolgáltatások tényleges egységárát érinti", voltaképp „egy olyan rejtett értékátvitellel állunk szemben, melynek ellenében semmiféle ellenszolgáltatás sem történik." Abban az esetben viszont, ha az egyenlőtlenség „a kicserélt mennyiségeket és az annak megfelelő érték összegét érinti", legfeljebb „egy nyilvánvaló tőketranszfer esete következik be az értékpapírok ellenében"[210]. Vagyis a kizsákmányolás mindenképpen *kereskedelmi* jellegű, melyben az idegen tőke tulajdonosi pozícióinak és közvetlenül szerzett profitjainak, e profitok repatriálásának és a tőketulajdon helyi gyarapodására fordításának semmilyen jelentősége sincs, sőt a tőkemozgás az árumozgás következményeként végső soron ugyancsak az elmaradott országokból a fejlett országok felé irányuló. A piac, a forgalom viszonyai a kizsákmányolás elsődleges és alapvető szféráját jelentik, míg a termelés viszonyai csupán származékosak, sőt technikai természetűek a nemzeten belül épp úgy, mint nemzetközileg, a termelés feletti tulajdon és ellenőrzés, valamint a munkamegosztás szerkezetét illetően.

Az a tény, hogy *Emmanuel* elmélete a kizsákmányolás lényegét, alapját, okait és mechanizmusát illetően épp úgy, mint az értéktörvény, az árképződés, a bérek és profitok társadalmi–gazdasági meghatározottsága vonatkozásában távol áll annak a marxi politikai gazdaságtannak a felfogásától, (sőt diametrikusan ellentétes azzal), amelynek *Emmanuel* a kategóriáit és terminológiáját alkalmazza, az amellett, hogy zavart

keltő, megtévesztő s marxisták számára esetleg bosszantó is, legfeljebb az elméletek, ideológiák harcában elfoglalt pozíciójának megítélése szempontjából bír jelentőséggel. Az a következtetése persze, hogy a nemzetközi kizsákmányolás haszonélvezője, sőt előidézője a fejlett országok munkásosztálya, már súlyosabban esik latba, amennyiben a nemzetközi munkásmozgalom ellen s az antiimperialista harc potenciális szövetségeseinek egymás ellen hangolására íródott, s a fejlődő országokon belül meglevő reakciós, kizsákmányoló, neokolonialista rétegek apologetikájára használható fel. De mert az antiimperialista erők tényleges egysége vagy megosztottsága, az osztályharc belső és nemzetközi alakulása amúgy sem az egység meglétének vagy hiányának deklarálásától, a harc frontjainak akadémiai kijelölésétől függ, ezért voltaképp még e szóban forgó következtetésének is inkább elméleti, mintsem gyakorlati vonatkozása van.

A gyakorlat befolyásolása, a gyakorlati hatás szempontjából ezért talán legsúlyosabb hibájának az a gazdaságpolitikai koncepció róható fel, amely – bár kétségkívül pozitív elemeket is tartalmaz – veszélyesen félrevezető az „elmaradottság" s a nemzetközi egyenlőtlenségek és kizsákmányolás felszámolására irányuló stratégiát illetően. Látszólagos „forradalmisága" s a forradalmi szellemre appellálása folytán a fejlődő országokban éppen a progresszív elemeket, a gyakorlatnak éppen azokat a haladó vezetőit tévesztheti meg, akiknek a leginkább lenne szükségük a periféria lumpenfejlődéséből, az elmaradottság újratermelődéséből kivezető gazdaságpolitikai koncepcióra.

Emmanuel ugyan utal a fejlődésnek a szocialista útjára is, amelyben a megtakarítás és felhalmozás helyettesíti a külföldi tőkét, a belső erőforrások pazarlás nélküli mobilizálása pedig biztosítja a termelés bővülését és ezáltal az életszínvonal fokozatos emelkedését is, miközben a külkereskedelem állami monopóliuma révén megakadályozható az értéktöbblet külföldre áramlása, s egyszersmind takarékos (főként a tőkejavak behozatalára redukált) importpolitika folytatható.[211] Hogy azonban e szocialista út miképpen nyílhat meg a fejlődő országok előtt, azt *Emmanuel* nemcsak elmulasztja felvázolni, hanem oly mértékben teszi azt ködössé és valószínűtlenné, hogy mint alternatíva csak odavetett szólamként hangzik. Hiszen a tőke és a munka antagonizmusát nemcsak nemzetközileg tüntette el, de általában is, a fejlődő országok belső viszonyaiban is. Ahol fogyasztók állnak fogyasztókkal szemben, miközben a tulajdon és az ellenőrzés társadalmi viszonyai, a tényleges osztályviszo-

nyok elmosódnak, ott a kívánatos és lehetséges politika számára az azt támogató vagy azzal szembeszegülő erők képe sem rajzolódhat ki, még kevésbé a célravezető lépések és eszközök sora.

Kétségtelenül pozitív és reális elem *Emmanuel* ajánlásai között az állam szerepének fokozására vonatkozó, konkrétan a külkereskedelem állami monopóliumát, a központi adó- és vámpolitikát s annak révén a felesleges importok korlátozását sürgető, a termelés és export diverzifikációját javasló, valamint általában a fejlődő országok egymás közti együttműködését, kereskedelmét szorgalmazó megjegyzés.[212] Ezek az ajánlások azonban gyakran ellentmondásokba torkollnak, vagy elvesznek, illetve beleolvadnak az autarchiát vagy egyéb naiv megoldásokat sugalló következtetések tengerébe.

„A választás – állapítja meg *Emmanuel* – csak az egyenlőtlen csere vagy az autarchia között lehetséges."[213] A fejlett országokkal folyó csere volumenének redukálása szerinte nemcsak az egyenlőtlen cseréből származó veszteséget csökkentené (amely „a külkereskedelem volumene és a nemzeti termék volumene közötti aránnyal megszorzott terms of trade eredménye"), hanem „a tradicionális exporttermékek árai vonatkozásában alku-pozíciójukat is erősítené a termelt és exportált mennyiségek csökkentése által"[214].

Milyen könnyűnek is látszik ily módon a nemzetközi kizsákmányolás felszámolása s a fejlődő országok világpiaci pozíciójának megerősítése! Csupán korlátozniuk kell a külkereskedelem volumenét, anélkül, hogy a külföldi monopoltőke helyi pozícióit és a termelés meglevő torz szerkezetét érintenék. És a szállított termékek volumenének csökkentése – függetlenül a termék jellegétől, a kereslet és kínálat szerkezetétől s egyéb körülményektől – eleve lehetővé tenné az árak feletti ellenőrzést...

Különösen célravezetőnek tartja *Emmanuel* a bérek emelését, mely az exportszektorban, ahol „a komparatív termelékenység különlegesen magas", valamint a belső fogyasztásra termelő és ugyanakkor külföldi áruk versenyétől mentes ágazatokban szerinte könnyen megvalósítható. Csupán a belső fogyasztásra termelő és egyszersmind a külföldi versenynek kitett ágazatokban ütközhet akadályokba, illetve problémákba a bérek emelése. Ezek esetében viszont a protekcionizmust ajánlja (ezt egyébként valóban indokoltan), mivel az, amennyiben a béremelések révén a belső piac bővülésével jár együtt, a külföldi tőke beáramlásához vezet, ami elindítja a fejlődés folyamatát.[215]

Amilyen pozitívnak, haladó, demokratikus követelésnek látszik első

pillanatra a béremelések szorgalmazása, annyira veszélyes illúziót is kelt a béremelés gazdasági megalapozottságának (termelékenység!) és társadalmi vonatkozásainak (a tőkésekkel szembeni osztályharc!) figyelmen kívül hagyása mellett és miatt, és annyira az ellenkező előjelet is nyeri a béremelés céljának: a külföldi tőke becsalogatásának megjelölése folytán. Ráadásul ez azt a nyilvánvalóan ellentmondásos feltételezést is magában rejti, hogy a szóban forgó tőke, a konkrét vállalkozásokba kezdő külföldi magántőke érdektelenséget mutatna, semleges lenne saját (egyéni) vállalkozásának (megnövekedett) bérköltségeit illetően, és saját termékeinek piaci orientációjától is függetlenül csupán az érdekelné, ami az össztőkét, pontosabban a helyi piacra termelő tőkések összességét: a helyi piac általános bővülése.

A béremelésre vonatkozó javaslat értelemszerűen, vagyis a kereskedelmi kizsákmányolás emmanueli elméletének összefüggéseiben elsősorban az exportszektor munkásainak bérére, az exportárakat meghatározó bérekre értelmezhető javaslat. De még ha azt a bérszínvonalra általában, vagyis valamennyi bérből élő jövedelmére értelmezzük is, akkor is teljességgel figyelmen kívül maradnak a nem bérből (és nem is tőketulajdonból) származó jövedelmek, a paraszti termelők és a „tradicionális gazdálkodók" jövedelmei, megélhetési forrásai, amelyek épp a szóban forgó országokban nemcsak a lakosság túlnyomó részének életszínvonalát befolyásolják, de rendszerint jóval alacsonyabbak is, mint a foglalkoztatásból származó bérek. Vajon mennyiben jelent megoldást az exportszektor bérszínvonalának emelése a nem bérből élő falusi dolgozók tömegei számára?!

A béreknek mint „független változónak" a „mesterséges" emelésére vonatkozó javaslatot *S. Amin* is „naivnak" minősíti, és elutasítja azt a „mítoszt", hogy ily módon „fejlődést" lehet biztosítani.[216] Természetesen *Emmanuel* is tudja, hogy nem lehetséges az elmaradott országokban egyik napról a másikra lényegesen felemelni a béreket. Ezért addig is az értéktöbblet külkereskedelem révén történő külföldre szivattyúzásának megakadályozására két másik megoldást ajánl: az export megadóztatását, mely az értéktöbblet azelőtt külföldre transzferált részét az állam kezébe juttatja, és a diverzifikációt, az importhelyettesítés útját.[217]

Az export megadóztatása kétségkívül fontos bevételi forrása lehet az állami költségvetésnek s ezen keresztül finanszírozási eszköze a struktúrát átalakító fejlesztési programoknak is. De az, hogy az exportadó terhét végül is ki viseli, áthárítható-e az a külföldi fogyasztóra, vagy az

exportszektorban működő külföldi tőke profitját csökkenti-e, avagy végül is a helyi termelőket sújtja-e a felvásárlási árakra nehezedő nyomása révén, és hogy következésképpen milyen hatása lesz az exportadónak a termelésre és a piacra stb. – csupa olyan kérdés, amelynek megválaszolása, sőt felvetése nélkül, vagy az adónak mint institucionális árképző (automatikusan áremelő) tényezőnek a leegyszerűsítő feltételezése alapján való „megválaszolásával" *Emmanuel* javaslata a gazdaságpolitikát a kalandor vállalkozások útjára viszi.

Az importhelyettesítéssel egybekötött diverzifikáció a gazdaság (és társadalom) belső integrálódásának s egyben az egyoldalú kereskedelmi függés lazításának fontos eszköze lehet. De csak egy olyan átfogó fejlesztési stratégia keretei között, amely a struktúraátalakítás tervszerű folyamatában az importhelyettesítést egyrészt nem teszi kizárólagossá, másrészt vertikálisan nem korlátozza, vagyis egy-egy kiválasztott dinamikus ágazatban a technológiagyártó és -fejlesztő láncszemekre is kiterjeszti, és amely a külföldi tőke egyéb (és fontos) lecsapolási lehetőségeit sem hagyja érintetlenül. Egyébként ugyanis – amint ezt az önromboló, végső soron a kereskedelmi és technológiai függést fokozó importhelyettesítés jónéhány példája mutatja – az importhelyettesítés gazdaságpolitikája a fejlődés szempontjából zsákutcába vezethet, amely legfeljebb egy szűk helyi elitréteg és a külföldi tőke számára biztosít előnyöket. Vagyis az a kérdés, hogy *milyen* importhelyettesítés, *kinek* az érdekében, a társadalom *mely* rétegei, osztályai számára (közvetlenül vagy közvetve) termelt termékek vonalán, milyen ágazati kapcsolatokat és társadalmi hatásokat kiváltó szerkezetben, stb., nem kerülhető meg, ha reális politikát és nemcsak üres szólamot kíván valaki megoldásként ajánlani.

Emmanuel javaslatában végül is az egyetlen olyan, a gyakorlati gazdaságpolitikában közvetlenül felhasználható (ténylegesen már régóta alkalmazott és másoktól, a tőkés közgazdaságtan és fejlődéskoncepció tipikus képviselői által ajánlott) recept, amelynek reálpolitikai tartalma van, a külföldi tőke becsalogatásának s az elégtelen belső felhalmozódást pótló külföldi finanszírozási források igénybevételének receptje.[218] *Emmanuel* nem tagadja, hogy ez a fejlődés *tőkés* útja. Csak éppen azt felejti el hozzátenni: a *perifériás* kapitalizmus fejlődésének, a „lumpenfejlődésnek" az útja ez, amely a strukturális elmaradottság és aszimmetrikus függőség újratermelését, nem pedig az egészséges fejlődést biztosítja.

Az emmanueli recept ily módon a diffúziós koncepció s a rostowi felfogás egy újabb változata csupán. S épp ezért nem meglepő, hogy a lát-

szólag forradalmi követelés ellenére[219] e recept szerzője rabja és szószólója marad a nemzetközi segélyezéssel kapcsolatos illúziónak is. Hiszen a nemzetközi kizsákmányolásnak pusztán a cserearányok alakulására való leegyszerűsítése és az árak alakulásának meg nem határozható institucionális erőkre, „független változóként" viselkedő bérszínvonalakra való visszavezetése alapján és az elmaradott országok bérszínvonal-emelése feltételeinek tisztázása nélkül, vagyis a tulajdon, ellenőrzés s a nemzetközi munkamegosztás strukturális kérdéseinek mellőzése mellett „a segélyeknek" mint „kompenzációs kötelezettségeknek" a követelése nem lehet más, mint pusztába kiáltó szó vagy téves irányba manipulált követelés.[220]

JEGYZETEK

[1] *A. Emmanuel:* Unequal Exchange. A Study of the Imperialism of Trade. NLB. London. Monthly Review Press 1972.

[2] Amint ezt *J. Saigal* állítja. (Reflexions sur la théorie de „l'échange inégal". Lásd *Samir Amin:* L'échange inégal et la loi de la valeur. La fin d'un débat. Éditions Anthropos – IDEP. Párizs 1973. 116. old.)

[3] Csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy sem maga *Emmanuel*, sem pedig a nyugati vagy harmadik világbeli marxisták zöme nemigen vesz tudomást a szocialista országokon belüli elméleti vitákról. (Ritka kivételt jelent e tekintetben *Jan Otto Andersson*, aki könyvében említést tesz a vitatott témával kapcsolatban a szocialista országokban megjelent publikációknak – legalábbis – egy részéről. (Lásd *J. O. Andersson:* Studies in the Theory of Unequal Exchange between Nations. ABO. 1976. 191. old.)

A nyelvi határok persze sok mindent megmagyaráznak, és az angol, francia vagy spanyol nyelvű publikációk még mindig csekély aránya és tematikai egyoldalúsága a felelősséget, legalább is részben, miránk hárítja. Azt azonban már semmi sem magyarázza, még kevésbé indokolhatja, ha a tájékozatlanság szolgál a kritika talajául, és valaminek a nem-ismeretét annak léte tagadására használják fel!

[4] Ez a megközelítés és szemléletmód olykor még az olyan, egyébként színvonalas és a világpiaci árképződés marxista elméletének kidolgozásához új gondolatokat adó munkákban is felbukkan, mint pl. a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan tankönyvének vonatkozó fejezete. Ennek szerzői ugyanis, tagadva a világpiaci árképződés vonzáspontjának (centrumának) létét, olyan, a határimportőr, illetve a határexportőr nemzetgazdaság belső árviszonyai, komparatív költségei által meghatározott taszítópontok közötti sávot

jelölnek meg az árképződés objektív szférájaként, amelyen belül voltaképp a „véletlen" dönt.

[5] Csupán mint idevágó példát említjük meg, hogy 1963-ban a szerző akadémiai kandidátusi értekezésének a külkereskedelmi kizsákmányolással és a nemzetközi csere egyenlőtlenségével, az immanens nem-egyenértékűséggel foglalkozó fejezetét többen is azért javasolták elhagyni (anélkül, hogy egyetlen érdemi kritikai kommentárt kapott volna), *mivel* (sic!) a világpiaci árak zöme amúgy is monopolár, és ezért – úgymond – felesleges az értéktörvény nemzetközi érvényesülésén teoretizálni. (A vonatkozó fejezet egyébként, mindezek ellenére, később – bár rövidítve – megjelent mind az 1964-es magyar nyelvű, mind pedig egy 1971-ben publikált angol nyelvű monográfiában.)

[6] A hágai Institute of Social Studies 25. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia záróülésén elhangzott egyik szekciójelentés pl. explicite is felvetette, vajon indokolt-e egyáltalán terms of trade-t számítani az egyes nemzetgazdaságok szempontjából, a hagyományos nemzetközi kereskedelem rohamos visszaszorulása és a multinacionális társaságokon belüli tranzakciókkal való felváltása fényében.

[7] Ezt a megszorítást azért kell tenni, mert az imperializmusnak egy olyan felfogása (még ha „marxista" színezetű vagy terminológiájú is), amely abban csupán politikai hatalmi struktúrát lát, aligha sugallja (különösen nem a gyarmati rendszer összeomlását követően) a kizsákmányolástól terhes nemzetközi termelési viszonyok vizsgálatát.

[8] Furcsa módon igen gyakori a marxi elmélet „elavultságát", sőt eredetileg is téves jellegét bizonygatók érvei között nemcsak a kapitalizmus fennmaradására, hanem a munkásosztály mai magasabb életszínvonalára, vagyis gazdasági harcának eredményeire és politikai szabadságjogaira, megnövekedett politikai befolyására, vagyis politikai harca eredményeire való hivatkozás is. Többnyire teljesen figyelmen kívül marad az érvelés során, hogy a kapitalizmus megszűnt egyedül létező rendszer lenni a világban, és hogy a marxizmus épp a munkásosztály gazdasági és politikai harcát szolgálja, vagyis annak a valóságnak a *megváltoztatását*, amelyet elemez. Olyan ez, mint amikor az orvos súlyos következményekre intő diagnózisát utólag az általa előírt kezelés eredményessége alapján vonnák kétségbe.

[9] *A. Emmanuel:* White–Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism. New Left Review, 1972. 73. sz. 36. old.

[10] Tudniillik *Lenin*nek a külföldön beruházott tőke kizsákmányoló tevékenységét mint az imperializmus fontos, a külkereskedelmi haszonnál jóval lényegesebb motivációját hangsúlyozó megállapítása ellenében *Marx–Engels* megjegyzéseire utalva Anglia világpiaci monopóliumát és gyarmataival folytatott kereskedelmét illetően. (Lásd *A. Emmanuel:* Unequal Exchange. A Study of the Imperialism of Trade. 199. old.)

[11] Az a tény, hogy a kényszerű dekolonizáció s a függetlenség kivívása a nemzeti felszabadító mozgalmaknak és a szocializmus erőivel való természetes szövetségüknek az eredménye, ami logikailag is következik a lenini imperializmus-elméletből, *Emmanuel*t cseppet sem zavarja abban, hogy a gyarmati rendszer összeomlását a marxizmus által meg nem magyarázott jelenségnek állítsa be. Ez ugyanis

szerinte egyszerűen (a lenini elméletben elhanyagolt) *fehér telepesek* versenytársként való fellépésének veszélyével magyarázandó. (Lásd később!)

[12] Amennyiben tudniillik kiiktatható az imperializmus (és általában a kapitalizmus) politikai-gazdaságtani elméletéből a *tulajdonviszonyok* problémája, annyiban a szocialista országokkal és általában a kommunista pártok ideológiájával szembenállók számára (szubjektíve) megszűnik az a fölöttébb zavaró tény, hogy a hatalomra került kommunista pártok országaiban felszámolták a tulajdon tőkés jellegét, és ezzel – bármilyen súlyos, régi vagy új problémákkal küszködjenek is, bármennyi örökölt tőkés maradvány vagy a tőkés világból érkező újabb és újabb hatás zavarja is, saját hibáikkal és gyengeségeikkel tetézve, előrehaladásukat a szocialista társadalom kibontakoztatásában – alapvető változás következett be társadalmi-gazdasági viszonyaikban, a munkásosztály helyzetében.

Nemritkán az a benyomásunk támad egyes „újbaloldali" szerzők munkáinak olvasásakor, hogy érvelésüket *teleologikus* elemek szövik át: azért tagadják vagy hanyagolják el a tulajdonviszonyok problematikáját, hogy ne kelljen tudomást venni a szocialista országok *minőségileg* eltérő gazdasági-társadalmi rendszeréről. (Az meg egyenesen paradoxonként hat, hogy gyakran annak a *Lukács György*nek az idézésével indítják el vagy támasztják alá érvelésüket, aki még a súlyos törvénysértésekkel párosult személyi kultusz idején és saját „intellektuális szám̈üzetésének" éveiben sem vonta – egyetlen percre sem – kétségbe a gazdasági-társadalmi alapok szocialista átalakulásának tényét és szinte mottóként hangsúlyozta, hogy „még a legrosszabb fajta szocializmus is jobb, mint a legjobb fajta kapitalizmus".)

[13] Erről a kérdésről lásd: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. II. rész, V. fej.

[14] *Immanuel Wallerstein* pl. így érvel az általa „Hobson–Lenin paradigmának" nevezett imperializmus-elmélet ellen (mindössze a prognózisban látva különbséget *Hobson* és *Lenin* felfogása között): „ha a gyarmatosítás a monopóliumok keletkezésének szükségszerű következménye, akkor hogyan magyarázható meg a »dekolonizáció« második világháború utáni jelensége? A »monopóliumok« ugyanis fennmaradnak, míg a kolonializmus, úgy látszik, eltűnt. Ezt persze logikailag konzisztenssé lehet úgy tenni, hogy e jelenséget az antiimperialista, antikolonialista erők győzelmének tulajdonítjuk. De ha ez a magyarázat, akkor nem tekinthetjük a »dekolonizáció« eredményét »neokolonializmusnak«. A »neokolonializmus« mint koncepció ugyanis azt sugallja, hogy a dekolonizációban hatalmas tőkés erők aktívan és pozitíven érdekeltek voltak, amint ez valóban így is volt." *I. Wallerstein:* Imperialism and Development. „Marshall Woods" Lecture at Brown University. 1977 február 24. Kézirat 6–7. old.

Az igazság kedvéért természetesen meg kell jegyezni, hogy amennyire célt tévesztenek *Wallerstein* kritikai kérdésfelvetései a lenini imperializmus-elmélet ellenében, annyira célba találnak viszont a kolonializmusra és neokolonializmusra vonatkozóan irodalmunkban nem ritkán fellelhető következetlen, ellentmondásos értelmezések ellenében. Éppen arra intenek – miként *Emmanuel* munkája és a kapcsolatos polémia is –, hogy bőven akad még feladatunk a marxista elmélet fejlesztésében nemcsak az előrehaladó folyamatok által felvetett újabb és újabb kérdések megválaszolását illetően, hanem egyes elhanyagolt elméleti problémák elemzése és a marxista szemléletmód következetes érvényesítése tekintetében is.

[15] Ez utóbbinak példája *Catherine Coquéry–Vidrovitch* munkája (De l'impérialisme ancien á l'impérialisme moderne: l'avatar colonial. Megjelent: Sociologie de l'impérialisme. Antropos, Párizs 1971. Magyarul lásd Régi és új imperializmus. Balszerencsés gyarmatosítás. Megjelent a „Fejlődéstanulmányok" c. kötetben. Szöveggyűjtemény 2. sz. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1978. Sokszorosítás 230. old.). A szerző éppenséggel a lenini elmélet védelmében veti el az imperializmus *Lenin* által megfogalmazott „ötödik" ismérvét, amelyet voltaképpen a gyarmati hódításoknak és a gyarmatok újraelosztásának jelenségével azonosít. Szerinte ezt az ismérvet *Lenin* a monopóliumok előtérbe kerülésének és a gyarmatszerző és -újraelosztó imperialista harcok fellobbanásának szinte véletlenszerű történelmi egybeesése hatására foglalta bele elméletébe, nem tudhatván, vagy nem láthatva előre, hogy „a gyarmatosítás szakasza fordulóponthoz érkezett, feleslegessé válva és végső soron ellentmondásba kerülve az imperializmus igazi lényegével". Az imperializmus lényegének a kolonializmussal ellentétes voltára utalás, még ha *Coquéry–Vidrovitch* a későbbi változások miatt mindinkább túlhaladottá vált kolonializmusra mint formára helyezi is – helyesen – a hangsúlyt, némileg emlékeztet *Schumpeter* felfogására, aki magát a kolonializmussal voltaképp azonosított „imperializmust" tekintette atavisztikusnak, múltból öröklöttnek és a valóságos kapitalizmus természetével ellentmondónak. (Lásd *J. A. Schumpeter:* The Sociology of Imperialism. Imperialism and Social Classes. Meridian, New York, 1951. 65 és 273. old.)

A kérdésre adott válaszok persze aszerint is különböznek, hogy ki mit ért „imperializmuson" és „kolonializmuson".

[16] *Wallerstein* szerint *Hobson* és *Lenin* félrevezettek bennünket: „Elválasztották egymástól mint két különböző jelenséget a kapitalizmust és az imperializmust, azt sugallván nekünk, hogy az imperializmust mint a tőkés fejlődés egy »szakaszát«, mint adott időpontokban adott államok *külpolitikáját* értelmezzük". (*I. Wallerstein:* Imperialism and Development. 7. old.)

Vajon lehetséges, hogy *Wallerstein*, e kiváló történész és a társadalomtudományi elméletekben jártas tudós ne tudna arról, mennyire harcolt *Lenin* az imperializmusnak kormánypolitikaként való értelmezése ellen?!

[17] *Wallerstein* elmélete alapján, amelyre a későbbiekben még részletesen visszatérünk, természetesen nem is mutatkozhat más lényegi különbség a kapitalizmus „imperializmusa" és a korábbi korok vagy társadalmak „imperializmusai" között, mint legfeljebb az, ami viszont – szerinte – a kapitalizmust születésének pillanatától kezdve megkülönbözteti a korábbi korok társadalmaitól. Sajátos értelmezést adva a termelési mód, valamint a világrendszer, világgazdaság és világbirodalom fogalmaknak, ő a korábbi „világrendszerek" ingatag és világbirodalmakba fejlődött „világgazdaságaival" szemben a tőkés világrendszert az egységes politikai rendszer nélküli, viszonylag stabil és állandó expanzióra törő olyan világgazdaságként fogja fel, amely, mint a kapitalizmus egyetlen lehetséges, kialakulásától kezdve meglevő és mindent átfogó mozgásformája (következésképp a kizárólagos elemzési egység), a maximális profit érdekében történő piacra termelés és piaci kereskedelem teljes kifejlődésével és (a redisztributív rendszerekkel és adminisztratív kereskedelemmel szemben kialakult) túlsúlyával jellemezhető. Ebben a megközelítésben azután eleve értelmetlen az imperializmusról mint a kapitalizmus fejlődési szakaszá-

ról beszélni, hiszen az mint „a tőkés világgazdaságban kezdettől fogva működő állandó lökőerő" inkább ciklikus, mintsem „szakasz"-jelenség, vagy „egyszerűen egy utalás az erősebb államoknak a gyengébb államokkal szembeni azon cselekvéseire, amelyek a kapitalizmus egyik alapvető ellentmondásából következnek, nevezetesen egy olyan gazdasági munkamegosztás létéből, amelynek határai messze szélesebbek, mint bármely államszerkezeté." (Az idézetet lásd: *I. Wallerstein:* Id. mű. 10. és 12. old.)

[18] Lásd *Lenin* Összes Művei 27. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 349–401. old.

[19] Ugyanott. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[20] Ugyanott. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[21] Ugyanott. 27. köt. 360. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[22] Például a második világháború után a fejlett tőkésországokon belül, de a centrum és a periféria viszonyában bekövetkezett változások értékelése is – a lenini megközelítési módnak megfelelően – a tőkés termelőerők fejlődése, társadalmiasodása és a tőkekoncentráció és -centralizáció újabb jelenségeinek, így a tudományos-technikai forradalom hatásainak és a multinacionális társaságok kialakulásának, a „transznacionalizálódás" jelenségének alapos vizsgálatát teszi szükségessé elsősorban.

[23] Amint ezt *Coquéry–Vidrovitch* hangsúlyozza. (Lásd Id. mű.)

[24] Lásd ugyanott.

[25] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism. 37. old. Ha a gyarmatosítók valóban olyan „könnyen" mondtak le gyarmataikról, amint azt *Emmanuel* állítja, vajon miért volt szükség fegyveres szabadságharcokra, évtizedes felszabadító küzdelmekre az országok egész sorában (és nemcsak ott, ahol a fehér telepesek jelentették az akadályt!) ahhoz, hogy a gyarmati rendszer végre összeomoljék?!

[26] Ugyanott, 38–40., 43., 48. old.

[27] A tőkekivitel imperializmusbeli szerepének hasonló megközelítésével a magyar közgazdasági irodalomban is találkozhatunk. (Lásd az erre vonatkozó polémiát „Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban" c kötetben.)

[28] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 51. old.

[29] Így például *Immanuel Wallerstein* is. Lásd Imperialism and Development. 7. old.

[30] *Emmanuel* idézett tanulmányában (White-Settler Colonialism... 53. old.) ezt az utóbbi adatot közli, míg „The multinational corporations and inequality of development" (International Social Science Journal. XXVIII. köt. 4. sz. 1976. UNESCO. Párizs, 759. old.) c. cikkében az előbbi adat szerepel.

[31] Lásd *A. Emmanuel:* The multinational corporations... 770–771. old.

[32] E kérdések tárgyalását lásd: „Az elmaradottság és fejlettség dialektikája..."

[33] Az áruexport és a tőkeexport időbeli sorrendiségre vagy alá- és fölérendeltségre nem leegyszerűsíthető összefüggését a már említett könyvünkben tárgyaljuk.

[34] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 28. jegyzet, 56. old. – Egy másik tanulmányában így pontosítja megállapítását: „a tőke exportja nem más, mint meg nem fizetett javak exportja, amelyet külföldi vagyontárgyak megszerzésével kompenzálnak." (*A. Emmanuel:* The multinational corporations and inequality of development. 756. old.)

[35] Lásd *J. Dellagrammatikas:* A monopolkapitalizmus és a „Harmadik Világ". Kossuth Könyvkiadó 1972. 15–37., 80–95., 169–180. old.

[36] *A. Emmanuel:* The multinational corporations... 756. old.

[37] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 56. old.

[38] Ugyanott, 51. old.

[39] Ugyanott.

[40] *Emmanuel* szerint „a belső piac rugalmasságának hiánya" volt az, amely a centrumgazdaságokban valaha, amikor a bérek csak a létminimumhoz közel mozogtak, visszatartotta a beruházásokat s a tőkefelesleg kivitelére ösztönzött. De amióta a belső piac kibővült, sőt „az egyenlőtlen csere mechanizmusa a centrum túlfizetett munkásai számára lehetővé teszi, hogy nagyobb előnyt élvezzenek a Harmadik Világ fogyasztóinak, mint saját országukban az őket fizető tőkéseknek a rovására", azóta „a profit tőkésítésének minden akadálya ledőlt". Hála a centrumországok szakszervezeteinek, a beruházások két feltétele: a piac bővítése a profitok csökkenése nélkül biztosítva lett, s így nincs többé indíték a tőke külföldi beruházásaira. (Lásd *A. Emmanuel:* The multinational corporations... 761. old.)

És ha ezek után a tőkés társaságok még továbbra is végeznek külföldön beruházásokat, akkor ez nyilván csak azért van így, mert még nem tanulták meg *Emmanuel*től, hogy a kapitalizmus zavartalan működése a fejlett országokban már biztosítva van, éspedig saját munkásosztályuk révén, amely egyébként is átvette tőlük a kizsákmányoló szerepét.

[41] Ugyanott, 761. old. – Ezt a konvencionális polgári közgazdaságtanból átvett *(Heckscher–Ohlin* tételéből következő) megállapítást furcsa módon a „marxista teoretikusok" véleményével egybehangzónak állítja be. Másutt, de ebben az összefüggésben *Leninre* hivatkozik, aki szerint a tőkeexport meggyorsítja a kapitalizmus fejlődését azokban az országokban, ahová a tőkét exportálják, míg a tőkeexportőr országokban bizonyos fokig a fejlődést akadályozó tendenciájú. (Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 29. lábjegyzet, illetve *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 344. old.)

Egy dolog azonban azt mondani, hogy az idegen tőke serkenti a *kapitalizmus* fejlődését és a tőke exportálása *bizonyos fokig* gátló hatást gyakorol az exportőr ország fejlődésére, és egészen más dolog ezt a fejlesztő, illetve fejlődésgátló hatást abszolutizálni és a nivellálódás tendenciájára következtetni. (Ez még pusztán matematikai szempontból sem logikus, hiszen a gyorsulási ütemek különbségének csökkenése még nem biztosítja az utolérést!) Csupán az imperializmus-elmélet ama vulgáris értelmezésének lehet ez a – nem kevésbé vulgáris – ellentétele, amely a tőke beáramlásában vagy akár a gyarmatosítás tényében is csupán és kizárólagosan negatív jelenséget lát, s az elmaradottság kérdését mint a fejlődés abszolút hiányát, mint abszolút stagnálást (sőt esetleg visszafejlődést) fogja fel. Egy ilyen vulgáris felfogást persze igen könnyű cáfolni (s nem véletlenül: a marxizmus klasszikusainak megállapításaival is!), annak azonban semmi köze az imperializmus, a tőkekivitel, az „elmaradottság" marxista elméletéhez, mely a jelenségek ellentmondásos természetének, pozitív és negatív következményeinek magától értetődő premisszája alapján a tőkekivitel által (is) serkentett vagy egyenesen az által átültetett kapitalizmus függő, kizsákmányolt, perifériás *jellegére*, torz *szerkezetére*, s magának a fejlődés irányának a *torzulására*, a centrum és a periféria

viszonylagos értelemben vett fejlettségének és elmaradottságának dialektikus kapcsolatára, a kettő közötti fejlettségbeli szakadéknak az abszolút fejlődés mellett is szélesedő tendenciájára helyezi a hangsúlyt.

Emmanuel utalása (lásd *A. Emmanuel:* The multinational corporations... 760. old.) a külföldi tőke befolyt mennyisége és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék alakulása között a nemzetközi összehasonlítások alapján vonható összefüggésre legfeljebb az említett vulgáris értelmezés ellenében jelenthet figyelmeztetést, de aligha fogadható el annak bizonyítékául, hogy – amint ő mondja – „vagy semmiféle kauzális összefüggés sincs a külföldi tőke és az elmaradottság között", vagy éppen ellenkező az összefüggés, ti. a külföldi tőke távolmaradása okozza az elmaradottságot. (A kauzalitásnak egyszerű lineáris összefüggésként való ilyen értelmezésére és a fejlődésnek az egy főre eső GNP-mutató alakulásával való azonosítására már felesleges is kritikai megjegyzést tenni.)

[42] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 56. old.

[43] Lásd *A. G. Frank:* Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology. Catalyst. Univ. of Buffalo, 1967. 3. sz.

[44] Lásd *A. Emmanuel:* White-Settler Colonialism... 56–57. old.

[45] Ezt a hibát – másokhoz hasonlóan – *Wallerstein* is elköveti, aki a tőke körforgását „mint a gazdasági tevékenységek láncolatát" fogja fel, ezáltal eleve kizárva vagy másodlagossá téve a tőkében megtestesülő társadalmi viszony (tulajdon) kérdését, s a nemzeti tulajdon problémáját „a cégek jogi szempontból bizonyos államokban való elhelyezkedésére" egyszerűsíti le. Így azután arra következtet, hogy „semmi okunk azt hinni, hogy az ilyen láncolatok 1870 után nagyobb valószínűséggel keresztezték az állami határokat, mint azt megelőzően." *(I. Wallerstein:* Imperialism and Development. 8. old.)

[46] Lásd *A. Emmanuel:* Unequal Exchange... 186. old.

[47] „Akár nemzeti, akár nemzetközi – írja – a tőke..., ugyanúgy viselkedik." *A. Emmanuel:* White-Settler colonialism... 57. old.

[48] Lásd *A. Emmanuel:* The multinational corporations... 764–767. old.

[49] Lásd ugyanott, 768. old.

[50] Ugyanott, 34. lábjegyzet, 772. old.

[51] Úgy tűnik, éppen erről megfeledkezve érti félre és bélyegzi általában „dogmatikusnak" *Oscar Braun* „sok marxista szerző kritikáját az egyenlőtlen csere elméletével szemben" és ítéli el a „dogmatikus marxista tábor heves reakcióit" (melyekre *Bettelheim* bíráló megjegyzéseit hozza fel egyetlen például, noha őt éppen nem tekinti dogmatikusnak). Lásd *O. Braun:* International Trade and Imperialism (Kézirat) III. old. és: On „Unequal exchange and the law of value" (Kézirat) 1. old.

Az egyenlőtlen csere *Emmanuel* féle értelmezése és magyarázata joggal vált ki ellenkezést és reakciókat, mivel elméletének belső logikája – amint ezt bizonyítani igyekszünk – az apologetikus polgári közgazdaságtanhoz vezet akarva-akaratlanul vissza, s annak az osztályszemléletnek a feladását jelenti (végső következtetésében egészen nyilvánvalóan), amely nélkül nemcsak marxizmus nem létezhet, de haladó társadalmi állásfoglalás sem.

Az persze aligha tagadható, hogy a marxisták között akadnak dogmatikusok is, s hogy az *emmanueli* elméletnek van egy pusztán a „dogmák" alapján való, a felvetett kérdések érdemi vizsgálata nélkül történő elutasítása vagy inkább figyelmen

kívül hagyása is. De eleve „dogmatikusnak" tekinteni, vagyis eleve egy degradáló címkével bélyegezni meg mindenkit, aki bírálja és elutasítja *Emmanuel* elméletét (mellyel egyébként *Braun* sem ért teljes mértékben egyet), nos ez olyan módszer az érdemi vita elhallgattatására, amelyet a legrosszabb dogmatikusok szoktak alkalmazni, amint ezt egy időben volt alkalmunk bőven tapasztalni.

[52] Lásd *Samir Amin* L'échange inégal et la loi de la valeur című munkáját, amelynek alcíme: La fin d'un débat. (Anthropos – IDEP. Párizs, 1973.)

[53] „Normális körülményeken" a klasszikus polgári közgazdaságtanban a mesterséges beavatkozások hiányát és a tökéletesen szabad áramlásokat: a munka és a tőke, valamint az áru és a pénz szabad mozgását kell érteni.

Jan Otto Andersson emlékeztet arra, hogy az egyenlőtlen cserének arra az esetére, amely a bérek (vagy profitok) nagyságát a „természetes" színvonalnál magasabbra emelő mesterséges beavatkozás, pl. törvényhozói szabályozás következménye, már *Adam Smith* is utalt a város és a falu közötti csere vonatkozásában. (Lásd *J. O. Andersson:* Studies in the theory of unequal exchange between nations. ABO. 9. sz. Helsinki 1976. 39. old.)

Megjegyzendő azonban, hogy *Smith* szóban forgó szövege, amellyel mutatis mutandis kétségtelen rokonságot mutat *Emmanuel* megközelítése, egy *(Ricardo* által is bírált) fölöttébb következetlen és ellentmondásos értékelmélettel, pontosabban annak egyik – az érték munka általi meghatározottságát tagadó – változatával függ össze. Mivel *Smith* képtelen volt az átlagprofitráta kialakulásának tendenciáját s a béremelkedések árarányokat módosító hatását, valamint a járadék keletkezésének tényét a munkaértékelmélet alapján magyarázni, az értéket: a „természetes árat" nemcsak munkával (mégpedig hol a termékben tárgyiasult, hol pedig az érte kapható munkamennyiséggel) határozta meg, hanem olykor mint a termelési tényezők költségeinek, a termelési tényezők tulajdonosai jövedelmének összegeként, e komponensek által meghatározott nagyságként is értelmezte. (Lásd *A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959.)

[54] Megjegyzendő, hogy *Ricardo* híres példája a komparatív előnyök érvényesüléséről Anglia és Portugália munkamegosztásában teljesen nyílt „egyenlőtlenséget" árul el a nemzeti munkák kicserélt mennyiségét illetően. Minthogy azonban a nemzetközi cserében – Ricardo szerint – a munkaértékelv nem érvényesíthető (s a termelési tényezők mozgása amúgy is akadályokba ütközik), *Ricardo* számára fel sem vetődik az „egyenértékűség" követelménye.

[55] „Természetes... – jegyzi meg helyesen *Emmanuel* –, hogy a szubjektív értékelméletek híve tökéletesen nyugodt lehet a cserearányok tekintetében. Az ... egyenlőtlen cserének nevezett jelenség aligha hozza zavarba azt, aki sohasem tételezte fel, hogy a cserének egyáltalában bármivel is egyenlőnek kellene lennie. Ha az egyenértékűség a piac ex post jelensége, akkor olyasmi, mint egyenértékűség vagy nem-egyenértékűség, önmagában véve nem is létezik." *(A. Emmanuel:* Unequal Exchange. 93. old.)

[56] Hacsak arra a konkrétan meg nem határozható és mindenképpen véletlenszerű egybeesést jelentő esetre vonatkozóan nem, amelyben épp a mesterséges, monopolisztikus áreltérítés biztosítaná a csere egyébként meglevő egyenlőtlenségének felszámolását, ami persze egymás hatását pontosan kiegyenlítő eltéréseket tételez fel.

Más kérdés persze, hogy ki *mit* tekint „természetes árnak" és ebből következően hol és milyen mértékben lát vagy tételez fel monopolisztikus elemet az árakban.

[57] „... az alacsony bérű ország a cserében nemcsak kevesebb értéket, hanem kevesebb használati értéket is kap, és az egyenlőtlenség *valamennyi terms-of-trade mutatóban kifejeződik*, a barter-mutatóban éppúgy, mint a faktorális mutatóban." *(A. Emmanuel:* Id. mű, 168. old. Kiemelés – *Sz. T.)*

[58] Theoretical Comments by *Charles Bettelheim.* (Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, Függelék I. 272. old.)

[59] Ugyanott, 317. és 285. old.

[60] *C. Bettelheim:* Échange international et développement régional. *Problèmes de planification.* 2. sz. 7. old.

[61] Ilyen indíték pl. a szovjet *Khvojnyik* professzor érvelése mögött az az egyébként érthető és helyes törekvés, hogy elutasítsa a Észak „globális felelősségére" vonatkozó burzsoá, illetve kispolgári propagandát, amely a fejlődő országok világgazdasági helyzetéért és belső viszonyaiért való történelmi felelősséget a gyarmatosítás, a gazdasági függőséget fenntartó nemzetközi monopoltőke és a helyi kizsákmányoló rétegek helyett a fejlettebb országok *népeire*, köztük a szocialista országok dolgozóira próbálja hárítani. *Khvojnyik* szerint hosszú távon a világpiaci árak a nemzetközi érték változásához igazodnak, s ezért önmagukban véve nem bizonyítják a nem egyenértékű cserét és nemzetközi kizsákmányolást. (Lásd *P. J. Khvojnyik:* Mirovaja targovlja i ekonomicseszki progresz razvivajuscsihszja sztran. Moszkva 1974.)

Egy másik ilyen indíték pl. a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtani Tanszékének docense, *Zelkó Lajos* érvelésében az a meggondolás, hogy a nemzetközi átlagráfordítások mint nemzetközi érték, illetve árcentrum feltételezése s a nemzetközi csere egyenlőségének e szerint történő megítélése alapján arra a következtetésre lehetne jutni, hogy „... a szocialista és kapitalista, de még csak szocialista országok közötti csere is általában szintén nem egyenértékű", miáltal „magunk alatt is vágnánk a fát". *Zelkó L.:* Nemzetközi érték, Nemzetközi árak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 63. old.) *Zelkó* érvelése itt nyilvánvalóan teleologikus jellegű, *Kkvojnyik* érvelése viszont – megítélésem szerint – azért téves, és annak alapján látszik azután ugyancsak teleologikus jellegűnek, mert a csere nem egyenértékű voltát minden további nélkül, vagyis általában kizsákmányolásként fogja fel.

(A nem egyenértékű cserének és a kizsákmányolásnak e másoknál is tapasztalható általános azonosítása a vita egyik kritikus pontját képezi, amire később még visszatérünk.)

[62] *Zelkó L.:* Id. mű. 59. old.

[63] Lásd *P. J. Khvojnyik:* Id. mű. 114. old., és *Zelkó L.:* Id. mű, 62., 65. és 195–196. old.

[64] Lásd *A. Szantalov:* Imperialisztyicseszkaja borba za isztocsnyiki Szirii. Moszkva 1954.

[65] Lásd *I. I. Djumilen:* Ekszploatatorszkij haraktyer vnyesnyej torgovlji pri kapitalizme. (Megjelent a *N. N. Ljubimov* „Mezsdunarodnije ekonomicseszkije otnosenyija III. c. kötetben, Moszkva 1963.)

[66] Lásd *Nagy Tamás:* Árak a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz.

[67] *Nagy Tamás* álláspontját a nemzetközi értékről folytatott vitában *Zelkó* így összegezi: „egy, a világpiaci (nemzetközi) forgalom tárgyát képező áru nemzetközi értékét az illető áru nemzetközi cseréjében részt vevő országok nemzeti munkaráfordításainak (nemzeti értékeinek) az átlaga (éspedig az áru nemzetközi piaci forgalmában való részvétel mennyiségével súlyozott átlaga) határozza meg, de úgy, hogy ennek a világpiaci átlagnak a *kialakításában* az egyes résztvevő országok egységnyi munkamennyisége több vagy kevesebb munkaként, nagyobb vagy kisebb értékként vesz részt (amely nagyobb vagy kisebb aranymennyiségben, dollárban, tehát pénzben fejeződik ki), attól függően, hogy a szóban forgó országban – a többiekhez képest – mekkora a különböző áruk összességét termelő munkák átlagos intenzitása és termelékenysége, más szóval mekkora »a« nemzeti munka intenzitása és termelékenysége." (Lásd *Zelkó L.:* Id. mű, 82. old.)

[68] Lásd *G. S. Roginszkij:* Monopolnaja pribil. Moszkva 1961., és *V. A. Sildkrut:* Problemi cen mizorovo kapitalisztyicseszkaja rinka. Moszkva 1963.

[69] Lásd *N. P. Smeljov:* Problemi ekonomicseszkovo roszta razvivajuscsihszja sztran. Moszkva 1970.

[70] Lásd *Y. Olszevics:* Mehanyzm cen mirovovo kapitalisztyicseszkovo rinka. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1969. 6. sz. 36. old.

[71] Talán érdemes megjegyezni, hogy *Jan Otto Andersson* a hivatkozott *Olszevics* fejtegetéseiben a sajátjához hasonló megközelítést lát, és az áru (nemzetközi) értékének (illetve az ebből levezethető nemzetközi termelési árnak) mint objektív kategóriának és mint az árképződést és jövedelemképződést egyaránt „megelőző" és meghatározó kategóriának az igenlését olvassa ki belőle, továbbá ebből következően az áruérték termelése és jövedelmekre oszlása nemzetközi feltételeinek tanulmányozására vonatkozó felhívást emeli ki. (Lásd *J. O. Andersson:* Id. mű, 176–179. old.)

[72] Ez kitűnik abból a kritikai áttekintésből is, amelyet *Jan Otto Andersson* nyújt könyvének függelékében a nem egyenértékű cseréről folytatott szovjet vitáról. (Id. mű, 167–179. old.)

[73] A csere – mutat rá *Bettelheim* – „a munkatermékek körforgásának egy *formája*," amely mindig is azt a látszatot kelti, hogy biztosítja az „egyenértékű" termékek cseréjét. Azok, akik a burzsoá ideológia rabjai, ezért „törhetik magukat – írja –, hogy felfedezzék az »alapjait« annak, hogy mi az »igazságos« és mi az »igazságtalan«, s bizonyítsák, hogy bizonyos sajátos viszony kielégíti-e vagy sérti-e az egyenértékűség, egyenlőség stb. ideológiai kritériumait". Így azután képtelenek „az áruviszonyok felszíni jelenségeihez tartozó formák illuzórikus területén túljutni. A csere igazságtalanságának kifogásolása magában foglalja az »igazságos csere«, az »igazságos ár« stb. illúzióját." (Theoretical Comments... 272–273. old.)

J. O. Andersson szerint *Emmanuel* egyik súlyos félreértésen alapuló hibája az, hogy azonosítja „a nem egyenértékű cserét az értéktörvény megsértésével", s „az értékelméletet nem magyarázó, hanem normatív elméletnek tekinti", miáltal „az egyenlőtlen csere egész kérdését a morális ítéletek világába sodorja". Holott – fűzi hozzá helyesen – „nincs semmiféle inherens igazságosság az értéktörvény érvényesülésében". *(J. O. Andersson:* Id. mű. 53–54. old.)

[74] Erre a kérdésre is visszatérünk még a későbbiekben.

[75] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 52–64. és 160–168. old.

[76] Ugyanott, 164. old.

[77] *Emmanuel* egyébként még a tőke szerves összetételének értelmezésében is revideálja *Marxot*. Olyan összevont tőkemutatót alkalmaz (az összes beruházott tőke: K, a megtérülési időkkel súlyozott állandó és változó tőke összevont mutatóját), amelyben „a múltban végzett munka és az új munka, az elfogyasztott állandó tőke és a változó, variábilis tőke közötti megkülönböztetés elveszíti jelentőségét", s így az értéktöbblet-termelés eredménye is elveszíti kapcsolatát tulajdonképpeni forrásával. (Ugyanott, 58. old.)

[78] Mint ismeretes, *Marx* a tőke szerves összetételén az állandó tőke (a termelési eszközökre fordított tőke) és a változó tőke (a munkaerő megvásárlására fordított tőke) olyan *érték*viszonyát, más szóval: az össztőke olyan „értékösszetételét" értette, amely tükrözi a tőke „technikai összetételét", vagyis a felhasznált termelési eszközök tömegének az azokat működésbe hozó eleven munka tömegéhez való viszonyát.

[79] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 174. old.

[80] „... azt mondhatjuk, hogy az egyenlőtlen csere az *alapvető* transzfermechanizmus, és mint ilyen, képessé teszi a fejlett országokat arra, hogy előidézzék és rendszeresen új lökéssekkel fokozzák a *fejlődés egyenlőtlenségét*, amely a kizsákmányolás összes többi mechanizmusát mozgásba hozza és teljesen megmagyarázza a gazdagság elosztásának módját." (Ugyanott, 265. old.)

[81] Ugyanott, 63–64. old.

[82] A világpiaci árképződésen keresztül történő rejtett érték(többlet)-transzfernek ezt a formáját ugyanis egyébként csak azok szokták negligálni a marxi értéktörvény alkalmazhatóságát valló közgazdászok közül, akik – történelmietlenül – még ma is eltekintenek a tőke nemzetközi áramlásától, a tőkekivitel világgazdasági tényétől.

[83] Lásd *Samir Amin:* L'échange inégal... 65., 70., 85. old.

[84] *Samir Amin* szerint „a világérték elsődlegessége alkotja a világrendszer egységére vonatkozó megállapítás lényegét, tartalmát s ennek az egységnek a feltételét". A tőkés világrendszer léte „az áruk nemzetközi, világ-jellegét jelenti", vagyis azt, hogy az árutermelés eleve vagy elsődlegesen világpiacra való termelés. A nemzetközi kereskedelem gazdaságtanából származó „nemzetközi" jelzőt *S. Amin* pontatlannak is tekinti s helyébe a „világ" jelzőt ajánlja. (Lásd ugyanott, 22. és 63. old.)

[85] *Andersson* az egyenlőtlen csere *Emmanuel*-féle definícióját így foglalja össze: „a világpiaci árat meghatározó módosult termelési ár és ama hipotetikus ár közötti különbség, amely akkor érvényesülne, ha a munka is nemzetközileg mobilis lenne". (Lásd *J. O. Andersson:* Id. mű, 68. old.)

[86] Lásd többek közt *Michio Morishima* és *George Catephores* cikkeit és e szerzőpáros, valamint a *Ronald L. Meek* között folyt vitát a „The Economic Journal" 1975. júniusi és 1976. júniusi számában.

[87] *Engels*nek arról a kijelentéséről van szó, amely szerint *Marx* módszere „nem egyéb, mint a történelmi folyamat absztrakt és elméletileg konzisztens formában való tükröződése", és hogy az absztraktból a konkrét és bonyolult felé való haladás logikai útja a történelmi folyamatot tükröző, azt megismétlő logikai folyamat. A vonatkozó idézetet és annak a marxi szövegekkel való egybevetését lásd: *M.*

Morishima és G. Catephores: The „historical transformation problem": a reply című cikkében. The Economic Journal, 1976. június, 348–352. old.

[88] *Ronald L. Meek* professzornak a történelmi és logikai transzformáció pontos egybeesését vitató említett szerzők cikkére adott válasza és arra a marxi megállapításra való hivatkozása, hogy „az áruk értéke úgy tekinthető, mint amely nemcsak elméletileg, hanem történelmileg is megelőzi a termelési árat", úgy látszik, csupán az olyan értelmezések ellen talál igazán célba, amelyek a marxi logikai elemzésnek és a történelmi folyamatnak a kapcsolatát is – indokolatlanul – tagadják. Egy dolog ugyanis a pontos megfelelést, vagyis egy abszolutizált és leegyszerűsített értelmezést kétségbe vonni, és más dolog a logikai folyamat menetének teljes függetlenségét feltételezni. (Lásd *R. L. Meek:* Is there an „historical transformation" problem? A comment. The Economic Journal, 1976. június. 342–347. old.)

[89] Ez nem kevésbé hangsúlyozandó a politikai gazdaságtan „nemzeti" és „nemzetközi" kategóriáinak értelmezése kapcsán is. Erre később még visszatérünk.

[90] *Emmanuel* a termelési ár és érték kapcsolatát hangsúlyozók ellenében egyebek mellett azzal is érvel, hogy e kapcsolat már csak azért sem lehet a konkrét és az absztrakt viszonya, mert a termelési ár sem valamiféle, a felszínen megfigyelhető jelenség, hanem egy absztrakt ár, egy „puszta fogalom" csupán, amely „nem a forgalom egyensúlyával, hanem a termelés egyensúlyával kapcsolatos." (Lásd *A. Emmanuel*, 388. old.)

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a termelési árat a marxisták közül senki sem kezeli felszíni jelenségnek, konkrét árnak, hanem „csupán" az absztrakció egy az érték esetétől eltérő módjának és fokozatának. Másrészt viszont a termelési árnak (vagy akár az értéknek) a „termelés egyensúlyával" való kapcsolata egy olyan eklektikus ihletésű utalás *Emmanuel* részéről, amely a specifikálatlan egyensúlykoncepció beiktatásával a marxi értelmezés meghamisítására alkalmas.

[91] Lásd *C. Bettelheim:* Theoretical Comments. Függelék. I. 277. old.

[92] *Emmanuel* utal azokra a sikertelen kísérletekre, amelyek az újratermelési sémáknak az értékek és árak, valamint az értéktöbbletek és profitok összegének egyenlősége és az értéktöbbletráta változatlanul hagyása mellett termelési árakon való átszámítására irányultak. Amíg például *L. Bortkiewicz* az input és output transzformációját a sémák egyensúlyban tartása és a profitösszegnek az értéktöbblet összegével való egyenlősége mellett végső soron az érték munka általi meghatározódásának feladásával és az értéktöbbletrátának pusztán a transzformáció miatti módosításával „oldotta meg", addig *L. Boudin* az értéktöbbletráta változatlanul hagyása érdekében az alapvető equivalenciákról mondott le. *Natalie Moszkovszka* pedig *Tugan-Baranovszkijhoz* hasonlóan a munkát elszámolási és nem értékmeghatározó egységként kezelte, vagyis voltaképp a munka általi meghatározásról mondott le, s az értékek és termelési árak összege közötti (formális) egyenlőséget az értéktöbbletráta meghatározottságának rovására biztosította a transzformált sémákban.

Ronald Meek az összes értékek és termelési árak equivalenciájának feltételét, vagyis a termelési árak értékekre való visszavezetésének matematikai kifejeződését adta fel, hogy ugyanakkor fenntartsa az értéktöbbletek és profitok összege közötti egyenlőséget, vagyis a kizsákmányolás eredetére utaló momentumot. Lásd: *Ladislaus von Bortkiewicz:* Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des Kapitals. Jahrbücher für Nationalökono-

mie und Statistik. 1907. 34. köt. 3., 17. *Louis B. Boudin:* Matematische Formeln gegen Karl Marx. Neue Zeit, 1906–1907. 25. évf. 1., *M. J. Tugan–Baranovsky:* Soziale Theorie der Verteilung. Berlin 1913. – *Natalie Moszkovszka:* Das Marxsche System. Berlin 1929. és *Ronald Meek* cikke, *The Economic Journal*, 1956. márciusi szám. (Hivatkozások: *A. Emmanue :* Id. mű. Függelék V. 392–398. old.)

[93] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 398. old.

[94] Lásd *Samir Amin:* Id. mű, 32. old.

[95] Ugyanott, 92. old.

[96] *Napoleoni* szerint „az érték és a termelési ár az elosztás két (különböző – *Sz. T.)* helyzetének és a csere két (különböző) rendszerének felel meg, amelyeket nem lehet úgy tekinteni, mint ha az egyik a másiknak a transzformációja lenne, mivel a strukturális hipotézisek megváltoztak." *Braun* pedig azt írja, hogy a marxista értékelmélet nem követeli meg az árak összege és az értékek összege közötti egyenlőséget, mert amíg az érték és az értéktöbblet a termelési folyamat elemzéséből, addig az árak és a profit az egész újratermelési folyamat elemzéséből vezethető le." (Lásd *Cladio Napoléoni:* Lezioni sul capitolo sesto inedito di Marx. Torino 1972. Lezioni 15–16–17. és *Oscar Braun:* Comercio internacional e imperialismo. Siglo XXI. Buenos Aires 1973. 89. old. – Franciára lefordítva idézi *Samir Amin:* Id. mű, 73–74. old.)

[97] Ugyanott.

[98] „...tőkés termelési viszonyok között – írja *Emmanuel* – az ember annyit keres, amennyit költ... s az árak a bérektől függenek." *(A. Emmanuel:* Id. mű, 172. old.) Ezzel ugyan a tőkés rendszer természetellenességét és logikátlanságát véli igazolni, amitől azonban még nem válik helyessé a megállapítás.

[99] *A. Emanuel:* Id. mű, 400. old.

[100] „Az értéktörvény – írja – egyszerűen a társadalom erőforrásainak a gazdasági tevékenység különböző ágazatai között a termékek közötti egyenértékűség közbenjárásával (közvetítő szerepe segítségével) való elosztását jelenti egy olyan társadalomban, amelyet független termelők alkotnak." *(A. Emmanuel:* Id. mű, 411. old.)

[101] Lásd ugyanott, 412 old. és 413. old., valamint 399–400. old.

[102] Ugyanott, 400., 401., 415. old.

[103] Ugyanott, 400. old.

[104] „Ez Ricardo alapelve – írja *Oscar Braun:* a profitok magasak, ha a bérek alacsonyak és megfordítva." *(O. Braun:* International Trade and Imperialism. Kézirat. Soksz. 79. old.) Sajnos azonban elmulasztja hozzáfűzni *Ricardo* ellenében és *Marx*nak megfelelően, hogy a profitok akkor is nőhetnek, ha a bérek emelkednek. Márpedig éppen ez a reális és történelmileg igaz feltételezés – legalábbis egy olyan elemzés számára, amely a társadalmi újratermelés és tőkés felhalmozás *folyamatát*, a társadalmi össztermék növekedésének és változó elosztásának dinamizmusát, nem pedig egy pillanatnyi helyzet statikus viszonyait. az „adott" készletek elosztását kutatja.

[105] *Emmanuel* az érték olyan felfogását tulajdonítja *Marx*nak, amely szerint az „két egymással fordítottan arányos változó összege". *(A. Emmanuel:* Id. mű, 21. old.)

[106] *Emmanuel* egyébként explicite is teljesen önkényes értelmezést ad a marxista elméletnek. Szerinte ez utóbbi „a tényezők *mennyisége* közötti arányt"(?!) nevezi

„munkaértéknek", és „e tényezők javadalmazása közötti arányt" (?!) „termelési árnak". (Id. mű, ugyanott, 388. old.) Ehhez már kommentárt sem kell fűzni.

[107] *Emmanuel* szerint ugyanis: „ha a bérek nem »adottak«, ha nem alkotnak *független változót*, akkor az érték objektív alapon való meghatározásának problémája megoldhatatlan." (?!) (Id. mű, ugyanott, 403. old.)

[108] *Andersson* éppen azt tekinti *Emmanuel* másik súlyos félreértésen alapuló hibájának (ti. a nem egyenértékű cserének az értéktörvény megsértéseként való felfogása mellett), hogy azonosítja „az értéktörvényt a tökéletes versennyel". (Lásd *J. O. Andersson:* Id. mű, 53. old.)

[109] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 417–418. old.

[110] Lásd *Samir Amin:* Id. mű, 14–15. és 25–26. old. (Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a „független változó" kifejezést maga *Marx* is használta.)

Egyébként az, amit *Samir Amin* az ok–okozati viszony mechanikus, egyoldalú értelmezésével és a gazdasági rendszereknek az interdependencia szálaival összekapcsolt, gazdasági függvényekben kifejezett „változók", illetve „részek" összegeként való felfogásával szemben az összefüggések dialektikus természetéről és a részeket meghatározó termelési mód mint egész jellegéről mond, tökéletesen helytálló. Úgy látszik azonban, hogy egyrészt az ok–okozat dialektikus viszonyának, az okozat aktív visszahatásának tényét olykor hajlamos annyira abszolutizálni, hogy végső soron eltünteti, illetve az általa jogosan bírált interdependencia viszonyára redukálja magát az objektív kauzalitást is, másrészt a részek és az egész viszonyát – fordított előjellel ugyan, de – maga is egyoldalúan, a részek mint okozat kizárólagosan passzív, determinált szerepének hangsúlyozásával, vagyis nem dialektikusan értelmezi. A lineáris kauzalitás jogos tagadása és a részek egésszel való dialektikus viszonyának helyes hangsúlyozása ily módon a dialektikus okság tagadásába s az egésznek a részekkel való dialektikus viszonyának tagadásába csaphat át.

[111] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 407. és 335. old.

[112] Ugyanott, 108. old.

[113] Lásd ugyanott, 64–65. old.

[114] Lásd ugyanott, 25. old.

[115] Lásd ugyanott, 120., 122., 127–128. old. (A kérdés feltehetően tudatos pontatlansága abban áll, hogy a kérdés első felében nemcsak a meghatározásra, hanem a „közvetlen" meghatározásra kérdez rá, amelyre persze a válasz sem lehet azonos, míg a kérdés másik felében a meghatározás helyett a „befolyásolásra" kérdez csupán.)

[116] Ugyanott, 335. és 418–419. old.

[117] Lásd ugyanott, 118. old.

[118] Tudniillik amilyen mértékben a termelékenység növelése a munkás egyéni teljesítményétől függ, és amilyen mértékben ez utóbbi fokozására az ösztönzés bérformája egyáltalában szükséges (az olyan egyéb, tőkés gazdaságokra jellemző ösztönzők mellett, mint amilyen a munkanélküliség réme).

[119] *A. Emmanuel*: Id. mű, 16. old.

[120] „Egy tényező a termékben való elsődleges részesedésre vonatkozóan létesített igény." (Ugyanott, 32. old.)

[121] Ugyanott, 329–330. old.

[122] Ugyanott, 324., 327., és 328–329. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[123] Ezt az „eredményt" a kapitalizmus örökkévalóságában hivő legelfogultabb polgári közgazdászok is megirigyelhetnék! Hiszen az még nekik sem sikerült – a termelés minden társadalomban nélkülözhetetlen eszközeinek a tőkével való minden azonosítása és ezáltal a tőkének mint ezekre az eszközökre vonatkozó, másokat kizáró és mások kizsákmányolását biztosító tőkés tulajdonnak, vagyis mint társadalmi viszonynak az elleplezése ellenére sem –, hogy a tőkést és igényét olyan jelenségként ábrázolják, mint amely történelmileg megelőzte a termelési eszközök tőkés tulajdonát.

[124] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 327., 329. old.

[125] Ugyanott, 28. old.

[126] Egyfelől azt írja *Emmanuel:* „A bérek és a profitok valóban a független változók, és az árak a függő változók a rendszerben." Másfelől viszont megállapítja, hogy „még ha visszautasítjuk is a megfizetett és meg nem fizetett munka" gondolatát, igaz marad az az állitás, hogy „a termelt javak mennyisége adott lévén, e többlet (amit Marx értéktöbbletnek hív) fordítottan arányos a bérek rátájával".

Sőt, másutt hozzáteszi: „a relatív árak a termelők jövedelmétől, vagyis a munkatényező előre meghatározott »jövedelmétől« függ, mivel a tőketényező jövedelme csupán egy maradék, és bármekkora is legyen az egyéb tényezők jövedelme, az csupán a maradék újraelosztásából ered". (Id. mű, 28., 34. és 368. old.)

[127] „...a közvetett adók – írja – megfelelnek a tényezőre adott definíciók feltételeinek, minthogy tagadhatatlanul a társadalom gazdasági termékében való elsődleges [?!] részesedésre vonatkozóan létesített igényt jelentenek." (Ugyanott, 228. old.) Vagyis az állam származékos jövedelme, az adminisztratív beavatkozás és újraelosztás eredményeként létrejövő adó éppen olyan tényezővé válik *Emmanuel* rendszerében, mint a valóban elsődleges jövedelmekre vonatkozó igények.

[128] „... az abszolút járadék – írja – egyedül a földtulajdon monopóliumától függ... és nem az árakból fakad, hanem ellenkezőleg, módosítja azokat..." „A tőkének mint az ár második tényezőjének a létéből, mely az értékeket termelési árakká transzformálja, továbbá a földtulajdon monopóliumának létéből az következik, hogy az értéknek ... nincs semmilyen közvetlen meghatározó hatása az árakra ... Az abszolút járadék ... tagadhatatlanul egy tényezője az áraknak." (Ugyanott, 216–217. és 222. old.)

[129] „... minden monopólium, akár mezőgazdasági, akár ipari, dupla járadékot eredményez, egy abszolút és egy relatív járadékot ... Egy monopólium nem kényszerül arra, hogy az árait az ágazat legkevésbé termelékeny vállalatának termelési ára vagy értéke szerint szabályozza." (Ugyanott 222. old.) Vagyis bármely monopólium önálló árképző tényező, az általa „igényelt" járadék nagyságával az árat meghatározó tényező, mégpedig függetlenül az ágazat termékeinek termelési árától vagy értékétől.

[130] „... az értéktöbbletráta – írja –, a változó tőke és a teljes beruházott tőke közötti aránnyal (a szerves összetétellel) együtt, vagyis ez a két gazdaságon kívüli adottság, melyek közül az egyik társadalmi és intézményi, a másik technikai, kormányozzák a profit rátáját és ezáltal az áruk egyensúlyi árait (termelési árait)." (Ugyanott, 404. old.)

[131] Ugyanott, 333. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[132] Ugyanott, 202. old.

[133] „Modellemben a bérek a független változó" – írja. „Ami az árat meghatározza, az nem a munkás reálkeresete, hanem az, amibe ő pénzben kifejezve kerül." (Ugyanott, 407. és 143. old.)

[134] „Marx álláspontja – írja – ... tézisem alapját képezi." (Ugyanott, 110. old.)

[135] Ugyanott, 336. és 124. old.

[136] Ugyanott, 124. és 128. old.

[137] Lásd ugyanott, 128–129. old.

[138] Lásd ugyanott, 129. és 336. old.

[139] *Emmanuel* szerint a szocialista gazdaságokra az említett törvényszerűség nem érvényes, mivel a „beruházás megszűnik a fogyasztás növekvő függvénye lenni", és nincs szükség a magas bérekre ahhoz, hogy a világgazdaság termékéből egy megnövelt részt sajátítsanak ki." Sőt, „az állam inkább akkor képes a felhalmozást növelni, ha a béreket és általában a fogyasztást nagyon alacsony szinten tartják". (Ugyanott, 129–130. old.)

[140] Lásd ugyanott, 126–127. és 370., 371. old.

[141] Lásd *W. W. Rostow:* The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge 1960.

[142] *A. Emmanuel:* Id. mű 111. old.

[143] Lásd *Rostow* elméletének ezzel kapcsolatos kritikáját: *T. Szentes:* The Political Economy of Underdevelopment. Budapest 1971., 1973. és 1976. Első Rész. V. fejezet.

[144] Valójában hiányos és pontatlanul megfogalmazott kauzalitásról van szó. Hiszen nem az a kérdés (ahogy azt *Emmanuel* felteszi és még *Bettelheim* szövegét is önkényesen megváltoztatva megfogalmazza), hogy a termelőerők növekedése határozza-e meg a béreket! Ezt legfeljebb az ökonomisták, illetve a határtermelékenységi elmélet képviselői mondanák. *(Bettelheim* egyébként nem a termelőerők, hanem a tőkés termelési viszonyok és a bérek közötti kauzalitás kérdését veti fel, és utal az osztályharc és a komplex társadalmi formáció hatásaira mint meghatározó elemekre – igaz, mint a termelési viszonyokon *kívüli* elemekre, amivel aligha lehet egyetérteni...) (Lásd *C. Bettelheim:* Id. mű. 287. és 334–335. old.)

Az oksági viszony – a marxi felfogásnak megfelelően – a termelés társadalmi viszonyai (a tőke mint társadalmi viszony bővülő újratermelésének feltételei és az osztályharc mint a termelés társadalmi viszonyainak következménye és része), valamint a bérek színvonala, illetve nemzeti jövedelmen belüli aránya között mutatkozik, miközben sem a termelés társadalmi viszonyainak fejlődése, sem az osztályharc szerinti elosztásra kerülő társadalmi új érték és használatiérték-tömeg gyarapodása nem független az emberi termelőerők fejlődésétől, mely a gazdasági-társadalmi fejlődés alapvető motorja.

Az említett esetek tehát *nem* a bérek alakulásának közvetlenül a termelőerők fejlődése által való meghatározottságát bizonyítják, hanem „csupán" ennek a marxizmusban sosemvolt tételnek a fordítottját: *Emmanuel* oksági elvét cáfolják, azt viszont a leghatározottabban.

Emmanuel elméletének egyébként már az is egy logikai szalto mortáléja, hogy az osztályharcra s a munkaerőérték meghatározódásának történelmi elemére hivatkozva a bérek alakulásának „relatív függetlenségét" – miként *Bettelheim*

megjegyzi (Id. mű, 288. old.) – „abszolút függetlenséggé" alakítja át, majd ebből egy olyan kauzalitást varázsol, amely az egész rendszer végső meghatározója.

[145] Amennyiben pedig feltételezhető, hogy „tiszta kapitalizmus" körülményei között a társadalmi összérték „c" elemét, illetve az árbevétel annak megfelelő nagyságát valóban az elhasznált termelési eszközök pótlására fordítják, a „v" összeget pedig, vagyis a kifizetett bérek összegét a munkások teljes egészében személyes fogyasztásra költik el, és így tőkeképzésre, beruházásra és a tőkésosztály személyi fogyasztására az „m" rész marad, akkor a potenciális értéktöbbletből ténylegesen *realizált* profitok nagyságáról – társadalmi szinten – valóban megállapítható, hogy az a tőkésosztály egészének személyi fogyasztásra és beruházásokra történő kiadásaitól függ. Így abban még semmi meglepő vagy kivetendő sincs, ha megállapítást nyer (miként a magyar irodalomban *Erdős Péter* és *Erdős Tibor* részéről is), hogy bizonyos leegyszerűsítő feltételezések mellett makroszinten, vagyis az össztőkés esetében a *realizált* értéktöbblet nagysága a tőkésosztály vásárlásaitól függ. (Lásd *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. és *Erdős Tibor:* A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. és Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle 1978. 2. sz.)

[146] Bár a két osztály társadalmi helyzetének alapvető különbségét érzékelteti, mégis a tőkés rendszer belső lényegének: az értéktöbblet-termelés és -kisajátítás titkának elfedését példázza *N. Kaldor* általánosító megállapítása: „a tőkések mint osztály annyit keresnek, amennyit költenek, míg a munkások annyit költenek, amennyit keresnek". *N. Kaldor:* Capitalist Evolution in the Light of Keynesian Economics. Megjelent az „Essays on Economic Stability and Growth" c. kötetben. (Gerald Duckworth and Co. London 1960. Idézi *Molnár Ferenc:* Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1978. 3. sz.)

Joan Robinson és *John Eatwell* – hivatkozva arra, hogy a kapitalizmusban „mindenütt a vásárlók piaca a normális, abban az értelemben, hogy lehetetlen a teljes kapacitásnak megfelelő outputot az eladó által ésszerűnek tekintett áron eladni" – ugyancsak azt a következtetést vonják le, hogy nem a profitok határozzák meg a beruházást és a fogyasztást, hanem a tőkések beruházási és fogyasztási döntései a profitok nagyságát. (Lásd *J. Robinson–J. Eatwell:* An Introduction to Modern Economics. McGraw-Hill, London 1973. 153–154. old.)

[147] Itt jegyezzük meg, hogy noha *Erdős Tibor* cikke – *Erdős Péter* és nem utolsósorban *M. Kalecki* elemzését követve, és nemcsak új oldalról világítva meg, hanem új következtetésekkel is kiegészítve azokat – az értéktöbblet realizálásának feltételeiről és e realizálást illetően, valamint ezáltal a tőkés konjunktúraciklust is érintően igen fontos összefüggéseket fed fel, s a mikro- és a makroszint ellentmondásait, az egyéni tőkés és az össztőkés döntéseinek ellentétes hatásait kitűnően érzékelteti, megítélésünk szerint a tőke újratermelési folyamatának és körforgásának egy kétségkívül fontos és nélkülözhetetlen *részét* – akarva-akaratlan – a tőke mint termelési viszony újratermelődése folyamatának *egésze* fölé helyezi. „Döntő fontosságú összefüggésnek" mondja azt, hogy „a tőkésosztály profitja *mögött* csakis a tőkésosztály vásárlása állhat", ami a profit keletkezésének hátterére utal. Hangsúlyozza ugyan, hogy „nem a profit eredetével" foglalkozik, vagyis azzal, hogy „a

profit a munkások, illetve a termelésben részt vevők kizsákmányolásából származik", ami „a kérdés minőségi oldala", hanem csupán „a profitnagysággal, a profit mennyiségi meghatározottságával". A mennyiségi és minőségi aspektus e filozófiailag is elfogadhatatlan mechanikus elválasztásával azonban aligha tüntethető el a parciális összefüggésnek a rendszer egészére voatkozó összefüggéssé tételéből fakadó következtetés, mely explicite vagy implicite is megfogalmazódik; „az árrés és vele együtt a pénzben kifejezett profit növekedésének az *oka* együttes költekezésük (ti. az összes tőkés vásárlása – *Sz. T.)* megemelkedése". Vagy másutt: „Mikroökonómiai síkon a tőkés fogyasztása legfeljebb realizált profitjának felhasználása, de *miatta nem képződik* saját profit. *Ezzel szemben* makrogazdasági síkon minél nagyobb a tőkésosztály személyes fogyasztása – ceteris paribus –, annál nagyobb az osztály által realizált profit." *(Erdős Tibor:* A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1170, 1172. 1175. és 1179. old. Kiemelés – *Sz. T.)* Megjegyzendő, hogy az utóbbi idézetben – talán nem véletlenül – nincs valóságos ellentétpár: mikroszinten a profit képződéséről esik szó, makroszinten viszont a profit realizálódásáról!

Az *Erdős*-tanulmányban fellelhető logikai ellentmondásokat egyébként éppúgy, mint az alaptétel logikájának következetes végigvitelével levonható következtetéseket is jól érzékelteti *Molnár Ferenc* cikke, amely – úgy tűnik – a mennyiségi-minőségi elhatárolás ellentmondását a profitnagyság meghatározására vonatkozó említett tétel – számunkra elfogadhatatlan – általánosításával javasolja feloldani, és másrészt – egyéb, érdekes, a vitában értékes megjegyzések mellett – indokoltan utal a „potenciális" és a „realizált" profit (mennyiségi) elhatárolásának lehetetlenségére. (Lásd *Molnár Ferenc:* Id. mű.)

A szóban forgó elméleti koncepciókra és azok vitájára ehelyütt bővebben nem térhetünk ki, hiszen témánkkal csupán annyiban vannak összefüggésben, amennyiben az eredeti jövedelmek keletkezését és nagyságuk meghatározottságát illetően bizonyos vonatkozásokban az emmanueli koncepcióhoz hasonló következtetést sugallnak. Azt a következtetést tudniillik, hogy a „tiszta kapitalizmus" két eredeti jövedelme végső soron csupán a piacon, a vásárlások által meghatározott osztozkodás következménye, vagy legalábbis „függvénye", és hogy – következésképpen – a termelés csak afféle technikai folyamat, vagy legalábbis „egy megkülönböztetés nélküli, új értékmennyiséget" létrehozó folyamat, a kizsákmányolás viszont, „az új értékterméknek értéktöbbletre (profitra) és a munkások által elfogyasztható részre való megoszlása csupán egy későbbi aktusnak... *az eredménye lesz*". *(Molnár Ferenc:* Id. mű, 331. old.) Noha *Emmanuel* a bérek alakulását tekinti „független változónak", amelytől az elosztott nagyság másik fele, a profit is függ. a hivatkozott szerzők pedig a tőkések vásárlásaitól teszik elsődlegesen függővé a profitok nagyságát – és következetes logikával, miként *Molnár Ferenc* javasolja, a másik rész: a bérek nagyságát is –, végső soron mindkét álláspont tagadja a két osztály jövedelemviszonyainak már a termelőtőkében is benne rejlő, annak két, minőségileg különböző részre való megoszlásában is kifejeződő társadalmi meghatározottságát és implicite (ti. az objektíve meg nem határozható institucionális tényezővé minősítésével, mint *Emmanuel* teszi), vagy (mint *Molnár* is) explicite tagadják a munkabérek színvonalának a munkaerő értéke által való meghatározódását.

[148] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 172. és 339. old.

[149] Az Egyesült Államok esetének magyarázatában *Emmanuel* egy helyen saját koncepciójának is ellentmond: „Valójában a tőkés út eredményessége – amit nem szabad a szabadkereskedelmi politikával összekeverni – nemcsak közvetlen beruházást tételez fel, hanem a tőkék és döntéshozatali központjaik tényleges *immigrációját* is, mégpedig akár az alaptőke, akár a profitok repatriálásának bármiféle szándéka nélkül, amint az például az Egyesült Államok esetében történt." (Id. mű, 156. old. 25. lábjegyzet.) Itt tehát nem a bérek, illetve a bérmunkások, hanem a tőkék, illetve a tőkések viselkedésén van a hangsúly, sőt az is kiderül – az imperializmus értelmezésével is ellentétben –, hogy mégiscsak van jelentősége a működőtőke exportjának, amely *nem* jár együtt a döntéshozatali központok áttelepülésével, de nagyon is együtt jár a repatriálásnak nemcsak a „szándékával", de tényével is. Mert ugyan miféle „immigrációja" lenne az a „tőkéknek", amely a tőkék tulajdonosainak áttelepülése nélkül is mentes maradna a repatriálás szándékától? Talán úgy képzeli ezt *Emmanuel*, hogy az angliai tőkések elküldenék tőkéjüket Amerikába, hogy azok ott állampolgárságot nyerjenek, míg ők tőkéjüket többé sem visszakapni, sem abból profitot szerezni nem óhajtanának?! Aligha! A megfogalmazás zavarossága csupán azért van, hogy ne kelljen világosan megmondania: a periféria-kapitalizmusok elmaradottsága, a tőkés út eredménytelensége – az Egyesült Államok és néhány más ország esetével ellentétben – alapvetően azzal függ össze, hogy a tőke tulajdona és működése, funkcionálása nemzetközileg is elvált egymástól, hogy ti. a függő periféria-gazdaságokban működő és (a helyi munkaerő kizsákmányolásából és egyéb helyi forrásokból is) gyarapodó tőkék fölött a döntést a fejlett centrumországban maradt tőketulajdonosok hozzák, akik e tőkék működéséből rendszeres jövedelmet húznak!

[150] *Emmanuelt* bírálva *Samir Amin* megjegyzi, hogy „a különféle, potenciálisan végtelen emberi szükségletek"-ből való kiindulás a marginalizmus elméletének jellegzetes módszere, ellentétben *Marx*szal, aki a termelés és fogyasztás dialektikus viszonyán belül az előbbit tartotta meghatározónak. *(S. Amin:* Id. mű, 52. old.)

[151] *A. Emmanuel:* Id. mű, 130. old.

[152] Ugyanott, 131. old.

[153] Ugyanott, 372. old.

[154] Ugyanott, 130. old.

[155] *Samir Amin* szerint *Emmanuel*nek az a „monumentális tévedése, hogy a multinacionális társaságokat a »fejlődés ügynökeinek« tartja, nem más, mint a rostowi vonalra való visszaesés". *(S. Amin:* Id. mű, 69. old.)

[156] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű. 39., 42–43. old. – A vonatkozó nézetek egyes hazai vagy külföldi megnyilatkozásáról már a korábbiakban esett szó.

[157] „Most azonban – írja –, miután bebizonyosodott, hogy a tőke már elég mozgékony ahhoz, hogy bizonyos körülmények között még az ellenkező irányba is vándoroljon, nevezetesen a szegény országokból a gazdagokba, és tegye ezt viszonylag jelentékeny összegekben, a verseny hiányára vonatkozó tétel tarthatatlanná válik." (Id. mű, 46. old.)

[158] Ezt többek között jól példázza az alábbi megállapítása: „Az elmúlt húsz évben ... a tőkésnek Guineában, Ugandában, Brazíliában vagy Katangában volt persze egyszer hopp, másszor kopp, mégis, egyik évet a másik után véve, végül is amit

elért, az nem esett túl távol az átlagos *nemzetközi profitrátától.*" (Id. mű, 66. old.) Hogy a szóban forgó tőkés egy külföldi nemzetközi monopoltársaságot jelent-e, vagy a néhány alkalmazottal és családi munkaerővel dolgozó helyi kistőkést, az *Emmanuel* számára a tőkések nemzetközi versenye szempontjából egyre megy.

Ha mégsem tesz mindenütt „egyenlőségjelet" a nemzeti és az idegen tőke közé, akkor ez legfeljebb az utóbbi kedvezőbb hatásának bizonygatása miatt van. Egy helyen „kardinális fontosságúnak" mondja azt a megállapítását (s ami „antiimperialista" elméletének értékelését illeti, úgy véljük, valóban kardinális jelentőségű), hogy „ha a külföldi olajtársaságokat a Közel-Keletről kiűznék, és nemzeti tulajdonban levő vállalatok foglalnák el azok helyét, az eredmény még katasztrofálisabb lenne a szóban forgó országok számára". (Lásd id. mű, 228. old.) – Ezt kommentálni felesleges.

159 Lásd id. mű, 372. old.

160 Lásd Az elmaradottság és fejlettség dialektikája... Második Rész. IV. fej.

161 Lásd id. mű, 374–375. old.

162 Megjegyezzük, hogy a szóban forgó „iparosodás" általa felvázolt képébe sem a luxusfogyasztási cikkeket gyártó iparágaknak, sem a külföldi multinacionális társaság részmunkálatokra specializált „exportorientált" leányvállalatának, bedolgozó üzemének meglehetősen tipikus esetei sem férnek bele, s ezekkel együtt, de általában is kizárt a tőkeintenzív technikának és alacsony bérű munkaerőnek a – *Samir Amin* és mások által jellemzőnek tekintett – esete is. (Ugyanott, 373–374. old.)

163 Ugyanott, 376–377. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

164 Az enklávé-szektornak a hazai piac, a belső munkamegosztás, az ágazati kapcsolatok fejlődése és a keresleti–kínálati indukciók szempontjából való vizsgálatát lásd *T. Szentes:* The Political Economy of Underdevelopment. III/1. fej.

165 Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 377. old.

166 „... az »öreg gyarmati rendszer« – írja – önmagában nem jelentette a gyarmatok elszegényedését, *hacsak* nem járt együtt egy alacsony bérszínvonallal az érintett országokban." (Id. mű, 209. old. Kiemelés – *Sz. T.*) „Megnyomorított és aszimmetrikus lehet ugyan, de a »kifelé-fordult« fejlődés pusztán azáltal, hogy egy enklávét hoz létre és nem integrálódik egy ország belső gazdasági szerkezetébe, ténylegesen még semmit sem *akadályoz, (blokkol).* Ha nem lett volna ott, semmi más sem lett volna ott a helyében." (Ugyanott, 378. old.) – Mintha már hallottuk volna ezt az érvet azoktól, akik az imperializmus, a gyarmatosítók „civilizációs küldetése" és a külföldi monopoltőke apologetikájára vállalkoztak...

167 Ugyanott, 145. és 146. old.

168 Lásd ugyanott, 139., 148., 360., 361. és 362. old.

169 *Emmanuel* szerint azok a „hosszú távú előnyök", amelyeket például *Maurice Byé, François Palloix* és mások az ipar „dinamikus" ágainak tulajdonítanak (mint pl. az „external economies" biztosítása, az input–output áramlások sűrűsége, a tőke és a képzett munkaerő nagyobb fokú abszorbeálásának képessége stb.), nem szükségképpen tartoznak a szóban forgó ágazatokhoz, hanem „éppúgy lehetnek mezőgazdasági vagy bányászati, mint feldolgozóipari ágak sajátjai". (Ugyanott, 365. és 384. old.)

170 Lásd *I. Sachs:* Foreign Trade and Economic Development of Underdeveloped Countries. Asia Publishing House. London, 1965.

[171] *A. Emmanuel:* Id. mű, 361. old.

[172] Ugyanott, 115–116. old. *Emmanuel* itt nagyvonalúan azonosítja a munkaerő értékének marxi értelmezését az egyensúlyi bérszínvonal demográfiai meghatározásának – *Marx* által kíméletlen iróniával bírált – smithi-ricardói koncepciójával.

[173] Ugyanott, 163., 135–136. old.

[174] Ezért némileg módosítani lehetne *Anderssonn*ak azt a megállapítását, hogy *Emmanuel* „minden olyan elméletet *visszautasít*, amely az árak alakulását a termékek jellegzetességeivel próbálja összefüggésbe hozni". *(J. O. Andersson:* Id. mű, 67. old). Valahogy így: „*megpróbálja* visszautasítani...". Mert hiszen, ha – *Emmanuel* szerint – a centrum és a periféria között cserélt termékek *specifikus*, egymástól különböző jellege miatt a munkaerő vonatkozásában nem érvényesülhet az a verseny, amely egyébként (miként a két *csoporton belül)* az árakat a termelékenységszintekhez igazítaná, vagyis amelynek hiányában a „nem-gazdasági tényezők" által meghatározott és differenciálódó bérek befolyásolják az árakat, akkor végső soron mégiscsak a termékek eltérő jellegzetességeinek van szerepe a világpiaci árképződésben.

[175] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 163–164. és 177. old.

[176] Lásd ugyanott, 421. és 189. old.

[177] Ugyanott, 265. old.

[178] „Ha elismerjük a profitok kiegyenlítődését – írja –, annak teljesen közömbös kérdésnek kell lennie (legalábbis gazdasági szinten) egy tőkés számára, hogy amerikai-e avagy indiai." (Ugyanott, 183. old.)

[179] Ugyanott, 189. old.

[180] Ugyanott, 134. old.

[181] Ugyanott, 192. old. *(J. O. Andersson* szellemesen jegyzi meg *Emmanuel*nek erről a tételéről, hogy amennyiben „a bérszínvonalak bármely csökkenése az egész nemzetközi tőkés közösség javára szolgál az általános profitráta emelésével", annyiban „ez azt jelenti, hogy minden munkásnak objektíve egy közös ellensége van". Vagyis a munkásosztály objektív nemzetközi szolidaritása még *Emmanuel* feje tetejére állított tételéből is kitűnik! (Lásd *J. O. Andersson:* Id. mű, 84. old.)

[182] *A. Emmanuel:* Id. mű, 321. és 382. old.

[183] Lásd ugyanott, 367., 368. old.

[184] „... a kritikus kérdés – állapítja meg *J. O. Andersson* helyesen – nem az, hogy vajon sikerült-e az imperialista országok proletariátusának lényegesen javítania életkörülményeit a Harmadik Világ proletariátusáéhoz képest – bizonyosan sikerült –, hanem, hogy vajon ez az utóbbi *költségére* történt-e." *(J. O. Andersson:* Id. mű, 154. old.)

[185] Hacsak nem tételezzük fel, hogy a nemzetközi munkamegosztásban, a „specifikus" termékek szállításában az elmaradott országok élveznek monopolhelyzetet, vagyis hogy – *Emmanuel* feltételezésével ellentétben – ők képesek mindig olyan termékeket exportálni, amelyek a versenytől mentesek, akkor a fejlett országok bruttó hazai termékéhez viszonyított hozzájárulásukat áttételesen ugyan, de a „leértékelt érték" megkerülésével, naturális értékeléssel is felbecsülhetőnek kell tartanunk. *(Bettelheim*mel vitázva erről *Emmanuel* megfeledkezik.)

[186] Ha az egyenlőtlen csere *Emmanuel* által adott definícióját használjuk – írja *Andersson* – „a nemzetközi érték egy olyan elméletével kell rendelkeznünk, amely

alkalmas az értéktöbbletráták mérésére..., ő azonban ... megpróbálja a termelési árakat közvetlenül a termelés fizikai adataiból számítva levezetni, anélkül, hogy az az érték fázisán keresztül menne... De nem tudja az értéktöbbletrátákat a termelési áraktól függetlenül kiszámítani, pontosabban szólva: egyáltalán nem tudja kiszámítani az értéktöbbletrátákat, csupán a profitok és bérek termelési áron számított viszonyát." *(J. O. Andersson:* Id. mű, 73–74. old.)

[187] „... gyakran tapasztalható – írja *Marx* –, hogy a napi, heti stb. bér az első (a gazdag – *Sz. T.)* nemzetnél magasabb, mint a másodiknál (a szegény országban – *Sz. T.),* miközben a munka relatív ára, vagyis mind az értéktöbblettel, mind az értékkel összehasonlított ára magasabb a másodikban, mint az elsőben." *(Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest, 1967. 522. old.)

[188] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 420. és 421. old.

[189] Lásd ugyanott, 422. és 424. old.

[190] Lásd ugyanott, 266. és 424. old.

[191] *S. Amin* a használati értéket túlbecsülő konvencionális közgazdaságtan hatásának tulajdonítja azt, hogy *Emmanuel* az exporttermékek specifikus jellegét hangsúlyozza, és használati értékük egymásra való visszavezethetetlensége miatt a komparatív termelékenység-értékelésben a természeti tényezőket meghatározónak tekinti, miközben „a természeti erőforrásokhoz való hozzájutás társadalmi és gazdasági feltételeit" figyelmen kívül hagyja. (Lásd *S. Amin:* Id. mű, 50. és 54. old.)

[192] Lásd ugyanott, 17. old.

[193] Lásd ugyanott, 30., 44–45. és 78. old.

[194] *J. O. Andersson:* Id. mű, 128. old.

[195] *S. Amin:* Id. mű, 69–70. old.

[196] The Political Economy of Underdevelopment c. korábbi könyvünk, valamint néhány vonatkozó tanulmányunk ezért a torz gazdasági-társadalmi szerkezetnek nemcsak a foglalkoztatásra és a bérviszonyokra, illetve a munkerőpiacra gyakorolt hatását, hanem egyszersmind az oktatásra, képzésre, a munka minőségére és termelékenységére, valamint az osztályképződés sajátságaira és az osztályharc körülményeire gyakorolt hatását is igyekezett feltárni. (Lásd *T. Szentes:* Id. mű, és „The Labour Problem of Developing Countries and an Alternative Pattern of International Economic Cooperation. Paper for ILO. WEP. 1976., továbbá: Structural roots of the employment problem. International Social Science Journal, UNESCO. Párizs 1976. XXVIII. köt. 4. sz. 789–807. old., valamint: Problems and Policies of Education and Employment in a Development Strategy Focused on Distributive Justice. UNESCO. ED-76/Conf. 80/4. Párizs 1976.)

[197] *Bettelheim* korántsem olyan kategórikus a nemzeti bérszínvonalak „autonóm meghatározódását" illetően, mint ahogy *Amin* azt beállítja. Éppenséggel a kapitalizmus nemzeti és nemzetközi megvalósulásának és fejlődésének dialektikus ellentmondására utalva jelenti ki – szerintünk helyesen – hogy „az egyes társadalmi formációknak »megfelelő« bérszínvonalat nem határozhatja meg »a termelőerők fejlődésének világszínvonala«". A „tőkés termelési módra jellemző kettős tendencia", vagyis egyfelől „a termelőerők és termelési viszonyok minden egyes »nemzeti entitás« szintjén való újratermelődésének tendenciája", és másfelől „a nemzeti entitások közötti egyenlőtlen viszonyok nemzetközi szinten való újratermelődésének

tendenciája" *Bettelheim* szerint azt jelenti, hogy egyrészt „minden egyes tőkés társadalmi formáción belül, amely »nemzeti« vagy amely egy nemzet, illetve nemzetek föderációjának formáját veszi fel, az értéktörvény biztosítja az erre a társadalmi formációra jellemző anyagi és társadalmi feltételek bővített újratermelését, a tőkés termelési mód más termelési módok feletti uralmának specifikus formáját ... a bérek egy meghatározott színvonalát és e színvonal változásának határozott tendenciáját...", másrészt pedig, hogy „a tőkés világpiacon belül az értéktörvény biztosítja a világméretű termelés anyagi és társadalmi feltételeinek bővített újratermelését, a különböző társadalmi formációk uralmának és alávetettségének egy meghatározott szerkezetét..., a fejlődés egyenlőtlen ütemét...". A nemzeti bérszínvonalak „autonóm meghatározódása" helyett *Bettelheim* csupán ennyit mond: „a minden egyes társadalmi formációnak »megfelelő« bérszínvonal... *alapvetően* a termelőerők és termelési viszonyok minden egyes társadalmi formációinak megfelelő specifikus kombinációjához *kapcsolódik*." (*C. Bettelheim:* Id. mű, 293–296. old.)

Ebből a – megítélésünk szerint helyes – felfogásból egyáltalában *nem* következik a nemzeti bérszínvonalak alakulásának külső, nemzetközi tényezőktől „érintetlen", intakt jellegére vonatkozó feltételezés, a nemzetközi gazdasági viszonyok által a nemzeti bérszínvonalak alakulására gyakorolt hatás tagadása. Csupán e hatások közvetett, a „nemzeti" gazdaságok termelőerői (gyorsított vagy lassított) fejlődésén keresztül történő és a „nemzeti" keretek között folyó osztályharctól függő érvényesülése! Ezért teljesen érthetetlen számunkra, miért hozza fel *Bettelheim* nézetének cáfolatára *Amin* a munkaerő külkereskedelem által (konkrétan az olcsóbb gabonabehozatal által) módosított értékének jól ismert és *Marx* által is említett példáját.

[198] Noha *S. Amin* is kiemeli a „termelőerők fejlődése nemzeti és világszintjének dialektikáját" és egyben hangsúlyozza – *Emmanuel*lel szemben is –, hogy „a bér (a munkaerő értéke) és a termelőerők fejlettségi színvonala belsőleg összekapcsolódnak", és „a bérek színvonalát az osztályharc (a szubjektív elem) határozza meg, amely a felhalmozás feltételei (az objektív elem) által meghatározott keretek között érvényesül", végső soron *Emmanuel*lel egyetértőleg arra a következtetésre jut, hogy „az áruk nemzetközi áruk lévén, a munkaerő értékének problémáját a világ szintjén kell vizsgálni". (*S. Amin:* Id. mű, 20., 30., 45. és 49. old.)

[199] *A. Emmanuel:* Id. mű, 381. old.

[200] *J. O. Andersson* hivatkozik pl. *Henryk Grossman*ra, aki már a 20-as években egy olyan numerikus modellt vázolt fel, amelyben a fejlett ország, noha értéktöbbletrátája magasabb, mint az elmaradott országé, mégis tőkéjének többszörösen magasabb szerves összetétele (vagyis alacsonyabb profitrátája) alapján értéktöbbletet szív el az átlagprofitráta kialakulásának folyamatában az elmaradott országtól. (*H. Grossman:* Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitalistischen Systems. Lipcse 1929. – Idézi *J. O. Andersson:* Id. mű, 140. old.)

[201] A számszerű példát persze tovább lehet variálni. Pusztán a tendenciák érzékeltetésére válasszunk egy lehetséges (és a valósághoz feltehetően nem túl messzire eső) variánst. Ebben a bővített újratermelésnek legalábbis a következő fázisát képzeljük el valahogy így:

A fejlett országban (I) a $800\,c + 200\,v + 200\,m = 1200$ összértéknek a profitráta-

kiegyenlítődés miatt a helyébe lépő $800\,c+200\,v+227\,p' = 1227$ termelési árból a (c és v) költségek kifizetésére és a tőkések személyes fogyasztására (profitjuk feltételezetten 70 százaléka erejéig) levont összegek után a maradék profitot növekvő szerves összetételű bővített újratermelés céljaira (5:1 arányban állandó és változó tőkére) újraberuházzák. Vagyis az újraberuházott profitösszegből (68) 56,6-ot a c és 11,4-et a v bővítésére fordítanak, miközben a kizsákmányolás rátája (m) is emelkedik – a „szükséges munkaidő" relatív csökkenése folytán – 100-ról 105%-ra.

Ugyanakkor a kevésbé fejlett országban (II), amelynek termékei a $20\,c+80\,v+50\,m = 150$ összérték helyett a profitráta-kiegyenlítődés miatt csak $20\,c+80\,v+23\,p' = 123$ termelési áron értékesülnek, a realizált profitból csak 20 százalék arányban ruháznak be újból – és változatlan szerves összetétel (1:4) mellett – a bővített újratermelés céljaira, miközben a belső kizsákmányolás rátája is változatlan (5:8) marad.

Ez esetben a következő fázis eredménye így alakul:

(a) értékben mérve:

I.	$856{,}6\,c$	$+211{,}4\,v$	$+221{,}9\,m$	$= 1289{,}9$
II.	$20{,}9\,c+$	$83{,}7\,v+$	$54{,}4\,m =$	$159{,}0$
	$877{,}5$	$+295{,}1$	$+276{,}3$	$= 1448{,}9$

(*b*) *termelési áron* (a profitráta kiegyenlítődése mellett)

I.	$856{,}6\,c$	$+211{,}4\,v$	$+251{,}6\,m$	$= 1319{,}6$
II.	$20{,}9\,c+$	$83{,}7\,v+$	$24{,}7\,m$	$= 129{,}3$
	$877{,}5$	$+295{,}1$	$+276{,}3$	$= 1448{,}9$

Vagyis ez esetben az előző fázishoz képest már 29,6-ra növekedett (27-ről) az I-be (a fejlett országba) transzferált értéktöbbletrész, „noha" ugyanakkor a fejlett országban tovább fokozódott (100-ról 105-re) a kizsákmányolás, melynek rátája már előzőleg is magasabb volt, mint az elmaradott (II.) országban. A transzfer a profitrátának a szerves összetétel növekedése miatt esedékes csökkenését is ellensúlyozta, amellett, hogy járulékos felhalmozási forrást biztosított a már fejlett ország számára.

[202] Hasonló érveléssel *S. Amin*-nál is találkozunk.

[203] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 382–383. old.

[204] Ugyanott, 431. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[205] Teszi ezt annak ellenére, hogy egyébként a munka képzettségbeli különbségét mint a „munka szerves összetételének" eltéréseit külön vizsgálat tárgyává teszi.

[206] „Az egyetlen számításba vehető különbség – írja – e két munkás (ti. az afrikai és az amerikai munkás) között a munkaintenzitás különbsége..." (Ugyanott, 386. old.)

[207] „Nincs semmilyen más anyagi lehetőség arra – írja –, hogy gazdagságot vigyünk át egyik országból a másikba, mint a javak vagy szolgáltatások többletének formájában." A financiális tranzakcióktól, amelyek, ha e formához nem kapcsolódnak, csupán a papír jelentőségével rendelkeznek, s a szolgáltatásoktól eltekintve, végül is „csak a kereskedelmi mérleg marad, ... ami állandóan passzív ezeknek a (fejlett – *Sz. T.*) országoknak a számára." (Ugyanott, 338–339. old.)

[208] Lásd *A. G. Frank:* Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies

in the Capitalist International Division of Labour. (Review, I. 1, Summer 1977. 91 – 140. old.)

[209] „... ha minden évben, hosszú időn át, a »domináns« országok az »elnyomott« országoktól 25 milliárd dollár értékű árut kapnak és ugyanennyit küldenek (sőt, ha többet küldenek, amint az ténylegesen történik is), semmit sem nyerhetnek..., kivéve ha az importált 25 milliárd nem azonos az exportált 25 milliárddal, vagyis, hacsak *egyenlőtlen reálértékek* cseréje nem megy végbe." *(A. Emmanuel:* Id. mű, 339. old.)

[210] Ugyanott, 367. old.

[211] Lásd ugyanott, 133. és 379. old.

[212] Lásd ugyanott, 147 – 148. és 150. old.

[213] Ugyanott, 146. old.

[214] Ugyanott, 150. old.

[215] Lásd ugyanott, 131 – 132. old.

[216] Lásd *S. Amin:* Id. mű, 66 – 67. old.

[217] Lásd *A. Emmanuel:* Id. mű, 267 – 268. old.

[218] „A külföldi tőkét – írja – vonzza a kibővült piac, és a nemzeti felhalmozási alapnak a fogyasztás növekedése miatt mutatkozó hiányát a nemzetközi forrásokból való finanszírozás pótolja. A fejlődés követi a fogyasztás görbéjét..." (Ugyanott, 133. old.)

[219] „A nemzetközi segélyezést – írja – többé nem tekintik a gazdag országok egyoldalú és ajándékozó cselekedetének, hanem olyan kötelezettségnek, amely a kompenzáció bizonyos jogának felel meg." Arra a kérdésre, hogy minek az ellenében történő kompenzációról van szó, azt válaszolja: „éppen erre próbáltam válaszolni. Ezért kellett feltárnom és részleteire bontanom azt a mechanizmust, amely révén egy nemzet kizsákmányolja a másikat..." (Ugyanott, 264. old.)

[220] *Emmanuel* koncepciója egyértelműen azt sugallja, hogy nem a nemzetközi tőke különféle módon szerzett profitjaiért, hanem a fejlettebb országok magasabb bérszínvonaláért illeti az elmaradott országokat kompenzáció. Az imperialista monopoltőke tehát eszerint vétlen a centrum-periféria viszony és a nemzetközi jövedelem szakadékának kialakulásában...

II. AZ EGYENLŐTLEN CSERE ELMÉLETÉRŐL FOLYTATOTT VITA NÉHÁNY RÉSZTVEVŐJÉNEK ÁLLÁSPONTJA ÉS AZ ELMÉLET EGYÉB VÁLTOZATAI

Az *Emmanuel* könyvének megjelenését követő nemzetközi vitában nemcsak kritikai észrevételek hangzottak el, mint amilyenek *Bettelheim* megjegyzései voltak közvetlenül a könyvhöz kapcsolódóan, hanem egyszersmind az egyenlőtlen csere és kereskedelmi kizsákmányolás alternatív magyarázatára, egy-egy módosított vagy lényegesen eltérő koncepció kifejtésére is sor került. Ezek közül az alábbiakban *Oscar Braun*, *Samir Amin*, *Jagdish Saigal* és *J. O. Andersson* nézeteit, mint négy egymástól is eltérő variánst vesszük – ugyancsak kritikailag – szemügyre. Előbb azonban még néhány szót *Charles Bettelheim* kritikájáról.

1. Bettelheim álláspontja

Bettelheim kritikai észrevételeire már az eddigiekben is több ízben hivatkoztunk, különösen amikor azok megítélésünk szerint is helyesen mutattak rá *Emmanuel* koncepciójának gyengeségeire, ellentmondásaira vagy elfogadhatatlan feltételezéseire. Tekintsük most át röviden az *Emmanuel*-polémiában általa kifejtett nézeteket egyrészt az összefoglalás céljából, másrészt, hogy azután *Bettelheim* néhány megállapításával kapcsolatban is kritikával éljünk.

Bettelheim – mint részben már kiderült – erőteljesen bírálja *Emmanuel* általános ár- és bérelméletét. Rámutat a „termelési tényezők" eszméjének és a marxi kategóriáknak (munkaerő és termelési eszközök) a tartalmi különbözőségére és *Emmanuelnél* tapasztalható összekeverésének következményeire. Nemcsak a termelési ár értéktől való függetlenítését, elszakítását kifogásolja indokoltan, hanem azt a téves feltételezést is e függetlenítés hátterében, hogy pusztán a „tényezők" szerint megkülönböztethető lenne az „egy-tényezős", homogén termelési elemekkel jel-

lemezhető (kisárutermelő) termelési mód, valamint a két-tényezős, a tőkés termelési mód. E feltételezéssel szemben leszögezi, hogy „a termelési eszközök (munkatárgyak és munkaeszközök) jelen vannak *minden* termelési folyamatban, bármilyen is annak társadalmi formája"[1]

A tőkés termelés társadalmi és anyagi-technikai oldala összefüggésének *Emmanuel* által történő félreértésére egy másik vonatkozásban, a tőke szerves összetételének értelmezését illetően is rámutat. Hangsúlyozza, hogy a szerves összetétel „nem egyszerű aritmetikai arány", hanem „értékben kifejezve a technikai összetételt képviseli", s hogy „a szerves összetételek egyenlőtlensége... a termelőerők fejlődésének egyenlőtlenségéből következik"[2].

*Emmanuel*nek szemére veti, hogy „nem a termelési viszonyok és termelőerők komplex struktúrájának alapján dolgozza ki elméletét, hanem a pénz területén (ahol a fizetéseket össze lehet adni)", s amely terület, „a monetáris jelenségek területe el van szigetelve (*Emmanuel*nél — *Sz. T.*) a termelési viszonyok és termelőerők területétől"[3]. Ezzel hozza összefüggésbe *Emmanuel* „indifferencia-elvét" (az érték végső meghatározását illetően), amelyet *Bettelheim* úgy fogalmaz meg, mint „teljes közömbösséget az iránt, vajon a csereértéket a tényezők összege által avagy azok jövedelme által mérik-e"[4].

Ez az *Emmanuel*nek tulajdonított „indifferencia-elv" azonban megítélésünk szerint hamis, illetve látszólagos. Valójában *Emmanuel* egész elmélete a tényezők jövedelmével mért „érték", pontosabban a tényezők jövedelme összegeként meghatározódó termelési ár koncepciójára épül, amely a „tényező" naturális, áraktól független, ex ante meghatározható ráfordításának, az általános emberi munkamennyiségnek a mérésétől, elméleti mérhetőségétől, pontosabban az annak való megfeleléstől már teljesen idegen koncepció.

Bettelheim elutasítja az egyenlőtlen cserének „a tényezők javadalmazási rátájával" való magyarázatát, s rámutat arra, hogy e ráták „objektív alappal rendelkeznek." Következésképpen „az, amit előbb meg kell magyarázni – mivel az sokkal alapvetőbb – nem az »egyenlőtlen csere«..., hanem a munka társadalmi termelékenységében mutatkozó egyenlőtlenség"[5]. Vagyis „a szegény országokban az alacsony béreket a termelőerők alacsony színvonalával és az azok növekedését ma is akadályozó termelési viszonyokkal" kell kapcsolatba hozni, és megváltoztatásukhoz „az objektív alapot" kell átalakítani.[6]

Az egyenlőtlen csere elméletét illetően *Bettelheim* mindenekelőtt azt

kifogásolja – s az eddig elmondottakból következően véleményünk szerint is helyesen és indokoltan –, hogy *Emmanuel* az árucsere felszíni jelenségei által vezéreltetve az „igazságos cserét" és „igazságos árat" keresők táborába, a proudhonizmus kispolgári ideológiájának hatása alá kerül[7], és hogy a termelés társadalmi viszonyaitól elvonatkoztatott csereviszonyra korlátozza a kizsákmányolás viszonyait, a ezzel elfedi újratermelődésük okait és hátterét. Ily módon – állapítja meg *Bettelheim* – ismét megjelenik „az az ideológiai pár, amelyet a történelmi materializmus eltávolított munkaterületéről, nevezetesen a »gazdag és a szegény« ellentétpárja"[8].

A kispolgári felfogás megnyilvánulásának tulajdonítja *Bettelheim* azt az illúziót is, hogy „a fogyasztás megteremti a saját termelését", s „a bérek növelése a kapitalizmust jobban működő rendszerré tenné"[9], és hogy következésképpen nemzetközileg a világméretű tőkés rendszer, amely *Emmanuel* értelmezésében „pusztán egy »piac«, ahol a dominancia és a kizsákmányolás az árakon keresztül történik"[10], a világpiaci árak korrigálásával, az elmaradott országok bérszínvonalának a fejlett országok színvonalára való emelésével és ennek megfelelő exportáraik kialakításával reformálható, illetve reformálandó. A kispolgári reformista illúziókkal szemben, amelyek „a fejlődés egyenlőtlenségeinek az árak és bérek manipulálása révén való »javítására« vonatkoznak, *Bettelheim* határozottan leszögezi, hogy „csak a termelési viszonyok forradalmi átalakítása s a termelőerők ezt követő fejlesztése vethet véget a leigázott országokban az emberek szegénységének, akiket *egy és ugyanazon időben* zsákmányol ki az imperializmus és saját uralkodó osztályaik"[11].

Miközben azonban *Bettelheim* a csereviszonyok mögött s azok reformjával ellentétben a termelés társadalmi viszonyainak feltárását és megváltoztatását tartja elsődlegesnek, és szembeszáll a forgalmi szféra jelenségeinek megtévesztő hatásával, furcsa módon a szocialista országok vonatkozásában ő maga is a csereviszonyok felszínén ragad meg. A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés és munkamegosztás összetett rendszerének egyéb, lényegesebb elemeit és vonásait figyelmen kívül hagyva megállapítja: „az európai szocialista országok által követett gyakorlat a tőkés világpiaci áraknak saját cseréjükben való felhasználására... hozzájárult az egyenlőtlenül fejlett termelőerőkkel rendelkező országok közötti egyenlőtlen viszonyok fenntartásához"[12].

De nem következetes *Bettelheim* a termelés társadalmi viszonyainak értelmezésében és a nemzetközi csere- és elosztási viszonyok mögött húzódó

és meghatározó nemzetközi (vagy azzá váló) termelési viszonyok tartalmának és szerepének magyarázatában sem. Egyfelől megállapítja ugyan – és helyesen –, hogy „az egyszerű csereviszonyokra épülő »kizsákmányolás« eszméje csupán jelzi a probléma létét, nevezetesen e cserék újratermelődésének problémáját, ez az újratermelődés azonban szükségszerűen visszautal olyan specifikus *teremelési viszonyokra*, amelyek természetét kell meghatározni", és hogy „a kizsákmányolás viszonyai nem alapulhatnak a »csere szintjén«, hanem szükségszerűen a termelés szintjén gyökeredznek, mert egyébként a csere nem volna megújítható".[13] Másfelől viszont a termelés társadalmi viszonyai között a *tulajdonviszonyok* jelentőségét negligálja vagy alábecsüli, s a tulajdonnak a társadalmi szerkezettől elvonatkoztatott, pusztán erőszakra vagy jogi formára leegyszerűsített proudhonista felfogásával vitatkozva végül is a tulajdonviszonyokat a gazdasági és társadalmi szerkezet meghatározatlan konglomerátumában oldja fel.[14] Ily módon viszont a tulajdon mint puszta erőszak vagy jogi kifejeződés és a tulajdon mint adott struktúra hamis és történelmietlen[15] ellentétpárjának két pólusa között nemcsak a tőketulajdon mint társadalmi *viszony* természete vész szem elől, hanem nagymértékben az a szerep is, amelyet az idegen tőketulajdon mint a társadalmi termelési viszonyok (aszimmetrikus) „nemzetköziesedésének" alapvető és (a tőkés világgazdaságban) par excellence formája az egyenlőtlen fejlődésben és a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusában betölt.

Bettelheim is utal a „nemzeti határokat" átlépő nagytőke és a „világcégek" nemzetközi tevékenységére, a tőke mozgása által a világgazdaságban okozott strukturális változásokra, a nemzetközi kizsákmányolásnak a tőkés termelési mód leigázott országokba való „penetrációjával való" összefüggésére. Sőt arra is, hogy az elmaradott országokban „a külföldi tőke közvetlenül termelési viszonyba lép", s annak az országnak a munkásait, amelyekben beruház, „közvetlenül kizsákmányolja". Ezt ő a kizsákmányolás „tipikus" formájának[16] nevezi. Mégsem elsősorban ezzel hozza összefüggésbe a nemzetközi kizsákmányolás mai viszonyait, az imperializmus centrum–periféria viszonyát s az elmaradott országok termelőerői fejlődésének „blokkolását". Ehelyett az egyenlőtlen fejlődés és az annak következményeként létrejött kizsákmányolás hátterét egyrészt „egy specifikus anyagi alap létezésében" vagy hiányában, másrészt a „politikai és ideológiai dominancia" tényezőiben véli megtalálni. „A gazdasági egyenlőtlenségek bővített újratermelésének anyagi alapját a termelőerők gyors fejlődésének azok a kedvező feltételei alkotják

– írja –, amelyek a gépi termelés kifejlődésével jelentek meg azokban az országokban, amelyek először iparosodtak... Amíg egy specifikus anyagi alap létezése a termelőerők tőkés világgazdaságon belüli polarizált fejlődésének a meghatározó eleme, ezt a fajta fejlődést azután a gazdag országok által gyakorolt politikai és ideológiai dominancia újraerősíti".[17]

Az egyik oldalon ily módon anyagi-technikai folyamatra redukált egyenlőtlen tőkés fejlődés, valamint a másik oldalon a „gazdaságon kívülire" korlátozott, pusztán politikai és ideológiai értelemben vett dominancia összegezése azonban aligha teszi ki a termelés társadalmi viszonyainak komplexumát. A tulajdon és munkamegosztás nemzetközi társadalmi viszonyainak feltárása nélkül az elmaradott országokban „a belső termelési viszonyoknak a *világméretű* termelési viszonyokkal, valamint politikai és ideológiai viszonyokkal való *specifikus kombinációja*", amelyre *Bettelheim* termelőerőik „blokkolását" visszavezeti, éppúgy tartalmatlanná válik, mint az „imperialista dominancia" fogalma, amely szerinte a tőkés termelési mód bővített újratermelésének világméretű „garanciáját" nyújtja.[18] Az előbbiről, a „specifikus kombinációról" ugyanis nem derül ki sem az, hogy miként jött létre, sem az, hogy miben áll specifikuma, az utóbbi, az „imperialista dominancia" pedig egyszerűen a felépítmény szférájának jelenségeként és pusztán külső tényezőként mutatkozik meg, holott valójában a társadalmi-gazdasági alapba ágyazott belső tényező is egyszersmind, sőt elsősorban.

Épp a nemzetközi tőkeviszony kibontakozása, a külföldi monopoltőke behatolása, tulajdoni és ellenőrzési pozíciókat szerzése és struktúraalakító hatása lenne az, amely a szóban forgó „specifikus kombinációt" s ezzel az elmaradott országok „perifériás kapitalizmusának" fejlődését, az alárendelés és kizsákmányolás funkcionális viszonyaival átszőtt „duális" struktúra kialakulását éppúgy, mint a gazdasági függés és dominancia nemzetközi rendszerének mechanizmusát megmagyarázná s e fogalmak politikai-gazdaságtani tartalmát adná. Ennek figyelembevétele nélkül az imperializmus szerepe az elmaradottság fejlődésében vagy ehelyütt inkább csupán „konzerválásában" pusztán abban látszik megnyilvánulni, hogy „*konszolidálja* a »szegény« országokon belül azoknak a *társadalmi osztályoknak* az uralmát, amelyek nem játszhatnak aktív szerepet ezen országok termelőerőinek fejlesztésében"[19].

Az elmaradott, függő országok belső heterogenitása – amelyre *Bettelheim* is utal – a politikai tényezőkkel látszik csupán összefüggésben lenni, a világméretű tőkés rendszer pedig olyan rendszerként fogalmazódik

meg, „amelyben mind tőkés társadalmi formációk, mind más olyan formációk kölcsönösen összefüggnek, amelyeket a tőkés termelési mód pusztán ural, anélkül azonban, hogy e termelési mód domináns lenne bennük."[20]

Ez azonban az „elmaradottságnak" és a tőkés világgazdaságnak is meglehetősen torz képe, s az imperializmusnak is igen egyoldalú értékítélete. Az imperializmusnak a leigázott országok termelőerői fejlődésére gyakorolt „blokkoló" hatása – akár közvetlen, akár közvetett hatásként értsük is azt (vagyis a termelőerők fejlesztésére „képtelen" osztályok „konszolidálásának" értelmében) – azt a téves képzetet kelti, mintha az imperializmus *abszolút* értelemben akadályozta volna meg a termelőerők fejlődését. E téves képzet ellenében az ökonomistáknak igen könnyű a gazdasági növekedés statisztikai tényeire hivatkozni, mégpedig olyan eredményekre is, amelyek nyilvánvalóan a külföldi tőke behatolásának és tevékenységének tulajdoníthatók. Ebből azután olyan, még tévesebb következtetés is levonható, hogy a külföldi tőkeberuházások a „blokkolást" ellensúlyozó, az imperializmustól független, sőt azzal ellentétben ható tényezők. És minthogy a termelőerők „blokkolását" többnyire a feldolgozóipar kifejlődésének megakadályozására szokták érteni, a multinacionális társaságok iparkitelepítő és ipari üzemeket létrehozó tevékenységük alapján a „fejlődés ügynökeinek" tűnhetnek, miként *Emmanuel* számára is.

De a kérdés olyan felvetése, hogy abszolút értelemben miképp befolyásolta az imperializmus a termelőerők fejlődését a függő országokban, egyéb félreértéseket is kivált vagy erősít. Így pl. *Lenin* álláspontjára vonatkozóan is. *Oscar Braun*, aki ebben a vonatkozásban ugyancsak elvonatkoztat a fejlődés kvalitatív oldalától és viszonylagos ütemének problémájától, s a kérdést a „fejlődés" vagy „stagnálás" kérdéseként veti fel, *Lenin* álláspontját, amelyet leegyszerűsítve úgy interpretál, hogy aszerint „az imperializmus nagymértékben hozzájárult a függő országok fejlődéséhez", szembeállítja a Kommunista Internacionálé VI. Kongresszusának álláspontjával, amely viszont az imperializmust mint „a termelőerők fejlődésének akadályát" írta le.[21]

Egészen másként vetődik fel, illetve fogalmazódik meg természetesen a kérdés, ha az imperializmust (miként magát a kapitalizmust is) a maga komplexitásában és dialektikus ellentmondásosságában ragadjuk meg, amely az alárendelt, függő országokban épp a rájuk kényszerített (s először *Lenin* által felvázolt) gazdasági funkciókhoz való igazítás folyamatá-

ban fejleszti ugyan a termelőerőket, sőt – ha szükséges – a stagnálás állapotából mozdítja ki azokat, de ezt a nemzetközi kizsákmányolás érdekében teszi, alávetve ezt a fejlesztést a domináns centrum termelőerői fejlődése érdekének, s így a fejlettségbeli különbségek további fokozódását váltja ki. Következésképpen, ha az „elmaradottságot" a maga fejlődésében és mint olyan rendszert vesszük szemügyre – a történelmi valóságnak megfelelően –, amelyben a termelőerőknek a gazdaság egy *részében* bekövetkező növekedése a dezintegrált és továbbra is dezintegrálódó társadalmi-gazdasági szerkezet folytán a termelőerőknek a gazdaság egészére kiterjedő fejlődését akadályozza s a nemzeti gazdaság és társadalom egésze szolgálatába állításának akadályait termeli újra, és amelyben e termelőerők fejlődése – akár a nemzetközi tőke közvetlen részvétele, akár a hozzá igazodó helyi „lumpenburzsoázia" vagy más komprádor rétegek *aktív* öntevékenysége nyomán megy is végbe – a nemzetközi tőkés termelési viszonyok keretei között, a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusával összekapcsoltan, a centrum – periféria viszony és „szakadék" újratermelődésének szolgálatában halad csak előre.

Vagyis „fejlődés" ez a szó abszolút értelmében s az imperializmus hatása nyomán is, éppúgy, mint a „saját uralkodó osztályok" tevékenysége eredményeként, de torz, alárendelt, kifelé-orientált s a relatív fejlődési különbségeket fokozó fejlődés. És e fejlődés nem választható el – akár a legelszigeteltebb enklávé mennyiségi növekedése sem – a termelés társadalmi viszonyainak módosulásától. A tőkés termelési mód nemcsak „kívülről" dominál az elmaradott periféria-országok (egyébként prekapitalistának feltételezhető) társadalmi formációja felett, hanem belülről is, a prekapitalista maradványokat ugyan konzerváló, de egyben saját működésének szolgálatába állító és a százalékarányoktól függetlenül is meghatározó szerepet játszó tőkés szektor révén.

A tőkés világgazdaság pedig nemcsak a piaci kapcsolatoknak és a gazdaságon kívüli dominanciának az együttese, amint ezt *Bettelheim* megjegyzései sugallják, hanem a piaci kapcsolatokat alapvetően meghatározó s a dominanciát a gazdaság szintjén is kifejező nemzetközi tőkeviszony és az elsősorban ennek nyomán fejlődött és módosuló, aszimmetrikus struktúrájú, egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztás komplexuma. És ha e munkamegosztás (mely egyébként nemcsak „a tőkés piac keretei közt" alakult ki, hanem a piacon kívüli tényezők hatására is) „arra tendál, hogy bővülő méretekben termelje újra saját

feltételeit", az nem egyszerűen „a jelenleg létező relatív költségek és bérek" miatt van így, amint ezt *Bettelheim* feltételezi[22] (ez esetben meglehetősen közel állva az általa bírált *Emmanuel* felfogásához), hanem elsősorban és alapvetően e munkamegosztást formáló és újabb egyenlőtlen struktúrák felé módosító nemzetközi monopoltőke tevékenysége miatt. Arról nem is szólva, hogy ez utóbbi – mellesleg – a meglevő relatív költségek és bérek alakulását is jelentősen befolyásolja.

Talán éppen amiatt, hogy *Bettelheim* maga is hiányosan és egyoldalúan ábrázolja az imperializmust s az „elmaradottság" alrendszerét, nem tud meggyőző érvet produkálni a munkásosztály nemzetközi szolidaritását tagadó, a periféria népeinek a fejlett országok munkásosztálya által történt kizsákmányolására vonatkozó emmanueli tétel ellenében.

Emmanuel „modelljéről" e tekintetben csupán azt állapítja meg, hogy az „eltávolítja látókörünkből minden ország dolgozóinak *saját* kizsákmányoló osztályaik által való kizsákmányolása látványát", s így „*egyes osztályoknak mások általi kizsákmányolását* egyes »országok« mások általi kizsákmányolásával váltja fel"[23]. Ezzel ugyan egyetértünk, és legkevésbé sem vitatjuk, hogy a „proletár nemzetek" ideológiai tézisét, amely „a munkások és kizsákmányolók közötti valóságos antagonizmust a »gazdag« és »szegény nemzetek« közötti fiktív antagonizmussal" helyettesíti, az imperialista burzsoázia éppúgy, mint a „szegény országok" saját burzsoáziája jól manipulálhatja.[24] Mégsem tekinthetjük teljesnek és valósághűnek azt a képet, amelyből kimarad az, ami a tőkés világgazdaságot egyre inkább organikus rendszerré tette: a centrum monopoltőkéjének „mindkét oldalon" történő működése.

Egyrészt ugyanis a tőkés világgazdaság ily módon valóban az egyes nemzetgazdaságok egymás mellé helyeződésének (juxtaposition) látszik – amit *S. Amin* szemére is vet *Bettelheim*nek, noha furcsa módon ő is a piac szférájában, az exportra való termelésben, illetve a bérjavak importjellegében keresi az organikus egység kifejeződését[25] –, másrészt eltűnik a *közös kizsákmányolónak*, a „mindkét oldalon" értéktöbbletet kisajátító, azonos származású monopoltőkének a látványa. Emiatt azután csak azt lehet – nem túl meggyőző erővel – megállapítani, hogy „bármi rázkódtatja is meg a tőkés kizsákmányolás *egyik* pillérét, az megrázkódtatja a *másik* pillérét is"[26], ahelyett, hogy arról is szó esnék: hogyan rázkódtatható meg a „közös pillér" mindkét oldalról, hogyan áll szemben mind a centrum, mind a periféria munkásosztálya nemcsak a „saját", „nemzeti" burzsoáziájával, hanem egyszersmind *egyazon* nem-

zetközi monopoltőkével is! Márpedig a nemzetközi munkásszolidaritás alapja éppen itt fedezhető fel!

Minden bizonnyal *Bettelheim* szemléletének említett fogyatékossága, a nemzetközi tőkeviszony figyelmen kívül hagyása magyarázza azt is, hogy ő is belebocsátkozik annak a nemzetközi munkásszolidaritás szempontjából teljesen irreleváns, hamisan feltett kérdésnek a vitatásába, hogy *hol* magasabb az értéktöbbletráta, hogy a fejlett országok avagy az elmaradott országok munkásosztályának kizsákmányolási foka tekinthető-e nagyobbnak.

Mintha általában a munkások szolidaritása nem a tőkével, az azt képviselő másik osztállyal szembeni *minőségileg azonos* helyzetük (a termelési eszközöktől való megfosztottságuk, munkatermékük egy részének pusztán a tulajdon alapján való kisajátítása, a tőkével szembeni függőségük) felismerésén alapulna, hanem a kizsákmányolás *fokának* azonosságán?! Mintha a munkásmozgalom története azt bizonyítaná, hogy a közös akciókban való részvételről az egyes üzemek munkásai mindig annak alapján döntöttek volna, hogy „saját" tőkésük történetesen milyen *mértékben* zsákmányolja ki őket?! No persze, akik a munkaerő nemzetgazdaságon belüli mobilitását és nemzetközi immobilitását abszolutizálják, mint ahogy *Emmanuel* is teszi, azok a kizsákmányolási ráta nemzetgazdaságon belüli eltéréseinek esetét eleve kizártnak tekintik. Csakhogy *Bettelheim* nem tartozik közéjük, sőt leszögezi: „a valóságban ez a »nem-mobilitás« maga is csak a tőkés világgazdaságra jellemző újratermelés specifikus feltételeinek *egyik lehetséges hatása*". És hozzáfűzi: „ezek az újratermelési feltételek akár a munkásnépesség »nem-mobilitását« kényszeríthetik ki, akár pedig a »mobilitását«, amint azt a *tömeges migráció jelenségei* mutatják"[27].

Miként a nemzetközi immobilitás sem abszolutizálható, úgy nyilván a nemzeti mobilitás is csak viszonylagos jelenség, következésképpen az értéktöbbletráta nemzeti kiegyenlítődése is csak hosszabb idő átlagában érvényesülő tendencia (nem is szólva a szakmai képzettség mobilitást korlátozó hatásáról). A kizsákmányolási ráták minden *adott pillanatban* meglevő tényleges eltérései a nemzetgazdaságon belül is tipikus esetnek tekintendők, mégsem akadályozták meg a munkásszolidaritás megnyilvánulásait. Igaz, ellenvetésül egyrészt arra lehet hivatkozni, hogy ezek az eltérések nemzeten belül hosszabb távon kiegyenlítődtek, másrészt pedig, hogy a nemzetközi különbségek nemcsak tartósabbak, hanem nagyságrendileg is nagyobbak. Ami az előbbi ellenvetést illeti,

naivitás lenne feltételezni, hogy az értéktöbbletráta kiegyenlítődésének tendenciájára vonatkozó tudatos felismerés játszott volna mindannyiszor szerepet, amikor a különböző *mértékben* kizsákmányolt munkások a szolidaritás vállalása mellett döntöttek. Ami pedig az értéktöbbletráták nemzetközi különbségeinek tényleges képét illeti, arra vonatkozóan – mint már említettük – éppúgy nem helyes csupán az értéktöbbletráta növelésének „abszolút" módszereit figyelembe véve vagy pusztán a reálbérek nemzetközi szintkülönbsége alapján következtetni, mint ahogy helytelen a termelékenység magasabb színvonalából, a „relatív" értéktöbbletszerzés lehetőségéből a kizsákmányolás tényleges mértékének is feltétlenül a fejlett országokban magasabb fokára következtetni.

Ráadásul *Bettelheim*, hogy *Emmanuel* ellenében a fejlett országok munkásosztálya kizsákmányolásának magasabb fokát bizonyítsa, még súlyos elméleti hibát is vét és történelmietlen kijelentést is tesz. Ésdedig: „az ipari országok proletariátusának *intenzív kizsákmányolásával*" magyarázza „a nemzetközi tőkeberuházásoknak épp az ipari országokban való extrém koncentrációját"[28]. Holott a tőkések beruházási döntéseit általában sem a kizsákmányolás foka, az értéktöbbletráta nagysága, hanem az elérhető *profitráta* alakulása befolyásolja, és még kevésbé mutatkozhat lineáris összefüggés a külföldi tőkeberuházás és a helyszínen kialakult értéktöbbletráta nagysága között. A tőkekivitel, a külföldi tőkeberuházások motivációinak összetett rendszerében az össztőke kedvezőbb értékesülésének célját a kivitt tőkének adott esetben akár még az anyagazdaságénál alacsonyabb profitrátával történő működése is kiválóan szolgálhatja – egyéb, pl. az árukivitelre gyakorolt hatásainál fogva.

A tőkeexport irányának, a „birodalmi területek", illetve a riválisfejlett országok felé való orientálódás mértékének változásait pedig nemcsak történelmietlen dolog negligálni, de az egyszersmind zavarólag is hat a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti módosulásának s a perifériagazdaságok funkcióinak megértésében is.

Bettelheim részben talán az említett történelmietlen általánosítás folytán, részben pedig mert a tőkés csoportok közötti érdekellentéteket s ezeknek egy meglehetősen ellentmondásos állami gazdaságpolitikában való tükröződését is figyelmen kívül hagyja, olyan további általánosító kijelentést tesz, hogy „az ipari országok tőkései állandóan akadályokat igyekeznek állítani a gyengén iparosodott országokból származó importok elé."[29] Ezzel az érvvel (is) bizonyítani kívánja, hogy az ipari országok

tőkései profitjainak *fő* forrása saját proletariátusuk kizsákmányolása, nem pedig a gyengén iparosodott országok dolgozó népének kizsákmányolása, mert hiszen ellenkező esetben „ellenkező tendencia lenne a jellemző".[30]

Ez az érv azonban nemcsak irreleváns és felszínes, amennyiben a profitforrásoknak, a profitok eredetének megítélése aligha lehetséges a külkereskedelmi politika alapján, a nemzeti jövedelem termelésének és elsődleges elosztásának stb. elemzése nélkül, hanem azonfelül éppen azok ellenében még gyenge is, akik az ellenkezőjét vallják. Hiszen a diszkriminációból, protekcionista külkereskedelmi politikából szerezhető s az árarányok alakulásában kifejeződő előnyöktől tekint el, amelyeket a kereskedelmi kizsákmányolás elméletének hívei általában és indokoltan nagyon is figyelembe vesznek. *(O. Braun* pl. éppen ezekre helyezi a hangsúlyt.[31])

Abban persze tökéletesen egyetértünk *Bettelheim*mel, hogy naiv, egyoldalú, sőt egyfajta „apokaliptikus ökonomizmusra" valló az a profitforrások téves megítéléséből származó „elképzelés, hogy az uralkodó országok szükségképpen »tönkre kell hogy menjenek« a dominancia korszakának megszűnése következtében, azon az alapon, hogy az hirtelenül megváltoztatja majd a cserarányokat." „Egy ilyen »tönkremenetel« – írja – csak akkor következhetne be, ha az uralkodó országok gazdagsága alapvetően nem a termelőerők egyenlőtlen fejlődéséből, hanem az egyenlőtlen cseréből eredne."[32]

Hasonlóképpen jogosnak véljük *Bettelheim* kritikáját az olyan naiv illúziókkal, az egyenlőtlen csere emmaueli felfogásából közvetlenül vagy közvetve sugallt olyan megoldásokkal szemben is, mint pl. az, hogy „a cserék egyenlőtlenségének »korrigálásához« elegendő lenne a bérszínvonalakat megváltoztatni". Vagy az, hogy „a terms of trade javítása megszüntetheti a gazdasági fejlődés egyenlőtlenségét." Avagy az a gyakorta tapasztalható, de ritkán kimondott feltételezés, miszerint „ahhoz, hogy a rendelkezésükre álló gazdagságot lényegesen növeljék, elegendő lenne, ha azok a népek, amelyek ma imperialista uralom alatt állnak, elvágnák az imperializmussal összekötő kötelékeiket..."[33].

2. *Egy alternatív változat: az egyenlőtlen csere értelmezése és mechanizmusa Oscar Braun elméletében*

Az egyenlőtlen csere és a kereskedelmi imperializmus elméletének olyan alternatív változatával találkozunk *O. Braun* könyvében[34] (és a vitában elhangzottakra reagáló tanulmányában)[35], amely az *Emmanuel*-féle koncepciónak nemcsak a kritikai felülvizsgálatát és egy ellentétes formulával való helyettesítését jelenti, hanem egy ahhoz sok tekintetben hasonló, különösen a megközelítés általános módja és a kifejtés elméletileg meglehetősen eklektikus jellege[36] tekintetében azzal nagyfokú rokonságot tükröző változatának megfogalmazását is.

Braun elsősorban azt kifogásolja *Emmanuel* elméletében, hogy az „nem képes megmagyarázni, miért nincs tömeges tőkeáramlás a függő országokba, hogy ott gazdaságos költségekkel feldolgozóipari export-termékeket termeljenek a világpiacra", vagyis azt, hogy miért nem használja ki a tőke az alacsony bérköltségekből származó előnyöket. Másrészt azt veti szemére, hogy arra sem ad választ „miért nem növelik szándékosan a függő országok uralkodó osztályai a béreket vagy exportárakat"[37], ha tudniillik az árak alakulása a bérek alakulásának következménye, amint *Emmanuel* feltételezi.

Braun elutasítja az árak jövedelmek (bérek) által való meghatározásának koncepcióját s a tőkés világrendszernek és az imperialista kizsákmányolásnak azt a nyilvánvalóan ellentmondásos felfogását, amely végső determinánsnak, „független változónak" a munkásosztály bérharcát, illetve bérszínvonalát tekinti. Ugyanakkor azonban elfogadja az árak és a jövedelmek közötti kauzalitás irányára vonatkozó hamis kérdésfeltevést s az árak és a jövedelmek meghatározásának egyfajta függvényviszonyként való értelmezését. Ő az árakat tekinti „független változónak", vagyis „alapvetően megfordítja a kauzalitás sorrendjét"[38]: „ahelyett, hogy – mint *Emmanuel* – a béreket mondaná a nemzetközi árak szerkezete meghatározójának, leszögezi, hogy az árak alkotják az »elsődleges változót«"[39].

A feltételezett oksági kapcsolat e felcserélése mögött kétségkívül az a reális megfontolás húzódik, hogy a mai tőkés világpiacon az árak nagymértékben manipulált, a monopóliumok és a legerősebb tőkésállamok politikája által befolyásolt árak. *Emmanuel* modelljével szemben *Braun* nemcsak azzal jellemzi saját modelljét, hogy abban az árak, és nem a bérek képviselik a független változót, hanem azzal is, hogy „azt az árat, amelyen a függő országok termékeiket eladják, az imperialista országok

határozhatják meg az importvámok és más kereskedelmi korlátozások manipulálása révén".[40] Ily módon a fejlődő országokat sújtó imperialista kereskedelempolitika felelőssége kerül előtérbe, s megvilágíthatókká válnak azok a mesterséges akadályok, amelyek a „normális"kereskedelem útjában állnak, éppúgy, mint azok a veszteségek is, amelyek ezek következtében az elmaradott országokat sújtják.

E vitathatatlanul fontos és gyakorlati jelentőséggel is bíró aspektusnak a világpiaci ár elmélete és a nemzetközi kizsákmányolás koncepciója középpontjába állítása azonban óhatatlanul a neoklasszikus feltételezések és a liberalizmus illúzióinak világába[41] vezet. Sőt éppúgy a tautológikus interdependencia-koncepció rehabilitását is jelenti, miként *Emmanuel* elmélete.

Az a kérdésfeltevés ugyanis, hogy az árak határozzák-e meg a jövedelmeket, avagy megfordítva, épp a valóságos, mindkettőre nézve közös és egyetlen lehetséges objektív oksági összefüggést zárja ki. Ez pedig nem más, mint az érték munka általi meghatározódása, mely egyszerre képezi az alapját az árak meghatározódásának – amennyiben az átlagot tekintve, s az értéktől eltérítő és hosszú távon egymást kompenzáló hatásoktól, valamint a pénzérték hasonló módon levezethető változásaitól eltekintve, az árak közvetlenül a termék újratermeléséhez szükséges eleven és holt munka objektíve meghatározható mennyiségét fejezik ki –, valamint az elsődleges jövedelmek összege mint az új értékkel megegyező összeg meghatározódásának is. Sőt, amennyiben az eleven munkát kifejtő munkaerő mennyiségi és minőségi újratermeléséhez szükséges munka – történelmileg és a *társadalmi osztályharc alakulásától függően* változó – mennyisége végső soron ugyancsak objektíve meghatározható nagyság (a szóban forgó társadalom termelőerői fejlettségének és osztályai erőviszonyának az adott *időszakban* fennálló körülményei között), annyiban az elsődleges jövedelmek elosztásának, a bérek és profitok új értéken belüli arányának a meghatározódása is a munkaértékelméletben kifejeződő kauzalitáshoz *kapcsolódik*. Vagyis, és pontosabban: a megtermelt új érték *jelen* elosztása számára, melyet az osztályharc *jelen* alakulása formál, az érték munka által való objektív meghatározottsága nemcsak az új érték „abszolút" nagyságát (mely egyszersmind „relatív" is, amennyiben a kifejtett és társadalminak elismert munkamennyiség az előző folyamat elosztási és felhasználási viszonyaitól is függ) mint az osztozkodás tárgyául szolgáló bruttó összeget jelöli ki, hanem az osztályviszonyok által a *múltban*, előzőleg, a jelen (termelést és) elosztást megelőzően meghatáro-

zott munkaerőérték objektívvé vált nagyságát is, amelynek módosítására a jelen osztályharc irányul.

*Braun – Emmanuel*hez hasonlóan – azáltal, hogy ezt a kauzalitást az árak és a jövedelmek között feltételezett kauzalitással helyettesíti, végül is kénytelen magáról a kauzalitásról is lemondani s azt egy meghatározhatatlan interdependencia-viszonyban feloldani. Sőt, amíg *Emmanuel* „csupán" a termelési árnak az értékkel való kapcsolatát szakítva el adott módosított értelmet a marxi kategóriáknak, *Braun* eleve a sraffai (nem pedig a marxi) kategóriákban fejezi ki modelljét. Márpedig *Sraffa* – mutat rá helyesen *S. Amin* – „a részek közötti interdependencia jelenségei rendszerének színvonalán" dolgozza ki rendszerét, mely „a marginalizmus »tudományos« követelményeinek" megfelelően tautologikus jellegű.[42]

Braun úgy véli, hogy „az árképződés Sraffa-féle modelljének alkalmazása" s a bérek, profitok és árak közötti viszonynak a Sraffa-féle rendszer kategóriáiban, nem pedig Marx értéksémáiban való ábrázolása megfelelő, a kérdéseket tisztázó megoldást jelent, minthogy ezáltal elkerülhető a „transzformációs probléma".

Braun mindazonáltal nem óhajtja a marxi értékelméletet teljesen feladni, amelyet hasznos analitikai eszköznek tekint, legalábbis a tőkés termelésnek az elosztástól, a körforgástól és a cserétől elvonatkoztatott rendszere elemzését illetően.[43]

Amíg szerinte „az érték és értéktöbblet a termelés elemzéséhez tartoznak, addig az árak és profitok a rendszer egészére vonatkozó elemzés részét képezik." Következésképpen „egy empirikus korreláció" megállapítására és „az értéktöbblet kiszámítására" tett kísérlet teljesen értelmetlen. És „hasonlóképpen haszontalan kísérlet a termelési árakat az értékeknek mint az árakat meghatározóknak az alkalmazásával számítani"[44]. Ő a termelési árakat közvetlenül a *sraffai* egyenletekből véli kiszámíthatónak.

A szűkebb értelemben vett termelésnek az újratermelés egész rendszerétől való elválasztásával *Braun* az előbbit óhatatlanul a fizikai-technikai folyamatok rendszerére redukálja s annak kategóriáját: az értéket mint a termékben foglalt munkamennyiséget pedig „az egyik termék egy másik termékké való átalakításának fizikai lehetőségét kifejező" fogalommá degradálja, amelynek az árhoz mint „önálló elméleti koncepcióhoz" már semmi köze sincs.[45]

Ily módon azonban az értéknek mint kategóriának nem lehet köze ma-

gához a cseréhez, a szűk értelemben vett termelés szféráján kívül eső, de az egyéni munkát társadalmi munkaként, a konkrét munkát absztrakt emberi munkaként elismerő vagy el nem ismerő aktushoz sem, következésképpen nem lehet köze önnönmagához mint csereértékhez sem! *Braun* így az értéket mint a fizikai termékátalakítás képességének kifejeződését tökéletesen megfosztotta politikai-gazdaságtani tartalmától, s az egyébként (bizonyos célra) „elfogadott" marxi munkaértékelméletet végképp kiiktatta az elemzésből.[46]

Az ár – hangsúlyozza *Braun* – mint a tőkés termelési mód egészének kategóriája, ellentétben az értékkel, a jövedelemelosztás figyelembevétele nélkül nem érthető meg, és az ár nagyságát „nem határozhatjuk meg, ha nem ismerjük a profitrátát, amelynek megfelelően az változik"[47]. A tautológia tehát, mely az árképződésnek a munkaértékelmélet nélkül természetes sajátja, teljesen nyílvánvaló. De egyszersmind nyílvánvaló *Braun* rendszerének belső ellentmondása is: egyfelől a jövedelmeknek az árakból való levezetése, az araknak „elsődleges", „független változóként" való értelmezése, másfelől az araknak a profitrátához igazodó változására, az araknak az adott jövedelmek ismeretét feltételező meghatározhatóságára vonatkozó tétel[48] között.

Vagyis nem a kauzalitás sorrendjének felcseréléséről van szó itt valójában (nem is lehet, hiszen az árak és a jövedelmek között nincs is közvetlen és egyirányú oksági összefüggés), hanem magának a kauzalitásnak a kiiktatásáról. Ez pedig olyan szemléletmódnak felel meg, amely csupán az egyes „változók" közötti függvénykapcsolatokat tanulmányozza az egyensúlyt kifejező egyenletek rendszerében. E szemléletmód azonban arra a polgári közgazdaságtanra jellemző, amely a történelmi kauzalitás elemzése helyett megelégszik a kész jelenségek, illetve azok változása kölcsönhatásának vizsgálatával.[49]

Braun úgy véli, hogy noha az értéket és így az újratermeléshez szükséges munkamennyiségnek mint „fizikai, technológiai jelenség"-nek[50] az árakkal való bármiféle kapcsolatát kiiktatta a tőkés termelési mód „egészének" és a nemzetközi kereskedelemnek az elemzéséből, végül mégis „visszatérhetünk az áraktól az értékekhez", s az egyenlőtlen nemzetközi cserét – a marxi politikai gazdaságtan kategóriáiban – mint „több értéknek kevesebb értékre, több munkának kevesebb munkára való cseréjét" definiálhatjuk.[51]

A nem-egyenértékű cserének azt a változatát, amely az araknak a tőkék különböző szerves összetétele és a kialakuló átlagprofitráta miatt az érté-

kektől való eltérésében nyilvánul meg, *Emmanuel*hez hasonlóan ő is kizárja a vizsgálatból, tekintettel a nemzetgazdaságon belüli esettel való analógiájára. És hogy e változattal összefüggő zavaró körülményeket, komplikációkat elkerülje, feltételezi, hogy a cserében részt vevő termékeket azonos tőkeintenzitású ágazatok termelték, az adott (valamennyi ágazat, illetve ország számára azonos) profitráta mellett.

Ilyen feltételezés alapján – melynek realitása többszörösen is kétségbe vonható, akár a tőkeintenzitások, akár a profitráták vonatkozásában – természetesen arra lehet következtetni, hogy a bérek egyenlősége mellett az árak az értékekkel lennének egyenlők, pontosabban, hogy az áraknak az értékekkel való egybeesése azonos bérszínvonalat eredményezne. Továbbá, ha az említett feltételek (azonossága) mellett a bérek mégis egyenlőtlenek, akkor a relatív árak „a szó valóságos értelmében vett egyenlőtlen cserét"[52] fejeznek ki oly módon, hogy amennyivel magasabbak „az imperialista ország által exportált termékek relatív árai, mint amilyenek a bérek egyenlősége esetén lettek volna", annyi a csere egyenlőtlenségén át történő kizsákmányolás mértéke.[53]

Braun modelljében ugyan az egyenlőtlen csere mechanizmusa és részben háttere is más, mint *Emmanuel*nél, továbbá a végkövetkeztetések is sok tekintetben eltérőek, az összefüggések logikája azonban meglehetősen hasonló eredményre vezet.

Braun abból indul ki, hogy a függő országok kénytelenek bizonyos specifikus termékeket, főként termelési eszközöket az imperializmus centrumországaiból importálni, mivel „nincsenek abban a helyzetben, hogy azokat helyileg termeljék". Emiatt „exportkínálati görbéjük lefelé hajló, miközben devizabetételeik azzal egyenlőek vagy annál is kevesebbek, mint amennyi a termelési rendszer működéséhez (és bővítéséhez) minimumként szükséges". Következésképpen kénytelenek többet termelni és exportálni, amikor az exportárak csökkennek. Az exportnak csökkenő árak mellett történő növelése a jövedelmek (bérek és/vagy profitok és egyéb jövedelmek) csökkenését jelenti, miközben a „világpiacra való szabad bejutás hiánya részben a diszkriminatív kereskedelmi megszorítások következtében a függő országokat a lefelé hajló exportkínálati görbével jellemezhető állapotban tartja"[54].

Fizetési mérlegük ily módon „strukturális deficittel" küzd, mely „fejlődésük fő akadálya" és a „kereskedelmi korlátozások következménye". „Amennyiben – fűzi hozzá – a fizetési mérleg strukturális deficitjét az imperialista országok által bevezetett kereskedelmi korlátozások okozzák

vagy súlyosbítják, ... ez a deficit egyszerűen másik kifejeződése egy általános jelenségnek, nevezetesen a függőség jelenségének."

Braun modelljének központi eleme az a tézis, hogy „a kereskedelmi korlátozások bevezetése a függő országban egy vagy több osztály jövedelmének csökkenését válthatja ki". A jövedelmeknek ez a csökkenése, vagy ahogy ő mondja, „ez a lefelé igazodása azonban szükségképpen egy átmeneti időszakot igényel, amely alatt a kereskedelmi korlátozások a kereskedelmi mérleg válságában fejeződnek ki, s abból következően a növekedés fékjeként hatnak". „A függőség végső soron a függő országban a termelési árakat lefelé kényszerítő nyomást foglalná magában egy átmeneti időszakon át, amelyben a kereskedelmi korlátozások fizetésimérleg-válságot keltenek." Mivel pedig „ez a lefelé kényszerítő nyomás megismételhető vagy fokozható, semmi sem akadályozza meg, hogy az átmeneti időszak a végtelenségig folytatódjék"[55].

A modell alapja tehát egyfajta „*függőség*" feltételezése, ami kétségkívül a nemzetközi csere és jövedelemelosztás viszonyainak reális megközelítése. *Braun* azonban e „függés" mibenlétére és történelmi, politikai-gazdasági gyökereire vonatkozóan nem ad egyértelmű magyarázatot.

A periféria-országok függésének megállapítása persze – a konvencionális polgári növekedés- és elmaradottságelméletek híveit leszámítva – mindenki más számára közhely, s ezért úgy tűnhet, hogy ennek az adott ténynek az okfejtésére, a kauzalitás feltárására nincs is szükség. Másrészt, legalább is marxisták számára, a lineáris okság leegyszerűsített formulája amúgy sem elfogadható az ok és az okozat dialektikus viszonyának tükrében. Súlyos félreértésre vezet azonban, ha egy komplex jelenséget kész adottságként tudomásul véve annak összetevői, különböző „súlyú" és eredetű meghatározói vizsgálatáról lemondunk, és ha a lineáris kauzalitás indokolt elutasítása nyomán a *dialektikus kauzalitás* tényét és feltárásának szükségességét is mellőzzük, vagyis ha lemondunk arról, hogy egy meghatározott térben és időben objektíve meghatározható oknak és következményeinek, ez utóbbiak visszahatásának s a tér és az idő változásával okká való átalakulhatóságának komplex viszonyát elemezzük.

Márpedig *Braun* modellje s az egyenlőtlen csere annak alapján általa felvázolt mechanizmusa – talán éppen azért, mert alapfeltételezéseivel közelebb áll a valósághoz, mint *Emmanuel* modellje, melyben a csereviszonyokat befolyásoló legfontosabb erők: a monopóliumok és az imperialista állami kereskedelempolitika szerepe halványul el[56] – szinte magától

veti fel a nemzetközi kizsákmányolás gyökereire és az aránytalan, egyenlőtlenséget létrehozó „nemzetközi" termelési viszonyok kialakulására vonatkozó kérdéseket.

Emmanuel – mint láttuk – a centrum és a periféria közötti csere „specifikus" jellegét képtelen megmagyarázni, s végül is egyszerűen feltételezi, hogy a fejlett országok bármilyen termék (és bármilyen technikával való) termelésére térjenek is rá vagy éppen vissza, minden esetben elkerülhetik az elmaradott országok versenyét. *S. Amin* viszont eleve kiiktatja a használati értékek specifikumának egész problémakörét a vizsgálatból, miáltal elemzése – mint látni fogjuk – több vonatkozásban hiányos és némiképp ellentmondásos. *Braun* ezzel szemben az elmaradott országoknak bizonyos termékek, „a tőkét újratermelő eszközök" termelésére való „képtelenségében" látja a cserélt áruk specifikus jellegének magyarázatát. Ez pedig implicite is, de olykor explicite[57] is utalás a fejlett tőkésországok bizonyos (de nem szükségképpen változatlan) termelési ágak fölötti *monopolhelyzetére*, a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen szerkezetére, az újratermelési folyamat strukturális láncszemeinek egyenlőtlen nemzetközi megoszlására.

Ez a *strukturális függőség*, mely a domináns országok (megújuló) monopolhelyzetét foglalja magában s a perifériagazdaságok „nyitottságát" és újratermelési folyamatuk döntő láncszemeinek hiányát tételezi fel, nyilvánvalóan és logikusan további magyarázatra szorul (már csak megváltoztatásuk feltételeinek gyakorlati célú tisztázása végett is), mégpedig e struktúrák kialakulásának (és módosulásának), a *struktúrákat alakító erők és tényezők* mibenlétének a vizsgálata formájában. Ez esetben az elemzés a tőkés világgazdaságra jellemző gazdasági függés, aszimmetrikus egyenlőtlenséget termelő struktúrák és egyben a nemzetközi kizsákmányolás legalapvetőbb okának és megnyilvánulási formájának a feltárásához vezetne: a nemzetközi monopoltőkének a függő gazdaságokban *belső* tulajdoni és ellenőrzési pozíciókat biztosító tőkekiviteli és (újra-) beruházási politikája és az így képződött „*nemzetközi*" *tőkeviszony* következményeinek feltárásához.

Ez esetben az is kiderülne, hogy nem elegendő (sőt logikátlan is) a tőke nemzetközi mozgását csak a profitráták nemzetközi „kiegyenlítődése" és a „nemzetközi termelési árak" képződése szempontjából regisztrálni, miközben e tőkemozgásnak a termelés *társadalmi* viszonyaiban és ágazati szerkezetének torzulásaiban megnyilvánuló következményeitől eltekintünk! Sőt az is kiderülne, hogy a tőkeviszony „nemzetköziesedésének"

s a centrum és a periféria közötti tőkemozgásnak az aszimmetriája, az exportált tőkék különböző jellege és pozicionális ereje folytán a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése is csak *viszonylagos* jelenség lehet, ami nem zárja ki sem azt, hogy a tőkeexportban (is) monopolhelyzetet szerzett társaságok a periféria gazdaságában végzett beruházásaik esetében vagy azok közvetett (pl. piacbiztosító) hatására a hazainál, illetve hazai tőkés társaikénál magasabb profitrátát érjenek el, sem pedig – és különösen – azt, hogy a centrumgazdaságok monopoltőkéje a perifériaországok tőkéseinél (akár ez utóbbiak helyi beruházásairól, akár a fejlett országokba exportált tőkéjükről van is szó) minden esetben magasabb profitrátát biztosítson magának.

Braun azonban – ahelyett, hogy az elemzésnek ezt a logikáját követné, mely az imperializmus történelmi fejlődésének is a kulcsát adná – nemcsak megáll a „tőkét újratermelő eszközök monopóliumá"-nak és egy „általános függőség" tényének megállapításánál, hanem még vissza is lép a természetes logikai irányhoz képest, amikor a fejlett országok szóban forgó monopóliumát elszakítja a tőkés monopóliumok lététől, a kereskedelmen keresztül történő kizsákmányolást pedig függetleníti az „imperialista beruházásoktól". A függőség lényegét abban látja, hogy valamely ország „képtelen autonóm módon megvalósítani a tőke újratermelését", mivel „a saját termeléséhez szükséges gépek és a félig kész inputelemek legalábbis egy részének a termelését egy másik ország monopolizálja". Majd hozzáfűzi: „monopolizáláson nem azt értjük, hogy monopóliumok termelik azokat", hanem hogy „a függő ország olyan okok folytán, melyek egy specifikus történelemből... örökölt termelési szerkezetnek a típusával, a függő ország által fejleszthető technológiának a típusával és az uralkodó osztályoknak az alárendelt osztályokkal szembeni manőverezési sávjával vannak összefüggésben, ki van zárva e termelési eszközök helyi termeléséből".[58] Így a függő ország kizsákmányolása „lehetségesnek" mutatkozik „a monopóliumok létének figyelembevétele nélkül is, amelyek előnytelen árakat kényszerítenek a függő országokra, s az imperialista beruházásoknak a számításbavétele nélkül is, amelyek profitokat, osztalékot stb. szivattyúznak ki a függő országokból"[59].

A kérdés azonban nem az, hogy vajon „*lehetséges-e*" kizsákmányolás a külföldi tőke közvetlen jelenléte s a monopóliumok árszabályzó tevékenysége nélkül, a már meglevő struktúrák alapján is, hanem az, hogy miképp jöttek létre és módosultak e struktúrák, hogyan termelődik újra egyenlőtlenségük, és ebben (nem pedig csupán a profitelvonásban vagy

az árszabályozásban) mi volt és milyen ma a monopoltőke szerepe! *Braun* – bár nem óhajtja tagadni a kiszákmányolás e formáinak létét és jelentőségét – nemcsak a monopoltőke közvetlen kizsákmányoló tevékenységét teszi másodlagossá a kereskedelmi (közvetett) kizsákmányoláshoz képest (ami adott esetekben még indokolt is lehet), hanem ez utóbbi strukturális hátteréből is száműzi és „külsőlegessé" teszi a monopoltőke szerepét, megfeledkezve annak belső pozícióiról!

A függés általa adott definíciója egyébként nem feltétlenül jelent egyoldalú, aszimmetrikus függést, hiszen az „A" ország számára szükséges tőkejavak egy részének a „B" ország által történő termelését („monopóliumát") kiegészítheti, ellensúlyozhatja s ezáltal a függést kölcsönössé teheti a „B" ország számára szükséges tőkejavak egy részének viszont „A" által történő termelése. Következésképpen eszerint minden „nemautarkiás" gazdaság – e definíció pontosítása, az aszimmetria megjelölése nélkül – egyaránt függő gazdaságnak tekinthető.

Ha viszont arról van szó, mint a valóságban, hogy a nemzetgazdaság fejlesztése, a munka társadalmi termelékenységének emelése, vagyis a nemzeti termelőerők fejlesztése szempontjából meghatározó kulcságazatok, illetve vertikális láncszemek hiányoznak általában a periféria gazdaságában, vagyis ez utóbbi termelése egészének szerkezetében, míg egy fejlett gazdaságban ilyen hiányok csak a termelés egy-egy szféráját tekintve, illetve ágazatán belül mutatkoznak, akkor ezt nemcsak meg kell mondani, hanem ennek politikai gazdaságtanát is fel kell vázolni.

A „specifikus történelemből" való öröklésre hivatkozás a kérdést még nyitva hagyja, s még kevésbé adhat választ arra, hogy mi történt azóta! A „technológia típusára" utalás részben a termelési struktúrára hivatkozás megismétlése, amennyiben a technológiafejlesztés képessége a termelés materiális s így strukturális feltételeinek függvénye is, részben pedig az emberi képességekre, a munkaerőképzés és oktatás fejlődésére való utalás, ami viszont a gazdasági-társadalmi viszonyok olyan komplex elemzését igényli, amelyben a külföldi tőkeberuházásoknak a jellege s a technológia fejlesztésére, a munkaerő képzésére és az oktatás fejlődésére gyakorolt, általában korlátozó vagy torzító hatásai kellő megvilágítást nyernének.

És ha a *Braun* által definiált függő helyzet következtében „a függő országok nem tudják csökkenteni a kapitalista országokból behozatalukat", míg megfordítva, ez utóbbiak képesek az importkorlátozásra, akkor felvetődik a kérdés: miért termelnek az előbbiek olyan termékeket, ame-

lyekhez importra van szükségük, illetve hogy miért nem térnek át az importált tőkejavak hazai előállítására. *Braun* ugyan utal arra, hogy a fenti tétel „a tőkés termelési viszonyok változatlan fennmaradását"[60] tételezi fel, végül is azonban e viszonyok (s a nemzetközi tőke szerepe) vizsgálata helyett részben olyan körülményeknek tulajdonítja az importkényszert, amelyek más, fejlett országokban is fellelhetők (mint pl. bizonyos nyersanyagok hiánya, a termelést gazdaságtalanná tevő költségszínvonal), részben pedig olyan jelenségekre vezeti vissza (mint pl. a megfelelően képzett szakemberek hiánya, bizonyos technológiai folyamatok ismeretének csak a fejlett országokban való megszerezhetősége, továbbá a kereslet szerkezete és az elitréteg importigényes fogyasztási hajlamai stb.), amelyeket egyszerűen kész adottságként kezel, holott azok maguk is következmények.[61] A hazai szakemberképzés elmaradottsága, a helyi technológiai kutatások és fejlesztési bázisok hiánya, a jövedelemelosztás, a kereslet és a fogyasztás szerkezete ugyanis annak a torz társadalmi és termelési struktúrának a velejárója[62], amelynek kialakulásában és újratermelődésében a nemzetközi monopoltőkének és/vagy a hozzá igazodó, vele együttműködő helyi tőkének a tevékenysége, egy integrálódó nemzetgazdaság fejlesztése helyett a centrumgazdaságokhoz kapcsolt enklávészektorokat fejlesztő s a prekapitalista társadalmi-gazdasági maradványokat a maga rendszerébe beépítve konzerváló működése játszott és játszik döntő szerepet.

Braun tehát az imperialista monopoltőke közvetlen behatolását és a periféria-gazdaságokon belüli tevékenységét vagy ennek közvetett hatását nem tekinti meghatározónak a centrum–periféria viszony, az egyenlőtlen munkamegosztás és a nemzetközi kizsákmányolás komplex mechanizmusának fejlődésében, sem pedig a sajátos, perifériku s-tőkés termelési mód és társadalmi-gazdasági szerkezet kialakulásában, illetve reprodukálódásában. Ezért az egyenlőtlen csere általa felvázolt rendszerében az ok-okozati összefüggések zavarossá, ellentmondásossá válnak, s a perifériaországok belső gazdasági-társadalmi rendszerének specifikumai és egyes jelenségei is egyoldalú magyarázatot kapnak.

Ami az okok és okozatok rendszerét illeti: egyfelől és talán elsődlegesen az összefüggések olyan láncolatát vázolja fel, amelyben a perifériaországok bizonyos tőkejavak előállítására való (s a múltból örökölt) képtelensége az import kényszerét váltja ki, ami a fejlett országok kereskedelmi korlátozásokat alkalmazó és az előbbiek általános függőségét kifejező politikája miatt strukturális fizetésimérleg-deficitet okoz. Ez utób-

binak a *következménye* – a belső jövedelmek csökkenése mellett, illetve bekövetkeztéig – a fejlődés fékezettsége, vagyis a centrum és periféria közötti egyenlőtlen fejlődés. Másfelől viszont az oksági összefüggések egy olyan sorát is leírja[63], amelyben az egyenlőtlen fejlődés, a függő országok termelőerőinek alacsony fejlettségi színvonala „helyezi őket a felszerelés, a termelés és a technológia számára szükséges inputok tekintetében megnyilvánuló függőség állapotába". Szerinte ez az *oka* és magyarázata annak, hogy az imperialista országoknak az előbbiek árait leszorító és exportvolumenének növelésére kényszerítő „diszkriminatív kereskedelmi politikája sikerrel járhat".

Egyfelől megállapítja, hogy „az egyenlőtlen csere megakadályozza a termelőerők fejlődését ezekben a (függő – *Sz. T.*) országokban és fenntartja vagy újratermeli a függő viszonyt", másfelől pedig – ugyanott – hozzáteszi: „a mai imperializmus a kereskedelem területén nyilvánul meg (ti. az egyenlőtlen cserében – *Sz. T.*), és azt közvetlenül az imperialista országok gazdaságpolitikája és *végső soron a termelőerők egyenlőtlen fejlődése határozza meg*"[64].

Vagy másutt: egyfelől a függő országok fejlődésének „fő akadályát" (vagyis elmaradottságuk végső okát?!) *Braun* a strukturális fizetésimérleg-deficitben (ez utóbbi okát pedig a kereskedelmi korlátozásokban) jelöli meg, amely „megakadályozza a tőkés centrumokkal való függőségi kapcsolatok felszámolását", másfelől viszont rámutat, hogy „a kereskedelmi korlátozásokat és azokat az általános problémákat, amelyekkel a függő országok exportjuk növelésekor szembetalálják magukat, termelőerőik egyenlőtlen fejlődésével és ennek az egyenlőtlen fejlődésnek a következtében kialakult társadalmi termelési viszonyokkal lehet megmagyarázni"[65].

Ha csupán az okok és okozatok dialektikus viszonyának, az okozatok visszahatásának a bemutatásáról lenne itt szó, semmi kifogásunk sem lehetne e megállapítások ellen. Csakhogy akkor előbb tisztázni kellene a történelmi okság viszonyát (a történelmi kor és a hely konkretizálása mellett[66]) és az ok–okozati viszonyok mai komplex láncolatán belül a döntő láncszemnek a politikai-gazdaságtani tartalmát és helyét. Enélkül ugyanis a tautológikus interdependencia bűvös körébe kerülünk, amelyből a kiút a gyakorlati gazdaságpolitika számára vagy lehetetlennek, illetve véletlenszerűnek, vagy minden esetben és elsődlegesen külső segítség függvényének látszhat.

Egyébként is úgy tűnik, hogy többről, másról van szó, mint az ok–

okozat dialektikájáról. Noha *Braun* nem megy olyan messzire, mint *Emmanuel* a „beruházási imperializmus" tagadásában, sőt, a koncepcionális (nemcsak megfogalmazásbeli) ellentmondásokat is vállalva olykor még „döntő tényezőnek" is nevezi az imperialista tőkeberuházásokat[67], egészében véve azonban az ő elmélete is a monopolisztikus külföldi tőketulajdonnak mint a függés alapvető formájának tagadására épül és figyelmen kívül hagyja az egyenlőtlen fejlődés mai feltételeit meghatározó nemzetközi monopóliumok szerepét s a nemzetközi tőkeösszefonódások hatását a csereviszonyok alakulására. *Braun* a felszíni jelenségekhez tapadó vulgarizmus vádjával illeti azokat a marxistákat, „akik az imperialista és a függő országok közti viszonyok olyan nyilvánvaló módon megmutatkozó változóinak adnak elsőbbséget, mint a közvetlen imperialista beruházások"[68]. És miközben minden további okfejtés nélkül gazdaságilag „függőnek" tekint minden olyan országot, amely valamely adottság folytán rendszeresen importált technológiát alkalmaz, addig definíciója szerint gazdaságilag függetlennek minősül az az ország, amelyben ugyan „az ipar többségének jogi tulajdona idegenek kezében van, de ahol a technológiát, az inputokat és a gépi felszerelést ésszerű költségszínvonalon [?!] helyileg termelik vagy képesek termelni"[69].

Ami *Braun*nak az elmaradott függő országok belső viszonyaira vonatkozó magyarázatát illeti, az a kifogásolt szemléletmód következtében egyoldalú és felületes. Ez különösen nyilvánvaló a bérszínvonalnak és a fölös munkaerő képződésének megítélése tekintetében. Míg *Samir Amin* – bár a „dualizmus" kifejezést ő is visszautasítja – kitűnően érzékelteti a „prekapitalista" szektor szerepét a munkaerő-ellátásban és a fölös munkaerő újratermelésében, valamint a munkaerőérték meghatározódásának specifikumában, addig *Braun*, helyeselve ugyan *Amin* megközelítését, a munkaerő „tartalékseregének állandó újratermelődését" egyszerűen a termelőerők alacsony fejlettségének s „az export lassú növekedésének" tulajdonítja[70], és összefüggésbe hozza a devizahiánnyal, illetve a fizetési mérleg deficitjével. A termelési viszonyok és a strukturális torzulások helyett a munkanélküliséget a konvencionális polgári közgazdaságtan logikájába illeszthető jelenségekkel magyarázza: „a teljes foglalkoztatottság ... a rendelkezésre álló külföldi deviza minimumát követeli meg ... Ha a rendelkezésre álló összes deviza kevesebb, mint e minimális *mennyiség*, akkor a jövedelemszínvonalat és következésképpen a foglalkoztatottság színvonalát csökkenteni kell... Dinamikus értelemben, ha a rendelkezésre álló deviza lassabban nőne, mint

amennyire szükség lenne az emelkedő jövedelemszint által megkívánt minimális mennyiségként, az a ráta, amely mellett a termelési tényezők felhalmozhatók, csökkenne. Ha pedig a rendelkezésre álló deviza által lehetővé tett maximális növekedési ráta kisebb, mint ami a növekvő mértékben a piacra jövő munkaerő foglalkoztatásához szükséges, a munkanélküliség növekedni fog. A munkaerő-kínálat természetes növekedését a népességnövekedés rátája nagymértékben autonóm módon határozza meg."[71]

A „prekapitalista" szektor sajátos funkciója (a tőkés szektor munkaerő-ellátásában) és ennek összes specifikus feltételei ily módon éppúgy homályban maradnak, mint a tőkés enklávé-szektor dezintegráló s a „prekapitalista" szektor munkaerő-felszívó képességét csökkentő hatása, valamint a demográfiai helyzetnek is a dezintegrált struktúrával való összefüggése.[72]

A devizahiány súlyos problémája s a korlátozott importkapacitásnak – az egyéb feltételek változatlansága mellett – növekedést lassító hatása persze aligha vitatható. A fizetési mérleg hiányának és a kereskedelmi-mérleg-deficitnek, az exportbevételek kereskedelmi korlátozások miatti elégtelenségének az elmaradottság egész rendszerét, a periféria-gazdaságok lassúbb fejlődését, munkanélküliségét és nemzetközi kizsákmányolását magyarázó mechanizmusnak a középpontjába állítása azonban elfogadhatatlan és félrevezető leegyszerűsítés, amit nemcsak a politikai-gazdaságtani elemzés logikája cáfol, de az empirikus valóság is. Azt a tényt, hogy munkanélküliség létezhet tartós fizetésimérleg-többlet mellett is, és hogy felszámolható egy krónikusan devizahiánnyal küzdő gazdaságban is, a konkrét példák egész sora bizonyítja a fejlett tőkés világban egyfelől és a szocialista országok körében másfelől. A dinamikus egyensúlyrendszer *Braun* által felvázolt összefüggéseiből lényeges, épp a termelési mód jellegét specifikáló elemek hiányoznak. Így azután azt az illúziót keltheti, hogy a devizabevételek növekedése önmagában véve fejlődést gyorsító és a munkanélküliséget felszámoló hatású, vagy hogy „az egyenlőtlen cserének", amely – *Braun* szerint – az imperialista kereskedelmi korlátozások következménye, „a felszámolása a függő országokban a termelőerők radikális fejlődését vonná maga után". Vagyis, hogy a társadalmi viszonyok és a termelési struktúrák alapvető átalakítása nem szükségszerű feltétele a gyorsabb és egészséges fejlődésnek vagy akár magának az egyenlőtlen csere felszámolásának sem.[73]

A gyarmati típusú nemzetközi munkamegosztás többé-kevésbé za-

vartalan működésének idején egyébként jelentős devizatartalékok felhalmozódása és tartósan aktív kereskedelmi mérleg volt a jellemző jónéhány olyan elmaradott függő országra, amelyekben a növekedés a meglevő enklávé bővülésére korlátozódott, s amelyek később (mint pl. Ghana, de mások is) egy nemzeti fejlesztési program megindítása s az egyoldalú gazdaság diverzifikálására tett lépések folytán, valamint a nemzetközi munkamegosztás zavarai és módosulása stb. következtében súlyos fizetésimérleg-helyzetbe kerültek.

A kereskedelmi mérleg aktívuma, sőt aktívumának növekedése és a devizatartalékok gyarapodása mellett éppúgy lehetséges egy ország nemzetközi kizsákmányolása, mint a „strukturális deficit" jellemezte helyzetben. Sőt – mint láttuk – *Emmanuel* kizsákmányolás-értelmezéséből, mely végső soron az elfogyasztható áruk nagyobb tömegének a kizsákmányolt országból a kizsákmányoló országba való átkerülését ragadja meg, inkább a kizsákmányolt ország kereskedelmi mérlegének aktívuma következik mint jellemző eset, még ha ez az aktívum a torzított árak folytán nem fejezheti is ki a cserén át történő kizsákmányolás tényleges mértékét.

A kereskedelmi korlátozások tényezőjére való hivatkozás választ ad ugyan arra az *Emmanuel* által meg nem válaszolt kérdésre, hogy miért nem használják ki az elmaradott országok (vagy az oda beáramló külföldi tőke) az alacsonyabb bérköltségek előnyeit a versenyképesség fokozódása révén exportjuk volumenének és világpiaci arányának növelésére, de aligha ad választ a cserén át történő kizsákmányolás okainak kérdésére (nem is szólva a cserén kívüli kizsákmányolásról).

Braun „paradoxonja", hogy miközben az imperialista kizsákmányolás *egész* rendszerét kívánja megmagyarázni, még e kizsákmányolás *egyik* formájának is annyira szűk (a kereskedelmi korlátozások és a fizetésimérleg-deficit meglétéhez kapcsolt és az importált termékek specifikus jellegét feltételező[74] értelmezést ad, hogy az még az egyenlőtlen csere más, jellegzetes formáit sem foglalja magában. A munkaérték-elmélet kiiktatása, a munkatermelékenységnek mint a relatív értéktöbblet-termelés módszerének a figyelmen kívül hagyása, valamint és általában a termelés társadalmi viszonyai és különösen a monopolisztikus nemzetközi tőkeviszonyok elemzése helyett a forgalom s a nemzetközi csere jelenségeire való koncentrálás *Braun* elméletét természetszerűen hozza rokonságba az általa egyébként sok tekintetben bírált *Emmanuel* elméletével.

Bármennyire is „megfordítja a kauzalitás sorrendjét" és elutasítja *Braun* az imperializmusért és kizsákmányolásért a fejlett országok béremelkedést kiharcoló munkásosztályát felelőssé tevő koncepciót, feltételezéseinek és a „változók" közötti összefüggésekre vonatkozó megállapításainak logikája végül is ugyanazt a következtetést sugallja.

Az *imperializmus* korszaka, a mai értelemben vett imperialista kizsákmányolás kezdete és mechanizmusa nála is a fejlett országokban megindult és rendszeressé vált béremelkedések folyamatához kapcsolódik. Noha a „gyarmati rablás" 19. század kezdetéig tartó szakaszát a centrum–periféria viszony fejlődésének általa adott történelmi periodizációjában előbb a „kereskedelmi expanzió" szakasza (a 19. század nagyobb részében), majd „a tőkeexport" szakasza (a 19. század utolsó évtizedeitől az 1930-as évek világválságáig) követi, hogy azután helyet adjon az „egyenlőtlen csere" mai korszakának[75], egyrészt sem a „kereskedelmi expanzió" korszakának, sem a „tőkeexport" korának a kizsákmányoló jellege és imperialista tartalma nem kap értelmet, sőt ez utóbbi szakasz még a szakaszok összehasonlításának rendjéből is kilóg[76]. Másrészt később *Braun* – saját feltételezéseinek logikáját követve és *Samir Amin* kritikáját elfogadva – módosítja, korrigálja is e periodizációt, éspedig a lenini értelemben vett imperializmus egészére értve az „egyenlőtlen csere" korszakát.[77] Vagyis az „imperializmus mai korszakának" (amely a korrekció alkalmazásával tehát a 19. század utolsó évtizedeitől tartó korszak) characteristica specifica-ja *Braun* szerint is „a reálbérek nagymértékű különbözősége", mely az egyenlőtlen cserét a kizsákmányolás fő formájává teszi.

A reálbérek emelkedése a centrumországokban *Braun* szerint is az a tényező, amely „lehetővé tette a kapitalizmus számára, hogy elkerülje a *Rosa Luxemburg* által megjósolt sorsot" (hogy ti. a realizációs probléma megoldása állandóan új „szűz területek" integrálását, a proletarizálódás extenzív terjedését tegye szükségessé, mely nélkül a rendszer összeomlana), és „amely megmagyarázza az imperializmus új szakaszába, nevezetesen az egyenlőtlen csere szakaszába való átmenetet"[78].

Braun modellje is – noha ő az árakból mint „független változókból" kívánja levezetni a béreket és egyéb jövedelmeket, s a modellt ábrázoló diagramot is ennek megfelelően rajzolja fel,[79] – arra a feltételezésre épül, mint *Emmanuelé*, nevezetesen, hogy „a profitráta egységes az egész világban", illetve hogy még ha léteznek is kisebb-nagyobb eltérések (esetleg 50–100%-os mértékben is) a tényleges rátákban, ezek el-

hanyagolhatók a hatalmas arányú (1:20 vagy 1:30 arányú) bérkülönbségekhez képest, amelyek „megmagyarázzák a termelési árak eltérését"[80].

Az alábecsült profitráta-különbségek mögött a centrum és a periféria tőkéjének igencsak különböző pozícióját s az eltéréseknek egyéb aszimmetriákkal egybevágó megoszlását *Braun* is figyelmen kívül hagyja, mint ahogy mellőzi a különböző szerves összetételű tőkék hasonlóképpen aszimmetrikus nemzetközi megoszlásának a profitráták (bármennyire is korlátozott) kiegyenlítődése esetén a termelési árak (értékektől eltérő) szerkezetére gyakorolt hatását is (vagyis az egyenlőtlen csere *Emmanuel* által „nem igazinak" nevezett „első" esetét). Holott a bérek változásának – a profitráták kiegyenlítődése esetén – épp a szerves összetétel eltérései folytán (és közvetlenül csak ez által) van hatása a termelési árak *arányainak* megváltozására.

Ami pedig a béreknek csak a centrumországokban bekövetkező vagy ott relatíve nagyobb mértékű emelkedését s az így kialakuló bérkülönbségeket illeti, azt – a profitráták kiegyenlítődését és a tőkék azonos szerves összetételét feltételezve – *Braun* is mint a kizsákmányolási ráták annak megfelelő eltéréseit fogja fel, amelyekben a termelékenységi különbségek nem játszanak szerepet. Vagyis, amennyiben a termelési árak különbségei – még ha ezeket eredetileg *Braun* az imperialista kereskedelempolitikának tulajdonítja is – a reálbérek különbségeinek (s a kizsákmányolási ráták azokkal fordítottan arányos különbségeinek) felelnek meg, annyiban a periféria-országok kizsákmányolásának *mértéke* – *Braun* szerint is, akárcsak *Emmanuel* szerint – a tényleges reálbérek különbségével mérhető.

„Természetes termelési árak"-nak ő is az olyan árakat tekinti, amelyek mellett „a bérráták és a profitszínvonalak az egész világban azonosak"[81] (függetlenül a munka minőségétől, termelékenységétől, intenzitásától és szervezettségétől, valamint a tőke szerves összetételétől és megtérülési idejétől). Amennyiben pedig a bérráták nemzetközileg eltérőek, az a csere egyenlőtlenségének, a nemzetközi kizsákmányolásnak a mutatója.[82]

*Emmanuel*hez hasonlóan, az árarányok eleve torzító, a kereskedelem és egyenlőtlen csere jelentőségét csökkentő hatására utalva válaszol arra az érvre is, hogy a kereskedelem nagysága nem tekinthető elegendő alapnak a centrum gyorsabb fejlődésének magyarázatához és a kizsákmányolás megítéléséhez. A kereskedelem naturális arányait ő is figyelmen kívül hagyja vagy azokat csak egy-egy termék vonatkozásában ragadja meg

(mint pl. a centrumországok bizonyos ásványkincsekkel való ellátásának kétségkívül jelentős esetében).[83]

Braun persze tisztában van azzal, hogy a kizsákmányolásnak az egyenlőtlen cserén kívül egyéb formái is vannak, sőt ezeket (beleértve az értéktöbblet közvetlen kivonását, a profitok, kamatok stb. transzferjét s a monopolisztikus árakon át történő közvetett kizsákmányolás formáját is) rendre fel is sorolja.[84] A nemzetközi kizsákmányolás egész rendszerét azonban és az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségét is – mint láttuk – végső soron az egyenlőtlen csere általa felvázolt mechanizmusára vezeti vissza. A kizsákmányolás „egyéb" formáinak jelentőségét és az általuk megvalósuló kizsákmányolás mértékét egyébként is alábecsüli és tévesen értékeli.

A monopóliumok profitszerzésének mértékét és jelentőségét például a függő országokból származó importnak az imperialista országok bruttó termékéhez viszonyított csekély aránya alapján véli megítélhetőnek,[85] holott ez utóbbi sokkal inkább – az ártorzulások szükséges figyelembevétele mellett is – a kereskedelmi kizsákmányolásnak az imperialista gazdaságokban betöltött szerepére vall.

A kérdésfeltevés maga is téves és azt a teleologikus megközelítést tükrözi, amelyet *Emmanuel*nél is tapasztalhattunk. Végülis a tőkés centrumországok fejlettségének teljes mértékét, a nemzetközi szakadék *egészét* a periféria dolgozóinak kizsákmányolására vezeti ő is vissza, s a centrumországokon belül a munkaerő saját fejlődésének és mennyiségben és értékben növekvő terméke kisajátításának szerepét figyelmen kívül hagyja.

Az elmaradottság és fejlettség tőkés világgazdaságra jellemző dialektikája azonban ezt az abszolutizálást sem történelmileg, sem logikailag nem viseli el. Történelmi szempontból az ilyen abszolutizálás nemcsak a kapitalizmus első megjelenését és kibontakozását minősíti merő véletlennek, hanem egyben letagadja a centrumországok proletariátusa képződésének kegyetlen folyamatát, e proletariátus kiszipolyozását és szenvedéseit az ipari forradalom poklában, majd egyre kifinomultabb kizsákmányolását a modern géprendszer és üzemi szervezettség körülményei között is. Logikailag pedig éppen annak a tőkés termelési módnak a fejlődése és működése, a tőkeviszony tartalma és a tőkefelhalmozás folyamatában kifejeződő osztályviszony válik érthetetlenné az említett abszolutizálás folytán, amelynek világméretű kibontakozásával függ össze a nemzetközi centrum–periféria viszonynak és az elmaradottság és fejlett-

ség egymással összefüggő dialektikus kettősségének kifejlődése és rendszerré formálódása. A centrumországokon *belüli* tőkeviszony mint kisajátítást magában foglaló osztályviszony nélkül a centrum–periféria viszony és a nemzetközi kizsákmányolás tőkés rendszere sem létezhet. Ennek az összefüggésnek a figyelmen kívül hagyása azonfelül megmagyarázhatatlanná teszi a centrum-szerep elveszítésének, a centrumból a perifériába süllyedésnek vagy megfordítva: a perifériasorból való feltörésnek a történelmi eseteit, amelyek mind a termelőerők és osztályviszonyok belső fejlődésének jelentőségét mutatják – egyfelől a periféria kizsákmányolásából szerzett előnyöknek mint a gyorsabb fejlődés *potenciális* lehetőségének tényleges kihasználását meghatározó belső tényezőkre utalva, másfelől pedig a nemzeti tőkés gazdaságot és társadalmat megteremtő eredeti tőkefalhalmozás folyamata végigvitelének mint a periféria-szerepből (tőkés úton) való kitörésnek a feltételére mutatva rá.

A kizsákmányolás egyik vagy másik formájának jelentőségét nem a fejlett centrumországok bruttó termékéhez vagy kereskedelmi forgalmához, vagy akár nemzeti vagyonához viszonyított számadatok alapján kell értékelni! Az ilyen viszonyszámok eleve torzító hatásúak – és nemcsak az összegezést lehetővé tevő *árak* torzulásai miatt! Semmi esetre sem fejezhetik ki azt a *komplex* összefüggést, amely a kizsákmányolás különböző formái között nem utolsósorban a termelőerők és a termelési szerkezet fejlődésére gyakorolt hatások révén mutatkozik, és még kevésbé azt a *kumulatív* hatást, amely a közvetett és áttételes következményeken, különféle láncreakciókon keresztül a termelőerők fejlődésének relatív gyorsítását vagy lassítását váltja ki – a mindkét oldalon előrehaladó fejlődés egymáshoz viszonyított színvonala közti különbséget növelve.

Az összefüggések komplexitása és különösen az utóbb említett kumulatív hatás egyfelől valamennyi kizsákmányolási formának az említett számarányokban kifejezettnél *nagyobb jelentőségére* utal, másfelől viszont, éppen mert a termelőerők relatív fejlődésére gyakorolt komplex és kumulatív hatás szempontjából teszi ezt, egyszersmind a *korlátait* is mutatja annak a szerepnek, amelyet a kizsákmányolás külső forrásai tölthetnek be a fejlődésben. A termelőerők fejlődése belső forrásainak fokozódó kihasználása nélkül ugyanis a külső források és előnyök sem használhatók ki (mint ahogy a tőkés kizsákmányolás nemzetközi rendszere sem tartható fenn a tőkés társadalmi viszonyok és kizsákmányolás belső, nemzeti rendszere nélkül).

Következésképp az a feltételezés, hogy a centrumországok gazdag-

ságának, fejlettségének egésze a nemzetközi kizsákmányolásnak tulajdonítható, feloldhatatlan logikai elletmondást tartalmaz. E feltételezés elutasítása nem csökkenti, hanem reálisabbá teszi a nemzetközi kizsákmányolás jelentőségét. Bármilyen arányt tételezzünk is fel a nemzetközi kizsákmányolás mértékének volumene és a centrumországok fejlődésének belső forrásai között, a függő országok relatív elmaradottságának szempontjából és a nemzetközi szakadék növekedése szempontjából e kizsákmányolásnak mint komplex mechanizmusnak mindenképpen elsőrendű jelentősége domborodik ki.

Braun a monopóliumok szerepét és profitját illetően egyébként ugyanazt a hibát követi el, mint *Emmanuel:* csupán mint piaci tényezőket veszi őket számba. Profitjukat a világpiaci árak monopolisztikus eltéréseivel s így csupán a függő országok exportjának volumenével hozza összefüggésbe. Vagyis az idegen tőketulajdon gyarapodása, a helyi munkaerőt közvetlenül kizsákmányoló tevékenysége, a külföldi tőkeberuházások strukturális hatása, a különféle rejtett profitszerzési és lecsapolási gyakorlat stb. nemcsak *Braun* modelljében nem kap helyet, de az általa másodlagosnak tekintett egyéb kizsákmányolási formák listájában sem.

Noha az egyenlőtlen csere *Braun* szerinti definíciója a kizsákmányolás mértékének is e definíció szerinti kvantifikálását sugallná, *Braun* az említett „paradoxont" azzal „hidalja át", hogy – mint láttuk – ő is a tényleges bérkülönbségek mértékével azonosítja a kizsákmányolás mértékét. Vagyis e tekintetben is *Emmanuel* módszeréhez tér vissza, a történelmi és logikai ellentmondások árán is.

Végül is az egyenlőtlen csere általi kizsákmányolásnak az imperializmus fennmaradásában és a centrumországok fejlődésében betöltött alapvető szerepét azzal a tautológikus érveléssel bizonygatja, hogy miután a meglevő bér-, illetve jövedelemkülönbség egészét az egyenlőtlen cserének tulajdonította, a centrumországok jövedelemszínvonalának drasztikus zuhanását és a rendszer összeomlását tételezi fel az egyenlőtlen csere megszűnése esetén. Következtetése az, hogy „az imperialista rendszer *nem volna képes jelen tőkés struktúráját fenntartani* kereskedelem nélkül, éspedig a függő országokból származó importcikkek helyettesítésének nehézségei miatt, és egyenlőtlen csere nélkül, vagyis a meglevő bérdifferenciáknak és a függő országok szegénységének a tartósítása nélkül"[86].

De vajon ki állította, hogy az imperialista rendszer létezhet kereske-

delem nélkül?! Egy dolog azonban a nemzetközi kereskedelem szükségessége, és más dolog a függő országokból származó importcikkek helyettesíthetőségének kérdése. *Braun* egyébként itt azt a logikai botlást is elköveti, hogy miután a csere egyenlőtlenségét a függő országok által *importált* termékek specifikus jellegével hozta összefüggésbe, most az egyenlőtlen csere szükségszerűségét az általuk *exportált* termékek specifikus jellegével magyarázza.

A rendszer szükségszerű összeomlását az egyenlőtlen csere megszűnése esetén pedig azzal magyarázza, hogy „a bérek kiegyenlítődése masszív jövedelemtranszfert eredményezne a függő országok irányában ezek exportárai relatív emelkedésének következtében, ami bizonyára felborítaná az imperialista országokban az uralom belső szerkezetét"[87].

Íme az imperializmus medöntésének útja! Nem a tőkés monopóliumok ellen kell harcolni, nem a tőke belső és nemzetközi hadállásait kell ostrom alá venni s a tőke profitjait megnyírbálni, nem a nemzetközi tőke által (a centrumországokban és a periféria-országokban egyaránt) kizsákmányolt munkásosztályok összefogására van szükség, hanem csupán a bérek kiegyenlítésére (hiszen a profitok amúgy is egyenlők nemzetközileg). És nyilván azok ellen kell harcolni elsősorban, akik a fejlett országok bérszínvonalának csökkenése ellen lépnek fel.

Bármennyire is más következtetésre szeretne *Braun* jutni a nemzetközi osztályharc frontvonalait illetően, mint *Emmanuel*, bármennyire is hangsúlyozza, hogy elméletéből „nem lehet arra következtetni, hogy a társadalmi osztályok közötti ellentmondást ma az imperialista országok és a függő nemzetek közötti ellentmondás váltotta fel"[88], és bármennyire is „elutasítja" az *Emmanuel* elemzéséből sugallt tételt, mely szerint az imperialista országok munkásosztályai zsákmányolják ki a függő országok munkásosztályait,[89] az ő elemzésének logikája is akarva-akaratlan ugyanoda vezet.

Noha az egyenlőtlen csere elemzése során a függés és a strukturális egyenlőtlenségek néhány igen fontos tényezőjét és összefüggését tárja fel, amelyek a gazdaságpolitika reális perspektívái szempontjából különös figyelmet érdemelnek, és bár a nemzetközi kizsákmányolás felszámolásának feltételeit illetően rámutat a függő országokban a termelési és társadalmi szerkezet átalakításának szükségességére is, sőt a szocialista átalakulás mellett érvel,[90] a *megoldás útja* kérdésében ő sem ad – nem is adhat – reális és elfogadható választ.

Nemcsak a társadalmi átalakulás és a szerkezeti változások feltételei-

nek a nemzetközi monopoltőke (és helyi szövetségei) visszaszorításával való összefüggésére nem derül fény, de a sugallt megoldás még attól az általa egyébként elutasított naív feltételezéstől sem marad mentes, miszerint elgendő lenne a nemzetközi bérkülönbségeket kiegyenlíteni, s az egyenlőtlen csere ily módon történő felszámolása „garantálná a termelőerők gyors fejlődését a függő országokban"[91].

Vagyis az *Emmanuel* elméletét korrigáló és egy alternatív változattal helyettesítő *Oscar Braun*nak sem sikerült *Emmanuel* elemzési hibáitól megszabadulnia.

3. Samir Amin nézetei az egyenlőtlen cseréről és az imperialista kizsákmányolásról

Az egyenlőtlen csere elméletének nemzetközi polémiájában kiemelkedő szerepet játszik *Samir Amin* kritikai hozzájárulása[92] és saját koncepciója.[93] Ő *Emmanuel* elméletének nemcsak egyes elemeit, „oksági sorrendjét" és bizonyos végkövetkeztetéseit bírálja, mint ahogy ezt *O. Braun* teszi, hanem annak szemléletmódját és elméleti gyökereit, a termelési mód és az értéktörvény lényegének félreértésén vagy félremagyarázásán alapuló koncepcionális fogyatékosságait is. Másfelől viszont *Emmanuel* (és részben *O. Braun)* nézeteinek kritikája mellett, *Amin* ugyancsak megőrzi és mint a kizsákmányolás sokféle változatainak egyikére vonatkozó formulát tartja számon az egyenlőtlen csere koncepcióját, miként azt *Bettelheim* teszi kritikájában. Emellett annak egy másfajta értelmezés szerint, más tartalommal és összefüggésekkel egyben központi helyet is biztosít saját imperializmus-elméletében.

S. Amin átfogó elméleti rendszer kidolgozására törekszik a *mai* imperializmus és osztályharc törvényszerűségeinek, a fejlődés *történelmi* menetének, egyenlőtlenségeinek és *jövendő* alakulásának jobb megértése és megértetése céljából – mégpedig a marxi elmélet alapvető téziseinek, dialektikus módszerének és történelmi szemléletmódjának alkalmazásával s egyszersmind a dogmatikus és leegyszerűsítő, egyoldalú értelmezések ellenében is. Ennek az átfogó és mindinkább kiteljesedő elméleti rendszernek a kritikai áttekintésére ehelyütt aligha vállalkozhatunk. Csupán azokra a vonatkozásaira térhetünk itt ki, amelyek közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak a csere egyenlőtlenségének és a nemzetközi tőkés kizsákmányolás mechanizmusának, alapjának és következményei-

nek kérdéséhez. Ez azonban alkalmat ad arra, hogy a szóban forgó kérdésekben vallott álláspontjának megvitatásán túl némi betekintést nyerjünk *Amin* igen gazdag elméleti világába és egyszersmind rámutassunk elméletének bizonyos következetlenségeire, ellentmondásaira, sőt olyan tévedéseire és tévítéleteire is, amelyek – megítélésünk szerint – történelmietlen elfogultságnak a következményei és adott esetben politikailag negatív hatásúak lehetnek.

Amin szembeszáll az egyelőtlen csere és általában az imperializmus minden olyan értelmezésével, amely azt nem a termelési mód egészének, a gazdasági alap és az osztályharc, az objektív gazdasági törvények és a történelmi materializmus dialektikus viszonyának az összefüggéseiben magyarázza, vagy amely nem a világrendszert, illetve az osztályharc nemzetközi szintjét tekinti elsődleges elemzési, illetve cselekvési egységnek. Elutasítja tehát a csere, a forgalom, az elosztási viszonyok felszíni jelenségeit a termelés folyamatától és viszonyaitól elválasztó nézeteket, a csere és elosztás egyes kategóriái közötti egyensúlyviszonyoknak az ökonomista tanulmányozását, de egyszersmind az ökonomizmus politológiai megfelelőjét, a gazdasági kategóriák objektív alapok nélküli politikai kategóriákként, hatalmi intézkedések és az erőpozíció kifejeződéseként való értelmezését is.

*Emmanuel*t éppúgy bírálja, amiért az „megmarad a jelenségek felszínén", amennyiben „a cserét teljesen elválasztja a termelési folyamattól" s „az objektív viszonyról megfeledkezve elválasztja a béreket a termelőerők fejlettségi színvonalától és »független változót« csinál belőlük",[94] mint ahogy *O. Braun* szemléletmódját is kifogásolja, aki a diszkriminációs gyakorlatnak és állami gazdaságpolitikának – bár fontos és valóságos, de – ugyancsak „a jelenségek szintjén elhelyezkedő" tényeit helyezi az elemzés középpontjába s megmarad a „független változó" keresésének „felszínes kérdésénél"[95]. Elhatárolja álláspontját *Bettelheim*étől is, aki ugyan – szerinte is helyesen – rámutat a bérek és a termelőerők fejlettségi színvonala közötti kapcsolatra s – hozzá hasonlóan – elutasítja a bér mint „független változó" feltételezését, azáltal azonban, hogy „a béreknek minden egyes társadalmi formációban való autonóm meghatározottságát" feltételezi, végső soron „a világrendszert mint a nemzeti rendszerek juxtaposition"-ját értelmezi, amivel *Amin* nem ért egyet.[96] De elutasítja *Bettelheim*nek azt a tételét is, amely szerint a kizsákmányolás rátája a centrumban lenne magasabb.[97]

Amin elveti azt a statikus egyensúlyi rendszer feltételezésére való meg-

közelítést, amely – a ricardói hagyományoknak megfelelően – az elosztás viszonyait az adott összeg fölötti osztozkodásként fogja fel, a bérek és profitok rátája között fordított arányt tételezve fel, miként modelljében *Sraffa* is, s amely az osztályharcot, mintegy a gazdaságra kívülről-felülről ráerőszakolt jelenséget, csak erre az osztozkodásra korlátozza.[98] Noha – mint láttuk – elfogadja *Braun* és *Napóleoni* arra vonatkozó nézetét, hogy „az érték és a termelési ár az elosztás kétféle helyzetének, két különböző csererendszernek felelnek meg, amelyeket nem lehet egymás transzformációjának tekinteni"[99], az értéknek csupán a termelési folyamat kategóriájaként való leszűkített értelmezését elutasítja, és *Emmanuel*, *Braun*, *Sraffa* és mások ellenében hangsúlyozza a marxi értelemben vett érték kategóriájának s az értéktörvénynek az alapvető jelentőségét a kapitalizmus elemzésében és megértésében.[100]

AZ ÉRTÉK KATEGÓRIÁJA, A „TRANSZFORMÁCIÓS PROBLÉMA" ÉS A MUNKAERŐ-ÉRTÉK ALAKULÁSA

Az értéknek és a termelési árnak nemcsak a különbözőségére, hanem a kapcsolatára is rámutat. S minthogy e két kategória egymástól elszakított kezelését, az értéknek az elemzésből való kizárását többnyire a „transzformációs problémára" való hivatkozással szokták indokolni, *Amin* erre a problémára is kitér, megítélésünk szerint helyes oldalról közelítve azt meg. Nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy az érték „transzformációjának" problémáját a „gazdaságelmélet" kategóriáiban (értsd: az árak és jövedelmek közötti függvénykapcsolatok egyenletrendszerében) értelmezni eleve hamis kérdésfelvetéshez vezet[101], hanem egyszersmind a „probléma" megoldásának lehetőségére és alapjára is rámutat, és felvázolja a dinamikus egyensúlyrendszer működésének általa feltételezett s egyfajta „megoldást" jelentő kritériumait, miközben *Sraffa* modelljét is indokolt bírálat tárgyává teszi.

Amin – a marxi elemzés logikájával összhangban – megállapítja, hogy az érték nem valamiféle „ködös, metafizikus, kiszámíthatatlan kategória", hanem valóságos és kiszámítható, jóllehet „nem közvetlenül megmutatkozó". Az érték – ellentétben az árakkal – „független a bérek és profitok közötti jövedelemelosztástól", de amennyiben a munkaerő értéke meghatározható, az árak az értékekre visszavezethetők. Az értékek rendszere tehát „transzformálható", és e transzformációnak „van matematikai megoldása". „Az egyetlen szükséges feltétel az, hogy a konkrét munka absztrakt munkára vezetődjék vissza." Ezt pedig ténylegesen

maga a csere elvégzi. Az értékben kifejeződő absztrakt társadalmi munkamennyiség az az egyetlen „közös nevező", amelyhez „minden gazdasági mennyiséget (árakat és jövedelmeket) viszonyítani lehet", és amely épp úgy „jellemzi a termelőerők fejlődésének egy adott fázisát, mint a termelőerők egyik fázisról a másikra való fejlődését"; vagyis az az „igazi mérce", amely „lehetővé teszi, hogy pontosan és objektíven meghatározzuk" és „egyik fázisról a másikra mérjük" a termelőerők fejlettségét.[102] Minden más „mérce" szükségképpen „tautologikus" és „elasztikus, mely azzal együtt változik, amit mér", és csupán egyfajta megválasztott „valutát" (pénznemet), egy választott „arányossági tényezőt" jelent, de nem valóságos mércét. Egy ilyen „tetszőlegesen választott pénznemtől", „arányossági tényezőtől" „csupán az abszolút árak függenek", de nem a relatív árak. Az arányossági tényező, „a valuta megválasztása semmiféle elméleti jelentőséggel sem bír a transzformációs probléma szempontjából"[103].

Minthogy pedig „az árakból ki lehet puhatolni az értékeket", „megfordítva, egy adott empirikus rendszer, amelyet annak abszolút és következésképp relatív árai, nominálbére és abból következően reálbére, profitrátája és valutája jellemez, lehetővé teszi az értékek rendszeréhez való visszatérést, amelyből az ered"[104].

Az értékek és árak megfelelése azonban azt is jelenti, hogy a termelési folyamatban létrehozott értéket különböző módon lehet újraelosztani. „Ez a tényleges újraelosztás (az árak) többszörös meghatározódás(ának) szintézise", amelyek közül az alapvető „a termelési rendszer szerkezete (beleértve a munka kizsákmányolásának a rátáját)". Egy másik ilyen meghatározódás „a tőke versenye", amely a profitráta kiegyenlítődéséhez vezet, egy harmadik meghatározódás pedig a tényleges valuta megválasztását befolyásoló történelmi körülmények, „melyek csupán az arányossági tényezőt" befolyásolják.

Következésképp „a termelési árak először is az értéktörvénynek, és másodszor a tőke versenye törvényének szintéziséből erednek"[105].

Braun és *Napoleoni* említett nézetének és erre vonatkozóan saját (korábbi) egyetértésének is nyilvánvalóan ellentmondva, *Amin* azt a helyes következtetést vonja le az árak és az értékek kapcsolatáról, hogy „az értéktörvény elfogadása egyszersmind annak elfogadása, hogy az árakat és profitokat mint az érték transzformált formáit lehet számítani". Még azt is hozzáfűzi, hogy „a termékek nagy száma esetében és a termelés tényleges feltételei között, amelyeket a szerves összetétel eltérései

jellemeznek, az árak szerkezete igen kevéssé térne el a transzformált értékek szerkezetétől, ahogy első megközelítésben Marx transzformálta azokat"[106].

Sraffa modelljét, amely „minden áru termelési árát a felhasznált inputok, az elosztott bér és az előlegezett tőkével arányos profit összegeként közvetlenül határozza meg, és kifejezi minden relatív ár kölcsönös összefüggését"[107], továbbá a reálbér és a profitráta közötti fordított arányosságot, nem utolsósorban azért veti el *Amin*, mert az abban alkalmazott „mérce" (ellentétben az értékkel) nem független az elosztástól, s az elosztás módosulása, az árak ennek hatására történő változása magát a megmérendő „netto termék" nagyságát is módosítja.[108] *Sraffa* modellje a relatív áraknak és a profitrátának csupán egy statikus egyensúlyi rendszerben való meghatározására alkalmas, amelyben „a termelési rendszer (minden egyes áru mennyiségei, termelésük technikája, beleértve a közvetlen munkaráfordításokat) és a reálbér is adott", vagy legfeljebb a különböző statikus egyensúlyok egy-egy konkrét helyzetének s e konkrét helyzetek nem-folyamatos sorozatának leírására. De nem alkalmas „a dinamikus egyensúly feltételeinek elemzésére". A sraffai modell az elosztásnak az áraktól független meghatározására keres választ egy adott rendszerben, de „megszűnik választ adni, mihelyt a rendszer egyik periódusból a másikba fejlődik", sőt még az előbbi esetben is hibázik, mivel az elosztandó összeget sem képes előre meghatározni.[109]

Sraffa – mutat rá *Amin* – a bért is csak „mint elosztási kategóriát" veszi számításba, nem pedig mint a munkaerő értékét, amely változó tőkeként a termelési folyamatba integrálódott.[110] Ha a sraffai logikát követve „a béreket azok equivalensével (a bérmunkások által] fogyasztott javakkal) helyettesítjük, a munka eltűnik a termelési egyenletek rendszeréből: az áruk most már csak áruk segítségével termelődnek anélkül, hogy a munka beiktatódna", s „az egész többlet a tőkének tulajdonítható, mely a termelés egyetlen tényezőjévé vált". A két tényező egy tényezőre redukálásának s ezzel a „transzformációs probléma" megoldásának ez az útja nyilvánvalóan hamis út, történelmileg és politikai-gazdaságtanilag egyaránt. De nem kevésbé téves e logika folytatásának másik lehetséges változata sem, amikor is „az anyagi ráfordításokat tüntetjük el és helyettesítjük equivalensükkel, a múltban végzett munkával", ami ugyan a munkát teszi az egyetlen termelési tényezővé, de a múltban végzett, holt munkát.[111]

Sraffával ellentétben és a marxi gondolattal összhangban, *Amin* az

eleven munka jelentőségét emeli ki, s a munkaerőt mint a termelési folyamat aktív részesét kezeli, amelynek termelékenysége a termelőerők fejlettségének mértéke. Ezt a mértéket csak az elosztás arányaitól független érték kategóriájában lehet kifejezni. Éppen ezért – állapítja meg *Amin* – „a munkatermelékenység emelkedésének koncepciója (mint a termelőerők fejlődésének mértéke), mely tökéletesen objektív Marxnál (nem függ az értéktöbbletrátától), többé nem az Sraffánál vagy bármely, az árakra épített modellben"[112].

Amin tehát a dinamikus egyensúly feltételeinek elemzését az értékben kifejezett modell alapján tartja helyesnek. A bővített újratermelés dinamikus egyensúlyrendszerének feltételét abban jelöli meg, s egyben a „transzformációs probléma" megoldásának kulcsát is abban látja, hogy amíg „az egyik fázisban termelt fogyasztási javakat ugyanabban a fázisban vásárolják meg (olyan »árakon« – értékeken vagy termelési árakon –, amelyeken azokat a szóban forgó fázisban termelték), addig az e fázisban termelt tőkejavakat viszont a következő periódus elején vásárolják meg ennek a második fázisnak a termelési árain (tőke-leértékelődés)". Vagy más megközelítéssel: „az egyik fázisban létrehozott értéktöbbletnek lehetővé kell tennie, hogy az I. osztály (a termelési eszközöket gyártó ágazatok – *Sz. T.*) teljes termelését ebben a fázisban megvásárolják »a következő fázis egyensúlyi árain«". Ugyanis „nem az az érték számít, amelyen a tőkejavakat a múltban termelték, hanem azok társadalmi értéke, vagyis pótlási értéke". Minthogy pedig „az egyik fázisban létrehozott értéktöbbletet csupán a következő periódusban lehet realizálni – írja –, a dinamikus egyensúly egy központosított és szilárd hiteligazgatást követel meg"[113].

A bővített újratermelés zavartalan menetének ily módon a hatékony központi hitelrendszer a nélkülözhetetlen előfeltétele. Megfelelő hitellehetőség nélkül az értéktöbblet egy része nem realizálható, aminek a következő fázisban a termelés visszaesése a nyilvánvaló következménye.

A problémának ezzel az *Amin* által javasolt megoldásával kapcsolatban két ellenvetés tehető. Az egyik – hasonlóan a profitot a tőkések fogyasztásával meghatározó koncepciókra tett kritikai megjegyzéshez – az az ellenvetés lehet, hogy a profit nagyságának meghatározását a termelési folyamaton kívülre helyezni egyszersmind a profit forrásának téves megítélését is sugallja. *Amin* azonban az objektív gazdasági alap és az osztályharc dialektikájának figyelembevételével s a „potenciális" és realizált értéktöbblet ellentmondásának a rendszer dinamikájában

való feloldásával – úgy véljük – elkerüli ezt a veszélyt. A realizációs probléma nála nem keveredik az értékképzés és értéktöbblet-termelés problémájával. Az elosztási viszonyok alakulása, a fogyasztás és kereslet mértéke, a központi hitelpolitika csupán az alkalmazott és kizsákmányolt eleven munka által létrehozott, árutőkében materializálódott új érték *realizációjának* mértékét s ezen keresztül a *következő fázis* termelési feltételeinek alakulását (így a kizsákmányolandó munkaerő foglalkoztatottságát) befolyásolja, vagyis új feltételeket szab a *következő* fázis egyensúlya számára, amelyben az új érték az abban a fázisban kifejtett élőmunka mennyisége által határozódik meg. Vagyis *Amin*nál nem válik el egymástól s kerül szembe egymással a profitnagyság „mennyiségi" és „minőségi" meghatározása, hanem ehelyett – és megítélésünk szerint helyesen – a fázisokon belüli adottságok és a fázisok közötti változások összefüggése, vagyis a mozgás dialektikája, illetve más oldalról az értéktörvény és az osztályharc dialektikája nyer kifejeződést az értéktermelés és az értékrealizáció egymásba kapcsolódó dinamikája révén.

Az érték és az értéktöbblet eredete itt éppúgy nem kerülhet homályba, mint ahogy például nem fedheti el a munkaértékelv érvényességét annak megállapítása, hogy a kereslet-kínálat egyensúlytalansága az árakat (az értékektől) eltéríti. Mert amint ez utóbbi még nyitva hagyja, sőt provokálja azt a kérdést: mi határozza meg az árakat az egyensúly esetén, illetve milyenek a kereslet-kínálat egyensúlyát biztosító árak, úgy a hitelnek mint realizációs feltételnek a bővített újratermelés modelljébe *Amin* által történő bevezetése érintetlenül hagyja azt a kérdést: mi határozza meg az értéktöbbletet a hitel által biztosított egyensúly esetében, illetve mi határozza meg az egyensúlyhoz szükséges hitel nagyságát. És erre az alapvető kérdésre *Amin* válasza a marxi munkaérték-elméletnek megfelelő válasz.

Az első ellenvetés tehát indokolatlannak tűnik, és *Amin* megoldási javaslata a bővített újratermelés és a transzformáció problémájára elfogadhatónak mutatkozik.

A másik ellenvetés a központi hitelpolitika feltételezésének történelmietlen általánosítására vonatkozik.[114] Igaz, mint a dinamikus egyensúly feltétele, mint a tőkés bővített újratermelés zavartalanságának egyik kritériuma nagyon is beilleszthető a vonatkozó elméleti rendszerbe. Egy ilyen hitelpolitika gyakorlati hiányának adott esetre, illetve történelmi periódusra vonatkozó megállapítása legfeljebb a tényleges zavarok és aránytalanságok magyarázatának egy járulékos, de fontos eleme.[115]

Sőt, témakörünknek, a tőkés világgazdaság egyenlőtlenségeinek, a centrum és a periféria közötti viszonyoknak a tanulmányozásában is fontos szempontot nyújthat a központi hitelpolitika mint egyik realizációs feltétel követelményének kimutatása – akár e feltétel meglétének „térbeli", a centrum és a periféria közötti megoszlása és következményei figyelembevétele folytán, akár e feltétel „időbeli" kialakulásának a realizációs feltételekre és a tőkék nemzetközi mozgására gyakorolt befolyása vizsgálatával.

Ahol azonban már föltétlenül jogosnak tűnik e második ellenvetés, az a kamatnak e központi hitelpolitika eszközeivel való anticiklikus szabályozásra való visszavezetése.[116] Mert bármennyire szimpatikusnak tűnik is a kamat (adott korlátok között) kereslet–kínálati viszonyokkal való marxi meghatározásának a korrekciója, és bármennyire is bizonyítani igyekszik *Amin* a központosított állami pénz- és hitelpolitika múltban is létezett intézményét, az anticiklikus hitelpolitika központosított rendszere meglehetősen újkeletű, az állammonopolista kapitalizmus kibontakozásával létrejött jelenség.

A tőkés bővített újratermelés zavartalan menete *Amin* szerint követelményként feltételezi továbbá a *munkaerő értéke*nek a termelőerők fejlődésével előrehaladó emelkedését. „A munkaerő értéke ugyanis nem független a termelőerők fejlettségi színvonalától." E követelményben – szerinte – a munkaerő értékét meghatározó „történelmi elem" fejeződik ki. Hozzáteszi azonban, hogy „ez az objektív szükségesség ... állandóan beleütközik a kapitalizmus igazi belső tendenciájába, mely azzal ellentétes. A tőkések mindig megpróbálják az értéktöbblet-rátát növelni, és ez az ellentétes tendencia az, amely végül is győz."[117] Ha viszont a reálbérek nem e követelménynek megfelelően alakulnak, „nem lehetséges egyensúly, hacsak szimultán nem fejlődik ki egy harmadik szektor, amely nem termel értéktöbbletet"[118]. „Ha a reálbér túl magas – írja –, az újratermelés a második fázisban nem bővülhet, össze kell húzódnia, mivel a termelési eszközök termelése addig csökken az egyik fázisról a következőre, amíg a társadalmi termelés meg kell hogy álljon. Ha a reálbér túl alacsony, a termelés nem abszorbeálható a következő fázisban: túltermelési válság következik be, a beruházások megállnak a profitráta csökkenése miatt, realizációs problémák árnyékát vetve előre."[119]

*Amin*nak a munkaerőérték és bérszínvonal alakulásáról tett megállapításaival csak részben tudunk egyetérteni. Ami a realizációs problémát illeti, teljesen nyilvánvaló, hogy a tőkés bővített újratermelés egyensúly-

feltételeihez nem utolsósorban a bérek megfelelő, az újratermelés bővüléséhez az osztályharc körülményei közt „igazodó" alakulása is hozzátartozik. Sőt, tegyük hozzá, a bővített újratermelés zavarainak, a tőkés gazdaság aránytalanságainak újraképződése mögött a termelés és fogyasztás között az az ellentmondás is húzódik, amely a fizetőképes tömegkeresletnek, vagyis a bérek színvonalának a profitmotívum által hajtott termeléshez viszonyított lemaradásában fejeződik ki. Ezt a tőkés termelési módra jellemző ellentmondást mint „a termelési és a fogyasztási kapacitás közötti inherens ellentmondást" *Amin* is hangsúlyozza.[120] Mennél inkább „társadalmivá" s így fokozódóan tömegméretűvé válik a termelés, annál súlyosabbá válik a tömegtermékek iránti hatékony keresletnek, a bérekből táplálkozó vásárlóerőnek a lemaradása, mely egyszersmind strukturális aránytalanságként is megnyilvánul. Ebből – a kereslet és amögött a jövedelemelosztás szerkezetének kívánatos arányváltozásaira vonatkozó következtetések mellett – kétségkívül a munkaerő értékének a termelőerők fejlődésével együttjáró növekedésére mint „történelmi" folyamatra és követelményre is lehet – és helyes – következtetni. Az összefüggés azonban túlságosan leegyszerűsített marad, még akkor is, ha a tőkések ellenlépéseire, az értéktöbbletráta növelését célzó törekvéseire utalás történik is.

A termelőerők fejlődésének ugyanis van egy másik, a tőkések említett ellenlépéseinek objektív alapját adó következménye is, nevezetesen a munkaerő újratermeléséhez szükséges – pontosabban: az előző fázisban annak elismert – javak (és szolgáltatások) értékének csökkenése, ami a szükséges munka csökkenését, a *relatív kizsákmányolás fokozását* vonhatja maga után – a társadalmi osztályharc alakulásától függően, de a reálbérek emelkedésével párhuzamosan is. Erről a *Bettelheim* által talán túlzottan is előtérbe állított hatásról – úgy tűnik – *Amin* is megfeledkezik. Noha utal arra, hogy a technikai fejlődés és a szerves összetétel növekedése együttjár az értéktöbbletráta emelkedésével, ezt az összefüggést azonban egyrészt csak a gépesítés munkaerőt felszabadító, vagyis munkaerő-felesleget képző s ezáltal béremelkedést korlátozó hatására vonatkoztatja, másrészt átmeneti jelenségnek minősíti, amely eltűnik, mihelyt „az autocentrikus felhalmozás követelményei stabilizálják az értéktöbbletrátát a fejlett országokban"[121].

Másfelől viszont a munkaerőérték növekedésének szükségessége nemcsak a realizáció feltételeiből következik – amint ezt ő is feltételezi –, hanem közvetlenül a termelőerők fejlődéséből is. Ez ugyanis – még az

olyan ellentmondó tendenciák és jelenségek mellett is, mint a munkafolyamat részelemeire bomlása és a munka degradálódása a futószalagtermelésben – az egyszerű munka mind fokozottabban összetett munkává, a képzetlen munka mind fokozottabban képzett munkává válását foglalja magában és ezzel – ceteris paribus – a munkaerő értékét, az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiséget (a tanulási idő, a képzési költségek stb. révén) növeli. Ez egyébként logikusan következnie is abból, amit *Amin* – legalább is – az „ultramodern iparokról" megállapít, hogy ti. „azok jóval nagyobb helyet biztosítanak a magasan képzett munkának"[122].

Ha tehát *Emmanuel* és *Sraffa* ellenében helyesen emeli is ki *Amin* a munkaerőérték és a termelőerők fejlődése közötti összefüggést és az osztályharcnak az objektív gazdasági alappal való dialektikus viszonyát, ugyanakkor viszont e komplex és dialektikus összefüggés egy-egy fontos oldalának mellőzése miatt olyan korlátokat állít saját elemzésének kibővítése és a holisztikus-dialektikus szemléletmód alkalmazása útjába, amelyek kisebb-nagyobb mértékben torzító hatásúak az egyenlőtlen fejlődés és csere törvényszerűségeinek s az imperializmus történelmének értelmezésében is.

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG EGYSÉGE ÉS A MUNKAERŐ ÁRUVÁ VÁLÁSÁNAK „EGYETEMLEGESSÉGE"

Amin az egyenlőtlen csere és az imperialista kizsákmányolás mechanizmusának okfejtésében a következő alapfeltételezésekből indul ki:

– az áruk mobilitása és „a nemzetközi érték prééminenciája", vagyis annak feltételezése, hogy „a tőkés termelési mód összes terméke nemzetközi áru";[123]

– a tőke nemzetközi mobilitása, következésképp a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése;[124]

– a munkaerő nemzetközileg immobil jellege, mozgásának korlátozottsága;

– a munkaerőérték és bérszínvonal meghatározódásának nemzetközi összefüggése, „világszinten való elemzésének" szükségessége, „a munkaerő értéke és a termelőerők fejlettségi színvonala közötti egyensúlynak a világrendszer szintjén" való kialakulása, „a tőkefelhalmozás törvényének ... a tőkés világrendszer szintjén megnyilvánuló realitása";[125]

– a centrum és a periféria között cserélt áruk nem-specifikus jellege, az egyenlőtlen csere szempontjából a használati értékek indifferens jellege.[126]

A „nemzetközi érték préeminenciájában", a „kereskedelmi elidegenítés" és „a munkaerő áruvá redukálódásának egyetemlegességében"[127] *Amin* a tőkés világrendszer egységének megnyilvánulását látja. „A világértékek elsődlegessége – írja – a világrendszer egységére vonatkozó állítás lényegét, tartalmát adja, s ennek az egységnek a feltétele." Az egység azonban – fűzi hozzá – sohasem volt azonos jelentésű a homogenitással.[128] A tőkés világrendszert, amely ma különböző társadalmi formációkat és heterogén szegmentumokat foglal magában (a centrum- és a perifériás kapitalizmus formációit), meg kell különböztetni – szerinte – a tőkés termelési módtól. A világrendszer fokozatosan fejlődött ki, és még olyan „látszólag prekapitalista zónák" is részei, amelyekben „a csak részben értékesített termékeket különféle paraszti termelési módokban" termelik. Sőt, azt is leszögezi *Amin*, hogy „nincs semmiféle olyan világgazdaság, amellyel összefüggésben az államokat figyelmen kívül lehetne hagyni". Hangsúlyozza „az intézmények és struktúrák még mindig nemzeti jellegét", „különösen a pénzügyi intézményekét", továbbá hogy „a tőkés rendszer nem homogén", hogy „azt nem lehet egy világméretű tőkés termelési módnak tekinteni". Végül pedig megállapítja, hogy „az áruk (és következésképp az érték) világjellege és a tőke világmobilitása ... persze csak tendenciák", olyan tendenciák azonban, amelyek „a tőke uralmát jelzik az egész rendszer felett"[129].

Már ennyi indokolt megszorítás hallatán is furcsálhatnánk, hogy miért ragaszkodik *Amin* mégis a világrendszer *egységének* ahhoz a sajátos értelmezéséhez, amely a tőkés tulajdonviszonyok tényleges nemzetközi szerkezetét és a munka társadalmi (nemzetközi) szervezetében elfoglalt helyek elosztását figyelmen kívül hagyva, ezt az egységet a világméretű *kereskedelmi* kapcsolatok létével határozza meg, és abból – a társadalmi termelési viszonyok ismert komplexitása ellenére – közvetlenül az összes árutermelés elsődlegesen világjellegére mint az egység megnyilvánulására és bizonyítékára következtet. Talán maga *Amin* is érzi e logika gyengeségét, amikor az érték-transzformációs modellek alkalmazhatósága szempontjából megkülönbözteti az ősi Görögország és Perzsia közötti kereskedelmi kapcsolatok esetét a centrum és periféria közötti kapcsolatok mai esetétől. Ha azonban ez a megkülönböztetés egyfelől arra a (helyes) megállapításra épül, hogy „a centrum és a periféria valójában egy és ugyanazon tőkés rendszer részei",[130] míg másfelől, e rendszer egységét a kereskedelmi kapcsolatok alkotják, akkor az ellentmondás aligha tűnik el, sőt az érvelés hamis körben mozog.

Az, hogy a kapitalizmus megszületésétől kezdve magában hordozza a világméretű kiterjedés és egyfajta (aszimmetrikus) nemzetköziesedés *tendenciáját*, s hogy ez a tendencia a monopoltőkés imperializmus korszakában s a termelőerők növekedésének hatására is mind fokozottabban érvényesül, számunkra is teljesen nyilvánvaló, mint ahogy az is, hogy a monopoltőkés imperializmus kibontakozása óta a tőkés világgazdaság centruma és perifériája egymással szoros és aszimmetrikus kapcsolatban és kölcsönös meghatározódásban, dialektikus egységben fejlődik. Egy dolog azonban ezt a tendenciát és annak egy-egy újabb és magasabb szintű érvényesülési szakaszát megállapítani, és más dolog e tendenciából, annak (a kapitalizmusban mellesleg soha el nem érhető) célpontjából befejezett tényt fabrikálni. És hasonlóképpen: egy dolog a centrum és a periféria dialektikus egységet alkotó összetartozását, vagyis egymás feltételezését és egyszersmind tagadását felismerni, és más dolog ezt az egységet *abszolutizálni* (a részek relatív önállóságát negligálni) és a *csere* jelenségében ragadni meg.

Nem is érthető, hogy *Amin*, aki a dialektikus szemléletmód alkalmazására törekszik, miért hajlamos ehelyütt abszolutizálni, és ő, aki a termelési mód és a társadalmi-politikai viszonyok dialektikus egységét, az objektív gazdasági alap és az osztályharc összefüggését hangsúlyozza, hogyan szabdalhatja szét – ráadásul ellentmondásosan – a *rendszert* jellemző egyes elemeket. Vajon nem az általa oly helyesen bírált „marxizmuson belüli ökonomista szemléletmód" egyfelől és a politizmus szemléletmódja másfelől jelenik-e meg „a világrendszer egységé"-nek abban az értelmezésében, amely egyfelől az áruk „nemzetközi jellegére", másfelől – és inkább következtetésként – az osztályharc (vitathatatlanul fontos) nemzetközi aspektusára utal, miközben nemcsak a termelési módok fennálló heterogenitását és a társadalmi formációk különbözőségét engedi meg, hanem elismeri a gazdasági folyamatok befolyásolásában (mint a kollektív tőkeérdek kifejezőjének) és az osztályharc alakulásában (mint a tőkések osztályuralmát védő erőszak-szervezetnek) egyaránt fontos szerepet betöltő *államnak* a nemzeti (vagy legalábbis nem világ-) jellegét is?!

Még nehezebb megérteni, hogy *Amin*, aki munkáiban a centrum és a periféria közötti sokkal fontosabb, meghatározó és alapvető viszonyokat is feltárja (mint pl. „a külföldi tőke meghatározó szerepét a periférián", amely azt „a centrum által igényelt termelésre kényszerítette"; „a fő termelési eszközök e tőke általi kisajátítását", vagyis „a külföldi

tőketulajdont" vagy annak „monopóliumát a sajátos típusú felszerelés kínálata felett"; valamint a helyi burzsoázia létét és szerepét a periférián és a társadalmi formációk még mindig nemzeti jellegét)[131], miért tesz akkora engedményt a polgári közgazdaságtanban és kispolgári ideológiában gyökeredző emmanueli koncepciónak, hogy a rendszer egységét és egyenlőtlenségét ő is a nemzetközi csereviszonyokban, az osztályharc meghatározó, elsődleges színterét pedig a nemzetközi színtéren keresse, ahelyett, hogy a nemzeti és a nemzetközi társadalmi termelési és osztályviszonyok kettősségének dialektikájára mutatna rá!

Igaz, *Amin* „a munkaerő áruvá redukálódásának *egyetemlegességére*" és a nemzetközi tőkemozgásra, valamint a tőke dominanciájára is utal, mely kiterjed a látszólag „prekapitalista termelési módokra", „zónákra" is. A munkaerő áruvá válásának, mégpedig feltételezetten a kollektív nemzetközi tőkével (a dominancia folytán nemzeti jellegét vesztett tőkével) szemben áruvá válásának egyetemlegessége vitathatatlanul a rendszert egységbe foglaló *társadalmi termelési viszonyok* nemzetközi jellegéről vallana. Ezt az „egyetemlegességet" azonban *Amin* nem tudja bizonyítani és főképp nem ez utóbbi értelemben.

A munkaerő áruvá válását, vagyis az eredeti és a meg-megújuló tőkefelhalmozás legfőbb kritériumát nem lehet olyan tágan értelmezni, hogy abba a kisárutermelőknek a tőkével szembeni alárendelődése és a tőke általi kizsákmányolása is *mint* munkás–tőkés viszony beleférjen. A munkaerő áruvá válásának feltétele ugyanis a termelési eszközöktől való megfosztottság. A saját földjén gazdálkodó kisárutermelő – még ha egyéb termelési eszközök ellátásában történetesen függ is az áruját felvásárló tőkétől – *társadalmilag* nincs azonos helyzetben a proletárral. (Gazdaságilag, a jövedelemszint tekintetében persze lehet hasonló vagy még rosszabb is a helyzete.)

Amikor tehát *Amin* abból a helyes megállapításból, hogy a periféria látszólag kisárutermelő termelési módja és paraszti kisárutermelői fölött a tőke uralkodik, s e kisárutermelők „termékének árát nem az értéktörvény a maga egyszerű formájában határozza meg"[132], arra következtet, hogy a periféria paraszti kisárutermelője, a „bedolgozó" európai proletárhoz hasonlóan, „valójában nem a termékét, hanem *munkaerejét* adja el"[133], összekeveri a tőkés általi kizsákmányolás tényét annak par excellence tőkés formájával, a közönséges áru eladásának feltételeit a munkaerőáru eladásának feltételeivel.

Ily módon egyszersmind elhomályosul a periféria-alrendszernek az a

specifikus vonása is, amely az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának elvetélésében fogalmazható meg, amelynek pedig egyes következményeire, illetve megnyilvánulásaira *Amin* is rámutat. (Így többek között akkor, amikor a perifériás termelési mód specifikus jellegére, a prekapitalista termelési módok maradványaira, a prekapitalista szektornak a domináns tőkés szektort olcsó munkaerővel ellátó szerepére s ugyanakkor a munkapiac nem igazi jellegére, a proletarizáció korlátozottságára, „hiányos, sajátos jellegére", „a falusi félproletarizáció és a parasztok proletarizáció nélküli elszegényedése" jelenségeire utal.[134])

Aligha meggyőző és a realitásokat tükröző tehát *Amin*nak az a tétele, miszerint „a világ egysége... kifejeződik abban a tényben, hogy a tőkés termelési mód által uralt komplex formációkban integrált termelők munkaerejüket és nem annak termékeit adják el"[135].

Ráadásul, még ha a proletarizáció – *Amin* saját állítása ellenére – valóban teljes lenne is, vagyis az eredeti tőkefelhalmozás s a munkaerő kettős értelemben való szabaddá válása valamennyi országban végbement volna is, a munkaerő eladásának és tőke általi kizsákmányolásának általános jelensége csupán a tőkés termelési viszonyok általánossá válását, de nem feltétlenül azok *nemzetközi* jellegét (a „világmunkaerő" világtőke általi kizsákmányolásának egységes rendszerré válását) bizonyítaná. Ez utóbbi ugyanis feltételezi a tőke valóságos nemzetköziesedését, a tőke mint *társadalmi viszony világjellegének* kialakulását (következésképp egy világszintű erőszakszervezet, egy „világállam" általi védelmét is), vagyis egyfajta „ultraimperializmust". (A tőke *valóságos* nemzetköziesedése mellesleg a tőketulajdon „nemzeti" hovatartozásának feloldódásával s a „nemzeti" tőketulajdonok egyenlőtlen megoszlásának és a „nemzeti" tőke általi kizsákmányolásnak eltűnésével kell hogy együtt járjon értelemszerűen, vagyis többek közt feltételezné a centrum–periféria viszony felszámolódását is.) *Amin* természetesen sokkal realistább, semhogy elfogadja a „ultraimperializmus" vízióját.[136] Az annak irányába mutató tendencia legfőbb mozgatóerejét s a világrendszert egységgé formáló legfőbb erőt azonban nem a tőke *mint tulajdonviszony* (aszimmetrikus) nemzetköziesedésében, a tőketulajdonok előrehaladó összefonódásában, a tőkekoncentráció és -centralizáció világméretű kibontakozásában keresi, hanem – a csere és forgalom felszíni jelenségeinél megragadókról mondott helyes kritikája ellenére – a világpiaci *cserében*. A két, egyébként különböző termelési módot (a centrumét és a perifériáét) az egységes tőkés világrendszerbe nála – mint láttuk – a csere integrálja.[137]

Ha a tőkés világrendszer egységének kialakulását, integrálódását egyszerűen a cserével, a nemzetközi kereskedelemmel hozzuk összefüggésbe, arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy a nemzetközi kereskedelem évszázadokra visszanyúló története ellenére a szóban forgó világegység miért viszonylag újkeletű csupán. És erre a kérdésre aligha elegendő és elfogadható válasz az, ha az egység fokozatos kibontakozására, a nemzetközi kereskedelem mennyiségi bővülésére utalunk. A minőségi fordulópont ugyanis így meghatározatlan és megmagyarázhatatlan marad. Sőt, végső soron a világrendszernek óhatatlanul az egymással csupán csereviszonyban álló nemzetgazdaságok „juxtaposition"-jaként való értelmezéséhez jutunk vissza, ha a csereviszonyokon túl – és a politikai erőszak és katonai dominancia történelmi tényének az ökonomista „juxtaposition"-képzettel nagyon is összeegyeztethető politologiai önállósítását is elkerülve – nem tárjuk fel a par excellence tőkeviszony, a kapcsolatok többi formájának tartalmát is meghatározó, illetve módosító tőkés *termelési* viszony politikai gazdaságtanát.

A termelésben működő és annak struktúráját s ezáltal a csere szerkezetét is formáló tőke nemzetközi mozgása és tevékenysége *Amin* számára is – egy időben körülhatárolt történelmi periódust leszámítva – főként vagy csupán a „tőkemobilitás" szempontjából, mint a profitráta-kiegyenlítődés feltétele jön számításba, nem pedig a tulajdon és ellenőrzése egyenlőtlen megoszlása szempontjából. Ez annak ellenére is így van, hogy *Amin* egyébként elfogadja *Lenin* imperializmus-elméletét és – mint láttuk – rámutat a perifériába behatoló külföldi tőke domináns szerepére és strukturális hatására, a profitok fokozódó, a tőkebeáramlást is meghaladó visszaáramlására és az újraberuházás ama következményére is, hogy „a nemzeti vagyon fokozatosan külföldi kezekbe kerül".[138] Végső soron azonban *Amin* figyelmen kívül hagyja a nemzetközi tőkemobilitás és profitráta-kiegyenlítődés tökéletlen és aszimmetrikus jellegét. Talán emiatt is hajlamos a „multinacionális társaságok politikai gazdaságtanának" nemcsak – és indokoltan – a „kispolgári kriticizmusba" fulladó (a társaságok gaztetteinek elítélésére redukált) változatát visszautasítani, hanem a tőkekoncentráció és -centralizáció ezen új formáinak, a termelési folyamat általuk előrelendített nemzetköziesedésének és ugyanakkor – tegyük hozzá – e nemzetköziesedés és a társaságok tulajdonviszonyaiban kifejeződő aszimmetriák, egyenlőtlenségek között éleződő ellentmondásoknak a tanulmányozását is lebecsülni.[139]

*Amin*nak talán éppen az az igyekezete, hogy a tőkés világrendszer sajátosan (abszolutizálva és tartalmilag leegyszerűsítve) értelmezett egységének bizonyítására a periféria minden termelőjét (logikusan a prekapitalista szektor naturálgazdálkodó termelőjét is) valódi proletárrá minősítsen, vezette a perifériikus termelési mód történelmi és politikai-gazdaságtani szempontból egyaránt elfogadhatatlanul leegyszerűsített definiálására. Eszerint – mint már említettük – e perifériikus termelési mód, illetve formáció specifikuma és fő jellemzője „egy modern technológiának (tehát egy megnövekedett termelékenységnek) és az alacsony béreknek a tőkés társadalmi szervezet keretei közötti szimultán együttlétében" áll.[140]

Ez a meghatározás nemcsak *Amin*nak a perifériás kapitalizmus keletkezéséről és fejlődéséről adott saját elemzésével áll ellentmondásban, amennyiben ez utóbbiból kiviláglik a külföldi monopoltőke behatolásának, a struktúratorzulásnak és a gazdaság „kifelé fordulásának", a velejáró dezintegrációnak, a proletarizáció, vagyis az eredeti tőkefelhalmozás „nem teljes" jellegének a szerepe stb., hanem azzal a más vonatkozásban tett, de általában is érvényes megállapításával is, amellyel elutasítja a társadalmi rendszer egésze bírálatának a technológia önmagában vett bírálatára való leegyszerűsítését.[141]

A fenti meghatározás a periféria „specifikus termelési módját" ugyancsak újkeletű jelenségként ábrázolja, hiszen a modern technológia beáramlásáról a tipikus gyarmati beruházások esetében aligha beszélhettünk. Azok ugyanis a tanulatlan munkaerő tömeges alkalmazásával és olyan ágazatok preferálásával voltak jellemezhetők, amelyek – a legutóbbi időkig mindenütt, hagyományosan és általában is – alacsony szerves összetételűek voltak.[142] De még a mai tőkeberuházások esetében is kétséges, hogy mennyire, milyen értelemben és mihez viszonyítva lehet *általában* modern technológia alkalmazásáról szólni.

A definíció annyiban is történelmietlen, hogy nem segít a modern technológia bekerülésének történelmi miértjére és miértjére választ adni. Vagy feltételezi ugyanis implicite a külföldi tőke behatolását és jelenlétét (mint ahogy ez explicite is kitűnik az imperializmus *Amin* által adott történelmi periodizációjából), de akkor viszont a definíciót kell ennek megfelelően módosítani (s azon nyomban kiderül: a technológia minőségének másodrendű a szerepe). Vagy pedig tökéletesen érthetetlenné válik a modern technológia bevezetésének tőkés indítéka (legalább-

is „a konkurrencia követelményeitől felszabadított helyi burzsoázia" esetében[143]), s a bérmegtakarítás mint indíték hiányában a racionalitása is. A helyi burzsoázia „technológiai függésére" való utalás[144] éppúgy, mint a modern technológia külföldi tőke által történő bevezetésének feltételezése a közvetlen tőkebehatolást (a külföldi tőke helyi tevékenységét vagy a helyi tőke ez utóbbinak történt alárendelődését) mint *elsődleges* függőségi viszonyt tételezi fel. *Amin* viszont magát a függőséget a perifériás termelési mód említett sajátosságából, a modern technológia és alacsony bérek szimultán együttlétéből származtatja[145] – a történelmi vizsgálat során tett saját megállapításainak is ellentmondva.[146]

A nyilvánvaló ellentmondást *Amin* azzal igyekszik feloldani, hogy a modern technológia és a technológiai függés jelenségét (megjelenését) csupán a centrum–periféria viszony fejlődésének újabb, „poszt-imperialista" szakaszára vonatkoztatja, míg az azt megelőző korszakot, a lenini értelemben vett imperializmus korszakát a külföldi monopoltőke behatolásával és közvetlen tulajdoni ellenőrzésével jellemzi. Megállapítja, hogy „mindaddig, amíg a termelési technika viszonylag primitív volt, az uralom a termelési eszközök fölötti közvetlen ellenőrzést tette szükségessé, vagyis gyakorlatilag a külföldi tőketulajdont". A periféria kizsákmányolása, vagyis „a periférián gerjesztett többletnek a centrumbeli tőke általi kisajátítása a fő termelési eszközök e tőke általi közvetlen kisajátításából" következett. „Ez a közvetlen kisajátítási forma mindinkább értelmetlenné kezd válni, mihelyt eljön az az idő, amikor a technológia révén a centrumtőke már abban a helyzetben van, hogy a Harmadik Világ iparágait anélkül is uralni képes s azokból hatalmas profitokat tud nyerni anélkül, hogy felállításukat még akár csak finanszírozni is kénytelen lenne." Tehát „a technológiai függés fokozatosan abba az irányba fog fejlődni, hogy a közvetlen kisajátításon keresztül megvalósuló uralom helyébe lépjen"[147].

Bár ezek a megállapítások – bizonyos kiegészítő korrekciókkal[148] és megszorításokkal[149] – elfogadhatók, egy az *Amin* szerint is csak a *jövőben* kibontakozó tendenciára való utalás semmi esetre sem adhat alapot a jelen helyzet definiálására, amelyet nyilvánvalóan a múltból kell levezetni. Amennyiben – akár csak pusztán a technológia megválasztása tekintetében – nyilvánvaló változás tapasztalható a múlttal szemben, akkor ezt a változást is meg kell magyarázni, éspedig politikai-gazdaságtani összefüggéseiben, vagyis mint a külföldi tőkeberuházások szerkezetében és orientációjában a tipikusan „gyarmati" szerkezethez képest

bekövetkezett eltolódást és annak hátterét is: a tudományos-technikai forradalom, a termelési és fogyasztási szerkezetre ez utóbbi által gyakorolt hatások, a transznacionális társaságok módosult üzletpolitikája és a volt gyarmatok politikai függetlensége stb. vonatkozásában.[150]

A perifériás termelési mód definíciója tehát történelmi és politikai-gazdaságtani jellegű kell hogy legyen, amely az „elmaradottság fejlődésének" történelmi elemét is magában foglalja és kifejezi a különféle változó formákban megnyilvánuló és egyes formákat túlélő politikai-gazdaságtani tartalmat.[151] A gazdasági függőség komplex és tartós rendszere nem egyszerűsíthető le a függés egyetlen és meglehetősen újkeletűnek mondott formájára (a technológiai függésre). Az elmaradott perifériás (al)rendszer kialakulásáról, termelési viszonyairól és újratermelődéséről pedig vajmi keveset árulhat el a technológia minőségének és a bérszínvonal alakulásának egymással közvetlen összefüggésbe hozott leírása.

A periféria termelési módjának *Amin* által adott definíciója, éppúgy, mint az imperializmus világrendszerének és kizsákmányolási mechanizmusának értelmezése, ellentétben áll a perifériás termelési módról és az imperializmus fejlődéséről adott saját konkrét vizsgálatának és történelmi elemzésének eredményeivel.[152]

*Amin*nak az imperializmus történelmi fejlődéséről adott elemzéséből ugyanis az derül ki – a *lenini* értelmezéssel összhangban s azt alkotóan kiegészítve –, hogy az imperializmus korszaka s ezzel a centrum és periféria közötti függőségi és kizsákmányolási viszonyok rendszerré fejlődése a működőtőke-exporttal (és amögött: a monopolkapitalizmusban a tőketulajdon és tőkefunkció szétválásával[153]) kezdődik, mely a tőke nemzetközi mobilitásának és nemzetköziesedésének feltétele. Az egyenlőtlen csere modern formája csak ezt követően és ennek alapján bontakozik ki. A technológiai dominancia mint a függés közvetett formája pedig az imperializmus későbbi szakaszának jelensége, amelyet történelmileg megelőz a működőtőke behatolása és közvetlen dominanciája. Sőt, az imperializmus kifejlődőben levő újabb („harmadik") szakasza is, melyet a „menekülő iparágak" jelensége és egy látszólag paradox világkereskedelem kibontakozása jellemez (az elmaradott országok iparcikk-exportjának és élelmiszerimportjának formájában), szorosan összefügg a centrum tőkekoncentrációs folyamatával és tőkeexportjával, a multinacionális társaságok nemzetközi tevékenységével.[154]

Mindebből logikusan következne, hogy az imperialista kizsákmányo-

lás komplex rendszerének s azon belül az egyenlőtlen csere mechanizmusának megértése végett, sőt az egyenlőtlen fejlődés mozgatórugóinak feltárása céljából is a tőke*tulajdon* és tőke*funkció* nemzetközi elválását, a működőtőke-exportot (pontosabban az idegen működőtőke helyi felhalmozását) és annak következményeit kell elsősorban politikai-gazdaságtanilag elemezni. *Amin* kétségkívül hangsúlyozza is a tőkének a világrendszer feletti uralmát s „a tőkés termelési módnak más termelési módok feletti dominanciáját" és maga is úgy véli, hogy „ezt a dominanciát kell a világfelhalmozás s a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése elemzésének középpontjába állítani"[155]. Ennek ellenére a csere problematikáját állítja inkább a középpontba, s a tőkeexportnak, általában a tőketulajdon és -funkció nemzetközi szétválásának voltaképp csak a tőkemobilitás (s ezen keresztül az egyenlőtlen csere) szempontjából tulajdonít jelentőséget.

A periférikus termelési mód elemzése során *Amin* nemcsak a prekapitalista termelési módnak a domináns tőkés termelési móddal szembeni alárendelődését és (munkaerő-ellátó) funkcióját (vagyis autonómiájának megszűnését) mutatja ki, hanem ennek az alárendelődésnek a külföldi tőke behatolásával való összefüggését és a periférikus szerkezetben „specifikus torzulásokat" okozó[156] hatását is. Egyszersmind azt is feltárja, hogy a periféria piaca sem „nem igazán munkapiac, mivel a proletarizáció korlátozott", sem nem igazán tőkepiac, mivel az „nagyrészt a külföldi ... és állami" tőkének a piaca marad,[157] vagyis, értelemszerűen, hogy a nemzeti tőkefelhalmozás eredeti folyamata nem volt képes végbemenni.

Amin elemzésével ezek alapján és ezekre vonatkozóan csaknem teljes mértékben egyetértünk – leszámítva az eredeti tőkefelhalmozás perifériás folyamatára vonatkozó nézeteinek némi következetlenségét és azt a lényeg szempontjából huszadrendű kérdést, hogy a „dualizmus" mint kifejezés a fenti tartalom jelölésére, vagyis a polgári „dualizmus"-koncepciókéval ellenkező értelemben is alkalmazható-e vagy sem.

Ami az előbbit illeti, *Amin* olykor – *Arrighi* nyomán[158] – túlhangsúlyozza az idegen kapitalizmus és a gyarmati állam tudatos politikáját az eredeti felhalmozás és a proletarizáció előrelendítésében és kibontakozásában. Így emellett elsikkad *ugyanezeknek az erőknek* egyszersmind az eredeti felhalmozás elvételéséhez, félbeszakításához s a prekapitalista szektor tönkretett és alárendelt állapotban való konzerválásához fűződő érdeke, valamint annak a létrejött torz gazdasági-társadalmi szerkezet

alapján működő spontán mechanizmusnak a szerepe, amely a proletarizációt nemcsak serkenti, de teljessé válását objektíve akadályozza is.

Ami a „dualizmus" kifejezését illeti, *Amin* olyannyira tudatában van annak, hogy a politikai gazdaságtanban is jóegynéhány olyan kifejezést alkalmaznak (és alkalmazott maga *Marx* is), amelyek pontatlanul vagy egyenesen félrevezetően jelölik a tartalmat, hogy a „dualista vízió"[159] elleni haragja ezért aligha magyarázható pusztán a terminológiai precizitásra törekvésből. Inkább arról van szó, hogy „a csere által integrált világrendszer" abszolutizált egységének víziója vezeti abban, hogy a saját elemzéséből is nyilvánvalóan kitetsző dichotómiát, a nemzetközileg és belsőleg is kialakult (alárendeltséget és funkcionális viszonyt tartalmazó) kettősséget a perifériás termelési mód definiálásában és a tőkés világrendszer sajátos egységének értelmezésében is letagadja (a dualizmus egy tartalmilag valóban elfogadhatatlan verziójának indokolt elutasítása ürügyén).

Egy termelési módot azonban nem lehet pusztán a technológiai paraméterek és az elosztási viszonyok, sőt ez utóbbiak egyetlen (bármennyire is fontos) aspektusa: a bérviszonyok által jellemezni! Az előbbi: a technológia minősége még a termelőerők fejlettségének mint a termelési mód egyik oldalának a jellemzésére sem elégséges, mert – és különösen, ha a szóban forgó technológia csupán a gazdaság egyik szektorára (az exportszektorra) jellemző – a termelőerők legfontosabb és legdinamikusabb elemének, a társadalmi munkaerőnek, az eleven munkaerő összességének a minőségéről és fejlődéséről sem tájékoztat. (*Amin* részéről, aki pedig a munkaerőt nemcsak mint elosztási kategóriát veszi számba, ez bizony nem kis hiba és önellentmondás!) Az elosztási viszonyok pedig nem kevésbé elégtelenek (még az elosztás teljes rendszerének megjelölése esetén sem, hát még egy parciális aspektus alapján!) a társadalmi termelési viszonyok komplexitásának jellemzésére, amely – mint ismeretes – magában foglalja a termelési eszközök fölötti tulajdon viszonyait és a munka társadalmi szervezetében elfoglalt helyek, a társadalmi munkamegosztásbeli szerepek allokációjának rendjét is.[160]

A NEMZETKÖZI ÉRTÉK „ELSŐDLEGESSÉGE"

Hasonlóképpen, egy világrendszert sem lehet „a csere által történő integrálódásra" redukálni. Ezt a leegyszerűsítést még az sem teszi elfogadhatóvá, ha utalás történik a nemzetközi tőke dominanciájára, annak történelmi és politikai-gazdaságtani elemzése és meghatározása nélkül,

vagy ha a nyilvánvaló különbségek ellenére az áruk adásvétele a munkaerő adásvételévé minősül.

Egyébként is a csere általi integrálódás a nemzetközi áruforgalom korlátozott méretei folytán is szükségképpen parciális, s az áruk eleve nemzetközi („világáru"-) jellegének tétele olyan érve a bizonyításnak, amely maga is bizonyításra szorul, ha nem egyenesen teleologikus.

A „nemzetközi érték préeminenciájának" tétele feltételezi a nemzeti árutermelés teljes feloldódását a világpiaci árutermelésben és az exportra termelés körülhatárolható szférájának és specifikus vonásainak eltűnését, vagyis többek között a teljes indifferenciát az exportágazatban működő tőke szerves összetétele és megtérülési ideje vonatkozásában, valamint az államok külkereskedelmi politikájának ármódosító hatását illetően is. Amennyiben azonban az exportra való termelés és a nemzeti piacra való termelés vagy éppen a naturálgazdaságok önellátásra való termelése (mint az elmaradott periféria-gazdaságokban meglehetősen tipikusan) egymástól – az ágazatok közötti input–output kapcsolatok ellenére és a munkaerő újratermelésében való közreműködés összetettsége ellenére is – elhatárolódik, és az exportszektorban működő tőke szerves összetétele vagy megtérülési ideje az átlagostól eltérő, annyiban ez az indifferencia teljességgel indokolatlan. Az exportra való termelés elhatárolódása persze nem statisztikai mutató kérdése, amelyet az export „összértékének" a nemzeti jövedelem összegéhez viszonyított arányszáma fejezhet ki. *Amin*nak teljesen igaza van, amikor ezzel az illúzióval szemben az ágazati kapcsolatokra hivatkozik. Az ágazati kapcsolatok azonban korántsem olyan teljeskörűek, mindenre kiterjedőek, hogy *valamennyi* áru termelése az *összes* többi áru termelésének eredményeként lenne felfogható, vagyis hogy az exporttermékek inputjában az összes többi ágazat közreműködne. Ez még a legfejlettebb és legkomplexebb nemzetgazdaságokra vonatkoztatva is – enyhén szólva – túlzott és naív feltételezés lenne. Még inkább az, és teljesen irreális, a periféria-gazdaságok esetében, ahol az ágazati kapcsolatok általában is igen szórványosak csupán a belső integrálódás hiánya, a kifelé való orientáció folytán, s épp az exportszektor jelent e kapcsolatok szempontjából enklávét!

Úgy látszik, *Amin*, aki nagyon is tisztában van a dezintegráció tényével,[161] nem elsősorban az exportáruk termeléséhez felhasznált termelési eszközök eredetére gondol. Főként abból a megfontolásból tételezi fel a belső (nemzeti) termelés végső soron, közvetlenül vagy közvetve világpiaci orientációját (vagy eredetét), hogy a ténylegesen exportált áruk ter-

melésének inputelemei között az eleven munka olyan munkaerőnek a felhasználásából ered, amelynek újratermelésében így vagy úgy a helyi kisárutermelő, sőt a naturálgazdálkodó szektor is közreműködik. A „tradicionális" szektor szerepe a „modern" (elsősorban export-) szektor munkaerővel való ellátásában és egyszersmind e munkaerőnek (és családjának) az ellátásában is – kétségtelenül fontos eleme a perifériás termelési mód működésének, amelyet mi magunk is struktúraelemzésünk középpontjába állítottunk.[162] Ez a szerep azonban korántsem teljes és nem a prekapitalista szektor egészét felölelő. *Amin* – a belső árutermelés egészének a nemzetközi piaccal való közvetlen vagy közvetett kapcsolatát bizonyítandó – hivatkozik még arra is, hogy a periféria-gazdaságokban a „bérjavaknak (a munkaerő újratermeléséhez szükséges áruknak) a nagyobb hányada importált áru vagy a helyi importhelyettesítő iparágnak, illetve a tőkés mezőgazdaságnak a terméke",[163] vagyis valamely módon a nemzetközi tőkés árutermelés eredménye.

A nem exportra termelő vagy egyáltalán piacra nem is termelő szektor termékeinek közvetve világáru-jellegét, e szektornak a nemzetközi tőkés árutermelésben való részvételét azonban éppúgy nem lehet az exportágazat munkásainak munkaereje újratermelésében való közreműködésével bizonyítani, mint ahogy az össztermék értékének (részlegesen) nemzetközi eredetét sem lehet a bérjavak importált jellegével.

A munkaerő felhasználásának, „termelő elfogyasztásának" eredménye (az új érték) és saját újratermelése, személyi fogyasztása s az abban közreműködő termelési ágak értékképző folyamata között nincs közvetlen kapcsolat! Az exportáru értékébe csupán a felhasznált termelési eszközök (a „c"-elemek) értéke kerül be változatlanul, vagyis „transzferálódik", de nem a munkaerő értéke! Az új értéket az *akkor és ott* kifejtett eleven munka képezi (minőségétől és intenzitásától függően), és csupán az új érték *megoszlásában* játszik szerepet a munkaerő értéke, a munkaerő értékét meghatározó termelési folyamat. Éppen emiatt mondhatjuk – és mondja *Amin* is –, hogy az érték kategóriája független az elosztási viszonyoktól!

Az a „nemzetközi érték" tehát, amelynek *Amin* elsődlegességet tulajdonít, valójában az elhatárolható, más ágazatoktól megkülönböztethető exportágazatok újratermelési feltételeit fogja tükrözni. Mivel pedig kifejlett tőkés viszonyok között az árképződés centruma a termelési ár (mely csupán az átlagban, illetve az átlagos szerves összetételű és megtérülési idejű ágazat esetében esik egybe az értékkel), az egyes országok export-

árui nem „egyéni" (nemzeti) értékükön, hanem „egyéni" (nemzeti) termelési árukon kerülnek be – pontosabban: kerülnének be, ha tudniillik monopolisztikus áreltérítések és állami beavatkozás, exportadó és támogatás stb. nem létezne – a világpiaci árképződés folyamatába. Vagyis a „nemzetközi érték" egy torz, irreális kategória lesz, mely nem tükrözheti sem a nemzeti termelések értékviszonyait (a társadalmilag szükséges nemzeti ráfordítások formájában), sem a „világtermelés" értékviszonyait (mint az újratermeléshez a „világtársadalom" szempontjából szükséges munkamennyiség kifejeződése). Minthogy többé *nem független* az elosztási viszonyoktól, nem igazi értékkategória, amennyiben pedig a nemzeti elosztási viszonyoknak s a nemzetállam beavatkozásának hatása alatt áll, nem is igazi nemzetközi kategória.

Elvileg persze elképzelhető volna egy fordított levezetés is, amely a „nemzetközi érték préeminenciájának" védelmében a világpiaci ármozgás – közvetlenül meg nem határozható – centrumát eleve mint nemzetközi értéket fogná fel, és abból vezetné vissza (mint egymás hatását a világszinten kioltó eltéréseket) az egyes nemzetgazdaságokon belüli árakat és értékeket. Ez viszont nemcsak azt jelentené, hogy egy összetett kategóriából (az *Amin* szerint is különböző termelési módokban és társadalmi formációk által termelt áruk világpiaci megjelenéséből) próbálnánk meg levezetni az egyszerű(bb) kategóriákat, hanem azt is, hogy a történelmi folyamattal ellentétesen járnánk el. Hiszen a világrendszer egysége és csere általi integrálódása, az áruk világjellege *Amin* megítélése szerint is újkeletű jelenség, sőt inkább „csak tendencia". Vagyis valamennyi áru világáruvá válását kétségtelenül megelőzi, legalábbis az áruk többsége esetében, a helyi, illetve nemzeti áruvá válás ténye. Ha az egyikből a másikba való átmenet, egyiknek a másikra való visszavezethetősége most hirtelen fordított irányúvá vált, akkor azt nemcsak feltételezni, hanem – ahogy *Amin* mondaná: a történelmi materializmus és a poltikai gazdaságtan törvényszerűségei alapján – magyarázni és bizonyítani is kell.

A „nemzetközi érték préeminenciájá"-nak tétele tehát elfogadhatatlan alapfeltételezés. (Egyébként éppúgy a nemzeti és nemzetközi dialektikájának tagadását jelenti, mint ellentétele: az autonóm nemzetgazdaságok nemzetiérték-kategóriájának a mai viszonyok közötti elsődlegességét valló tétel.)

Amin koncepciójának másik alapfeltételezését, a *tőke nemzetközi mobilitását* és a profitráták kiegyenlítődését illetően ugyancsak kritikai megjegyzéseket, bizonyos megszorító észrevételeket kell tennünk a már említett szempontokra való tekintettel. Egyrészt maga a mobilitás nem teljes körű és korlátlan (éspedig nemcsak a mozgó tőkék egy – jelentős – részének monopoljellege vagy a különféle „természeti" monopóliumok miatt, miként nemzetgazdaságokon belül sem, hanem a nemzetállamok elkülönültsége, az állami korlátok, illetve a tőkemozgást befolyásoló intézkedések miatt sem). Másrészt – mint már hangsúlyoztuk – a nemzetközileg áramló tőkék jellege, elhelyezkedése és pozicionális ereje nagymértékben különböző (általában ezúttal is a periféria rovására, amelynek jóval gyengébb, kevésbé koncentrált és manőverezni kevésbé képes tőkéje inkább csak másodrendű pozíciók szerzésére képes). Következésképp a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése és szükségképpen részleges (a szabad tőkemozgás szférájára korlátozott) és tökéletlen (a viszonylag egyenlő partnerek, leegyszerűsítve: a centrumtőkék közötti kiegyenlítődést s ugyanakkor a centrum- és a periféria-tőkék közötti profitrátaeltéréseket foglalva magában).

Hasonlóképpen bizonyos ellenvetés, illetve megszorító megjegyzés tehető a munkaerő nemzetközi immobilitása és nemzetgazdaságon belüli mobilitása feltételezésével kapcsolatban is. A munkaerő mobilitása a nemzetgazdaságon belül sem tökéletes, másfelől nemzetközileg sem teljesen hiányzó. Jelentősége – amint *Bettelheim* megjegyzi – egyébként is másodlagos. *Amin* elméleti rendszerében egyébként is csak zavaró elem, amelynek bekerülését alighanem az magyarázza, hogy ő is – miként *Emmanuel* – bizonyítani kívánja a kiszákmányolásnak a periféria-gazdaságokban magasabb rátáját. *Emmanuel*nél azonban, aki eleve tagadja a bérek és a termelőerők fejlődése közötti összefüggést, a munka immobil jellege a kizsákmányolási ráta nemzetközi kiegyenlítődésének akadályaként, a „független változó" szerepét játszó bérszínvonalak autonóm nemzeti meghatározódásának feltételeként fontos szerepet játszik. Ugyanez *Amin*nál, aki viszont tagadja ezt az autonóm meghatározódást, a bérek „független változó"-szerepét s a termelőerők fejlettségétől való függetlenségét (*Emmanuel*lel szemben) éppúgy, mint autonóm nemzeti meghatározódásukat (*Bettelheim* ellenében), nemcsak felesleges, de ellentmondásos feltételezés is.

*Amin*nak az a tétele pedig, hogy a munkaerőérték és a termelőerők fejlettségi színvonala közötti egyensúly a világrendszer szintjén alakul ki, több okból és szempontból is elfogadhatatlan. Egyrészt elfogadhatatlan annyiban, amennyiben a nemzetközi érték préeminenciájának tételével függ össze, annak érvelésére épül.

Másrészt elfogadhatatlan azért is, mert óhatatlanul – és nyilván *Amin* szándéka ellenére – elfedi, elleplezi az osztályok közötti elosztási viszonyok „nemzeti" aspektusát, az osztályharcnak – noha nem kizárólagos, de változatlanul fontos – nemzeti frontját.

A munkaerőérték és a termelőerők fejlettsége között világszinten kialakuló egyensúly eszméje a nemzeti bérszínvonalak közötti eltérések egymást kiegészítő és kompenzáló alakulását tételezi fel, amint ez értelemszerűen következik *Amin* tételéből. (Vagy legalább is következhet belőle mindaddig, amíg e tétel nem a munka és a tőke közötti alapvető ellentmondás összefüggésében és annak megfelelően konkretizálva fogalmazódik meg!) Ez viszont a világ-munkásosztály egyes részlegei közötti elosztásnak (az *Amin* által egyébként elutasított[164]) játékelmélettel való magyarázatához vezet. Mégpedig egy olyan „zéró összegű játék" képzetéhez, amelyben a periféria munkásosztálya a centrumországok munkásosztályával áll szemben, és amennyivel többet kap az előbbi, annyival kevesebbet az utóbbi.

Amin abból következően, hogy feltételezi az érték elsődlegesen nemzetközi jellegét, az értéktöbbletnek is elsődlegesen nemzetközi jelleget, „világszinten való keletkezést"[165] tulajdonít. Mivel a tőkés termelés fokozódóan társadalmi jellegét és az értéktöbblet „kollektív természetét" (ti. a „kollektív munkás" munkájából való származását[166]) oly módon (abszolútizálva) értelmezi, hogy az új érték s azon belül az értéktöbblet összegének megtermelésében minden egyes munkás *egyenlő mértékben* vesz részt, következésképpen a világtermelés új értékének előállításában is *egyenlő mértékű* közreműködést tulajdonít bármely ország bármely ágazatában dolgozó munkásnak – a termelékenységre, intenzitásra és képzettségre való tekintet nélkül.

Mivel pedig a munkások bérezésében jelentős nemzetközi különbségek vannak, s „a bérkülönbségeknek semmiféle objektív alapja – termelékenység vagy képzettség – sincs"[167], a tőke viszont – bárhol fektették is be – azonos profitrátát ér el, ezért a munkások kizsákmányolási foka *Amin* szerint is az alacsony bérszínvonalú periféria-országokban magasabb. Hogy *Amin*, aki tisztában van az értéktöbbletráta növekedésének mint

„a tőkés termelési mód inherens tendenciájának" törvényszerűségével[168] és a munkaerőértéknek a termelőerők fejlődésétől (is!) függő természetével, a fenti következtetésre juthasson, kénytelen e törvényszerűségek érvényesülését eleve és kizárólag világszinten feltételezni, és/vagy visszájára fordítani azt a kétségkívül meglevő összefüggést, amely „a termelőerők fejlettségi színvonala és a reálbérek közötti egyensúly objektív szükségessége", valamint az értéktöbbletráta emelkedése között van. Hiszen ugyanaz a tényező: a termelőerők fejlődése, amely legalábbis a tőke szerves összetételének emelkedése mértékében és oldaláról negatív (csökkentő) hatású a profitráta alakulására, ugyanakkor a relatív értéktöbblettermelés fokozásának, az értéktöbbletráta „korlátlan", legalábbis az objektív feltételek oldaláról *nem* korlátozott növelésének eszköze. Az értéktöbbletráta és a profitráta ellentétes mozgásának lehetősége (sőt inherens tendenciája) azért iktatódik ki *Amin* modelljéből (miként *Emmanuel*éből is), mert a termelőerők fejlődésének, a termelékenység növekedésének a (relatív) értéktöbblet-termelés fokozásában játszott szerepét ő is (amíg *Emmanuel* explicite is és következetesen, addig ő inkább implicite és saját, a termelőerők szerepét hangsúlyozó megállapításainak ellentmondva) tagadja, illetve figyelmen kívül hagyja.

Amin túlzott mértékben általánosítja a nemzetközi bérkülönbségek tételét s „a modern technika és az alacsony bérek szimultán együttlétének" a periféria termelési módjára jellemző jelenségét. Ily módon – a történelmi periodizáció kapcsán és másutt is tett[169] megállapításai ellenére – nála is elhomályosul az a szerep, amelyet az olcsó, tanulatlan munkaerő tömeges felhasználására és csekély gépi felszerelésre alapozott, alacsony szerves összetételű és alacsony munkatermelékenységgel párosult tipikusan gyarmati tőkeberuházások játszanak az értéktöbblet közvetlen (profitrepatriálás formájában) és közvetett (a szerves összetétel lényeges különbsége alapján, az átlagprofitráta kialakulása tendenciájának érvényesülése mértékéig, az exportárakon keresztül, illetve az importáruk monopolárai révén stb. történő) transzferjében, valamint általában a termelőerők fejlődésének torzításában és fékezésében. Sőt *Amin* a nyerstermékexport zömét adó gazdasági egységeket, beleértve a bányákon és olajkutakon kívül a mezőgazdasági ültetvényeket is, „ultramodern tőkés szektornak" minősíti.[170] Azt, hogy ezek az üzemek valóban és szembetűnő módon ultramodern üzemeknek tekinthetők a *környezetükhöz képest*, aligha vitathatjuk. Az azonban, hogy a fejlett tőkésországok átlagos technikai színvonalához vagy ez utóbbiak azonos ágazatáéhoz mérten ezek

az üzemek távolról sem „ultramodernek", s a tőke szerves összetétele tekintetében messze elmaradnak a tudományos-technikai forradalom nyomán a fejlett országokban létrejött, új dinamikus iparágaktól, még kevésbé lehet vitatható.[171]

Igaz, ma már a feldolgozóipari beruházások jelentős részét, elsősorban a multinacionális társaságok által létesített, illetve átvitt, „kitelepített" („menekülő") ipari üzemeket valóban a viszonylag modern, tőkeintenzív technika és e társaságok anyaországáéval (csaknem) azonos termelékenységi színvonal jellemzi, miközben az alkalmazott munkások bérszínvonala – nem is szólva az összmunkaerő bérszínvonaláról – továbbra is lényegesen alacsonyabb a fejlett országokénál. A *relatív bérkülönbségek*, az azonos vagy csaknem azonos termelékenységű üzemekben alkalmazott munkások nemzetközileg lényegesen eltérő bérszínvonala tehát valóságos és növekvő fontosságú jelenséggé, a tőkekivitel egyik lényeges motivációjává vált. Egyrészt azonban a fejlett tőkésországok által így leadott vagy áttelepített ipari üzemek – épp e motiváció értelméből következően – többnyire a viszonylag munkaintenzív, pontosabban a munkaerő-igényes, vagyis az alacsonyabb szerves összetételű ágazatokból kerülnek ki. Tehát a relatív bérkülönbségek értelme és a szerves összetétel megközelítőleg azonos voltának feltételezése csupán az azonos iparágak viszonylatára vonatkoztatható, nem pedig az iparágak átlagára. Másrészt – és főleg – elfogadhatatlan túlzás a relatív bérdifferenciák e konkrét tartalmú, meghatározott periódusra és körülményekre jellemző jelenségét úgy általánosítani, hogy az a periférián eszközölt külföldi tőkeberuházásoknak (sőt, akár a nemzeti tőkeberuházásoknak is) *általános* vonásaként látszódjék. Még kevésbé elfogadható a periféria függőségét is ebből, „a modern technológia (vagyis egy megemelkedett termelékenység) és az alacsony bérek egyidejűségéből" származtatni.[172]

Amin „a tőkés világrendszer specifikus jelenségének", az egyenlőtlen nemzetközi cserének az általános definícióját úgy fogalmazza meg, hogy ez – „bármilyen legyen is a cserében résztvevők termelési módja" és termékeik használati értéke – minden olyan esetre érvényes, amelyben „a cserélt termékek termelésében a bérek eltérése meghaladja a termelékenységkülönbséget."[173]

Ez a definíció tehát csak a tőkés világrendszerre vonatkoztatható, de nem tételezi fel a csere révén e világrendszerbe integrálódott partnerek mindegyikének tőkés termelési módját, sem pedig a közöttük levő munka-

megosztásnak, vagyis a partnerek specializációjának s az általuk termelt áruk használati értékének specifikus jellegét. Csupán a *relatív* bérkülönbségeket emeli ki, vagyis a termelőerők fejlettségbeli különbségeihez, a termelékenységi színvonal eltéréseihez viszonyítva nagyobb bérszínvonal-különbségeket.

A definíció ez utóbbi, központi eleme reális, és adott esetben, *a szélesebb és mélyebb általános összefüggések között* konkrét tartalommal értelmezhető. Így pl. kitűnő (bár nem teljes és kizárólagos) magyarázatául szolgálhat a transznacionális társaságoknak a modern technikájú ipari üzemek áttelepítésére irányuló politikáját, a tőkekivitel és külföldi beruházások egyik (újabb) fontos motivációját illetően.

Amin azonban egyrészt hajlamos a relatív bérkülönbségek helyett az abszolút bérkülönbségek alapján ítélni meg a csere egyenlőtlenségét, vagyis megfeledkezni a termelékenységi különbségekről, másrészt a bérkülönbségek kihasználásának szempontját nem mint a *monopoltőke* által és javára való kihasználás *egyik* motivációját, mégpedig egy meghatározott történelmi *periódusra* jellemző motivációt fogni fel, hanem azt történelmileg és politikai-gazdaságtanilag *általánosítani*. Vagyis ez esetben hajlamos arra, hogy egy fontos, de parciális összefüggést az általános összefüggésekből kiragadva kezeljen, sőt azok helyébe állítson.

Az egyenlőtlen csere *Amin* által adott definíciója – noha egy reális jelenségre mutat rá — alkalmas arra, hogy szerzője nyilvánvaló szándéka ellenére elmossa a kizsákmányoló „személyét". *Amin* helyesen hangsúlyozza, hogy „csupán a tőketulajdon teszi a kizsákmányolást lehetővé"[174], mégis épp e tulajdon szerepe tűnik el a definíció sugallta összefüggésből. Márpedig teljesen nyilvánvaló, hogy amennyiben a termelékenységkülönbségnél nagyobb mértékű bérszínvonal-különbség mutatkozik a periféria rovására, akkor ez – egyéb feltételek azonossága mellett – *elsődlegesen* magasabb profitrátát jelent az utóbbi gazdaságában, vagyis a tőketulajdon alapján a kizsákmányolásnak is és a profitoknak is egy magasabb rátáját. Az csupán egy (logikailag) *következő*, másodlagos – de a tőketulajdontól éppúgy nem független – kérdés, hogy vajon e magasabb profitráta realizálódhat-e, s ha nem, *miért* és milyen mértékben nem, a szóban forgó gazdaságon belül és a közvetlen kizsákmányoló számára.

Az elsődleges összefüggés a periféria bérmunkásai alkalmazójának, az általuk termelt értéktöbblet közvetlen kisajátítójának a „személyére" utal. Amennyiben az külföldi tőkés, úgy a nemzetközi kizsákmányolás közvetlen formájával állunk szemben, amely e tőkés profitjai repatriálá-

sában és egyszersmind helyi tőkéjének az újraberuházások révén való gyarapodásában, vagyis ezáltal az idegen tőketulajdon helyi felhalmozódásában fejeződik ki. A helyi társadalom tőkése vagy állami munkaadója esetében a termelékenységkülönbségekhez képest nagyobb mértékű bérszínvonal-különbség, vagyis a periféria alacsonyabb bérköltség-színvonala önmagában véve a helyi kizsákmányolók luxusfogyasztása növekedésének és tőkéjük gyarapodásának vagy a nemzeti felhalmozás növekedésének teremt kedvezőbb feltételeket, sőt az exportra termelő szektor esetében is a nagyobb profitrésnek vagy a jobb világpiaci versenyképességnek lehet az alapja – a világpiaci árak alakulásától függően. Ez utóbbi azonban s általában a cserearányok romlásának (vagy javulásának) jelensége aligha hozható közvetlen összefüggésbe a bérszínvonalak alakulásával, hacsak nem iktatjuk ki vagy tételezzük fel változatlannak a tőke jövedelmét, vagyis nem vonatkoztatunk el épp a termelés *tőkés* jellegétől, és hacsak nem feledkezünk el a cserearányoknak és általában a külkereskedelmi szerkezetnek a termelési struktúrával való összefüggéséről. De még e súlyos hibák elkövetése esetén is megengedhetetlen leegyszerűsítés a nemzetközi kizsákmányolás lényegének és mechanizmusának a cserearányok romlásával való azonosítása (annak bármelyik mutatójáról legyen is szó), vagy akárcsak elsődlegesen és alapvetően ez utóbbiban való megragadása.

A cserearányok romlása ugyanis csupán a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban elszenvedett veszteségek *egyik lehetséges és viszonylagos* formája, amely

1. nem feltétlenül jelent kizsákmányolást (a kizsákmányolásnak mint a kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti objektív és a cserén kívül meghatározott, újratermelődő viszony értelmében),

2. a nemzetközi kizsákmányolás komplex rendszerén belül is csupán a kizsákmányolás mértékének *változására*, nem pedig tényleges mértékére vagy meglétére utal,[175]

3. a tőkés gazdaságok és a világpiac ciklikus mozgása és az egyéb árhullámzások tényleges történelme során a centrumgazdaságok oldalán is előfordul (a kéttényezős mutató esetében is), mégsem jelenti a periféria kizsákmányolásának megszűntét vagy félbeszakadását.

Ha tehát a periféria alacsonyabb bérszínvonala és feltételezetten magasabb értéktöbbletrátája mégsem eredményez egy, a periféria (tőkései) számára realizált magasabb profitrátát, éspedig a világpiaci árképződésen keresztül történő rendszeres lecsapolás folytán, akkor ennek az árkép-

ződésnek a kereslet–kínálati viszonyok által közvetlenül befolyásolt és hullámzó cserearány-változásokon túlmenő sajátosságait (is) elemezni kell. Vagyis a tőkeáramlás okozta profitráta-kiegyenlítődés tendenciáját (és mértékét) és a monopolisztikus árszabályozás, áreltérítés hatását (és szféráját). Ezek a tényezők nem hogy közvetlenebbé tennék a feltételezett kapcsolatot a munka termelékenysége és javadalmazása között, hanem még inkább elszakítják e kettőt egymástól, nemzetközileg éppúgy, mint egyetlen nemzetgazdaságon belül.

A munka termelékenysége és a termék piaci csereértéke nagyságában mért javadalmazása közötti közvetlen viszony csupán a *nem-tőkés* termelő esetében számít. A nemzetközi csere *Amin* által definiált egyenlőtlenségét azonban a periféria nem-tőkés kisárutermelőinek esetére korlátozni aligha lenne indokolt, hiszen *Amin* is azt az „ultramodern tőkés szektorra" vonatkoztatja, és utal a „tradicionális parasztság kisárutermelő és naturálgazdaságainak elmaradottságára", alacsony termelékenységére.[176] Ez utóbbival kapcsolatban a reális kérdés amúgy is inkább az lenne: vajon mi az oka e gazdaságok fennmaradásának és stagnálásának, semmint az, hogy mi a szerepük a világpiaci árképződésben.

A tőke nemzetközi mobilitása a tőketulajdon és -funkció térbeli elválásának, a tulajdonviszonyok nemzetgazdaságokat keresztező nemzetközi szerkezetének és ezáltal a nemzetállamok gazdaságpolitikájának is függvénye. Elvileg lehetséges és a gyakorlatban is előfordul, hogy valamely tőkés nemzetgazdaságban (nem is szólva a nem-tőkés gazdaságokról) adminisztratív, intézményi tényezők korlátozzák, sőt meg is akadályozzák az idegen tőke behatolását és a saját nemzeti tőke kiáramlását is, ami világosan mutatja, hogy a relatív bérkülönbségek *nem* az árakat, hanem a nemzeti profitrátákat érintik elsődlegesen (sőt a szóban forgó esetben talán kizárólagosan is). Következésképpen a fejlődő országok az idegen tőke kizárása és a nemzeti tőkék kiáramlásának megakadályozása esetén a termelékenység-különbségeknél nagyobb mértékű bérszínvonal-lemaradásból nem szükségképpen szenvednek hátrányokat.

Az elemzés elsődleges láncszeme, vagyis a feltételezetten magasabb értéktöbbletrátából egy ugyancsak magasabb profitráta lehetőségére való következtetés azonban nem egyszerűen a nemzetgazdaságok „elsődlegességéből" következik (ti. a világgazdasággal szemben)! Ha csak erről lenne szó, *Amin* joggal kifogásolhatná ezt a logikát, hivatkozva arra, hogy a tőkés világrendszer nem az egyes önálló nemzetgazdaságok összegeződése, juxtaposition-ja csupán. A sorrend valójában az értéktöbblet *terme-*

lésének elsődlegességéből következik (annak elosztásával és különösen újraelosztásával szemben)! Az elsődlegesség persze nem jelent feltétlenül időbeli elsőséget a megújuló körforgás menetében, sem pedig egyoldalú, lineáris meghatározást. Az értéktöbblet újraelosztásának viszonyai már az újabb körforgás termelési szakaszának viszonyaiban is tükröződnek. Dialektikus kölcsönhatásuk azonban nem válik egyfajta tautológikus interdependenciává, hanem *dialektikus kauzalitás*, mely mind történelmileg, mind logikailag bizonyítható. Noha a megtermelt többlet „értékelése", pontosabban árazása már előre, ex ante az újraelosztás viszonyait – a nemzetközi csere szóban forgó esetében a tőkemobilitás folytán és mértékében kialakuló „nemzetközi termelési ár"-arányokat, vagy inkább a monopolár-arányokat – tükrözi, ez nem változtat sem azon az egyszerű „történelmi" tényen, hogy az értéktöbbletet előbb meg kellett termelni, hogy el lehessen osztani, sem pedig az elemzés ehhez igazodó logikai menetén. Azon ti., hogy a termelés társadalmi viszonyaiból származtatva az elosztás és újraelosztás társadalmi viszonyait nemcsak a kizsákmányolás valamennyi, alapvető és származékos, közvetlen és közvetett formáját lehet feltárni, hanem azok lényegi okait és felszámolásuk feltételeit is.[177]

A csere egyenlőtlenségének *Amin* által adott meghatározása éppen azért, mert kiiktatja az értéktöbblettermelésnek és -kisajátításnak a tőketulajdonban rejlő alapját és mert összekeveri a megtermelt értéktöbblet elsődleges elosztásának és kisajátításának problémáját a kisajátítandó értéktöbblet tőkések közti nemzetközi újraelosztásának következményeivel, a kizsákmányolt munka egyenlőségnormáját vonatkoztatja a tőkés árutermelők nemzetközi viszonyára. Ez éppen olyan hiba, mint általában a társadalmi vagy nemzetközi egyenlőséget a csere „egyenlőségében" keresni.

*Emmanuel*lel ellentétben *Amin* nem tagadja a tőkekivitel jelentőségét az imperialista kizsákmányolás mechanizmusának megteremtésében, mégis a kizsákmányolás fő csatornáját ő is az egyenlőtlen cserében jelöli meg. A működőtőke-export komplex motivációit pedig a periférián épp „a modern technológia és alacsony bérek egyidejűsége" révén elérhető „magasabb profitráta keresésére" egyszerűsíti le.[178] Bár utal a periféria kettős funkciójára: „egyfelől a tőkés piac kiterjesztése révén elősegíteni a többlet felszívását, másfelől növelni az átlagprofitrátát", szerinte azonban a bérek 1880 után bekövetkezett emelkedése megoldotta a piacproblémát s ezáltal „csökkentette a periféria szerepét az abszorbeálás mecha-

nizmusában", miközben fokozta a második funkció jelentőségét.[179] Az átlagprofitráta növelésének funkcióját a periféria az ott befektetett tőkének a relatív bérkülönbségek okozta magasabb profitrátája és annak az egyenlőtlen cserén át történő kiegyenlítődése, vagyis a profittöbbletnek a centrumba való átszivattyúzódása révén tölti be.

Még ha a tőkekivitel egyéb, nem lényegtelen indítékaitól eltekintünk is, a periférián elérhető magasabb profitráta épp úgy következhet az anyaországinál jóval alacsonyabb termelékenységi színvonal mellett is a tőke alacsony szerves összetételéből s különösen az olcsón szerzett koncessziós földek, bányák s a különféle állami támogatások révén az alacsony értékbeli összetételből, mint pusztán a relatív bérkülönbségekből. *Amin* a centrum–periféria viszony történelmi szakaszairól szólva az 1880–1945 közötti periódust a gyarmati rendszer „klasszikus" munkamegosztásával (a gyarmatoknak az „économie de traite" termékeire, a tropikus agrártermékekre való specializációjával és a bányászatba, valamint a kapcsolódó „harmadik" szektorba befektetett idegen tőkével, továbbá a centrum ipari exportjával, valamint a centrumban a felhalmozásnak növekvő szerves összetétel mellett előrehaladó klasszikus módjával) jellemzi.[180] Ebből pedig nyilvánvalóan következik a szerves összetétel lényeges eltérésének ténye és jelentős szerepe a nemzetközi kizsákmányolás közvetett mechanizmusában. Az is nyilvánvaló, hogy a magasabb profitrátára törekvő külföldi tőke kizsákmányoló tevékenységének következménye a nemzetközi cserearányokban kifejeződő „egyenlőtlen cserén" kívül is megnyilvánul. Sőt, elsőrendően és alapvetően a profitok repatriálásában és az idegen tőketulajdon újraberuházások révén előrehaladó helyszíni gyarapodásában mutatkozik az meg.

Az imperialista kizsákmányolásnak a bérdifferenciákhoz kapcsolása *Amin*t is arra készteti, hogy egyrészt annak kezdetét – az azt megelőző merkantilista rablás és aranyszerzés három évszázadát követően – az európai bérszínvonalak emelkedésének időpontjához kösse és ennyiben a nemzetközi kizsákmányolás előidézőjeként így vagy úgy ő is, akarva-akaratlan, a nyugati munkásosztályt jelölje meg. Másrészt arra, hogy a periférián kifejtett munkának (a fejlett országokétól általában nagyon is eltérő technikai felszereltség és többnyire jóval kedvezőtlenebb munkaszervezés mellett kifejtett munkának) azonos termelékenységet és (a munka bonyolultsági és képzettségi fokában mutatkozó különbségek ellenére) azonos mértékű értékképző képességet tulajdonítson.

Ami az előbbit illeti, *Amin*, aki ragaszkodik a marxista osztályszemlé-

lethez és a kapitalizmus rendszerének reális értelmezéséhez, ugyanakkor elutasítja azokat a koncepciókat, amelyek a fejlett országok munkásosztályának bérharcát állítják be az egyenlőtlen csere okozójaként. Azt az ellentmondást, amely explicit megállapításai és az egyenlőtlen csere értelmezéséből implicite adódó logikus következtetés között mutatkozik, azzal véli áthidalni, hogy a monopóliumokat okolja mind az árak emeléséért, mind pedig azért, hogy „a centrumban a béreknek a termelékenységgel együtt történő emelkedéséhez szükséges feltételeket megteremtették"[181]. Az ellentmondás azonban ily módon aligha tűnik el, legfeljebb máshová tolódik át.

Ha ugyanis a monopóliumok váltják ki a centrumországok exportárainak emelkedését, akkor a relatív (termelékenységhez viszonyított) bérkülönbségek szerepe a nemzetközi cserearányok alakításában fölöslegessé válik. Igaz persze, hogy amennyiben a monopolista áremelésekre a fejlett országok munkásosztálya bérharccal válaszol és reálbér-emelkedést is elér, úgy itt a profitok rátája a periféria-gazdaságokéhoz képest – hacsak kiegyenlítődésre nem kerül sor – jóval alacsonyabb lesz. És ha feltételezzük a profitráták nemzetközi kiegyenlítődését, úgy a relatív bérkülönbségek valóban egyenlőtlen cserét és jövedelemtranszfert indukálnak. Csakhogy ez esetben az árarányokon át végbemenő transzfernek ez a formája nyilvánvalóan csak *kiegészítő*, másodlagos, tudniillik a magas monopolista árak és az alacsony nem-monopolista (vagy éppen a monopóliumok által leszorított) árak viszonyában realizálódó értéktranszferhez képest. Másfelől és nem utolsósorban pedig nemcsak felesleges, de ellentmondásos is monopolista körülmények mellett a profitráták *tényleges* kiegyenlítődését feltételezni.

Ami a munka értékképző kapacitását illeti, *Amin* tehát egyetért *Emmanuel*lel, hogy „az afrikai munkás munkaórája annyit ér, mint az európai munkásé", s ezt egyszerűen azzal magyarázza, hogy „az egyiknek is és a másiknak is a munkaterméke nemzetközi áru". Abból a tényből ugyanis, hogy „valamennyi termék nemzetközi áru", szerinte eleve következik az is, hogy „a világ különböző pontjain kifejtett s ezekben a termékekben kikristályosodott munka azonos mennyisége egyaránt egy egységes nemzetközi értéket hoz létre, noha a munkaerő nem válik nemzetközi áruvá, mivel nem cirkulál a nemzeti határokon kívül"[182].

Az általános és absztrakt (vagyis a konkrét munkafajtától elvonatkoztatott) emberi munka kvalitatíve azonos értékképző képességének a feltételezése megítélésünk szerint is helyes. *Amin* azonban, miként azt *J. O.*

Andersson megjegyzi[183], *Emmanuel*hez hasonlóan összekeveri a kvalitative azonos értékképző képességet a kvantitative is azonos érték termelésének képességével, és eltekint attól a *Marx* által hangsúlyozott különbségtől, amely az értékképzés kvantitatív mértékét illetően az összetett és az egyszerű, a képzett és a tanulatlan munkák között van. Vagyis a több egységnyinek számító, az egyszerű, tanulatlan munka több egységének megfelelő bonyolult és képzett munkának mennyiségileg azonos mértékben termelt értéket tulajdonít, mint az általános emberi munka egy egységének. (Ugyanakkor a tőkefelhalmozás új, a II. világháború óta megfigyelhető és a tudományos-technológiai forradalommal kapcsolatos módját úgy jellemzi, mint amelyben megnőtt a szerepe a munka szerves összetételének, a magasan képzett munkának.)[184]

Andersson arra is felhívja a figyelmet, hogy *Amin* olyan számszerű példát mutat be,[185] amelyben az elmaradott ország ugyanazt a terméket termeli, mint a fejlett ország, mégpedig azonos technikával és azonos termelékenységgel, de alacsonyabb bérszínvonala, magasabb kizsákmányolási rátája folytán s a profitráták kiegyenlítődése következtében a fejlett országénál alacsonyabb áron kénytelen értékesíteni. Ez azonban azonos termékek azonos piaca esetében aligha elfogadható vagy legalábbis magyarázatra szoruló feltételezés.[186] Talán éppen emiatt ragaszkodik *Emmanuel* az egymástól eltérő, *specifikus* termékek cseréjéhez, mely esetben viszont a különböző termékeket előállító konkrét munkák termelékenységét és értékképzését kellene nemzetközileg összehasonlítani.

Noha *Amin* koncepciójában a termelékenység színvonala az egyik lényegi, meghatározó elem (a bérek mellett) az egyenlőtlen csere mechanizmusában, a termelékenység összehasonlítása két specializált gazdaság vonatkozásában szerinte nemcsak felesleges, de értelmetlen is. A csere egyenlőtlenségének megítéléséhez ugyanis végső soron elegendő az az összehasonlítási lehetőség, amely abból adódik, hogy a munkaerő értékének reál-ellenértékét alkotó bérjavak ugyancsak nemzetközi áruk, amelyeknek nemzetközi értékük van. „Az egyenlőtlen nemzetközi csere megjelenítésének egyetlen szükséges feltétele nyílvánvalóan csak az – írja –, hogy össze lehessen hasonlítani a reálbéreket, vagyis, hogy a bérjavak nemzetközi áruk legyenek."[187] Ez megintcsak a bérkülönbségek abszolút értelmezését sugallja. Annak ellenére, hogy *Amin* rámutat egyes nyilvánvalóan alacsonyabb termelékenységű szektorok létére is, és különösen kiemeli a munkaerő értékét befolyásoló tényezők között a prekapitalista viszonyok hatását, a bérkülönbségek megítélésében gyakorlatilag mégis

eltekint a termelékenység-színvonalak különbségeitől. A prekapitalista szektornak, illetve a prekapitalista termelési mód maradványainak a munkaerő minőségére, képzettségére és ezáltal termelékenységére is gyakorolt hatását voltaképp figyelmen kívül hagyja.

Így azután a nemzetközi kizsákmányolás mértékét ő is – *Emmanuel*hez hasonlóan – a fejlett és az elmaradott országok között a reálbérek színvonalában, illetve végső soron a fogyasztás mértékében mutatkozó különbséggel véli meghatározni. Mivel legalábbis a perifériaországok tradicionális paraszti gazdaságainak az alacsonyabb termelékenysége aligha vonható kétségbe, s így e gazdaságok vonatkozásában, melyek legtöbb esetben a lakosság zömét foglalják magukban, a relatív bérkülönbségek értelmezése problematikus, *Amin* e nehézséget – a munkaerő újratermelésében játszott szerepükre való hivatkozáson kívül, melyről már szó esett – úgy hidalja át", hogy „potenciális" termelékenységüket veszi alapul. Vagyis e gazdaságokban a munkának azt a feltételezett termelékenységét, amely modern technikával való ellátása esetén megvalósulhatna. Ezen az alapon becsüli a munka bérezésének eltérő színvonalát s az áraknak egy bérszínvonal-kiegyenlítődés esetén kialakuló feltételezett színvonalát.[188] Ezáltal viszont voltaképp minden különbséget – eredetétől és tartalmától függetlenül – az egyenlőtlen csere megnyílvánulásaként vagy előidézőjeként és bizonyítékaként értelmez, miközben a termelőerők fejlettségében mutatkozó különbséget csupán technikai oldalról magyarázza, vagyis eltekint a munka minőségének és képzettségének problémájától. Ily módon egyszersmind az egyenlőtlen csere általa adott definícióját is nagymértékben megfosztja konkrét tartalmától és értelmezhetőségétől. Ezen az alapon ugyanis a kizsákmányolás *mint* a ténylegesen megtermelt érték kisajátítása eltűnik a tőkés nemzetközi viszonyok képéből és a nemzetközi jövedelemtranszfer koncepciója végül is értelmetlenné válik.

A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS EGYENLŐTLENSÉGE ÉS A CSERÉLT TERMÉKEK „SPECIFIKUMÁNAK" KÉRDÉSE

Ami a periféria által exportált termékek „specifikus" vagy „nem-specifikus" jellegét illeti, *Amin* – megítélésünk szerint – helyesen vitázik a termékek használati értékét középpontba állító, a marginalizmusra és a konvencionális közgazdaságtanra jellemző koncepcióval, rámutatva a tőkés árutermelésben a használati érték, a tényleges fogyasztási szükségletek alárendelt szerepére (az áruérték és értéktöbblet elidegenítésével szemben). Indokoltan utasítja el azokat az illúziókat is, amelyek az exportter-

mékek specifikus jellegének túlhangsúlyozásához kapcsolódva *Emmanuel* elméletéből fakadnak, hogy ti. a periféria-gazdaságokban végrehajtott béremelés terhe, ha e béremelés általános s a versenytársakra is kiterjedő, specifikus exporttermékeik árain keresztül a centrumgazdaságok fogyasztóira hárítható, s a periféria fejlődésének meggyorsulását vonja maga után.[189]

Egyrészt azonban ő maga is túloz – a másik irányban – a használati érték (és a fogyasztás) jelentőségének megítélésében. Megfeledkezik arról, hogy a profitért folyó tőkés termelés sem képes kiiktatni azt az általános törvényszerűséget, hogy a termelésnek végső értelmet a fogyasztás ad, mely a termelés megismétlődésének nélkülözhetetlen feltétele, és hogy a tőkés termelés sem képes véglegesen elszakítani az értéket mint a tőkés módon termelt áru domináns oldalát az áru másik oldalától: a használati értéktől, amelyben az megjelenik és realizálódik.

Másrészt – és főleg – a periféria által exportált termékek *Emmanuel* által hangsúlyozott (vagy az általuk importált termékek *Braun* által kiemelt) specifikus jellegét elutasítva *Amin* a centrum és periféria közötti munkamegosztásnak az ágazati és termékstruktúra szempontjából is specifikus (bár változó) és egyenlőtlen jellegét becsüli alá. Éppen emiatt kerül azután nehéz helyzetbe – amit vitapartnerei jól kihasználhatnak –, amikor arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy miért kényszerül a periféria olyan termékek egyenlőtlen cseréjére, amelyeket maga is képes lenne előállítani, vagy más oldalról nézve: miért nem áramlik át a centrum össztőkéje a perifériára, ahol bármely terméket olcsóbban termeltethet, vagy hogy miért nem használja ki a periféria az alacsonyabb bérköltségek nyújtotta lehetséges előnyt.

Ezekre a kérdésekre ugyanis a nemzetközi tőkemozgás ökonomista értelmezése, a jellegtelen, társadalmi viszonyaitól és politikai felépítményétől függetlenített tőke nemzetközi mobilitásának *Emmanuel*-féle koncepciója és a függés és kizsákmányolás viszonyainak csereviszonyokra való redukálása alapján s ugyanakkor a cserélt termékek specifikusságát elutasítva nem is lehet elfogadható és következetes választ adni. *Amin* válasza két okra – egy történelmi és egy politikai-gazdaságtani okra – utal. Az egyik az, hogy a „tőke történelmileg előbb nemzeti volt, mielőtt nemzetközivé lett, és nemzetközi mobilitása csupán ... egy erősödő ... tendencia", mely „a centralizációval és a monopóliumokkal összefüggésben" jelentkezik. A másik pedig az, hogy „a reálbérek és a termelőerők fejlettségi színvonala közötti objektív viszony a világrendszer egészének színvonalára

igaz", és „ha minden ipar a Harmadik Világba emigrálna..., termelésük nem találna értékesülési lehetőséget a fejlett világban"[190].

Noha az első ok elemzése valóban elvezetne a tőke mint társadalmi viszony aszimmetrikus nemzetköziesedésének, a tőkeáramlás idegen tőketulajdont szülő és alárendelt struktúrát alakító következményeinek és a tőketulajdon és tőkefunkció nemzetközi szétválásának a feltárásához, *Amin* nem tulajdonít neki jelentőséget, és elfogadja, hogy a tőke valóban mobil. A második okot tartja fontosabbnak, amelynek révén viszont azt a „realizációs problémát" hozza vissza saját elméletébe, amelyet egyébként ő a tőkés termelés rendszerében, annak saját mechanizmusai révén is, elméletileg megoldhatónak tart. *Braun* ezt az ellentmondást jól érzékeli és azt is indokoltan jegyzi meg, hogy ha a máról-holnapra történő transzfer piaci problémákat okozna is, „egy fokozatos átvitel tökéletesen valószerű"[191].

Így azután *Braun* joggal nevezi ellentmondásosnak *Amin* nézeteit, hiszen – mint írja –, „ha a kereskedelemben résztvevő országok a meglevő javak teljes skáláját képesek termelni, akkor valamennyien önállóak, és következésképp nem lehet semmiféle egyenlőtlen csere". Semmi sem indokolja ugyanis, hogy „miért importáljon (az alacsonyabb bérszínvonalú ország) olyan termékeket, amelyeket otthon olcsóbban előállíthat"[192].

Amin ellenében *Braun* – mint láttuk – a periféria importkényszerére s a centrum bizonyos termékek termelése feletti monopóliumára, vagyis a munkamegosztás strukturális egyenlőtlenségére mutat rá. Igaz, ezt ő sem elsősorban a nemzetközi tőkeviszonnyal összefüggésben vizsgálja, s így magyarázata sem lehet teljes, másrészt a termékek vagy ágazatok fölötti centrum-monopóliumot sem értelmezi pontosan és történelmileg (a termelőerők történelmi fejlődésével összefüggésben).

Amin viszont, noha más vonatkozásokban (mint pl. egyes elosztási kategóriák magyarázatában)[193] nagyon is hangsúlyozza a társadalmi munkamegosztás jelentőségét, a tőkés világrendszer vonatkozásában meglehetősen figyelmen kívül hagyja azt. Igaz, a centrum és periféria közötti munkamegosztásnak az az egyszerű (gyarmati) szerkezete, amelyben az utóbbi csak nyerstermékek termelésére specializálódott, már régen a múlté, de a mai, módosuló szerkezet aszimmetriája, a specializáció egyenlőtlensége nem kevésbé valós és nem kevésbé kimutatható bizonyos termékek, illetve kapacitások (a tudományos-technikai fejlesztés centrumai) egyoldalú megoszlásában, bizonyos ágazatok, illetve kapacitások fejlesztését illetően a centrum részéről a perifériával szemben alkalmazott blokádban és a technológiai monopóliumok tényében.

Ennek az aszimmetrikus, egyenlőtlen munkamegosztási struktúrának a kialakulását, illetve fennmaradását azonban a nemzetközi tőkemozgásnak mint termelési viszonyokat és struktúrákat alakító tényezőnek és általában *a tulajdon* és (a tulajdonon keresztül megvalósuló) *ellenőrzés* nemzetközi viszonyainak az elemzése nélkül megérteni nem lehet.

Végső soron *Amin*t is – bár paradox módon, saját „ars poeticájának" ellentmondóan – ugyanaz akadályozza meg egy következetes s a történelmi materializmus és a *marxi* politikai gazdaságtan általa elfogadott alapjain álló koncepció kifejtésében, ami *Emmanuel*t végül is a marxi elmélettel és szemléletmóddal is ellentétes elmélet megfogalmazására késztette: a termelés társadalmi viszonyai komplexitásának, azon belül elsősorban a tulajdonviszonyoknak a figyelmen kívül hagyása vagy nagymértékű lebecsülése.[194]

Így azután annak ellenére, hogy helyes szemszögből bírálja az egyenlőtlen csere *Emmanuel* (és részben *Braun)* szerinti értelmezésének elméleti gyökereit (a forgalmi szféra túlhangsúlyozását, az elosztási viszonyoknak a termelőerők fejlődésétől mint objektív alaptól elszakított kezelését, a termelési áraknak a munkaértéktől függetlenített értelmezését, a „transzformációs problémával" való manipulációt stb.), saját koncepciója sem marad mentes az elméleti következetlenségektől.

A centrum és a periféria közötti egyenlőtlenségeket végül ő is az elosztási viszonyokban ragadja meg elsősorban, holott azok alapvetően a nemzetközi munkamegosztás struktúrájából fakadnak. Bár az egyenlőtlen nemzetközi csere haszonélvezőjét és a nemzetközi osztályharc értelmezését illetően *Amin* felfogása lényegesen eltér *Emmanuel*étől (sőt *Braun*étól is), érvei nem lehetnek eléggé meggyőzőek egy téves alapból kiinduló logika folytán.

POLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK AZ OSZTÁLYHARCRA ÉS A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁSRA VONATKOZÓAN

Amin szerint abból, hogy az értéktöbbletráta a periférián magasabb, még nem következik, hogy az egyenlőtlen csere haszonélvezője a fejlett országok munkásosztálya. „Mítosznak" nevezi azt a nézetet, hogy az értéktöbblet transzferje automatikusan a centrum munkásosztályának jelent hasznot.[195] Ennek a – megítélésünk szerint is – helyes következtetésének azonban jócskán ellentmond feltételezéseinek az előbbiekben tárgyalt rendszere (a profitráták egyenlősége, a termelékenységi színvonalak és szerves összetételek azonossága vagy hasonlósága). Hiszen ha

valóban magasabb a periférián az értéktöbbletráta, a profitráták viszont kiegyenlítődnek, akkor a különbség – egyéb, származékos jövedelmektől eltekintve – csak mint a centrum magasabb bérszínvonala jelenhet meg. Ezek az alapfeltételezések azonban – mint láttuk – kétségbe vonhatók vagy legalábbis a termelési viszonyok és termelőerők komplex összefüggései között tartalmukban korrigálandók.

Amin visszautasítja azt az *Emmanuel* elméletéből sugallt felfogást, amely az Észak és a Dél, illetve ezek munkásosztálya között határozza meg az alapvető érdekellentétet. Hangsúlyozza, hogy nem a munkások harcát kell okolni az árak emelkedéséért, vagyis amiért „nem törődnek bele béreiknek a vállalkozók számára legmegfelelőbb színvonalhoz való igazításába", és hogy a nemzetközi jövedelemtranszfer „különösen az óriáscégek számára fontos, amelyek annak közvetlen haszonélvezői". Az egyenlőtlen csere okaként „a centrumban létrejött monopóliumokat" jelöli meg, amelyek „lehetővé tették a centrum és a periféria bérei közötti divergenciának egyenlő termelékenység mellett történő kifejlődését"[196]. Az imperialista burzsoáziát nevezi az egész rendszer uralkodóosztályának és fő haszonélvezőjének, amely „a világszinten keletkezett értéktöbblet nagy részét" zsebre teszi. A nemzetközi társadalmi hierarchia rendszerében e burzsoáziával szemben megkülönbözteti a centrum proletariátusát, amely „többé-kevésbé termelékenységének növekedésével párhuzamosan" szerez magasabb reálbért, a függő perifériális burzsoáziát, „melynek helyét a nemzetközi munkamegosztás szabja meg", a periféria proletariátusát, mely szuperkizsákmányolás áldozata (az egyenlőtlen csere folytán is) s ezért a világforradalmi erők élcsapata, továbbá a periféria ugyancsak „szuperkizsákmányolt" parasztságát, valamint a nemkapitalista termelési mód kizsákmányoló osztályait.[197]

Noha ez a kép kétségtelenül reálisabban tükrözi a nemzetközi osztályviszonyokat, bizonyos, a nemzetközi osztályharc fő erőinek megítélésében mutatkozó egyoldalúsága és (főként a tradicionális paraszti rétegek irányában jelentkező) elfogultsága miatt végül is egy meglehetősen leegyszerűsített következtetéshez vezet az alapvető ellentétet, a kapitalizmus mai osztályantagonizmusát illetően. Eszerint a fő ellentmondás „a periféria népei (proletariátusa és kizsákmányolt parasztsága) és az imperialista tőke között" van.[198] Az osztályharc belső frontja pedig teljes mértékben alárendelődik a világrendszer szintjén alakuló osztályharcnak, következésképpen – valóságos dialektikus kapcsolatuk helyett és ellenére – *Amin* szerint elveszíti viszonylagos autonómiáját és a nemzetközi

osztályharc kimenetelére gyakorolt aktív hatását. De másfelől, még az osztályharc *nemzetközi* aspektusa is leegyszerűsítetté és torzítottá válik. Mert abból a helyes felismerésből (mely *Amin* munkáiban több helyütt is kitűnik[199]), hogy mind a periféria, mind pedig a centrum munkásosztályát ugyanaz a nemzetközi monopoltőke zsákmányolja ki, az összes munkásosztály nemzetközi szolidaritásának igénye (és objektív szükségszerűsége) következne. *Amin* azonban ehelyett a forradalmi erőknek általában véve a periféria irányába való eltolódására következtet.

Súlyos ára van annak, hogy *Amin* a nemzetközi osztályharc elsődlegességét abszolutizálja és hogy a termelés társadalmi viszonyainak komplexitását olykor szem elől veszti s a gazdasági törvények és az osztályharc dialektikájának hangsúlyozása ellenére inkább csak egymás mellé vagy egymás fölé helyezi a gazdaság viszonyait és az osztályharc folyamatát! Ezért nem képes reális alternatívát felvázolni a politikai cselekvés és a nemzeti gazdaságpolitikák számára, legfeljebb csak egyes parciális kérdések vagy túlságosan távoli perspektívák vonatkozásában.

A „kollektív önerőre támaszkodás" sokféleképpen értelmezhető pragmatikus eszméje és a szocializmusnak mint „az új termelési viszonyok *totális* megvalósításának"[200] végcélja között nemcsak a világgazdasági kapcsolatok demokratikus átalakításának – tőkés viszonyok között kétségtelenül korlátozott, de nem jelentéktelen – lehetőségei, gyakorlati reformlépései maradnak homályban, hanem és főleg a perifériás kapitalizmus rendszeréből való kitörés és „a totálisan megvalósított új termelési viszonyokhoz" vezető *átmenet* reális alternatívái is. *Amin* egyfelől jogosan, elméletileg helyesen bírálja mind a parciális szemléletmódot (a tőkés világgazdaság nemzetgazdaságok „juxtapositionjaként" értelmezését), mind pedig a szocializmus ökonomista vulgarizálását (a kapitalistáktól megszabadított, de „ugyanazt, ugyanolyan módon és ugyanazon szükségletek kielégítésére termelő" gazdaság mennyiségi növekedésének, a kapitalizmustól örökölt termelőerők egyszerű továbbfejlődésének „lineáris vízióját"[201]). Másfelől viszont ő maga is hajlamos egyoldalúan, nem-dialektikusan értelmezni a részek és az egész viszonyát, egy fordított linearitást tételezve fel, és hajlamos megfeledkezni az átmenet dialektikájáról, a mennyiségi változások minőségi változásba való átcsapásáról.

A globalizmus szemléletmódja (melynek egyes vonatkozásaira a későbbiekben még visszatérünk) *Amint* is meglehetősen közömbössé teszi a világrendszer egészének átalakulását megelőző, sőt előkészítő helyi,

nemzeti vagy regionális keretek között megvalósítható változások politikája iránt. Az „*önerőre támaszkodás*" eszméjének általa (is) propagált kollektív változata aligha jelentheti e változásokhoz vezető gyakorlati gazdaságpolitika világos koncepcióját. Azon túl, hogy maga a fogalom pontatlan és ellentmondásos, annak alkalmazása *Amin* részéről bizonyos következetlenségre is vall. Az önerőre való támaszkodás mint a külföldi segélyekre és tőkebeáramlásra való hagyatkozás ellentétele s a gazdasági függetlenségre való törekvés kifejeződése vitathatatlanul pozitív töltetű eszme ugyan, de ugyanakkor a „diffúziós koncepciónak" (épp az abból való kiábrándulás reakciójaként) egyfajta fordított tükröződése is. Márpedig az „elmaradottság fejlődése", a perifériás kapitalizmus útja nem egyszerűen a külső források igénybevételének vagy a fejlettebb országokkal való intenzív gazdasági kapcsolatoknak a következménye, hanem a belső források és a belső fejlődés ez utóbbiaknak való alárendelődése, azok szolgálatába állítása. Elvileg tökéletesen elképzelhető, sőt a „lumpenburzsoázia" által vezetett „lumpenfejlődés" a gyakorlatban is bizonyítja, hogy „önerőből", elsősorban belső forrásokból és kezdeményezésre is kialakulhat olyan gazdasági struktúra, amely a kifelé igazodás és függés újratermelődésének alapjává válik. Az önerőre támaszkodás jelszava legfeljebb mint az általános fejlődéskoncepció és fejlesztés-stratégia kiegészítő (mint a szocialista átalakuláshoz kapcsolt vagy egy belsőleg integrált nemzetgazdaság kiépítésének programjával összefüggő) eszméje, és csak ez utóbbi által konkretizált értelemben játszhat fontos szerepet az elmaradottság felszámolásáért s a gazdasági függetlenségért vívott küzdelemben. „Kollektív" változata pedig csak az esetben marad mentes az „Észak"-kal szembenálló „Dél" *Amin* által is bírált mítoszának hatásától, a félrevezető vagy manipulált értelmezésektől, ha nem kelt illúziókat a fejlődő országokon belül és közöttük meglevő osztályellentétek negligálásával a Harmadik Világ társadalmi-politikai egységét vagy akár általánosított gazdasági érdekazonosságát illetően sem, vagyis ha nem lép fel az általános érvényű kollektivitás mezében.

Csakhogy az önerőre támaszkodás gyakorlati tartalmának konkretizálása és kollektivizálása kritériumainak, illetve határainak megjelölése épp az elmaradottság kapitalizmusából való (nemritkán hosszú és fájdalmas) átalakulás reális megközelítését követeli meg. Vagyis az ellentmondásokkal teli átmeneteknek, az „elmaradott szocializmusoknak", pontosabban az elmaradottság örökségével, egy elmaradott perifériás

kapitalizmus örökségével küzdő szocializmusépítés fejlődésmenetének és problematikájának a dialektikus szemléletét.

Amin azonban az átmenet dialektikájáról megfeledkezik, s a szocializmusnak csak egy idealizált, tökéletesen új társadalmi viszonyokat megvalósított változatát tartja szem előtt, amely értelemszerűen már nemcsak más számára, hanem mást és másként is, más szükségletek kielégítésére termel. A szocializmus mai változatait nyilvánvaló tökéletlenségük alapján általában a kapitalizmus egy újabb változatává degradálja és még átmenetekként, a szocializmus irányába fejlődés közbülső eseteiként sem fogadja el – igaz, már csak a globális tőkés rendszer víziója miatt sem. Államkapitalizmusnak, „tőkések nélküli kapitalizmusnak" „államilag irányított termelési módnak"[202] nevezi őket egységesen és általánosítva.

Bár az idealizált szocializmus, pontosabban „a kommunista végeredmény" szerinte is „egy szocialista átmenet végén" bekövetkező állapot, magának az átmenetnek a tartalma, dialektikus folyamata, ellentmondásai és azok feloldásának útja, vagyis gyakorlati problematikája nem kerül előtérbe. Sőt, minthogy *Amin* – helyesen, de némileg más megfontolások alapján, mint *Lenin*[203] – elveti a szocializmusnak a legfejlettebb kapitalizmusból való megszületése gondolatát, elméletéből az előbbiek folytán végképp megmagyarázhatatlan marad, hogy az elmaradottság viszonyaiból végül is milyen erők, milyen módon és körülmények között, milyen lépéseken át és milyen áldozatok árán fejleszthetik ki „totálisan" az új szocialista viszonyokat. Hiszen e viszonyok nyilvánvalóan nem képződhetnek légüres térben, vagy olyan, e célra született emberek tevékenységének eredményeként, akiknek tudata teljesen érintetlen maradt a tőkés valóság hatásától. Hacsak nem tételezzük fel, hogy a társadalmi átalakulás, a kapitalista viszonyok felszámolása máról holnapra világméretekben egyszerre megy végbe valamely világforradalom eredményeként (márpedig ez a feltételezés a globalizmus szemléletmódja ellenére sem következik *Amin* elemzéseiből), a gazdasági függőség felszámolásának és a struktúraátalakításnak, az elmaradott termelőerők fejlesztésének nemzeti programja nem lehet elhanyagolható kérdés az új termelési viszonyok kifejlesztésének folyamatában. De nem lehet közömbös a tulajdonviszonyok megváltoztatásának kérdése sem, már csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szempontjából tekintve sem (nem is szólva a belső osztályerőviszonyok ez által történő módosításáról).

Amin a tulajdonviszonyok megváltoztatásának, a termelési eszközök

tőkés magántulajdona felszámolásának jelentőségét – úgy látszik – azért becsüli le, mert határozottan ellenzi, ha az új, szocialista termelési viszonyokat „azok jogi formájára redukálják"[204]. Ez utóbbi álláspontjával teljesen egyet is értünk, hiszen a jogi formák csak kifejeződései vagy eszközei lehetnek a termelés társadalmi viszonyaiban végbemenő változásoknak. Csakhogy *Amin* – megítélésünk szerint – egyrészt ott vét, amikor „a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását" csupán jogi aktusnak fogja fel, és másrészt amikor e társadalmi-politikai lépésnek mint a szocialista termelési viszonyok kibontakoztatásához vezető út nélkülözhetetlen, alapvető és többé-kevésbé kiinduló lépésének a jelentőségét is lebecsüli. Teljesen nyilvánvaló, hogy a szocialista fejlődés nem merül ki, legfeljebb kezdődik a tőkés tulajdonviszonyok felszámolásával. E „kezdet" nélkül azonban aligha lehet szó a termelés fölötti társadalmi ellenőrzés, „a mást, másként és más szükségletekre termelő" gazdaság rendszerének kiépítéséről. S amíg e rendszer építése egy hosszabb vagy rövidebb, kerülőutakkal, visszaesésekkel többé vagy kevésbé terhes történelmi folyamat, a tőkés tulajdon felszámolása közvetlen és azonnali változást hozhat a *„kinek a számára"* termelni kérdésében.

Egy „totálisan" kifejlett szocialista társadalomban nyilvánvalóan a szükségletek rendje, a termelés miként je, technikája s a fogyasztás szerkezete, valamint az emberek gondolkodásmódja sem marad azonos a kapitalizmuséval. Ezt *Amin* helyesen hangsúlyozza a szocializmus vulgárökonómista értelmezésével szemben. Egyrészt azonban a tőkések uralmát megdöntő proletariátus aligha *kezdheti* azzal, hogy totálisan új szükségleteket, termékeket és technológiát vezet be, vagyis hogy megváltoztatja azt is, hogy *mit* és *hogyan* (s nemcsak hogy *kinek*) termeljenek, hiszen nemcsak a termelés apparátusát és technológiáját, de saját szükségleteit és tudati beidegződéseit is a kapitalizmustól örökölte. Egy szocialista társadalom természetéből nyilván nem következik a tömegpusztító fegyverek gyártása s az e célra kifejlesztett technológia és tudomány. Ebben az értelemben a technika és tudomány valóban nem „semleges" természetű, nem független a társadalom osztálytartalmától. A tőkés imperializmus fenyegető jelenléte azonban egy szocialista társadalmat is rákényszeríthet ilyen termékek és technikák gyártására, s ez esetben a technika – újbaloldali körökben olyannyira hangsúlyozott – „osztálytartalmát" nem annak természete vagy gyártási helye határozza meg, hanem az, hogy *kinek a kezében* van és *mit* szolgál.

Másrészt a tőkés termelőerők (a termelő munkaerő felhalmozott is-

meretei, a tudomány és technika) nemcsak a termelés tőkés viszonyainak megfelelői, azokkal dialektikus egységben levő kifejeződései, hanem egyszersmind az *általános emberi* haladás (ellentmondásos és sok tekintetben eltorzult) kifejeződései is. A történelmi materializmus egyik legfőbb mondanivalója éppen az, hogy még az osztálytársadalmakban is a haladás forrása a dolgozók munkája, ismereteinek és termelési tapasztalatainak gyarapodása, mely a tudomány és technika fejlődésének alapja, és ezért a történelem valóságos alakítói nem az uralkodók, hanem a termelő és osztályharcot vívó dolgozó tömegek. És mert az általános emberi termelőerőket a kapitalizmus minden azt megelőző társadalmi formációnál magasabb szintre fejlesztette, nem tekinthető olyan történelmi tévedésnek, amelynek minden termékét és eredményét el kellene utasítani. Vagyis a kapitalizmus által (tovább)fejlesztett termelőerőkben, tudományban és technikában nemcsak a történelmileg meghatározott *különös*, a társadalom tőkés fejlődése fejeződik ki (éspedig bizonyos kétségtelen torzulásokban), hanem az *általános* is, az emberi társadalom történelmi evolúciója is. És ennyiben, ebben az értelemben és mértékben azok kritikai, vagyis szelektált átvétele, alkalmazása és továbbfejlesztése egy szocializmust építő társadalom részéről saját céljai, szükségletei és értékrendje szolgálatában nemcsak lehetséges, de szükségszerű is. Éppúgy, mint ahogy szükségszerű másfelől e célok, szükségletek és értékrend tisztán tartása, s ha kell, újbóli megtisztítása a kapitalizmus hatásaitól.

Amin a termelőerők fejlesztésének és a termelési (és export-) struktúra átalakításának sem tulajdonít kellő jelentőséget. Az előbbinek talán azért, mert a fejlődés és szocializmus ökonomista vulgarizálása ellen – jogosan – harcolva olykor az ellenkező végletbe esik. De talán azért is, mert elméletében az elmaradottságnak mint a modern technika, a magas termelékenység és az alacsony bérek kombinációjának az értelmezése egyébként is többé-kevésbé kiiktatja a termelőerők elmaradottságának problematikáját – nemcsak az egyenlőtlen csere és kizsákmányolás, de az átalakulás feltételeinek elemzéséből is.

A termelési struktúra átalakításának feladata pedig talán azért másodrendű kérdés *Amin* számára, mert – mint láttuk – semmiféle jelentőséget sem tulajdonít a nemzetközi viszonyok egyenlőtlensége szempontjából a termék használati értékének. Tagadja a nemzetközi munkamegosztásban termelt és cserélt termékek specifikus jellegét. Holott a gazdaság (és társadalom) belső integrálódása szempontjából (a különböző sugarú és erősségű ágazati kapcsolatokra való tekintettel) és a gazdasági és techno-

lógiai függőség felszámolása s az ország világgazdasági helyzetének alakulása szempontjából is fontos lehet a specializáció miként je, az ágazati és termékstruktúra.

Amin – hasonlóan, de kevésbé naiv és idealista módon, mint sok radikális baloldali értelmiségi[205] – hajlamos a kapitalizmust mint történelmi vadhajtást teljes egészében elvetni. A kapitalizmust olykor nem az általános egy különös megnyilvánulásának, dialektikus tagadásának tekinti, hanem az általánossal szembeni, azt metafizikai értelemben tagadó *kivételes* társadalomnak. Szerinte pl. csak a kapitalizmusnak vannak objektív gazdasági törvényei.

A szocialista országokra vonatkozó némely bírálata is olykor ezt a szemléletet tükrözi: a tőkés termelőerők és technika (illetve azok átvételének) feltétel nélküli elutasítását, a termelőerők fejlesztésének alábecsülését,[206] a szocializmusban is ható objektív gazdasági törvények tagadását. Elítéli az értékkategóriák és gazdasági ösztönzők alkalmazását a szocialista építésben, és elítéli mindazt a vélt vagy valóságos hasonlóságot – okfejtés nélkül is, pusztán annak regisztrálása vagy deklarálása alapján[207], – amely a felhalmozás vagy a nemzetközi cserekapcsolatok tekintetében a szocialista országok gyakorlata és a tőkés országok múltja vagy jelene között kimutatható.

Emiatt – és mert az általa alkalmazott mérce és bírálatának alapja az ideálistól, a „totálisan kifejlettől" való különbözőség, a „távolság", nem pedig az ahhoz való közeledés mértéke, a fejlődés *iránya* – bíráló megjegyzései gyakran nem a gyorsabb előrehaladásra és a hibák kijavítására törekvőket segítik, hanem a szocializmussal szemben előítéletekkel rendelkezőket nyugtatják meg.

Ezt nem azért jegyezzük meg *Amin*nak a szocialista országokról mondott kritikáiról, mintha valamiféle patrióta elfogultságtól vagy a meglevő hibák és fogyatékosságok apologetikus elkendőzésének törekvésétől vezérelve *Amin* (vagy más baloldali teoretikusok) kritikus fellépését vagy akár kritikájának gyakran éles tónusát találnánk önmagában véve kivetnivalónak vagy sértőnek. A konkrét hibák vagy tévedések éleshangú bírálatára ma már nem kell a nemzetközi irodalomból keresni példákat, s e sorok írója egyébként mindig is ellene volt a bármilyen tőről is fakadt apologetikának, a negatívumokat elkendőző, valóságot „lakkozó" propagandának.[208]

De éppen azért és annyiban kifogásoljuk – úgy véljük – nemcsak indokoltan, de szükségszerűen is *Amin* kritikáit, amiért és amennyiben bizo-

nyos történelmietlen általánosító, sőt abszolutizáló megállapításai korlátozhatják vagy egyenesen kizárhatják a lehetőségét azok konstruktív felhasználásának, s így akarva-akaratlanul, szándéka ellenére is inkább a szocializmus ellenségeinek propagandájában, nem pedig a szocializmus híveinek gyakorlatában válnak alkalmazhatóvá.

Amin bíráló észrevételei – az idealizmusából, türelmetlenségéből vagy elfogultságából fakadó túlzásokat leszámítva – mindamellett nagy figyelmet érdemelnek, mint ahogy megkülönböztetett figyelmet és elmélyült tanulmányozást érdemel rendkívül gazdag és marxista ihletésű egész elméleti munkássága is, beleértve az előzőekben bírált nézeteket. Bizonyos leegyszerűsítéssel ugyan, de kritikánk összegezéséül azt mondhatnánk, hogy *Amintól* voltaképpen épp azt lehet számonkérnünk, elméleti munkáiban is gyakran épp azt kell hiányolnunk, amire olyannyira elkötelezte önmagát: a dialektikus szemléletmód következetes(ebb) alkalmazását, akár a nemzetközi csereviszonyok és a termelés társadalmi viszonyai közötti összefüggésről, akár pedig általában a használati érték és érték, a termelőerők és a termelési viszonyok, az objektív gazdasági törvények és a társadalmi cselekvés, a nemzeti és a nemzetközi dialektikus viszonyáról, a rész és az egész, a különös és az általános dialektikájáról, az állapot és a mozgás, a két állapot közötti átmenet dialektikájáról legyen is szó.

4. Jagdish Saigal álláspontja

Az egyenlőtlen cseréről, annak okairól és következményeiről folyó nemzetközi vitában egy további figyelemre méltó álláspont *Jagdish Saigalé*.[209] Minthogy ez igen közel áll *Amin* koncepciójához, ehelyütt elég, ha vázlatosan áttekintjük annak lényegét, s utalunk az előbbivel egyező vonásokra (anélkül, hogy azok kritikai kommentálását megismételnénk), valamint természetesen az eltérésekre is.

Amin szerint *Saigal* az ő modelljétől inspirálva azt termelési árakra dolgozta át, de éppen emiatt a transzformációs probléma okozta zavarossággal terhelte.[210] *Saigal* azonban nyilván arra törekedett, hogy az egyenlőtlen csere meghatározásának és gyakorlati értelmezésének egy olyan formuláját találja meg, amely ugyan *Amin* tétele alapján, de *Emmanuel* és *Braun* módszerével fejeződik ki, megőrizve és szintetizálva az egyenlőtlen csere különböző koncepcióinak általa elfogadható, pozitív vonásait.

Saigal általánosságban véve azt érti egyenlőtlen cserén, hogy a tőkés

világgazdaság centrumországai a kevésbé fejlett országok termékeit rendszeresen alacsony áron képesek megvásárolni, míg ez utóbbiak, a periféria gazdaságai kénytelenek magas áron venni az előbbiektől.[211]

E meglehetősen pontatlan megfogalmazással szemben azonban az egyenlőtlen csere konkrét tartalmát és megnyilvánulását ő is – miként *Amin* – a relatív bérkülönbségekben jelöli meg. Sőt, úgy tűnik, *Amin*hoz képest következetesebb is a bérkülönbségek relatív, a tényleges termelékenységi különbségekhez viszonyított értelmezésében, amennyiben nála hiányzik a perifériás gazdaságnak a modern technológia és alacsony bérek együttlétezésével való (tévesen általánosított) jellemzése, a periféria-gazdaságok magas termelékenységének, a centruméval azonos technológiájának a feltételezése. *Emmanuel* és *Braun* elméletének elsősorban azt a fogyatékosságát, „súlyos korlátját" emeli ki, hogy feltételezik a kevésbé fejlett országokban a termelékenység magas színvonalát.[212] *Saigal* ezt a feltételezést – helyesen – elvetve, rámutat a termelőerők történelmi fejlődésének egyenlőtlenségére, a centrum magasabb termelékenységi színvonalára, és úgy vizsgálja az egyenlőtlen csere mechanizmusát, hogy abban a centrum magasabb termelékenységi színvonala, a technológiák különbözősége és változása is helyet kap.

Numerikus példákon igyekszik bizonyítani, hogy akár importált, modern technológiával termel is mind a fogyasztási, mind a termelési eszközöket gyártó ágazatokban, vagy csak ez utóbbiakban, akár munkaintenzív helyi technológiát alkalmaz is mindenütt a periféria gazdasága, és bármely termékre, illetve ágazatra specializálódjék is, az egyenlőtlen csere elkerülhetetlen, amennyiben a periféria a tőkés világgazdaságba integrálódik, és bérszínvonala a termelékenységkülönbségnél nagyobb mértékben tér el lefelé a centrumétól.

Saigal a tőkés világgazdaságba való integrálódást, mégpedig *függő* helyzetben való integrálódást az egyenlőtlen csere alapfeltételének tekinti. Azt is leszögezi, hogy „a nemzetközi munkamegosztás, amely a világgazdaságban a tőkés termelési és kereskedelmi viszonyokra épült, a centrum gazdaságainak, vagyis a fejlett gazdaságoknak kedvez, és gátolja a termelőerők fejlődését a periférián"[213]. A függés és függő helyzetben való integrálódás *mibenléte* azonban éppúgy, mint a tőkés nemzetközi munkamegosztás *strukturális egyenlőtlensége* nála is tisztázatlan marad, sőt ez utóbbi a „bármely termékre való specializálódás" (*Amin*tól átvett) általánosító feltételezésével nyilvánvaló ellentmondásba is kerül. Mivel pedig az egyenlőtlen fejlődést is az egyenlőtlen cseréből és az azzal

összefüggő jövedelemtranszferből származtatja, miközben a centrumországok magasabb termelékenységi és bérszínvonalában a termelőerők egyenlőtlen történelmi fejlődésének megnyilvánulását is látja, bizonyos cirkuláris érveléstől, illetve belső ellentmondástól az ő okfejtése sem marad mentes.

Saigal annyiban mégis túllép vitapartnereinek a függőségre vonatkozó felfogásán, amely azt kész adottságként vagy a cserére visszavezetett jelenségként kezelte, hogy utal a közvetlen külföldi tőkeberuházásoknak az integrálódás folyamatában, a perifériás, függő kapitalizmus fejlődésében játszott fontos szerepére.[214] Ebből – logikusan – a „nemzetközi" tőkeviszony tartalmának és következményeinek elemzése következne. Ehelyett – sajnos – *Saigal* is megelégszik a tőkemobilitás és profitráta-kiegyenlítődés – mint adottság – feltételezésével, s így az árak és bérek mozgásában és összefüggéseiben a tőke és annak profitja nála is voltaképp semleges tényező, illetve kész adottság marad.

Szemére veti *Braun*nak, hogy modelljét konstans technológia és változatlan termelékenység feltételezésére építette, s ezért figyelmen kívül hagyta a centrumban bekövetkező termelékenységemelkedésnek és az azzal összefüggő bérváltozásnak a periféria bérszínvonalára gyakorolt hatását.[215] *Saigal* ezt az összefüggést is numerikus példán tanulmányozza. Elutasítja a bérek „független változóként" való kezelését és ehelyett – *Amin*nal egyetértve – a reálbért az „objektív erők" (az akkumulációs feltételek) és a „szubjektív erők" (az osztályharc) „reciprok akciójával" határozza meg.[216] Mivel azonban numerikus példáiban a termelékenység növekedése és a bérek akár azzal arányos, akár attól eltérő mértékű emelkedése mellett és ellenére is *változatlannak* tételezi fel a profitrátát, a centrum egymáshoz viszonyított termelékenység- és bérszínvonalváltozásának olyan közvetlen hatást tulajdonít, amely megváltoztatja a perifériával cserélt termékek árarányait s ezen keresztül a periféria bérszínvonalát is. Vagyis arra a következtetésre jut, hogy attól függően, vajon a fejlett centrumgazdaságban a munkásosztály képes-e (vagy sem) osztályharca révén a termelékenységemelkedésnél *nagyobb* mértékű béremelkedést kivívni, az említett változásnak negatív (vagy pozitív) hatása lesz az elmaradott, függő gazdaság bérszínvonalának alakulására.[217] A két munkásosztály között tehát ebben az értelemben érdekellentét áll fenn *Saigal* szerint is, mégpedig annál inkább, mennél erősebb, szervezettebb a centrum munkásosztálya.

Ha persze a profitráták változatlanul maradásának – teljesen indoko-

latlan és téves – feltételezését feladjuk, ami annál is inkább nyilvánvaló logikai követelmény, mert a bérszínvonal változása mindenekelőtt és közvetlenül a profitrátára (ti. a tőkések önköltségére) van hatással, akkor az összefüggéseknek egy meglehetősen más képe rajzolható fel, mely *Saigal*éval homlokegyenest ellenkező következtetésekre is vezethet. Így pl. a béremelkedés hatására a centrumgazdaságokban bekövetkező profitráta-csökkenés indokolt feltételezéséből arra következtethetünk, hogy ceteris paribus a centrumtőke fokozza kiáramlását és külföldi beruházási tevékenységét a béremelkedéstől nem érintett, magasabb profitrátát biztosító periféria-gazdaságokban. Ott ezáltal a beruházási tőkék megnövekedett kínálata és a kialakult (vagy megnövekedett) profitrátarés e tőkéket a közöttük – bármennyire is monopolista korlátok között – folyó verseny kiéleződése folytán a korábbinál kedvezőtlenebb (de a centrumgazdaságbelinél még mindig kedvezőbb) feltételek elfogadására, a periféria bérmozgalmának tett engedményekre és/vagy a helyi államnak fizetett magasabb adók, jövedelmek, vámok stb. elfogadására késztetik. Ez esetben a profitráták nemzetközi kiegyenlítődésének tendenciája *nem* a periféria-gazdaságokban termelt exporttermékek világpiaci árának relatív csökkenése révén jutna érvényre, hanem a periféria munkásosztályának, illetve államának magasabb bérszínvonalában, illetve bevételeiben. Vagyis a centrum munkásosztályának bérharca éppenséggel kedvezőbb *feltételeket* teremthet a periféria munkásosztályának bérharca, illetve a periféria államának a külföldi tőke bevételeiből való fokozott részesedése számára, s a végeredmény – a munka és a tőke közötti alapvető ellentmondásnak megfelelően és azt példázva – a profitráta általános nemzetközi csökkenése lehet. Mindez azonban természetesen csupán egy *lehetséges* következmény, és semmi esetre sem valamiféle automatikus folyamat eredménye. De nem kevésbé reálisan feltételezhető eset, mint a centrumban megnövekedett bérköltségekért magát a periféria csökkentett béreivel kárpótló tőke változatlan profitrátájának esete. Ami ugyanis mindkettőhöz megvalósulásuk vagy meg nem valósulásuk feltételeként hozzátartozik, az épp az *osztályharc* és a nemzetgazdaság függetlenségéért és fejlesztéséért vívott harc által inspirált *aktív politikai cselekvés*,

Nem egészen érthető, hogy azok, miként *Saigal* is, akik – a marxi történelem- és társadalomszemlélet alapján s a spontán gazdasági automatizmusokat feltételező ökonomizmus ellen harcolva – egyébként hangsúlyozzák az osztályharc, a társadalmi-politikai cselekvés szerepét a jövedelemelosztás és a munkaerő értéke alakulásában, hogyan vonatkoztathatnak el

ettől a periféria bérszínvonalának alakulását illetően, és hogyan tételezhetnek fel valamiféle automatizmust a bér- és árviszonyok között a centrum és a periféria kapcsolatában. Vajon a tőkét és hozadékát nem társadalmi, hanem technikai-természeti jelenségként beállító, a tőkejövedelem „természetes" színvonalát (a tőke „határtermelékenységével" vagy más módon) meghatározni igyekvő polgári közgazdaságtan hatása sugallja-e a nemzetközi profitráta változatlanságának feltételezését, avagy „csupán" a munkásosztály nemzetközi szolidaritásával és összefogásának lehetőségével szemben tanusított szkeptikus előítélet s a tőkének és profitrátájának végzetszerű társadalmi adottságként való tudomásvétele húzódik meg az említett feltételezések mögött? Ami az előbbit illeti, *Saigal* aligha „dőlne be" a polgári ökonomizmus tőkemítoszának, még ha empirikus bizonyság szólna is a profitráta tartós változatlansága mellett. Ami viszont a nemzetközi munkásszolidaritást illeti, annak bármilyen apálya, a nemzetközi munkásmozgalmon belüli kisebb-nagyobb szakadások, a vélt vagy valóságos nemzeti érdekeket az osztályérdek fölé helyező, más országok munkásosztályával szemben a nemzeti burzsoáziával szövetséget kereső irányzatok jelenségei sem indokolhatják a tudomány által feltárt és az eddigi történelem által részben már igazolt alapvető törvényszerűségek és tendenciák negligálását, és nem szabad, hogy feledtessék: a tudomány szerepe nem a felszíni jelenségek regisztrálása s adottságként való elfogadása, sőt még csak nem is egyszerűen a felszín mögötti valóság magyarázata, hanem a valóság *megváltoztatása* is! Ezért valamely jelenség (például a centrum bérszínvonalának emelkedése) *lehetséges* következményeinek változatai között azt is fel kell tárni, amely a negatív változat elkerülését jelenti és annak érdekében társadalmi-politikai *cselekvésre* mozgósít.

Noha az egyenlőtlen csere oka *Saigal* szerint nem a forgalom szférájában s a centrum munkásosztályának egyoldalú bérmozgalmában, hanem a *tőkés* termelési mód uralmában, a termelési és csereviszonyokat meghatározó szerepében keresendő, mégis az egyenlőtlen nemzetközi csere tényleges mechanizmusa nála is az elosztás folyamatához és azon belül a centrum munkásosztályának akciójához kötődik.

Az egyenlőtlen csere felszámolására *Saigal* két lehetőséget lát: 1. a világgazdaságtól való visszavonulásnak, a viszonylagos izolációnak, a „független", „self-reliant" gazdaság fejlesztésének, az „autocentrikus" fejlődésnek az útját, amely azonban radikális változásokat követel a társadalmi és politikai struktúrában, és egy másfajta, nem tőkés fejődést hoz; valamint 2. a világgazdaság szocialista átalakulásának útját.[218]

Bár *Saigal* sem az előbbi, sem (és még kevésbé) az utóbbi alternatívát nem konkretizálja, feltételeiket és jellemzőiket nem határozza (és – tegyük hozzá – a nemzetközi tőkeviszony és a strukturális egyenlőtlenségek elemzése nélkül nehezen is határozhatná) meg, az „önerőre támaszkodás" jelszavának talán a legreálisabb tartalmú és legfrappánsabb értelmezését adja, amikor „a külgazdasági kapcsolatoknak a belső fejlődés szolgálatába állítását, a fejlődési folyamatnak való alárendelését" jelöli meg.[219]

5. *Andersson nézetei az egyenlőtlen csere kérdésében*

A finn marxista *Andersson* nemcsak *Emmanuel* elméletének és általában az egyenlőtlen nemzetközi csere egyoldalú magyarázatainak adja átfogó és talán a legsikerültebb bírálatát könyvében[220], hanem egyszersmind saját koncepcióját is részletesen kifejti (és a korábbit korrigálva továbbfejleszti). Ez számunkra – ha nem is minden vonatkozásában, illetve részletében – a leginkább elfogadhatónak tűnik a polémiában elfoglalt álláspontok közül.

Andersson – akinek bíráló megjegyzéseit már esetenként idéztük az előzőekben is – *Emmanuel* elméletét belső következetlensége, empirikus érvényességének, illetve igazolhatóságának hiánya és téves politikai következtetései miatt bírálja.

Emmauel logikai következetlenségét és ellentmondásait illetően *Andersson* főként a különböző értéktöbbletráták összehasonlíthatóságának, mérhetőségének és a különböző nemzeti munkák egymásra való visszavezetésének *Emmanuel* által meg nem oldott (és objektív, áraktól független értékalap feltételezése nélkül eleve megoldhatatlan) problémájára mutat rá. Emellett – többek között – arra is, hogy *Emmanuel* modelljében valójában soha nem jöhet létre egyensúlyi helyzet. „Minden esetben létezik – ugyanis – az ágazatoknak vagy iparágaknak egy olyan csoportja, amely, mivel a fejlett országokban helyezkedik el, magas árat kap termékeiért, holott ezeket a termékeket olcsóbban állíthatnák elő, ha termelésüket az alacsony-bérű elmaradott országokba vinnék át." Következésképpen „állandó nyomás nehezedne a tőkére, hogy a kevésbé fejlett országokba transzferálódjék, felgyorsítva azok fejlődését és növelve bérszínvonalukat, ezáltal az egyenlőtlen csere eltűnését okozva"[221].

Emmanuel feltételezéseinek és következtetéseinek empirikus cáfolatául *Andersson* főként a fejlett és az elmaradott országok termékeinek verse-

nyére, az ágazatok nem kizárólagos megoszlására utal, amiből vagy a kiegyenlített profitráták feltételezésének feladása, vagy pedig a relatív nemzetközi áraktól és termelékenységtől függő bérszínvonalak *Emmanuel*ével ellentétes feltételezése következik. Konkrét példákkal bizonyítja továbbá, hogy a magas bérszínvonal nem oka, hanem legfeljebb jele és következménye csupán a gazdasági fejlődésnek, s így nem mindenütt vezet az utóbbihoz.[222]

Politikai, gyakorlati szempontból pedig elsősorban azt veti – joggal – *Emmanuel* szemére, hogy a megoldást a forgalmi szférában keresi és végső soron autarchikus gazdaságpolitikát sugall.[223]

Bírálatában és saját felfogásának kifejtésében *Andersson* abból indul ki, hogy a kizsákmányolás nem azonosítható a szegénységgel vagy az alacsony bérszínvonallal, és nemzetközileg sem redukálható a csere egyenlőtlenségének esetére. Kizsákmányolás létezhet a csere formális egyenlősége mellett is, és a csere „egyenlősége", „igazságossága" egyébként is kispolgári illúzió.[224]

Andersson definíciója szerint „a kizsákmányolás egy olyan viszony A és B között, hogy A folyamatosan, saját irányvonalán (cselekvési módján) át, tudatosan vagy nem tudatosan ellenszolgáltatás nélkül kisajátítja B munkája (termékének) egy részét".[225]

Ezzel a definícióval – bár az bizonyos vonatkozásban hiányos vagy pontatlan – *Andersson* kiemeli a viszony tartós, újratermelődő természetét. Így – megítélésünk szerint – a nemzetközi csereviszonyoknak mint kizsákmányolási viszonyoknak az értékelésében is döntő kritériumot jelöl meg s a viszony újratermelődését biztosító objektív feltételek vizsgálatát sugallja. A kizsákmányoló saját cselekvésére, a viszonyt meghatározó aktív szerepére való utalással *Andersson* a kizsákmányolt alárendelt helyzetére, a kizsákmányoló kezdeményező és kényszerítő hatalmára mutat rá, kizárva az önkéntes adományok esetét. Definíciójának ez az eleme azonban pontosításra szorul, amennyiben a kizsákmányoló aktív cselekvése és hatása nyomán kialakult feltételek mellett már a kizsákmányolt objektív helyzete, az abból fakadó gazdasági kényszer is elegendő lehet a munka, illetve munkatermék – akár a látszólag önkéntes adományok formájában való – kisajátításának megismétlődéséhez. A hatalmi erőszak, a gazdaságon kívüli kényszer kétségkívül minden kizsákmányolási viszony kiindulópontjában (így például a tőkés kizsákmányolás rendszerét megteremtő eredeti tőkefelhalmozás folyamatában vagy – annak részeként és kiterjesztéseként is – a periféria nemzetközi

tőkés kizsákmányolását előkészítő gyarmatosításban), valamint általános feltételeinek biztosításában (a kialakult viszonyokat védő állam szerepében) fellelhető. A kizsákmányoltnak a kizsákmányolóval szemben közvetlenül vagy közvetve megnyilvánuló függősége, alárendeltsége, a kizsákmányoló vele szembeni monopolhelyzete azonban nem jár szükségképpen együtt az utóbbi aktív közreműködésével, a kisajátítás megismétlődő folyamatában megismétlődő aktív cselekvésével. (Amennyiben persze *Andersson* a kizsákmányolási viszonyt két *személy* viszonyára önmagában véve is, vagyis nem mint két *osztályt* képviselő, helyzetükben *társadalmilag* meghatározott személy viszonyára is értelmezhetőnek tartja, ami definíciójának súlyos fogyatékossága, annyiban persze a kizsákmányoló aktív szerepe nélkülözhetetlen feltételnek látszik.) Mindezt nem egyszerűen a munkaerejüket önként eladó s ezáltal munkatermékük egy részének mások általi kisajátítására önként ajánlkozó munkások kizsákmányolt helyzetére vagy a monopolkapitalizmus passzív tőkéseinek, a – legfeljebb – szelvényeiket vagdosó járadékosoknak a kizsákmányoló szerepére való tekintettel hangsúlyozzuk. Ez utóbbiaknak „cselekvési módja", „iránya" és a kisajátított értéktöbblet termelésének és realizálásának folyamata között aligha lehet közvetlen kapcsolatot felfedezni. A nemzetközi kizsákmányolás értelmezésében azonban a kizsákmányolt „önkéntes" közreműködésének kizárása és a kizsákmányoló aktív magatartásának feltételezése zavaró, félrevezető és a kizsákmányolás *viszonyait* túlságosan leszűkítő hatású lehet.

Egyfelől világosan következik *Andersson* definíciójából, hogy például a cserearányok romlásából fakadó veszteség csak annyiban tekinthető a nemzetközi kizsákmányolás megnyilvánulásának, amennyiben a romlás tartós, megismétlődő jelenség, és az abból hasznot húzó partner hatalmi beavatkozásával, az árakra gyakorolt monopolista vagy állammonopolista befolyásával függ össze. Másfelől viszont nem derül ki belőle egyértelműen, hogy a tartós cserearányromlásnak az az esete is a kizsákmányolás fogalomkörébe tartozik, amikor a veszteséget szenvedő ugyan önként, saját elhatározásából és megfontolásai szerint köti külkereskedelmi csereügyleteit, és a cserearányromlás „csupán" az objektív gazdasági adottságnak tűnő struktúrák következménye, de ezeknek a struktúráknak a kialakulásában vagy fenntartásában a cserearányokon nyerő ország, illetve gazdaság közvetlen vagy közvetett szerepet játszott, illetve játszik.

Andersson – a kizsákmányolásnak személyek vagy nemzetek közötti

viszonyt is magában foglaló definícióját némileg korrigálva vagy pontosítva – helyesen szögezi le, hogy „a kizsákmányolásnak mindig a termelés *társadalmi* viszonyaiban, a tulajdonviszonyokban és a társadalmi munkamegosztásban vannak a gyökerei".[226] Márpedig a termelés társadalmi viszonyai *osztályok* viszonyai, s ezért a kizsákmányoló és kizsákmányolt személyek közötti viszony éppúgy, mint a kizsákmányoló és kizsákmányolt nemzetek közötti viszony csak az osztályviszonyokon keresztül, azok sajátos megnyilvánulásaként értelmezhető.

A kizsákmányolásnak a termelés viszonyaiban rejlő gyökerei azonban nem jelentik azt – mutat rá *Andersson Bettelheim*mel vitatkozva[227] –, hogy a kizsákmányolás szférája is csupán a (szoros értelemben vett) termelésre szorítkozna. A csere, a forgalom, mely – tegyük hozzá – a társadalmi újratermelési folyamat szerves része (éppúgy, mint a cserén kívüli elosztás és újraelosztás szférája is) a kizsákmányolás sajátos területe lehet – nem függetlenül persze a termelés viszonyaitól.

Bettelheim ellenében *Andersson* azt is – megítélésünk szerint helyesen – hangsúlyozza, hogy a nemzeti termelési viszonyok nem kizárólagosak, minthogy nemzetközi termelési viszonyok fejlődtek ki, és a kapitalizmus világgazdaságot teremtett. A történelmi fordulópontot a tőkés világgazdaság és annak nemzetközi termelési viszonyai kifejlődése szempontjából – *Lenin* elméletével összhangban – a monopoltőkés imperializmus korszakának kezdetében, a 19. század utolsó évtizedeiben jelöli meg, és a tőkeexporttal hozza – elsősorban – összefüggésbe.

A tőkeexport jelentőségének megítélésében és értelmezésében ő sem mindig következetes és pontos. (Így például a világgazdaság nemzetközi termelési viszonyainak kialakítását olykor egy sor különböző természetű tényezőnek tulajdonítja, amelyek között csupán egyik a tőkeexport. A tőkeexport szerepét pedig általában volumenének növekedésében, nem pedig a nemzeti határokat átlépő tőkés tulajdon mint társadalmi viszony és annak közvetlen struktúraalakító hatása politikai-gazdaságtani jelenségében látja.[228]) Azáltal azonban, hogy az imperializmus két ellentétes inherens tendenciáját: a tőkekoncentráció és -centralizáció folyamatából fakadó monopolizációt és a tőkeexporttal összefüggő internacionalizálódást állítja a tőkés világgazdaság (és csereviszonyai) elemzésének középpontjába,[229] – megítélésünk szerint – az egyetlen helyes, dialektikus szemléletű és valósághű megközelítést alkalmazza.

A tőkés világpiacról mint az egymás mellett létező és elsődlegesen nemzeti értékeket és termelési árakat képző nemzetgazdaságok csere-

rendszeréről a tőkés világgazdaságra mint a tőkeexport révén organikus egységet alkotó és nemzetközi termelési árakat képző rendszerre való áttérés (az árképződés mechanizmusának módosulása szempontjából és az értéktörvény tőkés és imperialista formájának éles elhatárolásával) *Andersson* ábrázolásában is végleges, teljes és befejezett történelmi fordulatnak látszhat. Legalábbis annyiban, amennyiben a világpiaci árak közvetlen meghatározójaként, centrumaként előbbi esetben a nemzeti termelési árakat, utóbbi esetben a nemzetközi termelési árakat jelöli meg. Ő mégis elkerüli a tőkés világrendszer egysége abszolutizálásának, egyetlen elemzési egységként való kezelésének és a nemzetközi érték vagy termelési ár préeminenciája feltételezésének hibáját. Egyrészt rámutat az áttérés, a nemzetköziesedési folyamat *tendencia* jellegére, másrészt az azzal ellentétes tendenciákra (elsősorban a monopolizációra) is és következésképpen az egymást felváltó formák és (elemzési, illetve cselekvési) alapegységek dialektikus együttlétezésére.

Az értéktörvénynek az imperializmus, a világpiacról a világgazdaságra való áttérés korában és következtében végbemenő módosulása – állapítja meg – ellentétes erők hatása alatt áll. „Egyfelől a növekvő monopolizáció az értéktörvény tőkés formájának felszámolására tendál, másfelől a növekvő internacionalizálódás annak legtisztább alakzatában való megvalósítására."[230] Mivel a világpiac rendszeréről a világgazdaság rendszerére való áttérés ellentétes tendenciákat foglal magában, az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének *két* formája létezik: az egyik a világpiac rendszerének, a másik a világgazdaság rendszerének felel meg. E két forma – *Andersson* szerint – a tényleges valóságban „együtt létezik", és az egyik termék árképződését az első forma, míg a másikét a második határozhatja meg. A monopóliumok keletkezésének hatása, az újratermelési folyamatba irányuló növekvő állami beavatkozás, a szocialista országoknak a világkereskedelemben növekvő jelentősége sok más egyéb tényező mellett megzavarja az értéktörvény nemzetközi tőkés formáinak tiszta alakzatukban való kibontakozását.[231] Mindamellett az „értéktörvény *két* nemzetközi formájának megkülönböztetése – írja – kulcsfontosságú a nemzetek közötti nem-egyenértékű csere megértése szempontjából"[232].

Az értéktörvény érvényesülésének és „nemzetközi formáinak" kérdésében – *Andersson* dialektikus szemléletmódjának és alapgondolatának teljes helyeslése ellenére – bizonyos ellenvetéseket kell tennünk.

Andersson a piaci viszonyoknak, a forgalom jelenségeinek nem tu-

lajdonít meghatározó, elsődleges jelentőséget, és az értéktörvény érvényesülését – *Emmanuel*lel ellentétben nem kapcsolja össze a tökéletes verseny feltételével. Ő tökéletesen tisztában van az értéktörvény konkrét, felszíni kategóriái és absztrakt kategóriái közötti viszony, „a törvénynek megsértésein keresztül való érvényesülése" dialektikájával. Mégis olykor nála is előfordul a verseny, a tényezőmobilitás és az egyensúly szerepének nem-dialektikus, ökonomista értelmezése, illetve túlhangsúlyozása. Így például nemcsak az absztrakt munka és az érték mint közvetlen árcentrum érvényesülését köti ahhoz a feltételhez, hogy „valóságos verseny legyen a termelők között, közvetlenül a munkapiacon vagy közvetve a termékpiacon", hanem e kategóriák, fogalmak *alkalmazhatóságát* is.[233] Márpedig – amint ez saját fejtegetéseiből és táblázatából[234] is kiderül – a monopolizáció sem képes érvényteleníteni az áraknak, a monopoláraknak a termelési ár és amögött az érték és absztrakt munka kategóriáira való visszavezethetőségét.

Az értéktörvénynek a nemzetköziesedés nyomán a világgazdaságra való áttérés miatt bekövetkezett világpiaci módosulását *Andersson* (is) a két tényező, a tőke és a munka eltérő mobilitásával, az előbbi nemzetközileg is mozgékony természetével és az utóbbi nemzetközi mozgásának akadályaival hozza összefüggésbe: „Valóban – írja –, ha a munka éppúgy, mint a javak és a tőke, nemzetközileg mozgékony lenne, az értéktörvény meglehetősen változatlan módon érvényesülne a világpiacon; mivel azonban a munka piaca csupán részlegesen és szórványosan vált nemzetközivé, a gazdaság internacionalizálódása az értéktörvény két módosulásához vezetett; az egyik a javak világpiacának képződéséhez, a másik a tőkés világgazdaság képződéséhez kapcsolódik."[235]

Meg kell jegyeznünk, hogy a tőke nemzetközi mobilitása nemcsak a profitráták nemzetközi kiegyenlítődésének tendenciája, hanem elsősorban a nemzetközi tőkeviszony kibontakozása szempontjából játszik szerepet a tőkés világgazdaság sajátos törvényszerűségeinek formálásában, s így az értéktörvény módosításában is. A munkaerő nemzetközi mobilitása vagy annak hiánya viszont meglehetősen közömbös hatású az értéktörvény *Andersson* által felvázolt két módosulására nézve, vagyis abból a szempontból, hogy a világpiaci árak mögött – vonzáspontként – „nemzeti" vagy „nemzetközi" termelési árak" húzódnak-e meg. A munkaerő nemzetközi mobilitásából (vagy immobil jellegéből) ugyanis az értéktöbbletrátáknak, vagyis a kizsákmányolási rátáknak (és esetleg a munkaerő „minőségi összetételének", *Emmanuel* és *Ander-*

son nem egészen elfogadható kifejezésével élve: „a munka szerves összetételének" vagy az eltérő összetételek értéktöbbletrátára gyakorolt hatásának), nem pedig a profitrátáknak (és a különböző összetételű és megtérülési idejű tőkék megoszlásának, vagy a megoszlás profitrátára gyakorolt hatásának) a nemzetközi kiegyenlítődése (vagy kiegyenlítődésének akadályoztatottsága) következik.

Az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének első, világpiaci formáját *Andersson* a következő logikai láncban írja le: nemzeti értékek→nemzeti termelési árak→világpiaci ár. Megállapítja, hogy „a világpiaci árat a fő exportőr országok nemzeti termelési árai határozták meg, ezeket pedig a nemzeti értékek". Bár lehetségesnek tartja „a termelő országok nemzeti értékeinek alapján egy »nemzetközi érték« fogalmának megalkotását", hozzáfűzi – véleményünk szerint helyesen –, hogy mégsem állíthatjuk, hogy ez a nemzetközi érték határozta meg a világpiaci árat.[236] Az értéktörvény másik nemzetközi formájába viszont beilleszti a nemzetközi érték kategóriáját: „a nemzeti értékek→nemzetközi érték→nemzetközi termelési ár→világpiaci ár" logikai láncolatának egy fázisaként. Ez vagy a nemzetközi érték elsődlegességét, az áruk (és tőkék) eleve nemzetközi jellegét tételezi fel, s ez esetben a „nemzeti értékek" azt megelőző kategóriáját feleslegessé és értelmetlenné (de legalább is származékossá) teszi, vagy pedig az exportált áruknak minden szempontból átlagos nemzeti körülmények közötti termelését és a nemzetközi tőkemozgásnak – legalább is e forma érvényesülésének szférájában – tökéletesen homogén és nemzeti átlagokat képviselő tőkék mozgásaként való értelmezését. Egyébként ugyanis – s a valóságban – a külkereskedelmi szektorban működő és az exportált (vagy importált) tőkék szerves összetételének vagy megtérülési idejének a nemzetgazdasági átlagtól való eltérése következtében (az egyéb, pl. monopolisztikus hatásoktól eltekintve is) a világpiaci árképződés szférájába lépő áruk *torz* „nemzeti értéket" képviselnek. A tőkemozgás és profitráta-kiegyenlítődés nyomán (és mértékében) kialakuló „nemzetközi termelési ár" mögött a nemzeti értékektől eltérő nemzeti termelési árak, nem pedig a nemzeti értékekből átlagolódó nemzetközi érték áll. Hacsak nem tételezzük fel ugyanis a tőkés világgazdaság tökéletes integrálódását, a nemzetgazdaságok felszívódását és valamennyi áru világárujellegét s a tőke és munkaerő valóságos nemzetköziesedését, logikai ellentmondás azt feltételezni, hogy az érték termelési árra való transzformációja elsődlegesen vagy a nemzeti transzformációktól függetlenül mindig a világpiacon megy végbe. Vagyis

azt, hogy a tőke nemzetközi mobilitását megelőzően az értéktörvény nemzeti „módosulása", már a klasszikus kapitalizmusban termelési áron keresztül való érvényesülése érintetlenül hagyta volna annak nemzetközi érvényesülését.

Nem arról van szó, amint azt az *Andersson* által idézett *V. A. Shildkrut*[237] és *C. Palloix*[238] tévesen feltételezik –, hogy a nemzetközi termelési ár kialakulása s a nemzeti profitráták nemzetközi kiegyenlítődése már a klasszikus kapitalizmus korában végbement volna, hanem arról, hogy éppen az a tétel, amelyet *Shildkrut* és *Palloix* feltételezéseiből *Andersson* elfogad: „a nemzetközi termelési ár mint a nemzetközi érték és a világpiaci ár közötti láncszem" tétele, téves és ellentmond a nemzeti termelési ár feltételezésének, amelynek „alapján" – egyébként szerintük is – a nemzetközi termelési ár kialakul.

A nemzetközi értéknek, akár mint (a „világpiaci rendszerben") a ténylegesen exportált áruk újratermeléséhez szükséges nemzeti munkamennyiségek átlagolódásának, akár mint (a „világgazdasági rendszerben") az áruk újratermeléséhez nemzetközileg szükséges absztrakt munka mennyisége kifejeződésének, mindamellett van politikai-gazdaságtani tartalma és mondanivalója. De sem e két (különböző helyzetnek, korszaknak, illetve körülménynek megfelelő) értelmezést egymással, sem pedig és főleg a profitráták nemzeti vagy nemzetközi kiegyenlítődéséből születő termelési ár kategóriáival vagy azok torz származékaival összekeverni nem helyes. A nemzetközi termelési ár csak az esetben lehet a nemzetközi érték és a világpiaci ár közötti „láncszem", ha a nemzetközi érték *elsődleges* kategória, amelyhez a „nemzeti értékek" legfeljebb úgy viszonyulnak, mint egyéni munkaráfordítások kifejeződései a társadalmilag (világszinten) szükséges munkamennyiség kifejeződéséhez, vagy pedig ha a világpiacra kerülő áruk nemzeti értéke és termelési ára egybeesik.

Andersson, noha nem fogadja el a nemzetközi érték préeminenciáját, a világpiaci értéket úgy definiálja, mint valamely áru „termeléséhez nemzetközileg szükséges absztrakt munka mennyiségét"[239]. Ezáltal a nemzetközi csere egyenértékűségének egy határozott kritériumát vázolja fel. (Eszerint a tényleges világpiaci árnak mint az anyagi ráfordítások és különféle jövedelmek összegének az áru nemzetközi értékével való egyenlősége, vagy másként, az egyes összetevőkre kifejezve: a felhasznált termelési eszközök árának azok nemzetközi értékével, a béreknek a munkaerő nemzetközi értékével és a különféle egyéb jövedelmek összegének a nemzetközi értéktöbblettel való egybeesése az egyenértékűség feltétele.[240])

A nemzetközi csere egyenlőtlenségeinek az elemzése azonban ily módon szükségképpen korlátozott vagy némiképp következetlen lesz. A különböző termelékenységű nemzeti munkák nemzetközi átlagolódása, világszinten értelmezett társadalmilag szükséges absztrakt munkává redukálódása és ennek megfelelő arányban történő cseréje ugyanis így eleve kikerülne a nemzetközi csere egyenlőtlenségének fogalomköréből, és a termelékenység-különbségek történelmi okaira való tekintet nélkül egyenértékű cserének minősülhetne minden alacsonyabb termelékenységű ország több (nemzeti) munkájának minden más, fejlettebb ország kevesebb munkájára való cseréje. Vagy pedig – miként *Emmanuel* és *Amin* teszik – eleve fel kellene tételezni bármely „nemzeti" munka ténylegesen (vagy „potenciálisan") azonos termelékenységét és kvantitatíve is azonos értékképző képességét, mely esetben viszont *minden* különbség a nemzeti munkák javadalmazásában, a bérek nemzeti színvonalában – a profitráták kiegyenlítődése mellett – az egyenlőtlen csere következményének tűnik.

Andersson a csere egyenlőtlenségének előbbi, *Marx* által említett esetét is számításba veszi (megállapítva: a nemzeti munka nemzetközi absztrakt munkára való visszavezetésének koefficiense az egyik cserepartner számára a másik által alkalmazott „technikai diszkrimináció" miatt csökken).[241] Ugyanakkor elutasítja az utóbbi naiv feltételezést: Határozottan kiemeli a különböző nemzeti munkák eltérő termelékenységét és értékképző hatékonyságát.[242]

A fejlett tőkésországok és az elmaradott függő országok közötti csere egyenlőtlenségeinek az irodalomban használt vegyes és ellentmondásos, túlságosan parciális vagy túlzottan általánosított értelmezéseivel szemben *Andersson* szabatos és az egyes formákat megkülönböztető, azokat összefüggéseikben is megragadó definiálására törekszik. Mindenekelőtt megkülönbözteti a nemzetközi csere egyenlőtlenséget előidéző hatásának és előnyei egyenlőtlen megoszlásának eseteit a nem egyenlő értékek cseréjének esetétől, majd igyekszik pontosan körülhatárolni az értéktörvény alapján nem-egyenértékűnek minősíthető cseréket.

A nem-egyenértékű cserének – szerinte – az irodalomban négyféle értelmezése terjedt el[243]: Az *első* az, amelyik a ténylegesen fizetett ár és a fennálló világpiaci ár eltérésében jelöli meg az egyenlőtlenséget. Erről *Andersson* helyesen jegyzi meg, hogy az bizonyos monopolhelyzetet tükröz (tegyük hozzá: amennyiben tartós jelenségről és az alacsonyabb árat fizető vagy magasabb áron értékesítő kényszerítő hatásáról van szó, nem pedig a versenytársak kiszorítását célzó átmeneti dömping-manőverről az

alacsonyabb áron értékesítő részéről). Ez a csere egyenértékűségének, sőt formális egyenlőségének nyílt megsértése (amint azt egy korábbi munkánkban definiáltuk)[244], amely a kikényszerített mesterséges, manipulált árrendszerek és általában a monopolárak esetét foglalja magában. Azzal is egyetértünk, hogy a nem-egyenértékű cserének pusztán erre az esetre korlátozott értelmezése a tőkés világrendszer működéséből fakadó alapvetőbb egyenlőtlenségekről való megfeledkezést jelentené.

A nem-egyenértékű csere értelmezésének *második* változata az, amelyik a világpiaci ár és a nemzetközi termelési ár eltéréseként definiálja azt. *Andersson* ezt az értelmezést elutasítja, mivel a termelési árak rendszere, mely a tőke és a munka közötti jövedelemelosztástól függően változik, nem tekinthető „az egyenértékűség normájának", sőt maga is az értéktranszfer egy formáját foglalja magában, amelyet nem indokolt kizárni az elemzésből.

Anélkül, hogy a legkevésbé is kétségbe vonnánk e megállapítások helyességét, úgy véljük azonban, hogy a szóban forgó eltérés, mely a nemzetközi tőkemozgás korlátaira utal, mindazonáltal maga is figyelmet érdemel. Hiszen az a nemzeti tőkék egyenlőtlen helyzetét, egyes tőkék másokkal szembeni monopolhelyzetét (s ebben a formában is a centrum és a periféria egyenlőtlenségét) jelzi mint negatív jelenséget, vagy éppen pozitívumként az idegen tőkével szembeni állami védekezés eredményét. Vagyis a cserén keresztül történő kizsákmányolás alakulásának megítélése szempontjából a világpiaci ár nemzetközi termelési ártól való eltérésének – ha nem is egyszerűen a regisztrálása, de – az iránymeghatározása fontos lehet. Annak a megállapítása tudniillik, hogy ezáltal a világpiaci ár a (kétféleképpen is értelmezhető) „nemzetközi" értéktől (vagy különösen a periféria-országok „nemzeti" értékétől) még távolabb kerül, a nemzetközi termelési áron is túl helyezkedve el, avagy ellenkezőleg: ahhoz közelebb, a nemzetközi termelési áron innen helyezkedik-e el. Előbbi esetben növeli, utóbbi esetben csökkenti a nemzetközi profitráta-kiegyenlítődés révén végbemenő értéktranszfer mértékét.

A *harmadik* változat a világpiaci árnak a nemzetközi értéktől való eltérésében határozza meg a nem-egyenértékűség kritériumát. *Andersson* ezt az értelmezést tartja helyesnek, mivel annak alapján, mihelyt a különböző nemzeti munkákat vissza lehet egymásra vezetni, megállapítható a nemzetközi értékranszfer mértéke, és megmagyarázható a nemzetközi jövedelemelosztás.[245]

Kétségtelen, hogy a világpiaci csere egyenértékűségének normája egy

világgazdasági rendszer szempontjából nem lehet más, mint az áruk újratermeléséhez világméretekben számított, „világ-társadalmilag" szükséges munkamennyiség, vagyis a „világérték" (az első, szoros értelemben vett „nemzetközi érték"). Ennek a normának a kizárólagos alkalmazása azonban – mint már említettük – feltételezi a megvalósult világegységet, a teljes integrálódást, a tőke és munka valóságos nemzetköziségét, azonos világpiacát, vagyis az imperializmusnak *Andersson* által elutasított egyoldalú, csak a nemzetköziesedést megragadó értelmezését. Másrészt – és következésképpen – eleve kizárja a nem egyenlő nemzeti munkamennyiségek nemzetközi érték szerinti cseréjének minden esetét a nem-egyenértékűség és értéktranszfer fogalomköréből. Maga a világpiaci ár és a nemzetközi érték közötti eltérés pedig csak akkor kap meghatározott politikai-gazdaságtani tartalmat, ha mint meghatározott irányú, tartós, rendszeres, törvényszerű jelenség (nem pedig az ellenkező irányba forduló, egymás hatását hosszabb távon kioltó eltérések sorozatának pillanatnyi megnyilvánulása) az értéktörvény érvényesülésének bizonyos módosult formájához kapcsolódik. Ez pedig – véleményünk szerint – hasonlóképpen és egyben kapcsolódva is az értéktörvény nemzetgazdasági érvényesülésének módosulásaihoz, a termelési ár és a monopolár nemzetközi változata.

Egyfelől tehát a világpiaci áraknak az értékarányoktól való eltérése az egyenértékűségnek és egyenlőségnek a még mindig létező „nemzeti normájához", a nemzeti értékhez (mint az egész nemzeti társadalom szempontjából vett egyenértékűség mércéjéhez) és a nemzeti termelési árhoz (mint a nemzeti tőke szempontjából vett egyenlőség megnyilvánulásához) viszonyítva is vizsgálandó. Másfelől pedig a világpiaci árnak a nemzetközi értéktől való eltérése mint az értéktörvény érvényesülésének meghatározott módosulása: nemzetközi termelési árban (és nemzetközi monopolárban) való kifejeződése értelmezendő. Az előbbi, *Andersson* értelmezését kiegészítő korrekció lehetővé teszi, hogy a nemzetközi kizsákmányolás elemzésének körébe vonjuk a több nemzeti munka kevesebb nemzeti munkára való cseréjének azt a történelmileg reális esetét, amely mögött a nemzeti munkák társadalmi termelékenysége közötti tartós és a centrum és a periféria között a cserén kívül is és azt meghatározóan meglevő viszonyok által okozott különbség húzódik, s amely a periféria-gazdaságok által termelt nemzeti értékek egy részének reálizálhatatlanságát, munkatermékük értéken aluli értékesülését jelenti. Az utóbbi, *Andersson* értelmezését – megítélésünk szerint – pontosító korrekció pedig az eltérést a

nemzetközi termelési árnak (és nemzetközi monopolárnak) a nemzetközi értéktől való eltéréseként konkretizálva az áralakulás új vonzáspontjának törvényszerűségeire és érvényesülése szférájának, korlátainak meghatározására irányítja a figyelmet.

A *negyedik* változatot, amely a világpiaci ár és a nemzeti érték eltérését ragadja meg, s amelyet mi a *harmadik* (pontosítandó) változat kiegészítéseként bizonyos feltételek mellett a nem-egyenértékű csere fogalomkörébe tartozónak tekintünk, *Andersson* azzal utasítja el, hogy „mivel a különböző nemzeti munkákat közvetlenül nem hasonlíthatjuk össze, nem állapítható meg, vajon magában foglal-e az ilyen nem-egyenértékű csere bármiféle érték-újraelosztást vagy sem"[246].

A különböző nemzeti munkák összemérhetőségének, egymásra való visszavezetésének kérdése azonban az előbbi (harmadik) koncepciónak is nyitott kérdése. A különböző körülmények között kifejtett konkrét munkák összemérése, egymásra való visszavezetése minden esetben csak mint *absztrakt*, általános emberi munkák egymásra vonatkozása lehetséges. Ebből a szempontból a két koncepció között különbséget csak az jelent, hogy az absztrakció csupán a nemzeten belüli sajátosságoktól, avagy a nemzetközi szférára is alkalmazva a konkrét munkafajták és munkavégzés „nemzeti" sajátosságaitól való elvonatkoztatás is. A gyakorlatban ezt az összemérést a csere végzi el, s ennyiben az egyik áruban materializálódott absztrakt munkamennyiség mint egy (vagy több) más áru (vagy pénz) mennyiségéhez viszonyított csereérték jelenik meg. A munka (vagy a tőke) mobilitása nem feltétele az összemérésnek és viszonyításnak, s legfeljebb csak annak pontosságát érinti.

Elvileg pedig – és erről, úgy tűnik, *Andersson* is megfeledkezik – a konkrét munkák absztrakt munkamennyiségekként való összehasonlítása az áruforma nélkül, az áruformán kívül is lehetséges – valamennyi, bárhol kifejtett összetett munkafajta egyszerű munkafajtákra való és munkaidőben mért visszavezetése révén. Bármennyire elképesztően bonyolult lenne is egy ilyen számítás, *elvileg lehetséges* volta nemcsak az érték munkaelméletének mint az egyetlen objektív alapokon nyugvó és nem tautológikus koncepciónak a tudományos jellegét bizonyítja, hanem egyszersmind az emberi munka egyetemleges jellegét, társadalmi természetét és végső soron (elsajátítható képzettségétől és megváltoztatható körülményeitől eltekintve) teljes és világméretű egyenlőségét is.

A világpiaci árnak a nemzetközi értéktől való eltérését mindamellett *Andersson* is hasznos koncepciónak tartja, annak jelzésére ugyanis, hogy

egy ország mennyit nyerne (vagy veszítene) a nemzetközi cserén, ha termelőerői fejlettsége világpiaci partneréével lenne azonos. Ezt úgy is értelmezhetjük – a gyakorlati szempontokra való tekintettel –, hogy a nemzeti értéktől való eltérés a nemzetgazdasági szempontból gazdaságos és gazdaságtalan csere „pillanatnyi" határainak megállapítására szolgáló hasznos koncepció lehet.

Andersson a nemzetközi csere nem-egyenértékűségének értelmezésében egyébként – úgy tűnik – túl nagy hangsúlyt helyez az értéktranszfer *nagyságának* mérhetőségére. Holott az arra vonatkozó bármiféle számításoknál, amelyek szükségképpen átfedéseket és hiányokat, ellentmondásokat vagy önkényes értelmezéseket tartalmaznak a *valóság* összetettsége és ellentmodássága miatt, sokkalta fontosabb az egyenlőtlenségek természetének, okainak, az azokat meghatározó tendenciáknak a feltárása és felszámolásuk módjának tisztázása.

A nemzetközi csere egyenlőtlenségeinek tanulmányozására és *Emmanuel* elméletének „módosítására" *Andersson* egy olyan modellt dolgoz ki, amely két országcsoport három árufajtáját foglalja magában.

A modell[247] – *Sraffa* rendszeréhez hasonlóan, amelyben a tőke nagysága a relatív árak függvénye – az áruk árát a „felszerelésre" előlegezett tőke (mint a felszerelés-input volumenének és a felszerelés árának szorzata) és az általános (nemzetközi) profitráta szerint (csak) arra számított profit, valamint az elevenmunka-ráfordítás és általános (nemzeti) bérráta szorzataként számított összbérköltség összegeként értelmezi, vagyis a marxi értékmeghatározástól eltérően. Az összehasonlítást – és ezzel a különböző nemzeti munkák összemérhetőségének problémáját – ő úgy oldja meg, hogy a nemzetközi munkamegosztás komplementer csereárui mellé, az egymást kiegészítő specifikus, a csak fejlett centrumban vagy csak az elmaradott periférián kifejlődött ágazatok mellé feltételez (többé-kevésbé indokoltan) egy közös harmadik ágazatot is, amely mindkét gazdaságban megtalálható.

A centrum és a periféria teljes specializációjának, az összes cserélt áru specifikus jellegének feltételezését *Andersson* tehát (miként *Braun* is) feladja, anélkül azonban, hogy – mint *Amin* – az exportágazatoknak és az exportált vagy importált áruknak minden esetben indifferens jelleget tulajdonítana. Sőt kifejezetten feltételezi, hogy bizonyos ágazatok csak a fejlett, vagy csak az elmaradott függő országokban jöttek létre.[248] *Andersson* modelljében a fejlett és az elmaradott gazdaságokban kifejtett munka termelékenysége és értékképző kapacitása nem szükségkép-

pen azonos, vagyis az értéktöbbletráták nem csupán a bérszínvonal-különbségek miatt tér(het)nek el egymástól nemzetközileg. Mindez kétségkívül reálisabb megközelítésre vall, mint akár *Emmanuel*, akár *Amin* feltételezései.

A modell numerikus példáival *Andersson* ügyesen bizonyítja *Emmanuel* alapvető tételének: a fejlett országokban bekövetkező béremelkedés törvényszerűen egyenlőtlen cserét okozó hatására vonatkozó tételnek a tarthatatlanságát. Így többek között olyan eredményre is jut, amely szerint, ha feltételezzük a közös („ruhaipari") ágazatban működő tőkének a fejlett gazdaság másik, specifikus (a „felszerelést" gyártó) ágazatához képest alacsonyabb szerves összetételét (ami minden bizonnyal indokolt feltételezés), a fejlett országban bekövetkező béremelkedés éppenséggel az elmaradott gazdaság számára nem-egyenértékű csere nem-egyenértékűségének csökkenését váltja ki. [249] Ez mindenesetre arra vall, amit mi is igyekeztünk más oldalról bizonyítani, hogy a nemzetközi csere egyenlőtlensége és a bérek alakulása között nem lehet közvetlen és egyirányú összefüggést feltételezni.

Andersson modelljének legfőbb értéke éppen az, hogy megvilágítja a „változók" közötti összefüggések összetettségét és feloldja az emmanueli modell merevségét és irreális feltételrendszerét. Ugyanakkor azonban *Andersson* – ezúttal saját, módosított modelljének rabjaként – maga is bizonyos automatizmust tételez fel a termelés technikai körülményei vagy éppen az állami vámpolitika és a bérek, bérkülönbségek és a csereegyenlőtlenség mértéke között. A tőke szerepe, a változásoknak mindenekelőtt a tőke profitrátáját érintő hatása s a profitráta *mozgásának* központi szerepe az ő modelljében is elhomályosul, s az osztályharc és a munkások nemzetközi szolidaritása (vagy annak hiánya) túlságosan is technikai és vámpolitikai tényezők függvényének látszik.[250] A „közös" ágazat beiktatása pedig nemcsak a nemzeti munkák összehasonlítását szolgálja, hanem „a nemzeti bérráták közötti oksági összefüggés [?!] feltárását"[251] is. A modell fogyatékosságát – amint ezt ő is érzékeli – jól példázza a bányatermékek esetére való alkalmazás. Ezeknek mint ugyancsak „közös", mind a fejlett, mind az elmaradott országokban termelt és egyszersmind input-elemmé váló termékeknek az azonos világpiaci ára a profitráták különbözőségét tételezi fel. Noha semmi sem indokolja, hogy – legalább is abban a mértékben, amelyben az ásványkitermelés szférája egyáltalában nyitott a tőkék versenye számára – a járadékképződés mellett ne tételezhetnénk fel, hogy az elmaradott országok bányá-

szatában képződött és – a járadéktól, valamint egyéb monopoljövedelmektől függően – részben profitként realizált magasabb értéktöbblet bekerülhet a profitráták „nemzetközi" kiegyenlítődési folyamatába, *Andersson* ezt az esetet eleve kizárja. Azzal az indoklással, hogy a bányászat a tőke magas szerves összetételét követeli meg az elmaradott országokban is és jelentős különbözeti járadékokat biztosít, tagadja, hogy az ásványi export terén ezek az országok nem-egyenértékű csere áldozatai lennének. Veszteségeiket csupán a külföldi bányatársaságok hatalmas profitjainak kiszivattyúzásában s a nem-megújítható természeti erőforrások kiapadásában jelöli meg.

Az a tény, hogy az ásványkitermelés és -export területén a nemzetközi kizsákmányolásnak elsősorban ez utóbbi formái vannak s különösen voltak túlsúlyban és jellemzőek, aligha vonható kétségbe. A tőke magas szerves összetételének feltételezése viszont már megkérdőjelezhető, amennyiben a viszonyítási alap a fejlett országok valamennyi ágazatának átlaga, és ha az elmaradott országok bányászatának sokhelyütt még ma is „gyarmati" körülményeit, kevésbé gépesített és kevésbé biztonságos jellegét, az olcsó tanulatlan munkaerő extenzív felhasználására való berendezkedését is figyelembe vesszük. Az ásványexport egyenértékű cseréként értelmezésének azonban – elméletileg és a történelmi tények[252] alapján is – legfőképp éppen az szól ellene, amit pedig *Andersson* tétele alátámasztásául említ, hogy a külföldi bányatársaságok hatalmas profitjaikat gyakran az ásványi exportárak mesterségesen alacsonyan való tartásával szivattyúzták ki az elmaradott országokból, saját értékesítő és anyaországi feldolgozóipari vállalataik költségszínvonalát csökkentve, vagyis profitrátáját növelve ezáltal. Amennyiben pedig az így nyert profittömegen a profitráta-kiegyenlítődés mértékében a fejlett országok más tőkései is osztozkodtak, annyiban éppenséggel a csere által (is) végbemenő (de alapvetően a tulajdonviszonyokban gyökerező) nemzetközi kizsákmányolás egy tipikus példájával állunk vagy legalább is álltunk szemben. A nemzetközi ásványkereskedelmet tehát aligha indokolt – technikai mutatói alapján – kirekeszteni a nem-egyenértékű csere elemzéséből.

A nem-egyenértékű nemzetközi csere nagyságának vizsgálata céljából *Andersson* sorra veszi az azt meghatározó tényezőket, amelyeket a jövedelemelosztást befolyásoló tényezőkkel azonosít. Minthogy – mint láttuk – a nemzetközi értéket veszi az egyenértékűség (egyetlen) normájának, s a termék értékét – tévesen – összetevők összegeként is értelmezi[253], a világpiaci árnak a nemzetközi értéktől való eltérését általában a külön-

böző jövedelmek és a nekik megfelelő értékösszetevők divergenciájának (a bér és a munkaerőérték között, valamint a profit, járadék, közvetett adók és az értéktöbblet teljes összege közötti eltéréseknek) tulajdonítja. Feltételezi ugyanis az anyagi ráfordítások („c"-elemek) ára és értéke közötti esetleges eltéréseknek a termékek ára és értéke között azonos eltérést okozó, vagyis közömbös hatását.[254] A nem-egyenértékű csere nagyságát meghatározó jövedelmi hatásokat a tőke eltérő szerves összetétele, a munka eltérő szerves összetétele, az értéktöbbletráták különbözősége, a profitráták eltérései, a nemzeti és nemzetközi különbözeti járadékok és az adók és támogatások szerint osztályozza.

Bár ezzel az osztályozással és legfőbb következtetéseivel egyetértünk, néhány ellenvetést ezúttal is szükségesnek tartunk.

Mindenekelőtt ami az értéknek összetevők összegeként való értelmezését illeti, azt pontatlannak, sőt tévesnek kell minősítenünk – legalábbis az *Andersson* által is elfogadott marxi munkaérték-elmélet szempontjából. Az érték ugyan – keletkezését követően – valóban felosztható az említett részekre, de ez nem jelenti azt, hogy belőlük *tevődik össze.* Az értéket csupán két komponens alkotja: a holt munkának, a múltban kifejtett munkának megfelelő s a felhasználással arányos *átvitt érték* és a szóban forgó termék termelésében kifejtett eleven munka eredménye: az *új érték.* Hogy azután ez az új érték miként oszlik meg a munkás és kisajátítói között, egy következő, nem az értékképzés folyamatára vonatkozó kérdés. Egyébként *Andersson* koncepciója szerint is értelmetlenség volna a csere nem-egyenértékűségéről és azzal kapcsolatban értéktranszferről beszélni az esetben, ha nem a *már létrehozott érték elosztásáról,* a *megtermelt* értékből az árarányokat az értékarányoktól eltérítő jövedelmi viszonyok hatására végbemenő *elvonásról* lenne szó, hanem a jövedelmi viszonyoknak megfelelő értékképződésről a jövedelmek mint „érték-összetevők" összegeződéséről! Hiszen *Andersson* a tényleges jövedelmek vagy költségek és az egyes értékrészek közötti eltérések következményeként értelmezi a csere nem-egyenértékűségét.

Ezeknek az eltéréseknek a sorából azonban – úgy véljük – nem egészen indokoltan hagyja ki az anyagi ráfordítások árának értéküktől való eltérését. A „c" elem, az átvitt érték ugyanis nemcsak igen különböző arányú az egyes termékek értékében, ami a tőkés nemzetközi munkamegosztás és specializáció egyenlőtlen szerkezete folytán a centrum és a periféria között cserélt áruk értékszerkezetének ebben az értelemben vett aszimmetriájában is kifejeződésre juthat, hanem igen különböző mér-

tékben áll a monopolizálódás, a monopolista árképződés hatása alatt is. Ez – tekintettel a technológiai függésre és egyes technológiák magas monopoláraira – ugyancsak az elmaradott periféria-országokat sújtó körülmény lehet. Másrészt hasonló indokolással *Andersson* a „v"-elem, a változó tőke és a munkaerőérték közötti eltéréseket is figyelmen kívül hagyhatná, amennyiben – miként a „c" elemet illetően – az eltéréseket azonos mértékűnek tételezné fel valamennyi áru esetében. Egy ilyen feltételezés persze sokkal nyilvánvalóbban irreális, mint az előbbi. Ebből azonban nem következik az előbbi elfogadhatósága.

A *tőke szerves összetételének* különbözőségét *Andersson – Emmanuel*lel és *Amin*nal ellentétben – a nem-egyenértékű csere egyik fontos meghatározójának tekinti. Éppen ezáltal nyer nála reális tartalmat a nemzetközi termelési ár kategóriája, és kap szerepének megfelelő jelentőséget a nemzetközi munkamegosztás strukturális egyenlőtlenségének kérdése.

Úgy tűnik azonban, hogy *Andersson* a tőke összetételének és megtérülési idejének, illetve e kettő által befolyásolt termelési árnak a koncepcióját némileg összekeveri az érték-koncepcióval. Arra a kérdésre ugyanis „vajon nem lehetséges-e, hogy egy olyan terméknek, amely hosszabb termelési periódust vagy több közvetett munkát igényel, nagyobb *társadalmi értéke* kell legyen, mint a nagyarányú közvetlen munkával gyorsan termelt terméknek", azzal válaszol, hogy „a *tőke* lassúbb megtérülésével működő ágazatnak az általa eladott termékben foglalt munka értékén felül *ázsiót* kell kapnia". És amennyiben a változó tőke megtérülési ideje nagyjából azonos minden ágazatban, a „korrigált" érték, vagyis „a benne foglalt munka értékén felüli ázsió" a *tőke összetételének* különbségeitől függ.[255] Márpedig a tőke összetétele (az állandó és a változó tőke aránya, $c : v$) *nem* azonos a termék előállítására felhasznált holt munka *(c)* és eleven munka $(v+m)$ arányával, mint ahogy a tőke $(c+v)$ megtérülésének kérdése sem azonosítható a termékérték $(c+v+m)$ megtérülésének kérdésével.

Még inkább kifogásolható „*a munka szerves összetételének*" koncepciója, legalábbis abban az értelemben, amely a termékérték szempontjából a munkát nem mint (egyetlen) értékképző tényezőt veszi számításba, mégpedig az értékképző képességnek a munka képzettségével változó mértékében, hanem mint a *munkaerő értékének* a különböző munkáskategóriák szerint differenciált kifejeződését. *Andersson* a munka értékképző tevékenységét, mely az új érték $(v+m)$ képződésében nyilvánul meg, ebben az összefüggésben a munkaerőérték *(v)* mint értékösszetevő

keletkezésére redukálja, s így azt az értékgyarapodást, amely a munkaerő képzettségének növekedésével következik be, a képzett munkaerőnek a képzetlen munkaerőhöz hasonlított magasabb értékével (v^e) azonosítja. Az új érték másik részét, az értéktöbbletet (m) *változatlannak* tételezi fel a képzett munka kifejtése ellenére is.[256] Vagyis eszerint a képzett munkaerő ugyan magasabb értékű, mint a tanulatlan, minthogy termelése több munkába kerül (oktatási költségek), de *nem* termel magasabb értéket saját értékén felül. Sőt, ahelyett, hogy a tőkés által kisajátított értéktöbbletet gyarapodásához is hozzájárulna, a képzett munka – amennyiben az oktatási költségeket a munkás maga viseli, s így azok bérében is kifejeződnek – még bizonyos profitot is biztosít tulajdonosának: a képzett munkásnak az oktatására „előlegezett tőkéje" alapján.[257]

E felfogása védelmében *Andersson* – noha az nemcsak a munkaértékelmélet, hanem a tőke mint társadalmi viszony értelmezésében is nyilvánvaló következetlenséget árul el – visszautasítja a hozzá hasonló nézetet valló szovjet *Kovyzjenko* bírálóinak érveit arra való hivatkozással, hogy ők sem tudnak más módszert ajánlani a különböző munkák egymásra való visszavezetésére, mint a termelékenység vagy a bérek összehasonlítását. Márpedig az előbbi csak akkor alkalmazható, ha a munkások azonos fajta munkát végeznek, az utóbbi pedig a kizsákmányolás azonos fokát (m/v) tételezi fel. Ez a védekezés azonban tarthatatlan, mivel – mint már hangsúlyoztuk – az összetett munkák egyszerű munkákra való visszavezetésének *lehetséges* egy, a bérektől és áraktól független módja, a munka saját objektív mértékegységében: a munkaidőben való mérése is.

Az a feltételezés, hogy a képzett munkának az értékképzésben való szerepe pusztán a képzett munkaerő többletértékével (a tanulatlan munkaerőéhez képest magasabb értékével) való hozzájárulásra szűkíthető, logikailag azt a (marxi) kizsákmányolás-koncepciót kezdi ki, amely a munka és a munkaerőérték tudományos megkülönböztetésén alapul. Noha *Andersson* nem zárja ki azt az esetet, hogy a tőkés *több* értéktöbbletet nyer minden egyes képzett munkástól, mint a tanulatlanoktól, mégis arra az általánosító következtetésre jut – behatóbb vizsgálat nélkül, nyilván az említett téves leegyszerűsítés nyomán –, hogy „a képzetlen munka kizsákmányolásának foka *rendszerint* meghaladja a képzett munkáét"[258].

Az értékképzés szempontjából a munka és a tőke közötti lényegi különbségről megfeledkezve s az előbbiekben bírált felfogás alapján *Andersson* még azt a következtetést is levonja, hogy „egy olyan ország, amely

a képzett munkának a tanulatlan munkához viszonyított magas arányát igénylő árukat exportál, értéktöbbletet szivattyúz át a munka alacsony szerves összetételével termelt árukat exportáló országokból, analóg módon ahhoz az esethez, amikor a tőke szerves összetétele különbözik". Igaz, hozzáfűzi, hogy „a munka magas szerves összetételével rendelkező országnak *ázsiót* kell kapnia a korrigálatlan értéken felül, ha a csere bővül, mert egyébként a nem-egyenértékű csere áldozatává válna"[259]. Vagyis, noha szerinte a csere egyenértékűsége a „korrigált" (az időtényező figyelembevételével számított) érték alapján az „ázsióval" megemelt árat indokolja, ugyanakkor ezt az „ázsiót", a „korrigált értéken" végbemenő cserét egyenlőtlennek, értéktöbblet-transzfernek tartja.

A tőke szerves összetételének esetével való analógia semmi esetre sem elfogadható, mert amíg az egyik esetben az értéktöbbletnek a tőke arányában (illetve a *tőke* megtérülése szerint) a tőkések közötti elosztásáról van szó, mely értéktöbbletet *nem* a tőke, hanem a munka állította elő, addig a másik esetben az új értéknek (valamint a tőkések és munkások közötti osztályharctól függő arányban az új értékből mind a munkabérre, mind pedig az értéktöbbletre eső részesedésnek) a gyarapodásáról. Ez az értékgyarapodás a munka összetételének változásával függ össze (s többek között új, a szükségletek magasabb szinten való kielégítésére alkalmas használati érték létrejöttében nyilvánul meg). Vagyis az előbbi eset, a *tőkék* egyenlősége szerinti árképződés eleve kizárja a cserélt áruk értékének egyenlőségét, míg az utóbbi esetben ez nem szükségszerű. Így a nemzetközi cserében is az értéktöbblet transzferje csak az előbbi esettel jár természetszerűen együtt, s az magából a munka eltérő „szerves összetételéből", valamint az annak megfelelő cserearányokból *nem* következik. Más – de persze nem mellékes – kérdés az, hogy miként képes a tőke a „munka magasabb szerves összetételével" előállított termékek árát a képzett munkának tulajdonítható értéknövekedésen túl is emelni – a képzett munkaerő alkalmazásával adott esetben összefüggő technológiai monopólium vagy egyéb monopolista pozíció folytán –, és hogy miként részesíti az így nyert *monopolista* többletjövedelemből a belső osztályharc csillapítása érdekében (a munka szerves összetételére való tekintet *nélkül*) a munkásarisztokráciát!

Andersson az *értéktöbbletráták* nemzetközi különbségeinek a nem-egyenértékű csere iránya szempontjából nem tulajdonít egyértelműen meghatározható hatást. Mint láttuk, *Emmanuel* álláspontját az elmaradott országokban található magasabb kizsákmányolási rátáról éppúgy

egyoldalúnak és bizonyítást nélkülözőnek tartja, mint *Bettelheimét*, aki az ellenkezőjét állítja.

Az értéktöbbletráták meghatározásához – írja –, ha ismerjük is a termék nemzetközi értékét és a felhasznált állandó tőke nemzetközi értékét is, meg kell tudnunk állapítani a bérek (összehasonlítható) értékét, amelyek a nemzeti vagy nemzetközi érték kategóriájában is számíthatók. Mivel a mezőgazdaság termelékenysége lényegesen eltérő, s az élelmiszerek nemzeti értéke az alacsony termelékenységű országokban jóval magasabb, mint azok nemzetközi értéke, ezért szerinte „a bér nemzeti értéke az elmaradott országokban lényegesen meghaladja annak nemzetközi értékét[260]". Ebből mindenesetre az következik, hogy ha a munkaerőt a periférián annak „nemzetközi értéke" szerint fizetik, akkor nemzeti értékben számítva nem kapja meg az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiségnek megfelelő értékösszeget. Ezzel egyet is érthetünk, azzal a megszorítással és kiegészítéssel azonban, hogy az élelmiszerköltség persze csak egyik eleme a munkaerőértéknek, amelybe nemcsak további anyagi elemek, mint pl. ruházkodási, fűtési stb. költségek tartoznak bele, hanem elsősorban a történelmi és társadalmi elemek is. Az előbbiek – a földrajzi-éghajlati viszonyoktól is függően – rendszerint és többhelyütt, az utóbbiak pedig általában is (tudniillik a munkásosztály alacsonyabb szervezettségi színvonala folytán) a munkaerő nemzeti értékét is csökkentő hatásúak lehetnek.

Másrészt fontos azt is hozzáfűzni, hogy a munkaerő „nemzeti" és „nemzetközi" értékének szétválása a periférián hogyan függ össze egyfelől a gazdaság kifelé nyitott és idegen tőkének alárendelt jellegével és másfelől a nem kapitalizált szektor munkaerő-ellátó szerepével.

Andersson megállapítja, hogy ha a profitráta és a tőke (és munka) szerves összetétele azonos, a magasabb értéktöbbletrátájú ország jövedelemtranszferrel együttjáró egyenlőtlen cserére kényszerül. Ha azonban, írja, a nemzeti munkák nemzetközi munkára való visszavezetődésének koefficiense emelkedik, nemcsak az illető (fejlettebb) ország exportjának értéke növekszik, hanem szükségképpen bérszínvonala is. „Az értéktöbbletráták eltérései befolyásolják ugyan a nem-egyenértékűség nagyságát, e ráták változása olyan eredményekkel jár, amelyek az egész struktúra ismerete nélkül előre nem meghatározható"[261] – fűzi hozzá, megítélésünk szerint helyesen.

Andersson a nem-egyenértékű cserét okozó tényezők között számításba veszi a *profitráták nemzetközi eltéréseit* is. Noha a profitráták különbö-

zőségének esete éppenséggel megfelelhet a termékek értéken történő cseréjének is, hiszen épp a profitráták kiegyenlítődése követeli meg az eltérő szerves összetétellel (vagy értéktöbbletrátával) működő ágazatok/gazdaságok közötti cserében az értéktől eltérő árcentrum kialakulását, *Andersson* az értéktől még a termelési árnál is nagyobb mértékben eltérő monopólár esetére értelmezi – helyesen – a nem-egyenértékű csere szóban forgó tényezőjét. Másrészt a látszat megtévesztő hatására is rámutat a profitráták nemzetközi kiegyenlítődését illetően. A ténylegesen magasabb (monopolista) profitráta gyakran rejtve marad az egyenlő profitráták *látszata* mögött, amennyiben a monopolprofit egy része a monopolizált szektoron belül a szektor számára termelő ágazatok között kerül „újrafelosztásra", vagy egy megbízható munkásarisztokráciát teremtve részben bérekre és fizetésekre fordítódik. A nem-monopolizált szektor viszont a ráerőszakolt monopolárak terhét részben saját munkásaira igyekszik áthárítani a munkabérek (a változó tőke) csökkentésével, részben pedig a szektoron belül termelt inputelemek (állandó tőke) árának csökkentésére kényszerül.

Így azután a nem-egyenértékű cserének eredetileg a profitráták különbözősége okozta esete átalakulhat a *„látszólag* a tőkék összetételében vagy az értéktöbbletrátákban mutatkozó különbségeknek tulajdonítható nem-egyenértékűség" esetévé.[262]

Ennek az összefüggésnek a megvilágításával *Andersson* – véleményünk szerint – a monopoltőkés világgazdaság valóságos és történelmileg-logikailag nyomon követhető mozgástörvényeit segít feltárni. Minthogy a tőkés világgazdaság kibontakozása a tőkék nemzetközi áramlását tételezi fel, amelyre a lehetőséget csupán a tőketulajdonnak és a tőkefunkciónak a *monopol*kapitalizmusban bekövetkezett, tömegméretekben való szétválása teremtette meg, a profitráták nemzetközi kiegyenlítődésének tendenciája mint a tőke nemzetközi mobilitásának következménye szükségképpen *együttjár* a profitráták monopóliumok okozta különbözőségének tendenciájával. E két ellentétes tendencia nemcsak úgy érvényesülhet, hogy különböző, egymás *mellett* levő szférákra szorítkoznak (vagyis, következésképpen, a világgazdaság egyes ágazataiban és szektoraiban egyfajta „nemzetközi termelési árat", másutt „nemzetközi monopolárat" téve meg az árképződés centrumának), hanem egymással összefonódva is és hamis látszatot teremtve. (Éspedig a tökéletes mobilitás és profitráta-kiegyenlítődés polgári-ökonomista vízióját táplálva, mely – mint láttuk – egyes baloldali teoretikusokat is megtéveszthet.) E látszat le-

leplezése persze nem a „nemzetközi termelési ár" kategóriájának elvetését, hanem annak egyrészt bizonyos szférákra korlátozott alkalmazását, másrészt mint egy ahhoz viszonyítható kategória: a nemzetközi monopolár megértéséhez szükséges absztrakciós fokozat értelmezését indokolja. És az a tőkés világgazdaság és nemzetközi munkamegosztás valóságos mozgatóerejét: a *tőkét* állítja előtérbe, mely a csere minden (formális és lényegi) egyenlőtlenségének hátterében fellelhető. Ebben a történelmi és logikai összefüggésben „a magas profitok által okozott nem-egyenértékű csere az oka, nem pedig a következménye a magas béreknek" (tudniillik a centrumországokban).[263] Vagyis a fejlett tőkésországok munkásarisztokráciájának magas bérszínvonala *abban a mértékben* (tehát nem kizárólagosan), amelyben a periféria-gazdaságokkal folytatott csere egyenlőtlenségével függ össze, nem okozója, hanem következménye ez utóbbinak.

A *járadékok* hatását vizsgálva *Andersson* rámutat, hogy a különböző termelési körülmények között (vagyis különböző termelékenységgel) termelt azonos termék „pozitív vagy negatív extraprofitot" biztosít termelőjének, mely esetet meg kell különböztetni a piaci árak és a termelési árak monopóliumok okozta eltérésének esetétől, amennyiben az extraprofitnak a megtermelt extraértéktöbblet, nem pedig az értéktranszfer a forrása. „Az ilyen extraprofitok azonban – fűzi hozzá – gyakran különbözeti járadékokká alakulnak át, amelyek nem az azonos ágazat kevésbé hatékony termelőit, hanem a szóban forgó termék vásárlóit terhelik" és „ezért a nem-egyenértékű csere nagyságát meghatározó egyik tényezőt alkotják." Minthogy a világgazdaságban „ugyanazt a terméket sok ország termeli és exportálja, amelyek termelési körülményei erősen különböznek", „nemzetközi különbözeti járadékok keletkeznek, amelyek elemeivé válnak a világpiac árnak, eltéréseket okozva a nemzetközi értékek (termelési árak) és a világpiaci árak között"[264]. Amennyiben pedig a járadékok okozta ártöbblet terhét a fogyasztók viselik, valamennyi termelő részesül a nemzetközi értéktranszferből.

Andersson nem teszi világossá a különbözeti járadék és az extraprofit közötti lényegi különbséget, amely az előbbinek a legrosszabb körülmények között kifejtett (marginális) munkához viszonyított (minden esetben pozitív) eltéréssel összefüggő, az utóbbinak pedig az átlagos társadalmi feltételek mellett kifejtett munkához viszonyított (pozitív vagy negatív) eltéréssel összefüggő keletkezésében áll. Utal ugyan a járadéknak egy olyan tényező monopóliumával való kapcsolatára, amelyben más

termelők nem osztozkodhatnak, és amely így az átlagosnál állandóan magasabb társadalmi értékből, nem pedig a többiektől elvont értéktöbbletből ered, de ezt az esetet az extraprofitra is kiterjeszti, s a szóban forgó (természeti) monopólium jellegét nem konkretizálja. Márpedig az azonos termék termelési körülményeiben mutatkozó nemzetközi különbségek csak az esetben biztosíthatnak a termék valamennyi termelője számára (pontosabban egy kivételével, a legrosszabb körülmények között termelő, illetve az utolsó munkabefektetés kivételével) különbözeti járadékot, ha a különbségek a korlátozott *természeti* tényezőkben nyilvánulnak meg. Ez esetben a termék vásárlói – egyéb zavaró tényezőktől eltekintve – kénytelenek a társadalmilag szükségesnek elfogadott munkamennyiség egy magasabb színvonalának megfelelő értéken vásárolni. Más esetekben a termelési körülmények különbözősége olyan extraprofitot eredményez az egyik, az átlagosnál jobb körülmények közt termelő számára, amelynek azzal egyenlő veszteség felel meg a másik termelő oldalán. Ha mégis többlethez jutnak a rossz körülmények közt termelők is az átlagosnál magasabb saját egyéni értékükön, illetve értéktöbbletükön felül, akkor viszont az már nem a különbözeti járadék, hanem a monopolár és a monopolista profitszerzés következménye. Helytelen tehát feltételezni, hogy a termelési körülmények nemzetközi különbözősége ugyanazon termék valamennyi termelőjét „a nemzetközi értéktranszfer haszonélvezőjévé" teszi a vásárlók rovására.

Helytelen továbbá „pozitív különbözeti járadéknak" nevezni azt a többletet, amelyre általában „egy alacsonyabb nemzeti értékkel termelő ország tesz szert, ha a világpiaci ár a termék nemzetközi értékével egyenlő"[265], vagyis ha a nemzetközileg *átlagos* termelési feltételek között kifejtett munka (világszinten értelmezett) társadalmilag szükséges mennyisége mint „nemzetközi érték" a világpiaci ár meghatározója. Csupán a „természeti" monopóliummal terhelt ágazatok esetében, a nemzetközileg legrosszabb feltételek mellett kifejtett munka világ-társadalmilag szükséges mennyiségéhez mint nemzetközi értékhez igazodó árképződés esetén beszélhetünk különbözeti járadékokról.

Még súlyosabb hiba arra következtetni, hogy „a magas bérszínvonalú országok között termelékenységben mutatkozó különbségek magasabb különbözeti járadékok kialakulásához vezetnek, mint amikor a megfelelő termelékenységi különbségek az alacsony bérszínvonalú országok között vannak". Erre a következtetésre *Andersson* annak alapján jut, hogy figyelembe veszi az egyéb „ártényezők" hatását és *változatlan*

profitráta feltételezése mellett vizsgálja a bérek emelkedésének a járadékok alakulásával való összefüggését. De épp a profitráta változatlanságának indokolatlan feltételezése téveszti meg. Igaz, hozzáfűzi, hogy „egy magasabb átlagbér vagy valamennyi termelő magasabb profitrátája a következménye lehet, de nem az oka a magas különbözeti járadékoknak"[266].

Andersson voltaképp figyelmen kívül hagyja az abszolút járadék keletkezésének alapját és okát, mely a tőkék szerves összetételében mutatkozó különbségekkel, valamint a földnek, illetve a föld méhének tulajdoni monopóliumával függ össze, s a profitráták (tényleges vagy látszólagos) kiegyenlítődése mellett is a termelési ár helyett egy annál magasabb érték felé tendáló árképződéssel jár együtt, nyilvánvaló hatással a nemzetközi csere és jövedelemelosztás viszonyaira.

Az *adók* hatását illetően *Andersson* bírálja *Emmanuelt*, aki szerint csupán a közvetett adók befolyásolják a nemzetközi cserearányokat. Arra is rámutat *Emmanuel* téves feltételezéseivel szemben, hogy az (akár közvetlen, akár közvetett) adók, a vámok, támogatások stb. nem maradnak hatástalanul a profitráták és bérszínvonalak alakulására, és mivel a tőkések és munkások reagálását váltják ki, tényleges árhatásuk meglehetősen összetett és nagyrészt közvetett.

A csere nem-egyenértékűségének nagyságát befolyásoló tényezők vizsgálatának összegezéséül *Andersson* megállapítja, hogy általában az az ország nyer a nem-egyenértékű cserén, amelynek exportját (importjával ellentétben) a magas tőkeösszetétel, a tőke magas megtérülési rátája, a munka magas szerves összetétele, alacsony értéktöbbletráta, magas profitráta, magas különbözeti járadékok, magas adók és alacsony támogatások jellemzik.[267]

Ezek a kritériumok azonban – megítélésünk szerint – egymásnak, illetve egymás feltételeinek ellentmondók, és nem is következnek minden esetben *Andersson* elemzéséből. A tőke magas szerves összetétele pl. csak a profitráták kiegyenlítődésének, egyfajta nemzetközi termelési ár képződésének tendenciája érvényesülése esetén jelenthet előnyt (és értéktranszfert). E feltételek megléte viszont ellene hat a gyors megtérülési idő előnye érvényesülésének és a kiegyenlítődés folytán eltünteti a magasabb profitráta előnyét is. Az alacsony értéktöbbletráta, amelynek pedig a nemzetközi helyét illetően *Andersson* távoltartotta magát az egyoldalú és megalapozatlan értékítéletektől, pontosabban előítéletektől, csupán a profitráta nemzetközi kiegyenlítődése esetében válhat az

árarányok szempontjából előnnyé. A magas adók és alacsony támogatások ugyancsak bizonyos feltételek megléte (piaci monopolhelyzet, a kereslet áremelésre rugalmatlan viselkedése stb.) esetén biztosíthatnak tényleges előnyt.

Bár elfogadható – s *Emmanuel*, *Braun* és *Amin* felfogásához képest reálisabb is –, a fentiek miatt nem egészen megalapozott marad az a következtetés, hogy a fejlett tőkésországok elsősorban 1. a magas tőkeösszetétel, 2. a „munka magas összetétele" és 3. a magas adóráták által jellemezhető exportjuk révén nyernek a nem-egyenértékű cserén. A lényegre azonban a nemzetközi csereviszonyok egyenlőtlenségét illetően is akkor mutat rá *Andersson*, amikor megjegyzi, hogy sok ágazat az elmaradott országokban is magas monopolprofitot hoz ugyan, de „ezeket többnyire külföldi társaságok teszik zsebre", s a nem-egyenértékű cseréből származó nyereséget sem az ország polgárai élvezik. „A nemzetközi kizsákmányolás egyik formája helyettesíti (tegyük hozzá: és kiegészíti) a másikat."[268]

Andersson fejtegetéseinek talán legérdekesebb és legeredetibb része az, amelyben a nemzetközi csere egyenlőtlenségeinek három változatát különbözteti meg és összefüggéseiket, illetve ellentmondásaikat vizsgálja.

„*Szétkapcsoló cserének*" (disjunctive exchange) nevezi a nemzetközi cserének azt a fajtáját, amely a partnerek közötti „fejlődési szakadék" kiszélesedéséhez vezet, mégpedig akár „abszolút értelemben, ha az gyorsítja a már fejlettebb ország termelőerőinek fejlődését, miközben akadályozza a kevésbé fejlett országban a fejlődést", vagy akár „relatív értelemben, ha a fejlettebb országban a termelőerők gyorsabb fejlődéséhez vezet, mint a kevésbé fejlett országban".

„*Aszimmetrikus cserének*" viszont azt a cserét tekinti *Andersson*, amelynek esetében „a cseréből származó »előnyök« munkaidőben számítva egyenlőtlenül oszlanak meg a két ország között".

A „*nem-egyenértékű csere*" pedig – mint már az előzőekből kiderült – „rejtett értéktranszfert" foglal magában, „az egyik országban termelt érték(többlet)nek a világpiaci árképződés mechanizmusán keresztül egy másik országba való átvitelét" jelenti, vagyis a partnerek között „olyan árviszonyokat, amelyek mellett azok nem egyenlő munkamennyiségeket cserélnek".

Amíg tehát „a szétkapcsoló csere koncepciója a kereskedelem hosszú távú dinamikus hatásaira összpontosít, addig az aszimmetrikus és a nem-egyenértékű csere koncepciói az adott helyzetre"[269]. Az első válto-

zat a csere széles értelemben vett fejlődéshatásaira vonatkozik, a második a cseréből származó „pillanatnyi" (rövid távú) előnyök megoszlására, a harmadik pedig a cserében adott és kapott munkamennyiségek viszonyára. *Andersson* szerint értéktranszferről, következésképpen kizsákmányolásról csupán az utóbbi esetében lehet beszélni. A „szétkapcsoló csere" és az „aszimmetrikus csere" között a különbség elsősorban és explicite az idődimenzióban mutatkozik, de implicite a „hatások", illetve „előnyök" szélesebb (a közvetett, származékos, sőt gazdaságon kívüli következményeket is számításba vevő) vagy szűkebb (a munkamegtakarításra leszűkített) értelmezésében is.[270]

Az „aszimmetrikus csere" koncepciója voltaképp hasonló megközelítésre vall, mint *Prebisch*, *Lewis*, *Singer* és mások (köztük marxista teoretikusok[271]) felfogása a nemzetközi csere és munkamegosztás előnyeinek megoszlásáról. Amíg azonban az előbbiek, így főként az *Andersson* által is említett *Prebisch*, *Lewis* és *Shaynin* „valóságos jövedelemtranszferről", „veszteségről", illetve a csere „egyenlőtlenségéről" beszélnek a csere előnyeinek egyenlőtlen megoszlása esetén (konrétan a termelékenységi és bérráták különbségei vagy a csere által megtakarítható munkamennyiségek egyenlőtlensége nyomán), addig *Andersson* ezt kétségbe vonja.[272] Visszautasítja – szerintünk indokoltan – a csere által elérhető munkamegtakarítások egyenlőségének mint „egyenlő cserének" *Shaynin* által megfogalmazott kritériumát[273]. Sőt arra is rámutat, hogy amennyiben a munkán kívül az egyéb „erőforrások" megtakarítása is mint a cseréből nyert előny kerül számításba, az előnyök mérése csupán olyan árakon lehetséges, amelyek nem függetlenek magától a nemzetközi kereskedelemtől, és a technológiai tényezőkön kívül társadalmi tényezőknek is a hatása alatt állnak. „Egy olyan világban – írja –, amelyben a külkereskedelem nagymértékben befolyásolja a fogyasztási szokásokat és a termelési lehetőségeket, aligha lehet felbecsülni a kereskedelemből származó kölcsönös »előnyöket« a munka vagy erőforrások általa »megtakarított« összegének számításba vételével. Következésképp az aszimmetrikus cserének mint az egyenlőtlen csere koncepciójának a hasznossága kétséges. Az alaposan megkérdőjelezhető számítások helyett jobb megoldást jelent a kereskedelem összes fontos hatását figyelembe venni, vagyis a »szétkapcsoló csere« koncepciójára térni vissza."[274]

A kereskedelem „szétkapcsoló hatását" befolyásoló tényezők sokfélék. Ezek közé sorolja *Andersson* a cserélt termékek fajtáját, az alkal-

mazott termelési folyamat fajtáját, a szerzett és vesztett jövedelmeket és azok elosztását a társadalom különböző osztályai és rétegei között. Vagyis *Amin*nal ellentétben a specializációnak, a nemzetközi munkamegosztásban termelt termék specifikus jellegének, használati értékének és a technológiai különbségeknek is jelentőséget tulajdonít az elosztási viszonyok mellett. Ily módon – bár a termelési viszonyokat, sajnos, az elosztási viszonyokra redukálja – ő „a fennálló (nemzeti és nemzetközi) termelési viszonyok kombinált hatásában"[275] keresi – megítélésünk szerint helyesen – a „fejlődési szakadék" szélesedésének a nemzetközi kereskedelemmel összefüggő okait.

Rámutat az egyenlőtlen fejlődés és a „szétkapcsoló csere" dialektikus viszonyára s jól megvilágítja a csereegyenlőtlenség különböző formái közötti összefüggéseket és ellentmondásokat is. Az egyenlőtlen fejlődés és a „szétkapcsoló csere" általában alapot teremt a nem-egyenértékű csere számára, amelynek „tipikus áldozata" az elmaradott ország.[276] A nem-egyenértékű csere ugyan kedvezőtlenül hat vissza a fejlődésre, hiszen „a fogyasztási és/vagy felhalmozási források egy részétől fosztja meg" a vesztes országot, s ezáltal hozzájárulhat a nemzetek közötti fejlődési különbségek növekedéséhez, mégsem jelent minden esetben „szétkapcsoló fejlődést", sem pedig eleve kedvezőtlen kereskedelmet – állapítja meg.[277] Sőt, előfordul, hogy „egy ország önként vállalja a nem-egyenértékű és valószínűleg egyben aszimmetrikus cserét, amikor termékeit az önköltségi árnál alacsonyabb áron adja el külföldön, és ezáltal egy másik ország egész ágazatát teheti tönkre", és/vagy magának nagyüzemi előnyöket biztosíthat, hogy később mind a nem-egyenértékű, mind pedig az aszimmetrikus cserét saját javára fordítsa. „Másfelől viszont lehetséges, hogy egy ország jelentős »előnyöket« élvez az aszimmetrikus vagy a nem-egyenértékű cseréből és ugyanakkor a szétkapcsoló csere áldozata.[278]

Andersson az ellentmondások megvilágítása céljából hivatkozik *de Vylder* „paradoxonjára"[279], amelyben az exportbevételek gyors növekedése s a (fordított irányú) nem-egyenértékű cseréből nyert előny – a helyi termelésnek a velejáró importnövekedés folytán bekövetkező hanyatlása és a munkanélküliség növekedése, a „nemzeti szakértelem degenerálódása" miatt – hátrányos a periféria-gazdaság fejlődése szempontjából, vagyis „szétkapcsoló cserét" jelent. *Andersson* – igaz, egy korábbi munkájában – e paradoxont oly módon fogalmazza meg, hogy „minél inkább szenved a nem-egyenértékű cserétől egy ország, annál magasabb

lesz a foglalkoztatottság és a termelés az országon belül"[280]. Ez utóbbi általánosítással s a csereviszonyok és foglalkoztatottság közötti lineáris és ökonomista összefüggésnek a feltételezésével aligha érthetünk ugyan egyet, mindenesetre helyénvalónak tartjuk a nem-egyenértékű csere ellentmondásos, a belső társadalmi-gazdasági viszonyoktól is függő hatásának kimutatását.

Figyelemre méltó, hogy *Andersson* egyfelől megvilágítja a nem-egyenértékű cserének a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésével összefüggő hátterét, vagyis azt inkább az egyenlőtlen fejlődés következményének, mintsem okának tekinti, és hogy másfelől viszont a közvetlen veszteségek ellenére sem tekinti a nem-egyenértékű cserének a széles értelemben vett és hosszú távú fejlődésre gyakorolt hatását eleve, a belső viszonyoktól függetlenül meghatározottnak. Éppen ezáltal segít eloszlatni a cserearányokhoz fűzött illúziókat és a tőkés világgazdaság csereviszonyokra leegyszerűsített egyenlőtlenségeinek mítoszát.

Andersson elismeri ugyan – helyesen – a nem-egyenértékű csere létét, és hogy az „jelentős mértékben gátolja a legtöbb elmaradott ország fejlődését", de az abból származó előnyöket sem logikailag, sem a számítások alapján nem tekinti elegendőnek ahhoz, hogy „egy, a fejlett országok munkásainak többségéből álló munkásarisztokrácia eltartását" biztosítsák. Vagyis – megítélésünk szerint helyesen – megkülönbözteti a nem-egyenértékű cserének az elmaradott országokra nézve valóban súlyos következményét a fejlett országok bérszínvonala emelésében játszott hatásától. És bár számol – reálisan – az olyan esetekkel is, amikor az egyik országban bekövetkezett béremelkedés más országokban bércsökkentéseket vált ki, ennek ellenkezője lehetőségét is kimutatja. Leszögezi, hogy „a fejlett országokban kialakult magas bérek *önmagukban* nem okozhatnak nem-egyenértékű cserét". Sőt arra következtet, hogy „bármely béremelkedés a nemzetek közötti csere nem-egyenértékűségét csökkenti abban az esetben, ha a tőke szerves összetételében mutatkozó különbségek okozta nem-egyenértékűség iránya valamely más tényező, mint pl. monopolárképzés vagy protekcionizmus hatására meg nem változik"[281].

Andersson tehát nemcsak más, szélesebb és mélyebb megvilágításba helyezi az egyenlőtlen cserének az „elmaradottság" fejlődésében, a centrum–periféria viszonyban és nemzetközi kizsákmányolásban játszott szerepét, hanem másként látja a munkásosztály nemzetközi szolidaritásának kérdését is. Kár, hogy ez utóbbit illetően olykor ő is csak a szűk

értelemben vett (a béralakulásra leszűkített) gazdasági érdekekre hivatkozik.

Anderssonnak az egyenlőtlen nemzetközi csere három változatára, azok hátterére és dialektikus viszonyára vonatkozó fejtegetéseivel lényegében egyetértünk és azokat igen értékes hozzájárulásnak tekintjük a témában folyó nemzetközi vitához. Legfőbb kifogásunk vagy legalábbis fenntartásunk – egyes, már említett módszerbeli és definícionális tévedések mellett – abban foglalható össze, hogy a nemzetközi termelési viszonyokat többnyire ő is – bár az elosztási viszonyok mellett a munkamegosztás strukturális viszonyait is figyelembe veszi – a nemzetközi tulajdonviszonyok, a tőkeviszony aszimmetrikus nemzetköziesedése mint *alapvető* elem (vagy legalábbis annak következetes alkalmazása) nélkül értelmezi. Így azután nem derülhet kellő fény sem arra: miként függ össze a csere nem-egyenértékűsége, aszimmetriája és eltérő fejlődéshatása (szétkapcsoló hatása) azzal, hogy a csere *mindkét* oldalán így vagy úgy, közvetlenül (a külkereskedelem ellenőrzésével) vagy közvetve (a beruházások strukturális hatása folytán) *ugyanaz a* (külföldi, illetve nemzetközi) *tőke* dominál. Nem konkretizálható továbbá az sem, hogy milyen feltételek mellett *nem* vezet szétkapcsoló cseréhez a nem-egyenértékű csere, hogy tudniillik – a célirányos állami gazdaságpolitika mellett és mögött – mennyire szükségszerű a gazdaság (és társadalom) belső integrálódása és függő helyzetének felszámolása.

JEGYZETEK

[1] Lásd *C. Bettelheim* bevezető tanulmányát *A. Emmanuel* könyvében. Id. mű, 280. old.
[2] Ugyanott, 285. old.
[3] Ugyanott, 281. old.
[4] Ugyanott, 278. és 317. old.
[5] Ugyanott, 292–293. old.
[6] Ugyanott, 288. old.
[7] Lásd ugyanott, 272–273. old.
[8] Ugyanott, 303. old.
[9] Ugyanott, 356. old.
[10] Ugyanott, 315. old.
[11] Ugyanott, 316. old.

[12] Ugyanott, 322. old.
[13] Ugyanott, 275–276. old. és 300. old.
[14] Lásd ugyanott, 345. old.
[15] „Hamis", amennyiben a tőketulajdonban kifejeződő társadalmi struktúra megőrzése, vagyis a tőkeviszony újratermelődése nem nélkülözheti a politikai felépítmény védelmét, a tulajdon jogi intézményesülését és az állami erőszakszervezet által történő biztosítását. És „történelmietlen" is, amennyiben a termelők termelési eszközöktől való megfosztásának folyamatában) a tőke mint termelési viszony kifejlődésének nélkülözhetetlen történelmi kiindulópontja és feltétele volt.
[16] Lásd ugyanott, 295., 301. és 305–306. old.
[17] Ugyanott, 289–290. old.
[18] Lásd ugyanott.
[19] Ugyanott.
[20] Ugyanott, 313. old.
[21] Lásd *O. Braun:* International Trade and Development. A spanyol változat (Comercio Internacional e Imperialismo. Siglo XXI. Argentina Editores S. A. 1973.) angol fordítása. Soksz. 110. old.
[22] Lásd *C. Bettelheim:* Id. mű, 311. old.
[23] Ugyanott, 314. old.
[24] Ugyanott, 310. old.
[25] Lásd erről később.
[26] *C. Bettelheim:* Id. mű, 309. old.
[27] Ugyanott, 299. old.
[28] Ugyanott, 302–303. old.
[29] Ugyanott, 305. old.
[30] Ugyanott.
[31] Lásd erről később.
[32] *C. Bettelheim:* Id. mű, 308–309. old.
[33] Ugyanott, 284., 306–307. és 355. old.
[34] Lásd *Oscar Braun:* Comercio International e Imperialismo. Siglo XXI. Buenos Aires 1973. Az itt következőkben e könyv angol nyelvű kiadására készült fordítás: International Trade and Imperialism c. sokszorosított változatából fogunk idézni, amelyet a szerző bocsátott rendelkezésünkre.
[35] *Oscar Braun:* On „unequal exchange and the law of value". Soksz.
[36] Maga *Braun* jelenti ki, hogy „az ún. »Cambridge-i Iskola« közgazdászai által kifejlesztett egyes koncepcionális és módszertani elemeknek a klasszikus és a modern marxista imperializmuselmélet eszméi közé való beillesztésére törekedett". (Lásd International Trade and Imperialism. X. old.)
[37] Ugyanott, 111. old.
[38] Ugyanott, 110–111. old.
[39] *S. Amin:* Id. mű, 28. old.
[40] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 17. old.
[41] Amennyiben ti. azt az implicit feltételezést foglalja magában, hogy a fejlett országok részéről alkalmazott kereskedelmi korlátozások nélkül, egy tökéletes szabadpiaci mechanizmus megvalósulása esetén a nemzetközi csere egyenlő lenne, és az elma-

radott függő gazdaságok kizsákmányolása is megszűnne. Egyébként *Braun* ezt az implicit feltételezést olykor szinte explicitté is teszi, például amikor azt mondja: „ez a potenciális kizsákmányolás (ti. az egyenlőtlen cserén keresztül történő – *Sz. T.*) a kereskedelmi korlátozások *következtében* válik valósággá". *(O. Braun,* Id. mű, 63. old.) Egy másik helyen pedig így határozza meg az egyenlőtlen nemzetközi csere „okát": „jóllehet, még ha az egyenlőtlen csere fő meghatározóinak, »okainak« fogadhatjuk is el a függő országokban a termelőerők történelmileg egyenlőtlen fejlődését és a kialakult reálbérek színvonalát, analitikus szempontból *(?!)* az egyenlőtlen csere *tényleges meghatározói* akkor is a kereskedelmi korlátozások lennének, amelyek újratermelik és fenntartják a létrejött egyensúlyt". (Ugyanott, 67–68. old. Kiemelés – *Sz. T.*) És hogy az „okok" meghatározásának ezt a nyilvánvaló ellentmondását feloldja, egy tévesen értelmezett analógiával próbálja világossá tenni felfogását: „Ugyanúgy van ez, mint ahogy pl. az eredeti felhalmozás folyamata a kapitalizmus »oka«, de az értéktöbblet kitermelése az, amely meghatározza újratermelődését." (Ugyanott, 75. old.) A hasonlat értelmezése azért téves, mert épp a közös elemet fedi el az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamatában és az értéktöbblet-termelés újraismétlődő folyamatában: a munkaerő termelési eszközöktől való (elsődleges, majd újra-megismétlődő) elválasztását, vagyis a tőkének mint társadalmi viszonynak a (nem-gazdasági tényezők közreműködésével történt) megszületését és (gazdasági erők nyomán történő) reprodukcióját.

[42] *S. Amin:* Id. mű, 27. old.

[43] A munkaértékelmélet – szerinte – olyan „eszköz, amely lehetővé tette Marx számára, hogy a tőkés termelés rendszerét elemezze anélkül, hogy figyelembe venné az elosztásból, a körforgásból és cseréből származó jelenségeket (vagyis a termelési árakat)". (*O. Braun:* Id. mű, 81. old.)

[44] Ugyanott, 81. és 82. old.

[45] Ugyanott, 86. old.

[46] Teljesen egyetértünk *Samin Aminnal*, aki erre vonatkozóan megjegyzi: „Az érték nem a termelési folyamat egy kategóriája, miközben az árak a forgalom folyamatához tartoznak. Mind az érték, mind az árak a teljes folyamat kategóriái. Az érték ugyanis csupán a cserén át realizálódik, vagyis csak a cserén át létezik." (*S. Amin:* The Law of Value and Historical Materialism. IDEP R/006/78. Dakar. 10. old.)

[47] *O. Braun:* Id. mű, 86. old.

[48] Az előbbi idézettől eltekintve is a *Braun* által felhasznált *Sraffa*-féle modellben a profitráták vagy bérráták változásának nemcsak az *árarányokat* (ti. a különböző szerves összetételű ágazatok termékeinek egymáshoz viszonyított árarányát) módosító, hanem az árak színvonalát meghatározó, annak változását közvetlenül befolyásoló szerepe tűnik ki. (Lásd Id. mű, I. fejezet.)

[49] Ilyen tipikusan a polgári közgazdaságtanból átvett, annak szemléletére való megállapítás *Braun*nál pl. az alábbi: „minél magasabb a hatékony kereslet színvonala, mely egyenlő a fogyasztási és a beruházási cikkek iránti kereslettel, valamint a kereskedelmi mérleg többletével, annál magasabbak az árak és a termelés, s ebből következően a profitok és a foglalkoztatás". (Ugyanott, 76. old.)

[50] „... a termelékenység növekedésének rátája – írja – fizikai, technológiai jelenség, és annak semmiféle kapcsolata sincs a termékek árával." (Ugyanott. 83. old.)

Az a feltételezés, hogy az egyes termékek termelésére kifejtett munka mennyiségének változása nem befolyásolja – még hosszú távon és közvetve sem – e termékek árszínvonalának és áraik arányának alakulását, az áraknak és csereviszonyoknak egyszerűen a cserélő partnerek meghatározhatatlan „piaci erejére", *bargaining power*-jére való visszavezetését sugallja *Braun* számára. (Lásd On „unequal exchange and the law of value". 8. old.)

[51] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 86–87. old.

[52] Amennyiben tudniillik ez a csere-egyenlőtlenség „független a nem-egyenértékű értékeknek attól a cseréjétől, amelyre a tőkés rendszerben a profitráta léte miatt kerül sor". (Ugyanott, 87. old.)

[53] Ugyanott.

[54] *O. Braun:* On „unequal exchange and the law of value". 12. lábjegyzet.

[55] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 69. és 107. old.

[56] „... a kereskedelmi korlátozásoknak semmiféle funkciójuk sincs Emmanuel modelljében" – állapítja meg *Braun* –, sőt „éppen ellenkezőleg, azok inkább csökkentik azokat az előnyöket, amelyeket az imperializmus az egyenlőtlen cseréből élvez; a mi modellünkben viszont fontos szerepet játszanak az egyenlőtlen cserén át történő kizsákmányolás mechanizmusában." (Ugyanott, 69. old.)

[57] Lásd vitacikkének (On „unequal exchange and the law of value") 19. lábjegyzetét, amelyben „a tőkét újratermelő eszközök fölötti monopóliumot" is említi. (Id. mű, Jegyzetek 2. old.)

[58] Lásd *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 116. és 95–96. old.

[59] Ugyanott.

[60] Ugyanott, 76. old.

[61] Lásd ugyanott, 55. és 58. old.

[62] Ezeknek az összefüggéseknek a feltárására tett kísérletet lásd: The Political Economy of Underdevelopment című idézett munkánkban.

[63] Lásd *O. Braun:* Id. mű, 15–16. old.

[64] Ugyanott, 16. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)

[65] Ugyanott, 69. és 75. old.

[66] Hiszen nyilvánvalóan más a válasz az országok, országcsoportok egyenlőtlen fejlődése okának kérdésére a gyarmatosítás kora és az azt megelőző korok esetében,de más a válasz a függés és kizsákmányolás okát illetően is a centrum–periféria viszony történelmi fejlődésének különböző korszakai, így pl. a monopoltőkés imperializmus és az azt megelőző korszak vagy annak új, mai korszaka vonatkozásában.

[67] „Sőt, hangsúlyoznunk kell – írja –, hogy ellenvetésünk arra az érvre pl., hogy az imperialista országok beruházásai a függő országokban az imperialista jelenség kielégítő magyarázatának tekinthető, nem jelenti azt, hogy tagadjuk e beruházások jelentőségét. Valójában ezek az egyenlőtlen cserét magyarázó változók között *döntő tényezőt* alkotnak." (Id. mű. 15. old. Kiemelés – *Sz. T.*)

[68] Ugyanott, 23. old.

[69] Ugyanott, 96. old.

[70] Ugyanott, 52. old.

[71] Ugyanott, 56. old.

[72] Erről lásd a már többször hivatkozott The Political Economy of Underdevelopment c. monográfiánkat.

[73] *Braun* ugyan másutt azt is leszögezi, hogy „a függés láncának feltörése" majdnem minden függő országban „a társadalmi szerkezet radikális változásait is megkövetelné, más szóval a szocializmus bevezetését" (On „unequal exchange and the law of value". 7. old.), ez a következtetése azonban nem logikus folyománya elemzésének.

[74] „... semmiféle egyenlőtlen csere sem lehetséges, ha a függő országok által importált termékek nem specifikusak" – állapítja meg *Samir Amin*nal vitatkozva. (Ugyanott.)

A centrumországoknak a függő periféria-országokkal szemben bizonyos (bár változó) ágazatok, illetve újratermelési láncszemek fölötti monopóliuma és az utóbbiak ezzel kapcsolatos importkényszere a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenségét mutatja s ennyiben kétség kívül az egyenlőtlen csere egyik lehetséges formájának ad helyet. Magának az egyenlőtlen cserének is azonban még más, egyéb formái is vannak, amelyek nem tételezik fel a cserélt áruk specifikus jellegét.

[75] Lásd *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 1–2. old.

[76] Amennyiben azonos ismérv alapján csupán az első, a második és a negyedik szakasz hasonlítható össze, illetve különböztethető meg: az elsőt a termékek nyílt rablás útján való, vagyis csere nélküli elvétele jellemzi, a másodikat a függő országok által exportált nyersanyagoknak az „imperialista" országok által termelt iparcikkekért való, még feltételezetten „egyenlő" cseréje, a negyedik szakaszt pedig ugyanezen termékeknek a bérkülönbségek kialakulása folytán már egyenlőtlenné váló cseréje.

[77] Lásd *O. Braun:* On „unequal exchange and the law of value". 11. old.

[78] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 13. old.

[79] Lásd *O. Braun:* On „unequal exchange and the law of value". 9. old.

[80] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 49–50. old.

[81] Ugyanott, 97. old.

[82] A kizsákmányolás tényének megállapításához „mindössze azt kell megfigyelni – írja –, hogy az I. (fejlett – *Sz. T.*) országban a különböző osztályok jövedelme relatíve nő, illetve ami ugyanaz, hogy az I. (fejlett) és a D (függő – *Sz. T.*) országban a termelési árak relatíve fel és le mozognak a »természetes« termelési árakhoz viszonyítva". (Ugyanott, 108. old.)

[83] Ugyanott, 82. old.

[84] Lásd ugyanott, 97. old.

[85] Lásd ugyanott, 12–13. és 14. old.

[86] Ugyanott, 48. old.

[87] Ugyanott.

[88] Ugyanott, 50. old.

[89] Ugyanott, 111. old.

[90] Lásd *O. Braun:* On „unequal exchange and the law of value". 7. old.

[91] *O. Braun:* International Trade and Imperialism. 51. old.

[92] Lásd a már többször hivatkozott művet: *S. Amin:* L'échange inégal et la loi de la valeur. La fin d'un débat.

[93] Lásd annak kifejtését – többek között – főként a Le développement inégal (Ed. de Minuit 1973.) c. könyvében, valamint: The law of value and historical materialism (IDEP, R/006/78. Dakar 1978. Soksz.) c. munkájában.

[94] *S. Amin:* L'échange inégal...

[95] Ugyanott 44. és 51. old. – Egy másik művében „értelmetlennek" mondja azt a

kérdést, hogy vajon a nemzetközi árak vagy a bérszínvonalak egyenlőtlensége-e az ok vagy a következmény. (Lásd *S. Amin:* Unequal Development. Sussex 1976. 151. old.)

[96] Lásd L'échange inégal... 30. és 21. old.

[97] Lásd ugyanott, 70. old.

[98] Lásd *S. Amin:* The law of value... 5. és 15. old.

[99] Lásd a Második rész I. fejezet 96. lábjegyzetét.

[100] *Samir Amin* megállapítja, hogy „a kapitalizmus gazdasági törvényeinek valóban objektív létük van", és „ezeket a törvényeket végső soron az értéktörvény határozza meg". „Csupán az értéktörvény az, amelyen keresztül a rendszer dinamikáját megérthetjük." Másutt még hozzáfűzi: „az egyenlőtlen specializáció alapját csak az érték objektív elméletével összefüggésben lehet megérteni". *(S. Amin:* The law of value... 3. és 7. old., valamint *S. Amin:* Unequal Development. 136. old.)

[101] *S. Amin.:* L'échange inégal... 92. old.

[102] Lásd *S. Amin:* The law of value... 74., 85., 87., 89., 96. és 98. old.

[103] Ugyanott, 84–85. és 89. old.

[104] Ugyanott, 74., 86. old.

[105] Ugyanott, 5. és 87. old.

[106] Ugyanott, 85. és 88. old.

[107] Ugyanott, 14. old.

[108] Lásd ugyanott, 17. és 92. old.

[109] Lásd ugyanott, 15., 29. és 95. old.

Bár semmi esetre sem kívánunk *Sraffa* elméletének értékelésébe bocsátkozni, hiszen itt csupán az ő modelljének az egyenlőtlen csere elemzésére való felhasználhatóságáról van szó, meg kell jegyeznünk – *S. Amin* megállapítását kiegészítve és némileg korrigálva –, hogy *Sraffa* munkájának *(P. Sraffa:* Áruk termelése áruk révén. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.) legfőbb eredménye és tanulsága épp az elosztási viszonyok változása által a termelési árakra gyakorolt hatásnak a vizsgálatában áll. Az, hogy a termelési árak szerkezete az elosztási viszonyok változásával módosul, és pl. a bérek növekedését – ceteris paribus – az átlagosnál alacsonyabb szerves összetételű ágazatok termelési árainak emelkedése és az átlagosnál magasabb összetételű ágazatok árainak csökkenése kíséri, az a marxi elemzésből közvetlen következik.

Sraffa elemzése ezt az összefüggést illetően annyival mond – ebből a szempontból a marxi elemzés logikájával összhangban – többet, hogy világossá teszi: „Ha a tőke technikai összetételét nem értékben, hanem termelési áron fejezzük ki, a tőkének a termelési áron kifejezett összetétele az elosztás rendjével együtt változik... A tőke vertikális felépítettségét figyelembe véve, az elosztási viszonyok változásának hatása annál kumuláltabban jelentkezik, minél közelebb vagyunk a végtermék termeléséhez. Számolva a tőke vertikális felépítettségével, kiderül, hogy az elosztási viszonyok változása csak akkor hagyná az átlagos szerves összetételű termelési ágban termelt áru termelési árát változatlanul, ha az ott felhasznált tőke minden elemét szintén átlagos szerves összetételű termelési ágakban termelnék." (Idézi *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 123. old.)

[110] *S. Amin:* Id. mű, 89. és 92. old.

[111] Ugyanott, 12 old.
[112] Ugyanott, 28. old.
[113] Ugyanott, 8. és 21. old.
[114] Az „Unequal Development" c. művében *Amin* még kevésbé általánosít, s csupán a pénznek arra az „aktív" funkciójára utal, amely „akár az aranytermelés, akár a bankok révén" lehetővé teszi a bővített újratermelés dinamikus egyensúlyához szükséges és a jövőbeli termelésnövekményt biztosító beruházás összegével egyenlő pénztöbblet rendelkezésre állását. Eszerint a központi hitelpolitika csupán a korábbi aranypénz-mechanizmus újabbkori helyettesítője. (Lásd Id. mű, 85–88. old.)
[115] Mint ahogy a „transzformációs problémának" az egyenletrendszer két alapvető egyenlősége közül az egyik feladását követelő „matematikai megoldása" is felfogható annak bizonyítékául, hogy egy az elidegenített holtmunka arányát az elosztás kritériumává tevő, a tőke léte és „igénye" által „megzavart", „abnormális" rendszerben az egyensúly megbomlása a természetes mozgástörvény.
[116] Lásd Id. mű, III. fejezet.
[117] *S. Amin:* The law of value... 33. old.
[118] Ugyanott, 21. old.
– A „tercier parazitizmus" kifejlődését *Amin* a realizációs probléma „ösztönös", a rendszer természetéből fakadó megoldásának tartja. Mert „ha a reálbér nem követi a termelés fejlődését – írja –, a rendszer az értéktöbblet elfogyasztásában találhat kiutat". A tőkések egymás közti versenye miatt azonban „az értéktöbblet növekvő részének a tőkések által történő egyéni elfogyasztása nem »természetes«" (noha „a perifériás termelési módban ez a megoldás... tapasztalható valóság"). A monopolista verseny s a relatív árak torzítása mellett a tercier parazitizmus és a tőke diszperziója, mely a tőke koncentrációja mellett állandóan újraszüli (a szolgáltatások, a luxus-mezőgazdaság stb. terén) a „kis-kapitalizmust", továbbá az államnak a (polgári és katonai) közkiadások fokozása révén az abszorpció folyamatába való beavatkozása olyan „megoldások" – hangsúlyozza *Amin* –, amelyek mindazonáltal nem érvénytelenítik a munkaerő értékének alakulására vonatkozó objektív követelményeket, hanem csupán az azt meghatározó objektív és szubjektív erők dialektikájára figyelmeztetnek. (Lásd *S. Amin:* L'échange inégal... 45–48. old.)
[119] *S. Amin:* The law of value... 23. old.
[120] Lásd *S. Amin:* Unequal Development. 92. old.
[121] Ugyanott, 178. old.
[122] Ugyanott, 189. old.
[123] Lásd *S. Amin:* L'échange inégal... 16., 19. és 28. old., valamint The law of value ... 56. old.
[124] Lásd L'échange inégal... 13. old.
[125] Lásd ugyanott, 21., 49. és 65. old., valamint The law of value... 1. m. 33. old.
[126] Lásd L'échange inégal... 50–53. old.
[127] Ugyanott, 92. old.
[128] Ugyanott, 22–23. old.
[129] The law of value... 52., 55. és 62. o., valamint Unequal Development. 104., 118. és 147. old.

[130] Unequal Development. 145. old.
[131] Lásd ugyanott, 248., 181. és 251. old.
[132] Egyébként máshol és máskor sem, hiszen „kisárutermelő mód" önálló termelési módként sohasem létezett.
[133] L'échange inégal... 24. old. (Kiemelés – *Sz. T.*)
[134] Lásd ugyanott, 46., 56–57., 65. és 89. old., valamint Unequal Development. 333. és 194. old.
[135] L'échange inégal... 61. old.
[136] „Kétségbe vonjuk – írja –, hogy egy ilyen szuperimperializmusnak („a tőkés formációk egyetlen világformációba integrálódásának" – *Sz. T.*) bármilyen értelme is van." Hozzáfűzi ugyan, hogy egy „világállam-mód" elméletileg nem kizárt (?!). Lásd: The law of value... 84. old.
[137] Lásd L'échange inégal... 62. old.
[138] Unequal Development. 250. old.
[139] Lásd The law of value... 60. és 112. old.
[140] L'échange inégal... 65. és 70. old.
[141] Lásd Unequal Development. 384. old.
[142] Ez egyébként tökéletesen kiderül *Amin* elemzéséből is, amikor a bányákat, ültetvényeket, feldolgozóipart magában foglaló „ultramodern tőkés szektoron" kívül utal „az alacsony termelékenységű elmaradott szektorok" exportjára is. (Lásd Unequal Development. 143. old.)
[143] L'échange inégal... 46. old.
[144] Lásd ugyanott.
[145] „Ebből a specifikus jellegből... (egy modern technológia és az alacsony bérek szimultán együtteséből) ered a függőség." (Ugyanott, 65. old.)
[146] Lásd ugyanott, 86–88. old., és Unequal Development. 206. és 246–251. old.
[147] Unequal Development. 154. és 251. old.
[148] Mint amilyen az, hogy a közvetlen kisajátítást nem lehet egyszerűen a primitív technológia alkalmazásával megmagyarázni, sem pedig a közvetlen, tulajdonon alapuló kisajátítás háttérbe szorulását pusztán a technológia megváltozásával.
[149] Mint amilyen az, hogy a technológiai függőség önmagában, vagyis a tulajdonviszonyok és a munkamegosztás összefüggéseiből kiragadva, értelmetlennek vagy átmeneti jellegűnek tűnhet, minthogy kialakulását és fennmaradását végső soron az határozza meg, hogy *ki* hozza és *kinek* az érdekében a gazdasági döntéseket. És ami még fontosabb: az uralom szerkezetében (és formáiban) bekövetkező változás, vagyis egy eltolódás a fő (helyi) termelési eszközök fölötti idegen tulajdon felől a technológiai függésen keresztül érvényesített ellenőrzés irányában, semmi esetre sem jelenti a nemzetközi tulajdonviszonyok jelentőségének csökkenését. Inkább csak azt jelenti, hogy a periféria fő (nemzeti) termelési *eszközei* fölött a centrumtőke által gyakorolt monopolisztikus idegen (nemzetközi) tulajdont mindinkább felváltja a nemzetközi(esedő) újratermelési folyamat *döntő láncszemei* fölött a centrumtőke által gyakorolt monopolisztikus tulajdon, vagyis a technológiai kutatás és fejlesztés fölötti (tulajdonosi) ellenőrzés.
[150] Lásd pl. Socioeconomic Effects of Two Patterns of Foreign Capital Investments, with Special Reference to East Africa című tanulmányunkat. (Megjelent: *Peter C. W. Gutkind – Immanuel Wallerstein* (szerk.): The Political Economy of Con-

temporary Africa. I. köt. Sage Publ., Beverly Hills – London, 1976. 11. fej. 261–290. old.)

[151] Ilyen definíció az, amely a perifériás kapitalizmus történelmi kialakulását az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának elvetélésével jellemzi (mely folyamat normális esetben a nemzeti ipari kapitalizmus kibontakozásához vezetett volna), s a periféria „elmaradottságát" általában úgy definiálja, mint a gazdasági függés, a rendszeres jövedelemlecsapolás és -veszteségek, vagyis a külföld által történő kizsákmányolás, és a belsőleg nem integrált, torz és „dualisztikus" társadalmi-gazdasági szerkezet komplex rendszerét.

[152] Lásd Unequal Development. 192. és 237. old.

[153] *Amin* – sajnos – nem mindig látja ezt a hátteret, s a működőtőke exportjának e politikai-gazdaságtani feltétele helyett gyakran csak a vállalatok nagyobb méretére utal, ami képessé tette őket a tőke exportjára. (Lásd Unequal Development. 175. old.)

[154] Lásd L'échange inégal... 84. és 86–88. old.

[155] Ugyanott, 64. old.

[156] Lásd ugyanott, 69. old.

[157] Lásd ugyanott, 89. old.

[158] Lásd Unequal Development. 149. old.

[159] Lásd: L'échange inégal... 24. old.

[160] A periféria termelési módjának meghatározása ezért – *Amin* definíciójával ellentétben, de az ő elemzésével is összhangban – olyan kell hogy legyen, amely – mint a 151. jegyzet is hangsúlyozza – kiemeli a nemzetközi tőkével szembeni *függés* tényét és belsőleg elsősorban a tulajdon (és ellenőrzés) viszonyaiban, valamint a *társadalmi-gazdasági szerkezet* alakulásában megnyilvánuló következményeit, utal a belső munkamegosztás állapotára és a termelőerők, köztük mindenekelőtt a társadalmi munkaerő fejlődését befolyásoló szerkezeti *torzulásokra*, mindezekkel összefüggően pedig mind a nemzetközi viszonyokban, mind a belső elosztási viszonyokban kifejeződő kizsákmányolás tényére. Ezek alapján megkockáztatjuk azt állítani, hogy az „elmaradottság" (értsd: a periféria termelési módja) általunk megfogalmazott definíciója az *Amin* elemzéséből levonható következtetéseknek is jobban megfelel. (Lásd: *T. Szentes.* The Political Economy of Underdevelopment.)

[161] Lásd Unequal Development. 206., 208. és 238. old.

[162] Lásd a 160. jegyzetben említett munkánkat.

[163] L'échange inégal... 63–64. old.

[164] Lásd The law of value... 47. old.

[165] Lásd ugyanott, 105. old.

[166] *Marx* az értéktöbblet kollektív eredetére, a „kollektív munkás" közreműködésével történő létrejöttére (illetve, másfelől, annak kollektív tőkés kisajátítására) egyáltalában *nem* azért utalt, hogy kétségbe vonja az össztermeléshez és értékképzéshez való hozzájárulás *mértéke* szempontjából a munkavégzés (az általános emberi munka) különböző (intenzívebb vagy kevésbé intenzív) módjának, az egyszerű és bonyolult, a tanulatlan és képzett munkák különbözőségének a jelentőségét. Ezzel ugyanis saját munkaérték-elméletének mondott volna ellent. A kollektív értéktöbblet-termelés (illetve tőkés kisajátítás) értelme valójában a két osztály

szembenállásának hangsúlyozása az egyes személyek közötti antagonizmus képzetével szemben.

[167] The law of value... 103. old.

[168] „A rendszer spontán tendenciája – állapítja meg *Amin* – ténylegesen a bérek színvonalának csökkentése, a profitráta maximalizálásának feltételeként az értéktöbbletráta maximalizálása." (L'échange inégal ... 45. és 78. old.) Megjegyezzük ehelyütt is, hogy persze az értéktöbbletráta növelése nem tételezi fel a bérszínvonal abszolút csökkenését.

[169] Amikor például megjegyzi: „Ma az elmaradott országok által exportált nyersanyagok zömét a monopóliumok ellenőrzik", amelyek (erejükkel arányosan) profitra tesznek szert és értéktranszfert valósítanak meg. (Unequal Development. 153. old.)

[170] Lásd ugyanott.

[171] *Amin* összehasonlítható adatokkal illusztrált saját elemzéséből is kitűnik „az előrehaladás gyorsabb tempója és ... azzal együtt a tőkefelhalmozás magasabb foka az iparban, mint a mezőgazdaságban", valamint „a tőkeintenzitás és a termelékenységszínvonal közötti szoros korreláció". (Lásd ugyanott, 165. old.)

[172] L'échange inégal... 65. old.

[173] Ugyanott, 53., 58–59. és 62. old.

[174] Unequal Development. 196. old.

[175] Ez igaz a kéttényezős terms of trade mutatójára vonatkozóan is, amelyet pedig *Amin* az egyenlőtlen csere megfelelő mutatójának minősít. (Lásd Unequal Development. 168. old.)

[176] Lásd ugyanott, 143. old.

[177] A The Political Economy of Underdevelopment c. könyvünkben a nemzetközi kizsákmányolás formáiról adott elemzés – bár korántsem tekinthető teljesnek és még kevésbé hibátlannak – nemcsak kiterjedt az „egyenlőtlen csere" itt tárgyalt valamennyi változatára, hanem a kizsákmányolás alapvető és származékos formáinak, a közvetlen vagy nyílt és a közvetett vagy rejtett veszteségeknek a megkülönböztetése révén még arra is törekedett, hogy meghatározza ezek specifikus okait (mint amilyen a külföldi tőketulajdon, a termelés szerkezete, a termelékenységi viszonyok, a tőke szerves összetétele, a monopolista árképződés és a mesterséges, illetve kényszer-árrendszerek, a protekcionizmus és más beavatkozások, a finanszírozási és monetáris kapcsolatok, a technológiai függőség stb.) és ezáltal rámutasson felszámolásuk különböző – bár összefüggő – feltételeire. (Lásd: Id. mű, II/2. fej.)

[178] L'échange inégal... 83. old. – Lásd továbbá *Samir Amin:* L'accumulation à l'échelle mondiale. Párizs 1976.

[179] Lásd Unequal Development. 187–188. old.

[180] Lásd ugyanott, 188–189. old.

[181] Ugyanott, 188. old.

[182] L'échange inégal... 17–18. old.

[183] *J. O. Andersson:* Id. mű, 93. old.

[184] Lásd *S. Amin:* Unequal Development. 189. old.

[185] Ugyanott.

[186] Teljesen igaza van *Anderssonnak.* hogy *Amin* feltételezései alapján vagy abba az ellentmondásba ütközünk, hogy noha a profitráta kiegyenlítődik, az azonos technikával és azonos termelékenységi szinten, de különböző bérköltséggel termelt *azonos* termékek ára a világpiacon eltérő (amiből pedig a profitráták nyilvánvaló különbözősége következne), vagy pedig fel kell adnunk *Amin* valamely feltételezését. Éspedig vagy (a) *Emmanuel*hez hasonlóan mégis specifikusnak kell feltételeznünk a cserélt árukat, vagy (b) fel kell tételeznünk – mint *Braun* teszi – az áraknak a monopóliumok és állami gazdaságpolitikák hatására mutatkozó különbözőségét, vagy (c) el kell vetnünk az egyenlő profitráták feltételezését, mely esetben viszont „a bérszínvonal-különbségeknek tulajdonított egyenlőtlen csere egész eszméjét" aláássuk. *(J. O. Andersson:* Id. mű, 93–94. old.)

[187] *S. Amin:* L'échange inégal... 18–19. és 63. old.

[188] Lásd L'accumulation á l'échelle mondiale.

[189] Lásd L'échange inégal... 50–52. és 67. old.

[190] Ugyanott, 55–56. old.

[191] *O. Braun:* On „Unequal exchange and the law of value". 4. old.

[192] Ugyanott, 6. old.

[193] Lásd pl. a földjáradék magyarázatánál. *(S. Amin:* The law of value... 48–49. old.)

[194] *Amin* a kapitalizmus alapvető ellentmondását is úgy fogalmazza át, hogy abból a tőkés tulajdon szerepe és a tulajdon alapján történő kisajátítás ténye kiiktatódik, s az ellentmondás a fokozódóan társadalmi jellegű termelés és „a termelési eszközök fölötti magánjellegű és szétaprózott *ellenőrzés*" között fogalmazódik meg. (Lásd: The law of value... 103. old.)

[195] Lásd L'échange inégal... 67., 70. old.

[196] Unequal Development. 91., 144. és 182. old.

[197] The law of value... 61. old.

[198] Ugyanott, 61. és 99. old.

[199] Lásd Unequal Development. 360–361. old.

[200] Lásd többek közt L'échange inégal... 95. old. (Kiemelés – *Sz. T.)*

[201] Ugyanott, 94. old.

[202] Lásd (többek között) ugyanott és The law of value... 106. old.

[203] Amíg ugyanis *Lenin* – mint ismeretes – a klasszikus kapitalizmust felváltó imperializmus *megváltozott* viszonyaival, a munka és a tőke közötti ellentét nemzetközi kiéleződésével, az imperialista országokon belül a munkásarisztokrácia és opportunizmus jelenségével, másfelől a gyarmati, függő kapitalizmusok kettős kizsákmányolási rendszerével és forradalmasodó munkásmozgalmával magyarázta a társadalmi átalakulás napirendre kerülésének eltolódását a kevésbé fejlett országok felé, addig *Amin* az egyenlőtlen fejlődés egy olyan történelmileg általánosított törvényszerűségéből látszik azt levezetni, amely szerint az új társadalmi formáció *mindig is* az előző formáció kevésbé fejlett országaiban jön létre először. (Lásd *S. Amin:* La nation arabe. Nationalisme et luttes de classes. Les Editions de Minuit. Párizs 1976.)

[204] Lásd L'échange inégal... 94. old.

[205] Hogy csak egy nemzetközi reputációja és hatása miatt is kiemelkedő példát említsünk: a magyar származású *Polányi Károly* elméletét *(Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976. 486. old. – A szóban forgó

szemlélet bírálatát lásd a kötet általunk írott bevezető tanulmányában. 7–47. old.)

[206] *Amin* minden további nélkül egyetért a Kínai Kommunista Párt X. kongresszusának azzal a megállapításával, amely szerint „a fő ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia között és nem a fejlett szocialista rendszer és elmaradott termelőerői között van", minthogy – úgymond – a burzsoázia szüntelenül újjászületik, amíg az új termelési viszonyok totálisan ki nem fejlődtek. (L'échange inégal... 95. old.) *Amin* is elmulasztja hozzáfűzni, hogy a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentmondás ez utóbbi gazdasági alapjának megszüntetése, mint a termelés viszonyai szerint elkülönült osztály eltűnése után *más tartalmat* kell hogy nyerjen, s a proletariátus többé nem a burzsoáziával mint osztállyal áll – legalábbis az országon belül – szemben, hanem annak tudati, kulturális és egyéb hatásával, a proletariátus soraiban is előforduló *burzsoá tudatjelenségekkel.* Másrészt pedig, hogy a termelőerők fejletlensége nemcsak a szocialista termelési viszonyok kibontakoztatása számára jelentenek – adott esetben fő – akadályt, hanem az így képződött *„nemzeti"* ellentmondás egyszersmind a burzsoázia és a proletariátus közötti, a kapitalizmus és a szocializmus közötti alapvető *nemzetközi* ellentmondásnak is része és kedvezőtlen tényezője. A nemzetközi osztályharcnak erről az aspektusáról megfeledkezni súlyos hiba, de nem kevésbé az a periféria gazdasági függetlenségéért, a centrum–periféria viszony felszámolásáért vívott harc szempontjából sem.

[207] Ennek egyik példája, amikor *Amin* az imperializmus új nemzetközi munkamegosztásának rendszerébe pusztán annak alapján beilleszthetőnek tartja a Szovjetuniót, hogy az – hasonlóan egyes „szubimperialista" hatalmakhoz – ugyancsak fejlett technológiát importál a centrumtól és általános termékeket exportál a perifériára, vagyis hogy milyen a külkereskedelmi termékstruktúrája. (Lásd L'échange inégal... 91. old.)

[208] Noha nyilvánvalóan az ellenkezője kívánna bizonyítást, többek közt hivatkozhatunk arra az előadásunkra, amely „A szocialista fejlődés problémái" címmel a Dar-es-Salaami Egyetem nyilvános Staff Seminarium-án 1970. november 3-án hangzott el. Ebben sorra vettük azokat a tanzániai fejlődés számára is tanulságos hibákat, tévedéseket és belső ellentmondásokat, valamint nehézségeket, amelyek a szocialista átalakulás magyarországi példájában megnyilvánultak.

[209] Lásd *Jagdish C. Saigal:* Réflexions sur la théorie de „l'échange inégal". (Megjelent *S. Amin:* L'échange inégal... 114–145. old.)

[210] Lásd L'échange inégal... 38. old.

[211] *J. C. Saigal:* Id. mű, 115. old.

[212] Lásd ugyanott, 117–118. old.

[213] Ugyanott, 133. old.

[214] Lásd ugyanott, 120. old.

[215] Lásd ugyanott, 119. old.

[216] Ugyanott, 134. old.

[217] Lásd ugyanott, 139–140. old.

[218] Lásd ugyanott, 133. és 141. old.

[219] Ugyanott, 141. old.

[220] *Jan Otto Andersson:* Studies in the theory of unequal exchange between nations. ABO Akademi. Helsinki. 1976.
[221] Ugyanott, 73. old.
[222] Lásd ugyanott, 75–81. old.
[223] Lásd ugyanott, 81–85. old.
[224] Lásd ugyanott, 50. és 74. old.
[225] Ugyanott, 18. old.
[226] Ugyanott, 20. old.
[227] Lásd ugyanott.
[228] Lásd ugyanott, 20. és 59. old.
[229] Lásd ugyanott, 54–64. old.
[230] Ugyanott, 56. old.
[231] Lásd ugyanott, 64. old.
[232] Ugyanott, 63. old.
[233] Lásd ugyanott, 49. old.
[234] Lásd ugyanott, 58. old.
[235] Ugyanott, 60. old.
[236] Ugyanott.
[237] *V. A. Shildkrut:* Szovremenny kapitalizmi problemi cen. Moszkva. 1972. 198. o. (Idézi *J. O. Andersson:* Id. mű, 63–64. old.)
[238] *Christian Palloix:* L'économie mondiale capitaliste. I. Le stade concurrentiel. Párizs 1971. (Idézi: *J. O. Andersson:* Id. mű, 64. old.)
[239] *J. O. Andersson:* Id. mű, 116. old.
[240] Lásd ugyanott, 116–117. old.
[241] „Helyesnek látszik – írja –, ha nem zárjuk ki *a priori* a nemzeti értéknek a nemzetközi értéktől való minden eltérését a nem-egyenértékű csere fogalmából. Amennyiben az ilyen eltérések kifejezett technikai diszkrimináció következményei, úgy azokat mint a nem-egyenértékű csere egy fajtáját kell számításba vennünk." (Ugyanott 111. old.)
[242] Saját modelljének egyik előnyét *Emmanuel*ével szemben *Andersson* abban jelöli meg, hogy „nem tételezi fel, hogy minden munkás egyenlően nemzetköziérték-termelékeny". (Id. mű, 103. old.)
[243] Lásd ugyanott, 65–66. old.
[244] Lásd *T. Szentes:* The Political Economy of Underdevelopment. 219–220. old. – Megjegyezzük, hogy a nemzetközi társaságok, vertikálisan integrált multinacionális vállalatok „belső" árrendszerének és könyvelési manővereinek esetét (s így még az arab olaj kitermelését, szállítását és értékesítését ellenőrző nemzetközi monopóliumok hírhedt posted-price rendszerét is) külön kategóriaként vettük számításba. (Ugyanott, 213–219. old.) Ez – úgy véljük – indokolt is, amennyiben nem egyszerűen a „fennálló világpiaci áraktól eltérő árak" alkalmazásáról, hanem egyfajta „belső", ti. társaságon belüli árképzésről van szó, amelynek gyakran nincs is világpiaci megfelelője.
[245] Lásd *J. O. Andersson:* Id. mű, 66. old.
[246] Ugyanott.
[247] Lásd ugyanott, 96–114. old.
[248] Megállapítja, hogy „... az elmaradott országok nem termelnek és nem is tudnak

termelni saját fejlődésükhöz szükséges modern beruházási javakat. Hasonlóképp, sok trópusi terméket viszont csak a Harmadik Világban lehet termelni. Ezért vannak termékek, amelyek nem kompetitívek, ha a világot kétfelé osztjuk." (Ugyanott 112. old.)

[249] Lásd ugyanott, 110. old.

[250] A modell egyik numerikus példája nyomán megállapítja, hogy amennyiben a közös termékre kivetett vám valószínűvé teszi a bérráták azonos irányba mozgását mind a fejlett, mind az elmaradott gazdaságban, ez növeli a munkások két csoportja közötti szolidaritást. „Ha adva van egy bizonyos kereskedelmi politika – írja –, van objektív alap a munkások közötti nemzetközi szolidaritás számára." (Ugyanott, 106. és 108. old.)

[251] Ugyanott, 111. old.

[252] Lásd pl. az arab olaj sokáig fenntartott posted-price rendszerének említett esetét, amely a külföldi tőkének nemcsak magasabb profitokat biztosított az értékesítésben és a feldolgozásban, hanem a helyi adó- és részesedés-elszámolási alapját is alacsony szinten tartotta, s a bányajáradék nagy részének kisajátítását is biztosította.

[253] „Egy termék értéke – írja – három részből *tevődik össze:* a felhasznált munkatárgyak és munkaeszközök értékéből: az állandó tőkéből; a munkaerő értékéből ...: a változó tőkéből; ...a többletmunka értékéből: az értéktöbbletből." (Ugyanott, 116. old. – Kiemelés: *Sz. T.)*

[254] Lásd ugyanott, 117. old.

[255] Lásd ugyanott, 118., 120. és 121. old. (Kiemelés – *Sz. T.)*

[256] Így az értékképlet szerinte $V = c + v^u + v^e + s$-re módosul, amelyben v^u a tanulatlan munkaerő értéke és v^e a képzett munkaerő „extraértéke", s pedig (akárcsak c) változatlan.

[257] Lásd ugyanott, 124. old.

[258] Ugyanott, 126–127. old. (Kiemelés – *Sz. T.)*

[259] Ugyanott, 126. old.

[260] Lásd ugyanott, 127. old.

[261] Ugyanott, 129. old.

[262] Ugyanott, 130–131. old.

[263] Ugyanott, 131. old.

[264] Ugyanott, 132–133. old.

[265] Ugyanott, 134. old.

[266] Ugyanott.

[267] Lásd ugyanott, 136. old.

[268] Ugyanott, 138. old.

[269] Ugyanott, 28., 40. és 42–44. old.

[270] Ezért is mutatkozik bevallott rokonság *Andersson* „szétkapcsoló csere" koncepciója és *J. Galtung* „aszimmetrikus csere" értelmezése között, mely utóbbi szerint „a csere, ... akkor, és csak akkor szimmetrikus, illetve egyenlő feltételű, ha a partnerországokon belüli és a partnerek közötti összes hatások egyenlőek". *(J. Galtung:* A Structural Theory of Imperialism. Journal of Peace Research, 1971. 2. sz. Idézi *J. O. Andersson:* Id. mű, 26. old.)

[271] Meg kell jegyeznünk, hogy a The Political Economy of Underdevelopment c.

munkánk is hasonló értelemben – bár kifejezett értéktranszferről nem beszélve – tárgyalta a kereskedelemből és specializációból származó előnyök egyenlőtlen megoszlását.

[272] „Bizonyára abszurd dolog – írja – »valóságos jövedelemtranszferről« beszélni az aszimmetrikus cserével kapcsolatban, amint azt Prebisch teszi. Meglehetősen könnyű például olyan példát szerkeszteni, amelyben Anglia, kakaót importálva Ghanától, olyan nagyságú »jövedelemtranszfert« élvez Ghanából, amely Ghana össztermelését meghaladja!" (Id. mű, 44. old.)

[273] Lásd *L. B. Shaynin:* Proportions of Exchange. Economic Journal. 1960. december. 772. old. (Idézi *J. O. Andersson:* Id. mű, 33. old.)

[274] *J. O. Andersson:* Id. mű, 33–38. és 44. old.

[275] Ugyanott, 150. old.

[276] A nem-egyenértékű csere „tipikus áldozatát" a következő vonásokkal jellemzi *Andersson:* a tőke alacsony szerves összetétele, a munka alacsony szerves összetétele, magas értéktöbbletráta, legalábbis bizonyos ágazatokban az alacsony bérszínvonal folytán (különösen a mezőgazdasági szektorban alacsony termelékenységű országokban) és csekély adóbevételek. (Ugyanott, 151. old.) Ezzel a jellemzéssel nemcsak azért nem érthetünk teljesen egyet, mert némileg következetlen, illetve ellentmondásos (amennyiben az alacsony bérszínvonalból eleve magas értéktöbbletrátát következtet az alacsony munkatermelékenység ellenére is), hanem főként, mert teljességgel mellőzi azt a jellemző tényezőt, amely pedig a cserekapcsolatok iránya és strukturális feltételei szempontjából (sőt az állami adó- és vámpolitika lehetőségeinek korlátozásában is és gyakran az árak monopolista befolyásolása révén a tényleges ararányok kialakításában is), vagyis általában a nem-egyenértékű csere feltételeinek újratermelésében is alapvető szerepet játszik (vagy, játszott): nevezetesen a külföldi (monopol)tőke tevékenységét, a tulajdon és ellenőrzés tekintetében fennálló (fennállt) egyoldalú függőséget.

[277] Lásd ugyanott, 150–152. old.

[278] Ugyanott, 43. old.

[279] *S. de Vylder:* Reflektioner kring utrikeshandelsteori. Häften för Kritiska Studier 1973. 2–3. sz. (Idézi *J. O. Andersson:* Id. mű, 44–45. és 153. old.)

[280] Újra idézi jelen munkájában. 45. old.

[281] Ugyanott, 160. és 165. old.

III. A „VILÁGRENDSZER-SZEMLÉLET" ÉS A GLOBÁLIS FELHALMOZÁS ELMÉLETE

Az imperializmus monopoltőkés rendszerének világrendszerként való értelmezése – marxisták számára – nem jelent újat. Az elméleti munkák egész sora, köztük mindenekelőtt *Lenin* imperializmus-elmélete, teljesen egyértelműen mutat rá arra, hogy a monopoltőkés korszakban a tőke nemzetközi mozgása, tulajdonának és funkcionálásának földrajzilag is bekövetkezett szétszakadása, a tőkeviszony „nemzetköziesedése", az idegen tőkék más országok gazdaságába való behatolása és ezáltal a már korábban leigázott vagy addig még formálisan független országok gazdaságilag függő helyzetbe és meghatározott funkciók betöltésére kényszerítése, valamint mindezzel összefüggésben a vezető tőkés hatalmak és a függő területek között egy átfogó és egyenlőtlen munkamegosztás rendszerének kibontakozása a kapitalizmus világméretű expanzióját és – bár heterogén részeket és viszonylag önálló egységeket összekapcsoló, mégis – organikus egészként működő rendszerré válását eredményezte.

De már ezt megelőzően, az ún. klasszikus kapitalizmusra és az annak kifejlődését előkészítő és bevezető ún. „eredeti tőkefelhalmozás" folyamatára vonatkozó marxi elemzésből is kitűnt – még ha egyes marxisták erről, sőt a lenini imperializmus-elméletről is megfeledkezve hajlamosak is a tőkés világgazdaságot az egymástól „független", „önálló" „nemzeti" gazdaságok halmazaként, juxtaposition-jaként értelmezni –, hogy a kapitalizmus megszületésének első „pillanatától" kezdve, sőt éppen megszületésének „pillanatában" különösen, növekedéséhez és működéséhez igénybe vette az általa megteremtett nemzetgazdaságon kívüli, „extranacionális" forrásokat is. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata egyszerre volt a nemzeti kapitalizmus kibontakozásának teret biztosító országon *belüli* és a szóban forgó ország javára más országokra is kiterjedő, azok fejlődését a nyílt rablás, a munkaerő vagy a

természeti kincsek elvonása, a csere általi vagy cserén kívüli kizsákmányolás és egyéb hatások révén megzavaró, más irányba terelő, vagyis „*nemzetközi*" folyamat.

Noha *A tőké*-ben a kapitalizmus mozgástörvényeit *Marx* egy meglehetősen absztrakt és többé-kevésbé „zárt" rendszeren tanulmányozta, egyfelől magának e rendszernek a határait egyáltalán nem kell szükségképpen országhatárokként értelmezni, vagyis a rendszer elemzése és mozgástörvényeinek feltárása nem feltétlenül és kizárólag „nemzeti" gazdaságokra vonatkoztatható, másfelől pedig, amennyiben viszont az nemzeti rendszerként értelmezett, úgy annak nemzetközi vonatkozásait illetően a marxi feltételezések merőben ellentétesek a klasszikus polgári (ricardói) feltételezésekkel. (Ez még a vonatkozó fejezetek megírása, kidolgozott tézisek megfogalmazása nélkül is kiderül *Marx*nak a klaszszikusok által feltételezett áru- és pénzmechanizmusokról, a komparatív költségek szerint alakuló és kölcsönös előnyöket biztosító munkamegosztás tételéről tett kritikai megjegyzéseiből, és nem utolsósorban a nemzetközi gazdasági folyamatoknak, a külkereskedelemnek a profitráta alakulását, a tőkefelhalmozás folyamatát befolyásoló aktív hatására vonatkozó megállapításaiból.)

A tőke világuralomra, valamennyi ország dolgozói kizsákmányolására való törekvésének tétele, valamint és következésképpen a tőke hatalmával szemben valamennyi ország munkásosztályának összefogását, az egész világ proletárjainak egyesülését sürgető következtetés pedig nemcsak a marxi életmű csúcspontja, hanem egyben a nemzetközi munkásmozgalom kibontakozásának, az I. Internacionálé megszervezésének, a Kommunista Kiáltvány egész mondanivalójának alapgondolata. Ezt az alapgondolatot nemcsak az elmélet továbbfejlesztése, a monopoltőkés korszak lenini elemzése erősítette meg és egészítette ki a gyarmati felszabadító mozgalmakkal való antiimperialista szövetség tételével, hanem a gyakorlat is több ízben és széles körben érvényre juttatta, s a háborúellenes forradalmi fellépés, az első proletárforradalmak láncreakciója, az ellenforradalmak elleni internacionalista összefogás és segítség, a nemzetközi antifasiszta mozgalom, a szocialista országok egymásközti és a gyarmati felszabadító mozgalmak számára nyújtott segítsége és támogatása, a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásai és szolidáris megnyilvánulásai példáival illusztrálta.

Ha mégis, mindezek ellenére, a munkásmozgalom történelmi fejlődése

során nemcsak a múltban fordult elő, hogy például a II. Internacionálé pártjai a burzsoá nacionalizmus hatására a szociálsovinizmus útjára tévedtek, hanem későbbiekben is, ma is előfordul, hogy egyes munkáspártok nemzeti feladataik végzése közben vagy ürügyén, ellenzéki vagy kormányzó szerepükben megfeledkeznek a proletár internacionalizmus elemi feladatairól, az osztályharc nemzetközi aspektusáról vagy azt államok diplomáciai viszonyára egyszerűsítik le, vagy annak rendelik alá, akkor ez nem az elmélet, hanem a gyakorlat hibáját, nem a marxista szemléletmód, hanem annak alkalmazása fogyatékosságát példázza.

Ahhoz tehát, hogy a monopoltőkés imperializmus világrendszere „perifériájának", a gyarmati, félgyarmati és függő országoknak az „elmaradottságát" – az apologetikus polgári nézetekkel szemben – ne mint egyszerű lemaradást, alacsonyabb fokot, az általános és természetes gazdasági fejlődés egy korábbi szakaszát értelmezzük, amelyet a kedvezőtlenebb belső viszonyok kimerítően magyaráznak, hanem mint eltorzított és függő fejlődést, mint alapvetően (ha nem is kizárólagosan) a tőkés világrendszer egésze fejlődésének származékát, elsősorban az imperializmus termékét, egyáltalában nincs szükség a marxi és a lenini szemléletmód revíziójára, csupán annak következetes érvényesítésére. Nem véletlen tehát, hogy e szemléletmód alkalmazására törekvők (közéjük sorolva jelen munka szerzőjét is) természetes szövetségesre leltek a pro-imperialista ideológiák és a konvencionális polgári elméletek ellenében mindazokban, akik az ún. Harmadik Világ országai helyzetének elemzésében és a nemzetközi egyenlőtlenségek vizsgálatában az imperializmust, annak gyarmati rendszerét vagy nemzetközi gazdasági viszonyait és a tőkés világgazdaság s a perifériás kapitalizmus törvényszerűségeit állították a középpontba, akár marxistáknak vallották magukat, akár nem, vagyis akik elutasították az „archaikus", „tradicionális" társadalmak és az azokat „modernizáló" külföldi kapitalizmus mítoszát és a világgazdasági viszonyoknak csupán „kívülről" és csak pozitíve ható szerepére vonatkozó fikcióit.

*Gunder Frank*nak azok a munkái,[1] amelyek a latin-amerikai „feudalizmusnak" a perifériás kapitalizmus által és részeként létrehozott és fenntartott jelenségét s az „elmaradottság fejlődését" világították meg, szinte a frontvonalat rajzolták ki, amelynek egyik oldalára kerültek az „őseredeti tradicionális társadalmak" exotikum-kutatói és a „gazdasági növekedésnek" és „modernizációnak" a külgazdasági kapcsolatokkal, tőkebeáramlással, „segélyekkel" és egyéb „diffúziókkal" való megvalósítását

propagálók, és másik oldalára az imperialista és perifériás kapitalizmus összes rendű és rangú bírálói, a függőségek és strukturális egyenlőtlenségek, torzulások, a nemzetközileg egyenlőtlenítő és a függő országok számára veszteségeket okozó hatások kutatói, a fejlődést komplex társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális folyamatként s a néptömegek szempontjából értelmezők, a szerkezeti és intézményi változásokat sürgetők.

Ez a frontvonal egyfelől a történelmietlen, apologetikus és ökonomista polgári nézetek s azok hirdetői, valamint másfelől a valóság kritikai megismerésének és megváltoztatásának szolgálatára született elméletek és azok képviselői között, ma is létező, valóságos, elmoshatatlan és elsődleges!

De, amint ez az előző fejezetekből is kitűnt, az ugyanabba a táborba (nevezzük az egyszerűség kedvéért így: a baloldalhoz) tartozók között is kifejlődtek vagy csak világosabbá váltak bizonyos nézeteltérések, szemléletmódbeli különbségek. Így nem utolsósorban a kapitalizmusnak vagy imperializmusnak világrendszerként való értelmezésében s az elemzés egységének kérdésében is, ami – mint láttuk – már az egyenlőtlen csere elméleti vitájában elfoglalt álláspontokat is motiválta.

A szóban forgó nézetkülönbségek egyáltalában nem függetlenek a közös fő ellenséggel, a konvencionális polgári ideológiával folytatott harctól, amennyiben akár ez utóbbi eszmevilág bizonyos elemei gyakorolnak hatást, egyes feltételezései, módszerei kerülnek át a frontvonal innenső oldalára (amint ezt *Emmanuel* elmélete példázza), vagy akár mert annak egyoldalúvá torzított és abszolúttá tett kritikája vezet sokak számára (és számunkra is) elfogadhatatlan következtetésekhez. Ami a megítélésünk szerint téves nézetek, módszerek és következtetések közös vonásának és talán forrásának is látszik a legtöbb esetben, az a dialektikus szemléletmód hiánya vagy annak következetlen alkalmazása (nemcsak a tipikus polgári nézetek, hanem a dogmatikus vulgármarxista felfogás esetében is, éppúgy, mint a kispolgári radikális, „újbaloldali" és „neomarxista" koncepciók esetében).

A polgári ökonomizmus elemzési egysége, az önállónak és önfejlesztőnek tekintett (valójában a világ nagy részében még ki sem alakult vagy fiktív) „nemzetgazdaság" és „nemzeti társadalom" ellenében a tőkés világgazdaság egészét, a kapitalizmus világméretű, globális rendszerét mint az elemzés egyetlen megfelelő egységét állítani azonban nemcsak az előbbi megközelítés apologetikus voltát világítja meg különös élességgel, ha-

nem ugyanakkor téves vagy ellentmondásos következtetések forrása is lehet az értéktörvény világpiaci érvényesülése, a kizsákmányolás viszonyai, az osztályharc szférái és fő erői s a gazdasági és politikai cselekvés lehetőségei és iránya megítélésében is.

A kizárólagossá s ezáltal metafizikussá tett „világrendszer-szemlélet", a megfelelő elemzési egységként közvetlenül és abszolút értelemben a világ gazdaságának és társadalmának egészét sugalló módszer, mely még inkább csak nyomokban, sporadikusan és következetlenül jelenik meg a baloldali elméleti irodalom egy részében s így főként az előbbiekben tárgyalt egyik-másik teoretikus munkáiban is[2], legátfogóbb és leginkább következetes vagy következetességre törekvő elméleti kifejtést, magyarázatot és alkalmazást *Immanuel Wallerstein* munkáiban nyert.

1. Wallerstein „világrendszer-szemlélete"

Wallerstein gondolatokban rendkívül gazdag, sokrétű, termékenyítő vagy egyenesen provokatív hatású és igen gyorsan gyarapodó elméleti munkáiról átfogó kritikai képet rajzolni éppúgy hiábavaló és nem is ide való vállalkozás lenne, mint *S. Amin* esetében. Gazdaságtörténeti írásai, szociológiai és politológiai munkái, eszmékről, politikai mozgalmakról, kultúrákról és civilizációkról tett megállapításai stb. nem kevésbé figyelemre és gondos tanulmányozásra méltóak, mint a kapitalizmus termelési módjára, világgazdasági rendszerére vonatkozó vizsgálatai. A társadalomtudományok szinte minden területét érintő elméleti munkássága a mai nemzetközi társadalomtudományi irodalom egyik legkiemelkedőbb alakjává avatja *Wallersteint*, akinek eredeti meglátásai, merész következtetései és szellemes érvelései – a túlságosan is széles területre való merészkedés természetes kockázatából is fakadó tévedésekkel együtt – nemcsak és nem is elsősorban bírálatra adnak indokot, mint inkább ösztönzést a kutatások elmélyítésére, a dogmatikus szemlélettel való teljes szakításra.

Hazánkban főként a fejlődéskutatással foglalkozók és a gazdaságtörténészek körében ismert.[3] A 16. századi Európa történelmi átalakulásáról, a feudalizmus válságáról és a kapitalizmus megszületésének konkrét körülményeiről, összetett mozgatóerőiről és a világ további fejlődését meghatározó hatásáról írott monográfiája[4] méltán aratott sikert azoknak a történészeknek (és nemcsak történészeknek) a körében, akik szembenállnak mind a történelmet egy előre elrendelt lineáris fejlődésmenetként ábrá-

zoló, mind pedig azt az összefüggéstelen események kronológiájára leegyszerűsítő felfogással. Ez a munkája – éppen mert a kapitalizmus megszületéséhez vezető társadalmi-gazdasági és politikai, intézményi, jogi és vallási stb. jelenségeket és folyamatokat komplex összefüggéseikben, a földrajzi és demográfiai körülmények figyelembevételével és a még csak formálódó nemzetek kereteinél jóval szélesebb keretek között, az európai színtér egészében, sőt még azon túli területekre is kitekintve elemzi – rendkívül gazdagon és életszerűen ábrázolja a kort, megvilágítva az események és változások hátterét, és szinte klasszikus forrásmunkának tekinthető.

Az a helyes szemléletmód azonban, mely a szóban forgó munka sikerének egyik meghatározója, a kapitalizmus későbbi fejlődésének vizsgálatában – mint látni fogjuk – nagymértékben torzítottá és egyoldalúvá válik, minthogy a már kifejlődött nemzeti kapitalizmusoktól, a nemzeti keretek között is előrehaladó és egymással összefüggő gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok sajátos színterétől többé nem lehet eltekinteni. Másrészt ez a szemlélet bizonyos fokig csorbát is szenved, mert a komplex összefüggések helyébe – *Wallerstein* elméleti következtetéseiben – gyakran parciális összefüggések kerülnek, s a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok dialektikus egysége elemeire szakad szét.

Wallerstein álláspontja vitathatatlanul antiimperialista és antikapitalista, éppúgy, mint *Amine*, de elméleti-ideológiai gyökereit tekintve sokkal kevésbé kapcsolódik a marxizmushoz, mint az utóbbié. Nemcsak *Marx* egyes követőit s nem utolsósorban *Lenin*t bírálja (mint az imperializmuskoncepciókat tárgyaló korábbi fejezetben is láthattuk), és nemcsak *Marx* egyes, korszerűsítésre, az azóta végbement változások tükrében valóban korrekcióra szoruló tételeit kifogásolja, hanem bizonyos fokig a marxi szemléletmódot és történelemfelfogást is. Abban ugyanis a polgári közgazdaságtan és a korabeli természet- és társadalomtudományi irányzatok bizonyos torzító hatását, az elemzés egységének téves megválasztását, egy Európa-centrikus fejlődésiszakasz-elmélet megnyilvánulását véli felfedezni.

Az a törekvése, hogy az elemzés általa egyedül helyesnek tartott egységéhez következetes maradjon, *Wallerstein*t arra készteti, hogy átértékelje nemcsak a kapitalizmus kifejlődésének történetét, a centrum–periféria viszony gyökereit, a tőkés rendszer mozgástörvényeit és az abból születő – általa is igenelt – szocializmus törvényszerűségeit, hanem a politikai gazdaságtan bizonyos alapkategóriáit, terminus technicusait is. Sőt, hogy bizonyos értelemben szembeforduljon azzal a „fejlődés"-

koncepcióval és szemlélettel is, amely voltaképp és többek között a frontvonal innenső oldalán levők felfogását különböztette meg az ökonomista „növekedés"-koncepcióval szemben.

Eközben, vagyis a logikai következetesség útját igyekezvén járni, egy meghatározott feltételek mellett helyes szemléletmód abszolúttá és feltétlenné való fejlesztésének, vagyis eltorzításának szükségszerű buktatóihoz s olykor már feloldhatatlan ellentmondásokhoz ér. Ugyanakkor számos pozitív eredményre és tanulságos, érdekes, izgalmas, gondolatébresztő és további elemzést érdemlő megállapításokra is jut. De amennyire helyesek és célba találók a polgári ökonomizmus és a vulgármarxizmus ellen tett vagy azokra vonatkoztatható kritikai megállapításai, annyira gyengítik is ezek erejét a saját történelmi elemzéséből levont s többnyire annak komplex látásmódjával is ellentétbe kerülő elméleti és ideológiai következtetéseinek túlzásai.

Wallerstein a marxizmus holisztikus szemléletmódját, vagyis a társadalmi valóságnak mint egésznek az elemzésére való törekvését emeli ki és fogadja el,[5] valamint az arról folyó eredménytelen vitára hivatkozik, hogy meghatározzák: mely entitások alkotják mely konkrét „társadalmakat".[6] Kétségbe vonja, hogy a társadalmi változások tanulmányozásának elfogadható elméleti egysége az absztrakt módon értelmezett vagy a konkrét állami határokkal körvonalazott, egy politikai-kulturális egységgel, az államhal vagy a „nemzettel" azonosított „társadalom". Ez a téves feltételezés szerinte általában is jellemző valamennyi fejlődéselméletre (a mai marxisták legtöbbjének felfogására is), a „fejlődés-koncepció" és „fejlesztés-elvűség" (az ún. „developmentalizmus") mint irányzat egészére. Ezt az irányzatot azonban oly módon írja le, hogy az végső soron az „elmaradottság" tipikus polgári elméletének szemléletmódjára redukálódik, azzal válik azonossá. Vagyis *minden* olyan felfogás, amely a „developmentalizmus" alternatívájaként *Wallerstein* által ajánlott „világrendszerszemléletet", „világrendszer-perspektívát" nem fogadja el, eleve a tipikus polgári elmélettel kerül egy platformra, bármennyire is nyilvánvalóan szembenáll az utóbbival. A két nézőpont közötti különbség alapja ugyanis szerinte az elemzés egységének megválasztása, ami *vagy* a „nemzeti" társadalomnak, államnak, *vagy* pedig a világrendszernek mint egésznek a vizsgálat középpontjába való állítását jelenti. Az előbbi viszont szerinte eleve azt a feltételezést foglalja magában, hogy a „világ nagyszámú, egymáshoz viszonyuló, de alapvetően autonóm »társadalmakból« áll, amelyek mind a fejlődésnek egy lényegileg hasonló útján mozognak felfelé",

a korábban indulók „megmutatván az utat a későn indulóknak", s a mai fejlődőnek nevezett társadalmak csupán viszonylag elmaradók a fejlettebbekhez képest, akiket követnek.[7]

Ez az azonosítás azonban joggal kifogásolható, amennyiben a társadalmi fejlődés „szakaszaira" vonatkozó valamennyi elméletet (kivéve a világrendszer egészére vonatkozót) mechanikus felfogásúnak minősíti, akár valóban a „szakaszok" megismétlődését, lemásolását s a fejlettségnek és elmaradottságnak egyaránt „belső" tényezőkkel magyarázhatóságát tételezik fel azok, akár olyan általános fejlődési tendenciát csupán, amelybe „külső" tényezők okozta eltérítések, torzulások és kerülőutak, valamint útrövidítések is beletartoznak. Ezenfelül azért is bírálható, mert akarva-akaratlan ellenkező értelmet tulajdonít azoknak az „elmaradottság"-elméleteknek, amelyek az imperializmus világrendszeréből s már azt megelőzően is a kapitalizmus „extranacionális" expanziója okozta hatásokból származtatják ugyan a mai „elmaradottságot", mégsem tagadják az elmaradott (al-)rendszerek bizonyos „önmozgásának" s a „nemzeti" keretek között elérhető fejlesztésnek a lehetőségét, vagyis „a társadalmi változás (egyik) elméleti egységeként" – a tőkés világrendszer mellett – az országhatárok, állami keretek által körvonalazható „társadalmakat" jelölik meg. Igaz, ez utóbbiakat az a vád érheti, hogy az elemzésnek nem egyetlen, hanem *két* szintjét és elméleti egységét „választva" (ha ugyan „választásnak" lehet nevezni a világ társadalmi-gazdasági és politikai folyamatainak ténylegesen két, egymással összefüggő, de egymástól megkülönböztethető szintjének figyelembevételét) következetlenek. De ezt a vádat csak azok képviselhetik, akik számára a dolgok vagy csak feketék, vagy csak fehérek, akik a rész és az egész viszonyát vagy csak a részek egyszerű összegeződéseként, vagy mint a részeknek az egész által történő egyszeri, egyszer s mindenkorra adott és egyirányú meghatározódását tudják felfogni. Vagyis akik a világ jelenségeit és folyamatait nem dialektikusan, hanem metafizikusan szemlélik. Márpedig *Wallerstein* aligha sorolja magát ezekhez.

Ha *Wallerstein* a (tőkés) világrendszernek mint *egyik*, és meghatározott térben és időben kétségkívül *elsődleges* elemzési egységnek a szükségességét és jelentőségét hangsúlyozná csupán, aligha volna vitatni valónk. Így érvelésének egy jelentős része és bizonyító példáinak egész sora vág egybe saját felfogásunkkal és ismereteinkkel. A világrendszer-szemlélet abszolút, kizárólagos és végső soron időtlen alkalmazásából fakadó következtetéseivel azonban semmi esetre sem érthetünk egyet, s a vita ezek tekintetében

ben nemcsak pusztán elméleti jelentőségű, hanem nagymértékben vonatkozik a gyakorlati cselekvésre is.

Az elemzés egységének – *Wallerstein* szerint – az egymástól kölcsönösen függő termelő tevékenységek mérhető társadalmi valóságán kell alapulnia, vagyis „a hatékony társadalmi munkamegosztáson", más szóval a „gazdaságon". Ugyanahhoz a munkamegosztáshoz tartozó gazdasági cselekvők működésükben – tudatosan vagy öntudatlanul – feltételezik, hogy „lényeges szükségleteik – a létfenntartás, a védelem és az élvezet szükségletei – teljessége egy ésszerű időtartamon belül kielégítődik saját termelő tevékenységük és a csere valamely formában való kombinációja révén". Az elemzés egységét, a „rendszert" tehát az ilyen értelemben vett munkamegosztás határai határozzák meg, amelyen belül azonban „a cselekvők saját ellentétes érdekeiket követik csoportokba tömörülve, amelyek szervezeteken (egyik ilyen szervezet az állam) és kulturális önkifejeződésen keresztül működnek"[8].

A munkamegosztásnak mint a „gazdaság" lényeges (bár nem kizárólagos) tartalmának és a társadalmi rétegződésben s érdekellentétekben játszott szerepének a kiemelése valóban indokolt. Teljesen nyilvánvaló az is, hogy a munkamegosztásnak a nemzeti kereteket meghaladó vagy azok nélkül kibontakozott rendszerét a maga egészében (is) elemezni kell. Mégis, *Wallerstein* e kiinduló premisszáival kapcsolatban is teszünk néhány észrevételt.

A munkamegosztásnak a cserével való összekapcsolása olyan tévedés, amely voltaképpen a polgári közgazdaságtan klasszikusainak – akik a kapitalista gazdaság törvényszerűségeit történelmietlenül az emberi társadalom természetes és általános törvényszerűségeiként fogták fel – a hatását tükrözi, másfelől viszont az „újbaloldali" nézetek egyes hívőit arra indítja, hogy a kapitalizmussal együtt a társadalmi munkamegosztást is elutasítsák, felszámolásáért harcot hirdessenek. *Wallerstein* ugyan nem tartozik az utóbbiakhoz, egyes megállapításai révén azonban akarva-akaratlan érvekkel szolgál számukra.

A társadalmi „rendszer" dimenzióinak e „gazdasági" alapon való általános meghatározása – a megközelítés helyessége ellenére – nagymértékben hiányos (ti. a termelés társadalmi viszonyainak *egészével* szemben parciális) és ugyanakkor túlságosan is specifikus (ti. sokkal inkább egy vagy néhány különös rendszer vonásait, mintsem a rendszer *általános* dimenzióit tükröző). Így nemcsak a (bármilyen mértékben is) más országokkal rendszeres cserét folytató, vagyis munkamegosztásba lépett

„nemzeti" gazdaságok szűnnek meg minden egyéb kohéziós mechanizmusuk és centripetális erőik ellenére „rendszerként" működni, hanem egyszersmind a termelők cserekapcsolata nélkül működő, sőt zömmel naturálgazdaságokat magukban foglaló társadalmi-gazdasági rendszerek is. Igaz *Wallerstein* „minirendszerekként" mint „teljes munkamegosztást és egyetlen kulturális keretet" magukban foglaló entitásokat jelöli meg az egyszerű mezőgazdasági/vagy vadászó/ és gyűjtögető/ társadalmakat is, amelyeken belül bizonyos fokú munkamegosztás (legalábbis nemek és korok, vagy már egyes főbb tevékenységi körök szerint is) kétségkívül megvolt, az ember társadalmi lényegét, termelésének mindenkor társadalmi vonatkozásait demonstrálva. A közösség termelői közötti csere azonban egyáltalában *nem* volt feltétele e „rendszerek" működésének. Még kevésbé érvényesíthető értelemszerűen *Wallerstein* saját definíciója a későbbi korok általa egyetlen lehetségesnek mondott társadalmi rendszerének, „az egyetlen munkamegosztással és többféle kulturális rendszerrel" jellemzett „világrendszernek" egyik változatára, az ún. világbirodalmakra. Ezek ugyanis – szerinte – „alapvetően redisztributívak gazdaságilag", s bár bizonyos külső gazdasági csere (főként a távolsági kereskedelem formájában) itt is létezik, az „nem alapvetően meghatározó", és nem a belső munkamegosztás közvetítője.[9]

A termelés szélesebb értelemben vett társadalmi viszonyainak, így mindenekelőtt a termelési eszközök fölötti tulajdon- (vagy ellenőrzési) viszonyoknak a figyelembevétele nélkül a „rendszernek" pusztán a munkamegosztás (és csere) alapján való definíciója és körülhatárolása meghatározatlanul hagyja, vagy csak az újra meg újra megismételt erőszakkal tudja meghatározni a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepek elosztását. A „gazdasági cselekvők" közötti érdekellentét lényegét *Wallerstein* voltaképp a csereviszonyokban (vagy az erőszakkal biztosított adóztatásban) ragadja meg. Így a többlet kisajátításában, a szerinte is kialakuló egyenlőtlenségekben a cserén és a közvetlen erőszakon kívül – úgy tűnik – más, objektív gazdasági viszonyok nem játszanak meghatározó szerepet. A gazdasági cselekvőknek – a létfenntartáson kívül – az „élvezet" és a „védelem" szükségletei kielégítésére vonatkozó elvárása, hallgatólagos feltételezése mint a rendszer működésének eleme (azon az általánosságon túlmenően, hogy az adóztató államnak bizonyos szolgáltatást, például külső ellenség elleni védelmet valamennyi állampolgára számára biztosítania kell) kétségtelenül rendelkezik azzal a reális tartalommal, hogy addig működik zavartalanul egy rendszer, amíg a

kizsákmányoltaknak illúzióik vannak az általa nyújtott előnyöket illetően. Ugyanakkor viszont teljesen semleges definíció marad a tekintetben, hogy *kit* véd kivel szemben, *kinek* biztosít „élvezeteket" kinek a rovására a rendszer. Ezt a kérdést ugyan konkrétan megválaszolni valóban csak az *egyes* rendszerek elemzése alapján lehet, de megfogalmazni nemcsak minden kizsákmányoló-természetű (különös) rendszer definiálása esetében szükséges, hanem a társadalmi „rendszer" mint olyan *általános* értelmezésére vonatkozóan is. Egyébként ugyanis minden egyenlőtlenség, amely a különös rendszerek belső természetéből fakad, csak afféle külső vagy véletlenszerű járulékos elemnek, gazdaságon kívüli tényezőkre, nyers erőszakra visszavezethető jelenségnek látszhat.

Wallerstein világosan látja és írásaiban kitűnően érzékelteti is, hogy a világkapitalizmus perifériájává vált országokban a függő, perifériás kapitalizmus fejlődése nem vonta maga után a lakosság különféle etnikai, vallási és egyéb csoportjainak nemzeti társadalomba való, vagyis nemzetként megvalósuló – az egymást kiegészítő gazdasági tevékenységek nemzetgazdasági rendszerbe kapcsolódását feltételező – integrálódását. Ennek a helyes megítélésnek az értékét azonban egy olyan tézissel rontja le, amelyből az következik, hogy a nemzetgazdaság és nemzeti társadalom kialakulása a centrumban sem, a tőkés fejlődésben élenjáró, vezető tőkésországokban sem következett be. *Wallerstein*nek ez a tézise a „nemzeti társadalmat" egy tévesen azonosított, valójában soha nem létezett entitásnak, hamis fogalomnak minősíti, amely a létező, látható és funkcionáló államoknak és bizonyos etnikai közösségeknek az azonosításából ered, s amely olyan álproblémákat szül, mint például az egyes nemzeti társadalmak fejlődésének összehasonlítása, különböző fejlődési „szakaszokba" való sorolása és e szakaszok „koegzisztenciájának", valamint egyes szakaszok „átugrásának", illetve elkerülésének kérdése. Az osztályok és az etnikai csoportok, a „státuszcsoportok" és az „ethno-nemzetek" szerinte a világgazdaság jelenségei. „Nemzeti fejlődés" valójában nem létezik. A nemzeti társadalmak szakaszokon át történő fejlődésének és különböző társadalmi rendszerek együttlétezésének, illetve a rendszerek történelmi egymásra következésének illúziója szerinte csupán onnan ered, hogy egyes államokat tévesen feudális, másokat tőkés vagy éppen szocialista társadalmaknak írnak le. Márpedig a társadalmi rendszerek – helyesen – csak totalitásként értelmezhetők, s mivel ilyen totalitások történelmileg csupán mint „minirendszerek" vagy „világrendszerek" léteztek, következésképp tőkés nemzeti társadalmakról és szocialista társadalmak-

ról beszélni szerinte éppúgy értelmetlenség, mint a periféria-területeken „feudális" társadalmakról.[10]

Wallerstein megállapításaiban egyfelől az a kétségtelenül fontos igazság is kifejeződik, hogy a nemzet mint fogalom eleve viszonyítást jelent, vagyis nemzetről önmagában véve valóban értelmetlenség beszélni (a nemzet csak egy másik nemzethez viszonyítva, más nemzetektől megkülönböztetve létezhet), s a nemzeti fejlődés ebben az értelemben nemcsak a szóban forgó közösség korábbi önmagához, hanem másokhoz is viszonyított fejlődését jelenti. Másfelől viszont *Wallerstein* érvelése több ponton is ingatag alapokra épül, saját történelmi elemzésének is nagymértékben ellentmond,[11] sőt még bizonyos tautologikus elemet is tartalmaz.[12] A társadalmi rendszereknek „totalitásként" való értelmezésével ugyan egyetérthetünk – mihelyt persze a totalitás tartalma, jelentése is megfelelően meghatározást nyer, és ha a rendszer társadalmi-gazdasági alapjának (a termelés társadalmi viszonyainak) és jogi-politikai-kulturális felépítményének komplexitására vonatkoztatott.

Ha azonban a társadalmi rendszereket olyan zárt rendszerekként kellene értelmeznünk, amelyek „kifelé" már nem rendelkez(het)nek kapcsolatokkal (vagy más oldalról megközelítve: ha a „totalitás" olyan abszolút értelmet kap, hogy a kapcsolatok legszélesebb körére értetődik), akkor valóban csak a teljes mértékben „zárt" közösségek (ha ugyan ilyenek valaha is léteztek) vagy inkább eleve és mindig a „világrendszerek" jelenthetik csupán a társadalom adekvát kereteit. Ez esetben viszont a „minirendszerek" és a külső környezettel akár csak marginálisan is kapcsolatban levő „világrendszerek" is elvesztik tartalmukat, hacsak meg nem határozódik konkrétan az, hogy melyek azok a kapcsolatok, amelyek a keretek kirajzolása szempontjából számítanak, és melyek nem. Ezzel *Wallerstein* is tisztában van, ezért ő is characteristica specifica-t jelöl meg, ez pedig – mint láttuk – az egymástól kölcsönösen függő termelő tevékenységek rendszere, a cserével kombinált „hatékony társadalmi munkamegosztás".

Wallerstein helyesen ítéli meg, hogy e „rendszer" határai nem határozhatók meg csupán a cserekapcsolatok körével, s ezért különbséget tesz a világrendszer „külső arénája" és perifériája mint szerves része között. Az utóbbit azért tekinti a rendszer integráns részének, mivel a cserélt áruk „lényegesek a napi használatban", míg az előbbivel folytatott kereskedelem többnyire luxuscikkekre terjed ki. E megszorító jellemzés ellenére a rendszer meghatározása pontatlan és részleges marad (különösen

a társadalmi rendszerek marxista értelmezésének komplexitásával szemben), amit a gazdasági cselekvők közös „védelmére" (pontosabban e védelemmel kapcsolatos feltételezésükre), szervezkedésére és kulturális önkifejeződésére való utalások sem javíthatnak kellően. Ráadásul ezek az utalások viszont épp a politikai (és kulturális) felépítményrendszernek a „gazdasági alappal" való szerves kapcsolatát sugallják, ami nyilvánvalóan ellentmond *Wallerstein* azon tételének vagy feltételezésének, hogy az „egyetlen munkamegosztás" alapján „társadalmi rendszerként" működő világrendszer egyszersmind többféle kulturális rendszert és (a gazdasági cselekvők védelmére hivatott) többféle nemzeti államot foglal magában. Egyébként is hogyan magyarázható a politikai és kulturális felépítmény és a gazdasági alap kereteinek ez a meg nem felelése, egymásnak való ellentmondása?! Vajon nem a polgári társadalomtudomány széttagoltságának, „departmentalizációjának" valamilyen hatása fejeződik ki abban a feltételezésben, hogy a gazdasági jelenségek és folyamatok más keretek között nyilvánulnak meg (és elemezhetők), mint a társadalmi-szociológiai és a politikai, intézményi vagy a kulturális jelenségek és folyamatok?!

2. *A társadalmi fejlődés történelmi menetének és a formációk közötti fejlődéskapcsolatnak a kérdése*

Igazságtalan lenne azonban *Wallerstein*t ennyire súlyos hibákkal vádolni és közben hallgatni arról, hogy a vulgáris történelemfelfogással szemben s így a marxi formáció-elméletet vulgarizáló dogmatikus történelemfelfogással szemben nagyon is van pozitív mondanivalója, vizsgálódásainak tanulságos tartalma!

Ki tagadhatná ugyanis, hogy még mindig meglehetősen széles körben hat az a vulgáris történelemfelfogás, amely a kapitalizmus termékeként kifejlődött európai nemzetállamok és nemzetgazdaságok történelmi képződményét retrospektive általánosítja, s következésképpen a prekapitalista társadalmak azonos kereteit keresi, és a társadalmi formációk ily módon feltételezetten azonos térbeli keretek között végbement egymás után következésének konkrét folyamatát mint az emberi társadalom fejlődésének általános érvényű menetét, mint más földrészek társadalmi fejlődése számára is mérceként és útmutatóként szolgáló modelljét fogja fel?! Ki tagadhatná az Európa-centrikus (pontosabban: Nyugat-Európa-

centrikus) szemlélet megnyilvánulását azokban az írásokban, amelyek mindazt, ami a társadalmi rendszerek egymás után következése „klasszikusnak" tekintett európai menetétől eltér, egyszerűen történelmi kivételnek, vagy az „ázsiai termelési móddal" vagy „keleti formációval" jellemzett stagnálásnak értékeli (gyakran még arról a nem csekély térbeli eltolódásról is megfeledkezve, amely Európában az antik rabszolgatartó társadalom és a legkifejlettebb feudális rendszer földrajzi elhelyezkedését, valamint a kapitalizmus szülőhazáját illetően bekövetkezett)?!

Nyilvánvaló abszurdum a világ túlnyomó részét kitevő társadalmak múltbeli fejlődését „kivételként" értékelni vagy pláne tagadni. Nem kevésbé abszurdum a *Marx* által „ázsiai termelési módnak" nevezett rendszert valamely konkrét, egyedi történelmi formája alapján jellemezni általában is (vagyis sokféleségét, különböző konkrét formákban való megjelenését tagadni) vagy éppen „földrajzi" fogalomként fogni fel, amelynek megfelelőit mint „afrikai" és mint „latin-amerikai" termelési módokat lehet a klasszikus „európaival" szembeállítani és e „nem-klasszikus", nem-európai termelési módokat egyszerűen a történelmi fejlődés zsákutcáiként, stagnáló rendszerekként értelmezni! Talán felesleges is bizonyítani, hogy az ilyen felfogást már csak egyetlen lépés választja el a Harmadik Világ mai „elmaradottságának" az „ázsiai" (vagy egyéb nem-európai) termelési móddal, a társadalmi fejlődés Európán kívüli általános stagnálásával való magyarázatától. A Harmadik Világban ma „archaikus társadalmakat", prekapitalista társadalmi rendszereket kutatók ezt a lépést – akarva-akaratlan – meg is teszik. Velük szemben, a társadalmi fejlődés Európa-centrikus felfogását képviselőivel s a marxi formáció-elmélet vulgarizálóival szemben *Wallersteinnek* van igaza! De nem abban, hogy új, nem-egyértelmű definíciót ad a társadalmi rendszer fogalmára, hogy eltűntet létezett és létező rendszereket saját definíciója alapján, és hogy a nemzet történelmi kategóriáját is mint a társadalmi fejlődés objektív kategóriáját száműzi a történelemből, hanem abban mindenesetre, hogy szembeszáll a nemzeti egységek történelmietlen általánosításával, a nyugat-európai fejlődés „modellként" való értékelésével s a monopoltőkés világgazdaságnak autonóm nemzetgazdaságok halmazaként való értelmezésével.

Az „ázsiai termelési módról" és az európai „klasszikus" formációkról, a rabszolgatartó és a feudális rendszerekről e helyütt még csak annyit, hogy azok nyilvánvalóan nemcsak igen sokféle és egymás hatását is tükröző, térben és időben is módosuló konkrét változatot mutatnak fel,

hanem egyszersmind az emberi társadalom általános fejlődésének menetében bizonyos értelemben azonos jellegű „szakaszt" is képviselnek (egymáshoz viszonyított logikai vagy kronológiai sorrendiségüktől, fejlettségi színvonaluktól és lehetséges kombinációiktól elvonatkoztatva). Mégpedig egy általános „átmenetet" jelentenek a közösségi (kizsákmányolásmentes) termelési viszonyoknak a termelőerők alacsony fejlettségi színvonalával párosult rendszere (az őskommunizmus) és a magántulajdonon alapuló kizsákmányoló termelési viszonyoknak fejlett termelőerőkkel kombinált rendszere (a kapitalizmus) között. Ezt a következtetést „visszafelé tekintve", a történelmi fejlődés eddigi menetének tapasztalatai és a sokféleségben tükröződő általános tendencia belső logikája alapján – úgy véljük – indokoltan vonhatjuk le. Hasonlóképpen, de „előrefelé tekintve", az általános tendencia alapján és a fejlődés már feltárt törvényszerűségeinek figyelembevételével azt is megállapíthatjuk, hogy ugyanebben az általános értelemben a szocializmus is – annak ugyancsak sokféle (csupán irányát tekintve azonos) útjával s a különböző történelmi örökséget és egymás hatását is tükröző konkrét változataival, valamint saját fejlődésének szakaszaival együtt – valójában egy átmenet, bármilyen hosszú történelmi periódust is fogjon át. Éspedig átmenet a magasan fejlett termelőerőkkel kombinált közösségi termelési viszonyok rendszere, az ember teljes (mind a természet végzetszerű uralma alóli, mind az emberek közötti viszonyokat hamisan kifejező „dolgok" uralma alóli) felszabadulását megvalósító kommunista társadalom felé.

A hegeli–marxi „tagadás tagadásának", a tézis–antitézis–szintézis logikai sorának általános filozófiai összefüggésében kifejezve tehát az emberi társadalom történelmi fejlődésének – egész jellegükben valóban különböző és ellentétes – „szakaszaiként":

a) a *primitív termelőerők és közösségi viszonyok* kombinációjával jellemezhető, a többlet rendszeres termelésének és kisajátításának feltételeivel *még* eleve nem rendelkező őskommunizmust,

b) a rendszeres többlettermelést biztosító *fejlett termelőerőknek* és a magántulajdonon alapuló *egyéni* kisajátítás *kizsákmányoló viszonyai*nak kombinációját megtestesítő kapitalizmust, és

c) a magasan fejlett termelőerők és a többlet egyéni (vagy csoport-) kisajátítását *már* lehetetlenné tevő, mindent átfogó *közösségi viszonyok* kombinációját jelentő kommunizmust lehet megkülönböztetni.

Ebben az általános összefüggésben minden más társadalmi formáció csupán „átmenetként" jelenik még és *mint ilyen* értékelendő. A nyugat-

európai feudalizmus és az ázsiai termelési mód (vagy akár a kelet-európai feudalizmusok) *nem* az általános társadalmi fejlődés iránya és lépcsőfokai (és különösen nem a tömegek életszínvonala vagy a kultúra foka) tekintetében különböznek egymástól. Hiszen így vagy úgy valamennyien egy, a társadalom bizonyos szférájában vagy szintjén még megmaradt közösségi viszonyok és a (már fejlettebb termelőerőkkel rendszeresen előállított többletnek hatalmi alárendeltségen, nem-gazdasági erőszakon alapuló egyéni és osztálykisajátítását megvalósító) kizsákmányolási viszonyok kombinációjával jellemezhető „átmenetet" képviselnek az ősközösségi társadalomból végső soron a közösségi viszonyokat felszámoló tőkés társadalom felé. De nagyon is különböznek aszerint, hogy menynyire vezetnek közelebb a kapitalizmus kifejlődéséhez, mennyiben készítik azt elő közvetlenül vagy gyorsabban, nemcsak egymáshoz viszonyítva, de egymás környezetében – még akár a társadalmi jólét és kultúra viszonylag alacsonyabb színvonalán is. Nyugat-Európa tehát nem azért vált a kapitalizmus „bölcsőjévé", mert az ott élő népek, „fajok" valamiféle különleges, magasabb rendű tulajdonságaiknál fogva mindig is gyorsabban fejlődtek más népeknél, s így az utóbbiak számára általánosan követendő példát, „modellt" produkáltak! Ez egyszerűen nevetséges – akár kiinduló feltételezésként hangzik, akár egy át nem gondolt, Európa-centrikus szemléletből fakadó megközelítés explicite meg sem fogalmazott végkövetkeztetése az! Épp az ilyen szemléletek és nézetek ellenében helyeselhető *Wallerstein* történelemfelfogása és történelemelemzése, amelyből többek között az is kiderül, hogy miért és hogyan váltak el az utak, és hogy a kapitalizmus kifejlődésének *lehetősége* Nyugat-Európán kívül is kialakult vagy kialakulóban volt[13], vagyis a történelmi fejlődés általános tendenciája szempontjából az első tőkés államok földrajzi helye „véletlenszerű".

Az egyes formációk vagy kombinációik közötti eltérések, sőt az az azonos formációnak tekintett rendszereken belüli különbségek azonban többek között oly módon is megnyilvánulnak, hogy normális működésük és újratermelődésük mennyire tételez fel külső kapcsolatokat és terjeszkedést, vagy mennyire „zárt" jellegű, más szóval: mennyire expanzív vagy többé-kevésbé izolált társadalmakról van-e szó. *Wallerstein* megkülönböztetése a „világrendszerek" és a „minirendszerek" között ezt a kétségkívül megmutatkozó különbséget akarja kifejezni.

A társadalmi formációk térbeli dimenziói azonban aligha adnak alapot egyértelmű kategorizálásra. Bár a rabszolgatartó társadalom termé-

szeténél fogva feltételezi a rendszeres expanziót vagy a megismételt rabszolgaszerző háborúkat, míg a feudális formáció és az ázsiai termelési mód többé-kevésbé zárt, önellátó rendszerekként is működőképesek, ebből még egyáltalában nem következik sem logikailag, sem pedig és főként történelmileg, hogy ne fejlődtek volna ki – vagy csak véletlenszerű kivételként – expanzív jellegű feudális vagy „ázsiai" rendszerek *(Wallerstein* kifejezésével élve: „világbirodalmak")! Sőt, az ősközösségi társadalmak vagy a „reciprocitáson alapuló termelési módként" jellemzett wallersteini „minirendszerek" is igen különbözőek lehetnek abból a szempontból, hogy mennyire „expanzívek" (mint például a nomád pásztortörzsek társadalma) vagy „zártak" (mint inkább a földműves közösségek).

Ami viszont a kapitalizmust illeti, annak világméretű expanziója, kezdettől fogva kifejlődésének centrumán kívüli területekhez fűződő kapcsolatai és – valóban – világgazdasági rendszert teremtő és világméretű munkamegosztást megvalósító működése csupán e rendszer fejlődésének *egyik* jellegzetes aspektusa. De emellett (és által) nemzetalakító hatása, nemzeti piacot és nemzetgazdaságot teremtő, nemzeti aspirációkat keltő és nacionalizmust serkentő működése e rendszer fejlődésének, sőt létének nem kevésbé fontos és lényeges másik aspektusa. Így válik mozgástörvényévé a „nemzeti" és a „nemzetközi" dialektikus ellentmondása, a nemzeti társadalmak és államok kifejlesztése (vagy annak elfojtása) és az extranacionális források igénybevételét célzó nemzetközi expanzió és előrehaladó nemzetköziesedés tendenciáinak ellentéte. A szocializmus viszont, amely végeredményben a világméretű közösségi rendszer, a világ egész társadalmát átfogó kommunizmus előkészítő „átmeneti" szakasza, természeténél fogva és fejlődésének helyes (vagyis természetének megfelelő) iránya esetén nemzetközi(esítő) jellegű, ugyanakkor a világkapitalizmus létének s a nemzeti kapitalizmusok kifejlődésének következményeként és sok nép imperializmus által elfojtott nemzeti fejlődésének ellenreakciójaként – legalábbis a mai viszonyok között szükségképpen – nemzeti keretek között elinduló vagy éppen azokat kialakító és nemzeti (belső) forrásokból táplálkozó fejlődési folyamat.

Az egyes prekapitalista formációk között és azokon belül is mutatkozó egyéb, konkrét különbségeket elsősorban abból a szempontból kell tanulmányozni (s így nemcsak az európai „klasszikus" sorrendiség általános modellként való értelmezésével szemben, hanem a „minirendszerek" → „tőkés világgazdaság" → „szocialista világkormány" *Wallerstein* szerinti sémája ellenében is reálisabb történelmi képet nyerhetünk), hogy

1. milyen a legfőbb termelőerő, az *emberi munkaerő* állapota, fizikai és szellemi minősége és fejlődése, „képzési folyamata" s annak eredményeként felhalmozódó ismeretanyaga: a tudomány, az „élő technika";

2. milyen az anyagi termelőerők, a termelési eszközök, a „holt technika" állapota és fejlődése, felhalmozódása és használata;

3. milyen a megtermelt javak közvetlen vagy csere általi elosztásának rendje;

továbbá, hogy az 1. és a 2. viszonyaként:

– milyenek a tulajdon és ellenőrzés, az irányítás és munkamegosztás viszonyai, illetve kapcsolódásuk eredményeként milyen a termelőerők általános fejlettségének, a munka társadalmi termelékenységének színvonala, és

– milyenek az előbbiek és a 3. hatására a társadalmi elosztási viszonyok.

A társadalom termelési viszonyainak egész rendszerét (a tulajdon-, ellenőrzés, munkamegosztás és elosztás viszonyait) és termelőerőinek komplexumát kell a maguk konkrét történelmi valóságában elemzés alá vonni – a hozzájuk tartozó „felépítményrendszer" jogi, vallási, erkölcsi, kulturális, politikai és egyéb elemeivel, a kialakult társadalmi szokásokkal és intézményekkel együtt. Egy ilyen elemzés nemcsak a „modellek" tarthatatlanságát teszi nyilvánvalóvá, és helyezi egészen más megvilágítás alá a „fejlettségi fokok" kérdését, hanem egyszersmind másodlagos, vagy éppen „esetleges", de mindenképpen származékos jellemvonássá degradálja a társadalmi rendszerek dimenzióinak kérdését is.

Ugyanakkor arra is fényt derít, hogy milyen különbségek vannak nemcsak az egyes formációk között, hanem az azonos formációhoz sorolható egyes társadalmak mint konkrét variánsok között is a társadalmi rendszerekre jellemző általános és az azonos formációra jellemző különös ellentmondások megnyilvánulása és megoldásuknak módja vagy kudarca tekintetében (mint amilyen például a felhalmozás és fogyasztás ellentmondása, a termelőerők dinamikájának és a termelési viszonyok statikussá válásának ellentmondása, vagy a produktív és improduktív kiadások viszonya, az uralkodó osztály és a tömegek fogyasztásának, a többletet termelők és kisajátítók érdekeltségének ellentéte, a felhalmozást vagy parazita fogyasztást szolgáló fokozott kizsákmányolás terhe és a kizsákmányoltak társadalmi–politikai pacifikálásához szükséges „jóléti intézkedések" költsége, a belső fejlesztés és a külső expanzió közötti ellentmondások stb.).

Márpedig az ilyen és ehhez hasonló ellentmondásokra adott különböző

válaszok, társadalmi reagálások és politikai-intézményi megoldások, azokat kiélező vagy enyhítő társadalmi szokások, hagyományok, vallási és egyéb tudati beidegződések (pl. a költekező hivalkodásra és parazitizmusra vagy a megtakarító puritánságra, a fatalista belenyugvásra vagy a cselekvő beavatkozásra és ellenállásra serkentő társadalmi tudatformák súlya és szerepe stb.) szerint az egyes variánsok nemcsak más mértékben, de más módon is járulhatnak hozzá az „átmenet" gyorsabb vagy lassúbb, közvetlen vagy közvetett, gazdasági vagy éppen politikai oldalról való előkészítéséhez. S amennyire törvényszerű maga az „átmenet", pontosabban az emberi társadalom fejlődésének iránya, annyira „véletlenszerű" – de csak az általános fejlődés szempontjából – annak esetenkénti konkrét útja (vagy éppen kerülőútja) és az újabb „szakaszba" való átlépés konkrét földrajzi helye. Nem véletlenszerű azonban a helyi társadalmi viszonyok konkrét történelmi alakulásának logikájában.

Wallerstein történelmi vizsgálódásainak legfőbb értéke éppen e variánsok és átmenetek konkrét és a társadalmi, gazdasági, politikai, jogi, kulturális és vallási tényezők komplex összefüggéseiben való ábrázolása, a véletleneken keresztül érvényesülő általános tendencia bemutatása (elsősorban az európai feudalizmus egyes változatainak és azok változásának, a tőkés termelési módra való áttérésnek és a tőkés államok viszonyának, a vezetőszerep változásainak az elemzésében).[14]

Annál is inkább meglepő, hogy *Wallerstein* végső következtetéseiben, általánosító tételeiben az egyes „rendszerek" vagy „szakaszok" közötti fejlődéskapcsolatot meglehetősen esetleges kapcsolatként értékeli, és nem az emberi társadalom általános és törvényszerű fejlődésének összefüggésébe ágyazza.

Eszerint a történelmileg legkorábbinak feltételezett és reciprocitáson alapuló „minirendszerek" nem fejlődésük eredményeként nőttek át az ún. „világrendszerekbe", hanem mint fizikai kiterjedésükre nézve kicsiny közösségek azért bizonyultak történelmileg rövid életűnek (legalábbis egyenként, külön-külön), mert primitív technikájúak, elemi csapásokkal és hódításokkal szemben kevéssé ellenállóak voltak, vagy mert belső munkamegosztásuk valamely – inkább véletlenszerű – oknál fogva felbomlott.[15] A „világrendszereknek", legalábbis azok első formájának: a „világbirodalmaknak" a kialakulását a közigazgatás „ésszerűsége" tette lehetővé. Noha a reciprocitáson alapuló termelési móddal szemben ezekben már egy anyagi javakat nem termelő, csupán – erőszakkal – kisajátító („államigazgatási") osztály jött létre, változatlan, közös vonása maradt e rendszer-

butív-adóztató termelési módnak is az, hogy éppúgy nem volt kívánatos a termelés maximális fokozása és a technológia fejlesztése, mint a „minirendszerekben". A termelés bővülésére és bizonyos technikai fejlődésre sor került ugyan, de nem a rendszer fejlődéséből következve vagy azt előrelendítve, hanem inkább véletlenszerűen s az anyagi termelés visszaesésének ellensúlyozása céljából. Vagyis a termelőerők fejlődésének, az emberi munkatapasztalatok felhalmozódásának, új termékek és termelési eljárások felfedezésének, az anyagi termelés különböző ágai kialakulásának, a társadalmi munkamegosztás kibontakozásának, a „minirendszerek" és „világbirodalmak" fejlődésében, a „reciprocitáson alapuló termelési módból" redisztributív-adóztató termelési módba" való átalakulásban eszerint nem volt lényeges szerepe.

Talán éppen amiatt, hogy *Wallerstein* a termelőerők (persze nyilvánvalóan nem lineárisan értelmezendő!) evolúciójának szerepét a történelmi fejlődés összefüggéseiben és összetevői között nem domborítja ki kellően (még ha a technológiai fejlődésre olykor utal is[16]), végül is az említett két „rendszer", két „termelési mód" közötti kapcsolatot és átmenetet meglehetősen véletlenszerűnek, sőt voltaképp reverzibilisnek is ábrázolja. A „redisztributív világbirodalmak" létét és mozgását a terjeszkedés és összehúzódás ciklikusságával jellemzi, hanyatlásukat és összeomlásukat pedig azzal magyarázza, hogy egy bizonyos ponton túl a többlet kisajátításával együtt járó bürokratikus költségek meghaladják a társadalmi-politikai értelemben ténylegesen kisajátítható többlet nagyságát, ami a „világrendszerek" újból „minirendszerekre" való bomlását váltja ki. Bármennyire is fontos és a történelem konkrét eseteit, fordulatait magyarázó összefüggést világít meg ezáltal, a születés–fejlődés–elmúlás dialektikája ebben az ábrázolásban csak látszólagos: a túlhaladottá vált réginek az elmúlása nem egy újnak a születését hozza, henem egy megelőző réginek az újjászületését. Nemcsak a lineáris fejlődéskoncepciónak az (indokolt) tagadása ez, hanem magának a fejlődésnek is!

3. A kapitalizmus kialakulásának, ellentmondásainak, fő tendenciáinak és a centrum–periféria viszony tartalmának értelmezése

Ebben az ábrázolásban az előbbi kettőtől megkülönböztetett tőkés termelési mód kialakulása, a „világrendszerek" új változatának (ti. a világbirodalmakkal szemben), a tőkés „világgazdaságnak" a létrejötte is in-

kább történelmi véletlennek (sőt alighanem balszerencsés „véletlennek"[17]) látszhat, mintsem az emberi társadalom általános és törvényszerű fejlődése termékének és „szakaszának". A feudális Európa hanyatlásának következtében (melyet demográfiai katasztrófák okozta reálbéremelkedéssel, az uralkodóréteg reáljövedelmének csökkenésével, parasztfelkelésekkel és háborúskodásokkal magyaráz) *Wallerstein* szerint „az uralkodó réteg képzelőerejének egyfajta alkotó szárnyalása" vezetett a többletkisajátítás új, *piac révén* történő módjának kikísérletezéséhez. Ez földrajzi terjeszkedéssel, területek szerinti gazdasági specializációval, az „abszolutista állam" keletkezésével s a tőkés világgazdaság megteremtésével járt együtt.[18]

A kapitalizmus keletkezésének ez a végső magyarázata nemcsak a *Wallerstein* által adott konkrét történelmi elemzésnek mond ellent,[19] hanem még e magyarázat saját belső logikáját tekintve is meglehetősen hiányos és ellentmondásos. Noha *Wallerstein* nem utolsósorban épp a kapitalizmust méhében hordozó feudalizmus viszonyainak vizsgálatában ér el kiváló eredményeket, maga a feudalizmus mint specifikus termelési mód az ő rendszerelméletében nem kap önálló helyet. Csak mint a „minirendszerek" vagy „világbirodalmak" egyik változata jöhet az számításba, anélkül azonban, hogy a kapitalizmusba való átmenet szempontjából más formációkkal vagy variánsokkal szembeni előnyei–hátrányai és fejlődésének mozgástörvényei megmutatkozhatnának. A demográfiai katasztrófák és a feltételezett „reálbéremelkedések" (amely utóbbiakra való utalással *Wallerstein* már eleve bérmunkássá minősíti a kapitalizmus előtti rendszerek kizsákmányoltjait is) éppúgy esetleges jelenségeknek tűnhetnek, mint a parasztfelkelések (amelyek vagy ellentmondani látszanak a „reálbéremelkedésnek", vagy pedig, ha azok előidézői, úgy közelebbi magyarázatra szorulnak), vagyis olyan jelenségeknek, amelyek bárhol másutt is megtörténhettek, anélkül, hogy kapitalizmushoz vezettek volna.

A történelmi fordulópontot ily módon az uralkodó réteg fantáziájának terméke jelenti. Mivel pedig az „alkotó képzelet eme szárnyalását" *Wallerstein* nem tekinti az anyagi valóság, a társadalmi-gazdasági folyamatok azt megelőző törvényszerű fejlődése és e fejlődés konkrét körülményei és eredményei által meghatározottnak, végső soron úgy látszik, hogy az európai uralkodó osztály különleges (történelmileg nem magyarázott) értelmi képességei vagy véletlenszerű „kísérletezgetései" jelennek meg a kapitalizmus kialakulásának forrásaiként. Ez ugyan nála nem je-

lenti valamiféle európai „felsőbbrendűség" feltételezését, hiszen magát az eredményt: a tőkés rendszert sem tekinti a történelmi haladás megnyilvánulásának,[20] ettől azonban még nem válik elfogadhatóbbá ez a végső soron idealista szemléletű magyarázat.

Ami pedig a „piac útján" történő kisajátítást illeti, aligha ennek „kikísérletezése" választja el a kapitalizmus megszületését a megelőző formációktól, hiszen az „egyenlőtlen csere" (az érték alatti vásárlás és érték feletti eladás) gyakorlata messzire nyúlik vissza a történelemben, és egyes Európán kívüli területeken még markánsabb változatban folyt anélkül, hogy kapitalizmust szült volna.[21] Nem kikísérletezni kellett tehát azt, ami létezett, hanem olyan szférában is alkalmazni, ahol azelőtt még nem volt lehetséges, és amihez egyéb feltételeket is meg kellett teremteni. A cserén *át* történő kisajátítás általánossá, a kizsákmányolás alapvető formájává tétele csakis a cserén kívül, a termelés szférájában és viszonyaiban bekövetkezett változások révén vált lehetségessé. E változások mindenekelőtt a termelők termelési eszközöktől való megfosztásának folyamatát és szabad mozgásának biztosítását, vagyis a proletarizációt mint az eredeti tőkefelhalmozás alapvető folyamatát foglalták magukban. Ehhez viszont a korai merkantilizmus biztosította piaci lehetőségeken kívül a termelőerők fejlettségének (a mezőgazdaságban éppúgy, mint a manufaktúrák csíráit jelentő városi kézműiparban) bizonyos színvonalára volt szükség.

Wallerstein azonban épp a proletarizációnak nem tulajdonít kellő jelentőséget a rendszer kifejlődése szempontjából, pontosabban: annak más, sajátos értelmezést és szerepet ad. Szerinte a „szabad, pénzben fizetett bérmunkásnak" a tőkés rendszer középpontjába való helyezése éppolyan „történelmi mítosz", mint a „nemzeti piacok" létének feltételezése.[22] Bár kiemeli a föld és a munka áruvá válásának (commodification) alapvető folyamatát – más erőforrások és az olyan nem-anyagi jelenségek, mint a kockázat, idő, természetes szépség stb. áruvá válásának a kapitalizmusra ugyancsak jellemző folyamatai mellett –, de hangsúlyozza, hogy „sem az elidegenített föld, sem a bérmunka nem határozza meg a tőkés világgazdaságot, hanem inkább azok a strukturális kényszerek, hogy még több földet sajátítsanak ki és még több munkát proletarizáljanak"[23].

Ezáltal azonban nem a rendszer expanziós természetére kíván csupán utalni, hanem arra is, hogy a bérmunka kategóriája s a bérmunka–tőkés ellentétpár nem tartozik a kapitalizmus characteristica specificái-

hoz. Azt a megkülönböztetést, amelyet egyfelől a bérmunkás és másfelől az önálló kézműves vagy földművelő, vagy kiskereskedő között, vagy a „jobbágy", illetve a rabszolga, valamint a „járadék"-fizető vagy „részesművelő" bérlő között az irodalomban tesznek, *Wallerstein* erősen „jogi természetűnek" és félrevezetőnek tartja. Elismeri ugyan, hogy van egy hosszú távú történelmi eltolódás a munka „kényszerített" formáinak alkalmazása felől a „szabad" munka alkalmazása felé, valamint a munkás által nyújtott és kapott javak és szolgáltatások mindinkább pénzformát öltése irányában, de tagadja, hogy a munka „kényszerű" formáit, valamint a termékek és szolgáltatások természetbeni áramlását tradicionálisnak, feudálisnak vagy prekapitalistának lehetne nevezni a „szabad" munka és a pénzbeli áramlások „tőkés" formával szemben.[24]

Wallerstein abból a – megítélésünk szerint is helyes – megközelítésből indul ki, hogy a tőke felhalmozási folyamatának alávetett, a tőke által leigázott „tradicionális" termelő vagy szektor már nem marad ugyanaz aki, illetve ami volt, vagyis hogy többé nem lehet valóságos „feudalizmusról" vagy más „prekapitalista" társadalmi formációról beszélni. Ezután azonban ő olyan végletes és téves következtetésig megy el, hogy végül is elmossa a lényegi különbséget a kizsákmányolás par excellence tőkés formája és a kizsákmányolás más társadalmakra jellemző, a kapitalizmusban csupán sajátos körülmények között és az alapvető kizsákmányolási forma kiegészítéséül, attól függően és az által meghatározott módon felhasznált formái között. Vagyis összekeveri a termelési mód tartalmi vonását az annak alárendelt viszonyok formai változatosságával. A bérmunkásnak a jobbágytól, rabszolgától és kisárutermelőtől vagy az önfenntartásra termelőtől való megkülönböztetését pedig azért tekinti pusztán „jogi helyzetük" szerinti megkülönböztetésnek, mert nem látja a kisajátítás *módjában* mutatkozó lényegi különbséget közöttük, ami a termelési eszközök, erőforrások fölötti tulajdon, ellenőrzés és használat eltérő módjával függ össze.[25]

Wallerstein persze azzal érvelhet, hogy a nem (vagy csak részlegesen) bérmunkás-viszony a kapitalizmus egész eddigi történelmén át mindvégig túlsúlyban volt és maradt a bérmunkás-viszonyokkal szemben.[26] Ugyanakkor a kapitalizmusnak a minél több munka áruvá tételében kifejezett természetes expanziójára és a teljes proletarizáció végbemenetelével együtt bekövetkező pusztulására vonatkozó tétele[27] érthetetlenné teszi, hogy a tőkés rendszernek miért csak a végzete, halála, miért nem a születése is a proletarizáció szóban forgó folyamatához kapcsolódik.

Az eredeti tőkefelhalmozás *Wallerstein* szerint a tőkés termelési mód „secularis", vagyis évszázadok óta újra-megismétlődő örök tendenciája és a tőkefelhalmozásnak a kifejlett tőkés termelési mód talaján végbemenő folyamatától meg nem különböztethető folyamata. Mint állandó és mindenütt egyaránt ható és előrehaladó folyamat ily módon nem lehet a centrum és a periféria tőkés fejlődésének eltérő útját minőségileg megkülönböztető tényező sem. Legfeljebb folyamatos, megszakítatlan előrehaladásának *mennyiségi* mértékében mutatkozhat különbség.[28] Vagyis a termelők termelési eszközöktől való *erőszakos* megfosztása, a termelési eszközök *nem*-gazdasági kényszeren alapuló kisajátítása mint a többlettermék gazdasági kényszeren alapuló közvetett, piacon keresztül történő (tőkés) kisajátítására való áttérés előfeltétele és nyitánya, az újratermelődő tőkés–bérmunkás termelési viszony megteremtésének aktusa *Wallerstein* ábrázolásában meglehetősen elveszíti történelmi és politikai-gazdaságtani szerepét. (Talán éppen emiatt e tőkés termelési mód megszüntetésének, egy jellegében eltérő új termelési módra való áttérésnek ugyancsak nem-gazdasági kényszerhez fűződő, osztályerőszakot igénylő előfeltétele és nyitánya, a kisajátítók erőszakos kisajátításának, a termelési eszközök magántulajdona felszámolásának kiindulópontul szolgáló történelmi aktusa is veszít jelentőségéből.)

Wallerstein a teljes proletarizáción – helyesen – „a termelési eszközök tőkeként való teljes kisajátítását" érti[29]. Nem tekinti azonban fontosnak azt a különbséget, amely egyfelől e kisajátítás közvetlen, elsődleges és erőszakon alapuló, vagyis „primitív" formája: maguknak a termelési eszközöknek az elidegenítése és másfelől, a termelési eszközök közvetett, az azoktól már megfosztott munkások terméktöbblete munkaerő-vásárláson, vagyis a piacon keresztül történő kisajátításának formája között mutatkozik. E különbséget persze a kisárutermelőknek a kapitalizmus kezdete óta meg-megismétlődő és előrehaladó, cserén keresztül történő kisajátítása kétségkívül elhalványítja, de semmiképpen sem tüntetheti el, már csak azért sem, mert a kisárutermelők proletarizációjának ez az „erőszakmentes" folyamata a már kialakult tőkés–bérmunkás viszonyok talaján megy végbe (egyfelől a már létező tőkés versenytársak kedvezőbb termelési feltételei és nagyobb piaci ereje által kikényszerítve, és másfelől a bérmunka mint kiút lehetősége mellett).

Az „eredeti tőkefelhalmozás" megkülönböztető jegyeit és terminus technicusát *Wallerstein*[30] többek közt azért (is) tartja tartalmatlannak, mert ez a folyamat már a kezdet kezdetén is nemcsak Európára, a cent-

rum országaira korlátozódó, hanem a világ többi részére is, „a rendszer egészére" kiterjedő folyamat volt, s már az akkori periféria sem csupán a „vagyon" felhalmozódásához járult hozzá, hanem a tőkék képződéséhez is.[31] Ez a megállapítása lényegét tekintve helyes (s mellesleg *Marx*nak az afrikai rabszolga-kereskedelemre és az amerikai ültetvények kialakulására vonatkozó utalásaival is teljesen összhangban van). Ebből azonban egyáltalán nem következik a tőke termelésbe való behatolását, vagyis a tőkés *termelési* mód kialakulását előkészítő felhalmozási folyamatnak és a már működő tőkés termelési mód specifikus felhalmozási folyamatának azonos természete és szerepe, még ha történelmi és logikai egymásutániságuk – a termelés tőkés módjának expanziója által újabb területeken megindított eredeti felhalmozási folyamatok következtében – egymásmellettiségükkel (pontosabban: egymásnak alárendelt egyidejű előrehaladásukkal) párosul is. Még kevésbé következik a nyugat-európai kapitalizmus kibontakozását lehetővé tevő eredeti felhalmozás más területekre és földrészekre is kiterjedő folyamatának és hatásának kétségtelen tényéből az, hogy e folyamat az általa érintett területeken is végbement, azok nemzeti kapitalizmusa kibontakozását is előkészítve. Mint ahogy a tőkés termelési módnak alávetett, a tőkés nemzetközi munkamegosztásba beépített „feudális" vagy más „prekapitalista" társadalmak önálló létének és eredeti természetük szerinti működésének és valóságos tradicionális jellegüknek megszűntéből sem következik tőkés átalakulásuk tényleges végbemenetele.

A kapitalizálódásnak a centrumban és a periférián nemcsak a mértéke, a mennyiségi foka különböző, hanem a jellege, vagyis minősége is. Az előbbiben az eredeti tőkefelhalmozás végbemenetele egy külső forrásokból is táplálkozó nemzeti kapitalizmus kibontakozását eredményezte, míg az utóbbiban a (többnyire kívülről elindított és egyszersmind megakasztott) eredeti felhalmozás végbe *nem* menetele egy más országok nemzeti kapitalizmusának alárendelt, attól függő és annak számára felhalmozási forrásul szolgáló nem-nemzeti és belsőleg nem-integrálódott, vagyis felemás, perifériás-kapitalizmust teremtett.

Wallerstein tökéletesen tisztában van azzal, hogy a bérmunkás–tőkés viszony teljes kibontakozása s ezáltal a tőke fejlődésének bizonyos természetes mechanizmusai éppúgy, mint a munka szervezkedésének kedvező feltételei lényegében csak a centrum országaiban érvényesülnek.[32] Nála a periféria lemaradása e tekintetben azonban csupán a tőkés fejlődés alacsonyabb foka következményének tűnik, s a tőke extenzív

térbeli (világméretű) és intenzív belső (helyi) fejlődése időbeli fokozatosságára vezethető vissza. Vagy pedig pusztán a hatalmi viszonyokból, a centrum és a periféria közötti eleve egyenlőtlen (s a kapitalizáció eltérő mértékétől függetlenül eleve adott) erőviszonyokból fakadó következményként jelenik meg.

A centrum–periféria viszony, az egyenlőtlen szerepek eloszlása *Wallerstein* szerint a 16. században – szinte egyszerre – kialakult tőkés európai világrendszerben végső soron az erőszak alapján határozódik meg. Bár a periféria (későbbi) lassúbb fejlődésében ő az egyenlőtlen csere feltételei között a termelési specializációnak is bizonyos szerepet tulajdonít (és *Emmanuelhez* hasonlóan az exportágazatok specifikus jellegét is kiemeli), végül is csak az erőszakkal, az államok különböző erejével tudja megmagyarázni, hogy miért specializálódtak a periféria országai kedvezőtlenül, vagy miért maradtak meg a számukra egyenlőtlen cseréhez vezető specializációnál a későbbiekben.

Az ökonomizmusnak azzal a lineáris növekedést valló felfogásával szemben, amely a tőkés világgazdaság kifejlődését a helyi és nemzeti piacok kibontakozása utáni, azt követő jelenségként értelmezi s a termelőerőknek a nemzeti határokon túllépő növekedéséből, vagy a közlekedés és szállítás állandó expanziójából származtatja, vagyis a kifejlett nemzetgazdaságok közötti nemzetközi kereskedelem bővüléseként értelmezi, *Wallerstein* kétségkívül indokoltan hangsúlyozza azt a tényt, hogy az állami határokat már a 16. században „áruláncolatok" keresztezték.[33] Ő azonban a másik végletbe esik, amikor a helyi (nemzeti piacra való orientációt csupán a világpiacon kevésbé versenyképes árutermelők egyfajta „menekvéseként" értelmezi (ti. a világpiac működése elől), és amikor feltételezi, hogy „valószínűleg semmilyen lényeges különbség sincs 1500 és 1975 között a tekintetben", hogy „ezek közül az árukapcsolatok közül éppen annyi (ha nem több) keresztezte az államhatárokat, mint amennyi az államhatárok bármely rendszerén belül maradt"[34].

A dialektikus szemlélettel összhangban jelenti ki *Wallerstein*, hogy „a világrendszer... nem előbb létezik és azután mozog vagy fejlődik, hanem fejlődése a létezése".[35] A rendszer kialakulását azonban inkább egyfajta egyszeri és bizonyos értelemben véletlen eseményként[36], a 16. században szinte kész formában való (a Zeusz fejéből kipattant Pallas Athéné születéséhez hasonló) keletkezésként értelmezi, mintsem egy azt megelőző és előkészítő fejlődési folyamat szükségszerű eredményeként.

A rendszer mozgását pedig csupán a térbeli bővülés és időbeli ciklikusság törvényszerűségeivel jellemzi, miáltal mint organikus rendszernek a tényleges (tovább-)fejlődését voltaképp eltünteti.

A rendszer térbeli növekedése, „geopolitikai kiterjedése" és ezáltal mindinkább globálissá válása mint tartós, állandó tendencia egyfelől, és időbelileg ciklikus mozgása: az összehúzódás és kiterjedés, a gyorsuló és a lassuló növekedési ráták egymást követő „hulláma" másfelől, aligha fejezheti ki ugyanis a rendszer térben és időben, mennyiségileg és minőségileg, részeiben és egészében, szélességében és mélységében összefüggő és ellentmondásos fejlődésének dialektikáját. (Még akkor sem, ha a fejlődés összetartozó aspektusainak ezt a szétválasztását *Wallerstein* történetesen azzal enyhíti, hogy utal „a termelési kapacitások, a tőkeképződés evolúciójára", a világméretű munkamegosztás „mélyülésére", az expanzió „belső" folyamatára, a „szekuláris tendencia" struktúraátalakító hatására, „a mennyiség minőségbe való lassú, de előrehaladó átalakulásának" jelenségére is.[37]

Wallerstein tehát a „fejlődés-szemlélet" helyébe a „világrendszer"-szemléletet ajánlja. Bár ez a kettő értelemszerűen nem egymás alternatívái, hiszen az utóbbi csupán az elemzés *térbeli* egységére vonatkozó, míg az előbbi az elemzésnek a jelenség időbeli kialakulására, változására és elmúlására is kiterjesztett módjára vonatkozó minősítés, végül is *Wallerstein*nél valóban kizárják egymást. Ő ugyanis a bármennyire is „térbeli-időbeli egésznek" (spatio-temporal whole) nevezett világrendszer térbeli dimenzióit az árukapcsolatok körére, időbeli dimenzióit pedig a tágulás és szűkülés, a bővített vagy szűkített újratermelés ciklikus váltakozására egyszerűsíti.

A tőkés világgazdaságot az azt megelőző „minirendszerektől" és „világbirodalmaktól" (akár ez utóbbiaknak a „gazdaság politikai egysége" mellett „extrém közigazgatási decentralizációt" fenntartó „feudális" formájáról, akár egy viszonylag magas fokú központosítást megvalósító igazi birodalmi formájáról van szó) *Wallerstein* azáltal különbözteti meg, hogy az előbbi mint formális struktúra egyetlen egységes munkamegosztást foglal magában (amelynek keretein belül sokféle kultúra helyezkedik el), anélkül azonban, hogy egységes politikai rendszer, átfogó politikai struktúra társulna hozzá. Emiatt itt a többlet újraelosztásának egyetlen lehetséges módja a „piacon" keresztül történő újraelosztás. Sőt, ő épp ez utóbbi kényszerűségből, az újraelosztás piaci módjára való rászorultságból származtatja a termelés tőkés módját.[38]

A kapitalizmus mint termelési mód legfőbb characteristica specificája nála a cserére való termelés, s a tőkés társadalmi viszonyok és a világgazdaság kizsákmányolási viszonyai is végső soron csereviszonyokra redukálódnak. A munkaerő áruvá válásának csupán annyi a szerepe, mint általában a „termelési tényezők" áruvá válásának (commodificatio) s az áruk köre kiszélesedésének.

A tőkés rendszer tartós tendenciáiként jelöli meg *Wallerstein a)* az expanziót, *b)* az áruvá válást és *c)* a gépesítést. Ami az expanziót illeti, azt – helyesen – nem a távolsági kereskedelem kifejlődéseként, a külső területekkel folytatott csereviszony kialakulásaként értelmezi, hiszen – mint hangsúlyozza – ilyen azelőtt is, a világbirodalmak idején is létezett, hanem a gazdaságilag periferizált területeknek egyetlen munkamegosztásba való bevonásaként, „termelési rendszerük" módosításaként.[39] Csakhogy, amennyiben a tőkés termelési módot egyszerűen a cserére való termelés, s a világgazdaság tőkés rendjében a kisajátítás módját egyszerűen a csere általi újraelosztás jellemzi, amint ezt tévesen feltételezi, akkor igen nehezen magyarázható meg, hogy miért hagyta „viszonylag érintetlenül a termelési rendszereket" a korábbi világbirodalmak ugyancsak létező cserekereskedelme, és miért módosította azokat egy egységes munkamegosztásba, vagyis specializált szektorok közötti „áruláncolatok" rendszerébe kényszerítve a kapitalizmus. Az egyetlen magyarázat[40] ez esetben csak az az erőszak lehet, amely a többletet központilag elosztó birodalmaknak is sajátja volt, s amely a világgazdaság tőkés rendjében *Wallerstein* szerint a centrum- és a perifériaszerepeket elosztotta. Akkor viszont meg kellene magyarázni azt is, hogy ugyanaz a tényező, a politikai erő, az erőszak tényezője miért eredményezett egyszer „világbirodalmat", másszor „világgazdaságot", nem szólva még arról a kérdésről, hogy honnan eredt ez a politikai erő és hogyan érvényesülhetett a birodalom nélküli, egységes politikai struktúra nélküli rendszerben.

A „commodificatio" wallersteini értelmezésében nemcsak a munkaerő áruvá válásának és más termelési tényezők, javak és szolgáltatások kommercializációjának a rendszer kifejlődése és működése szempontjából vett lényegileg eltérő szerepe és jelentősége mosódik el, hanem magának a „proletarizációnak" az értelme is, amennyiben a „szabad" bérmunka csupán egyik variánsa a közvetlen termelők terméke piacon keresztül történő tőkés kisajátítása sokféle módozatának. A tőke és a munka közötti viszonyt mint csereviszonyt fogva fel, ő a termelők terméktöbb-

letének csere általi kisajátítása és a kisajátított termelők áruba bocsátott munkaereje kihasználásával termeltetett értéktöbblet kisajátítása között voltaképp a „munkásháztartások" piaccal való kapcsolatának mértéke, a jövedelem pénzben vagy természetben való megszerzésének módja szerint tesz különbséget.[41]

A gépesítést mint a világgazdaság egészében állandóan előrehaladó (vagyis értelemszerűen a tőkés termelőerők fejlődését is jelentő) folyamatot *Wallerstein* a két termelési tényező, a munka és a tőke közötti (a „változó tőke" és – ahogy ő nevezi – a „fix tőke" közötti) aránynak az utóbbi javára történő eltolódásaként emeli ki és közvetlen kapcsolatba hozza a tőkefelhalmozás folyamatával, melyet „a fokozottan kidolgozott (nem-emberi) termelési eszközök" felhalmozódásával, „a termelés nem-emberi eszközeinek az emberi eszközökhöz viszonyított növekvő arányával" azonosít[42] (ellentétben a tőkefelhalmozás mint komplex társadalmi-gazdasági és technikai folyamat marxi értelmezésével). Noha a tőkefelhalmozás folyamata szerinte is a munka által termelt többlet fokozódó kisajátítása révén halad előre, a következmény azonban – az előbbi értelmezésből következően – a munka szerepének csökkenése a termelésben. Ezt az ellentmondást *Wallerstein* „a rendszer három állandósuló antinómiái" egyikének nevezi.

A másik két antinómiát a gazdaság és politika ellentmondásában, valamint a kereslet és kínálat közti ellentmondásban fogalmazza meg. A „világgazdaság" és „világbirodalom" megkülönböztető értelmezéséből következően a gazdaság és a politika ellentmondását abban látja, hogy amíg a gazdaság elsődlegesen egy „világ"-szerkezet, addig a politikai cselekvés elsődlegesen az állami szerkezeten belül és keresztül megy végbe.

A kereslet és kínálat kapitalizmusra jellemző ellentmondása pedig szerinte abban áll, hogy amíg a világkínálat elsődlegesen a piacra orientált „egyéni" termelői döntésektől függ, addig a világkereslet elsődlegesen a „társadalmilag" meghatározott jövedelemelosztástól.[43]

Wallerstein tehát világosan látja a kapitalizmus mint rendszer ellentmondásos jellegét. Az általa jellemzőnek tartott fenti ellentmondások azonban egyfelől inkább csak bizonyos felszíni, tüneti vagy parciális megnyilvánulásai a mélyen fekvő, lényegi és alapvető ellentmondásoknak, másfelől – megítélésünk szerint – tartalmilag pontatlanul meghatározottak.

Nem vitatható, hogy egyfelől a gazdasági folyamatoknak – a világ-

méretű munkamegosztás bővülése, a tőketulajdon fokozódó „multinacionalizálódása", a nemzetközi monopoltőke expanzív tevékenysége, a termelési és technikai kooperációk gyarapodása, az integrációs tendenciák stb. folytán – előrehaladó nemzetköziesedése, mindinkább világszintre helyeződése vagy világméretű összefüggéseket magában foglaló természete, másfelől pedig a politikai felépítmény rendszerének továbbra is döntően helyi, nemzeti jellege, a nemzetközi intézmények létezése ellenére változatlanul a nemzetállamokhoz vagy éppen „nemzeti" jellegüket most kialakító államokhoz való kötődése a tőkés világrendszer valóban létező és egyre inkább éleződő ellentmondása. (Az újabbkori válságjelenségek s azok egyik összetevőjeként és hátteréül megfigyelhető „regulációs krízis": az állam gazdasági beavatkozása, anticiklikus intézkedései elől „kicsúszó" transznacionális társaságok „transznacionális" szabályozást igénylő tevékenysége mindezt jól példázza.) Ezt az ellentmondást azonban aligha helyes a rendszer állandó, létezésének kezdetétől fogva egyformán meglevő és ható ellentmondásának tekinteni, hiszen ezáltal éppen a kiéleződéséhez vezető s a termelőerők dimenzionális fejlődésével is összefüggő folyamatok vesznek szem elől. Nem is szólva arról, hogy a kapitalizmus történelmében – bár a „globális" vagy „nemzetközi" gazdasági kapcsolatok kezdettől fogva fontos szerepet játszottak – megkülönböztethetők olyan periódusok és viszonylatok is, amikor az ellentmondás fordított értelemben (is) jelentkezett; éspedig egy, a nemzeti kereteket jóval meghaladó politikai struktúra (egy-egy nemzetállam uralma alá vont birodalmi terület) mellett a gazdasági folyamatoknak és kapcsolatoknak a birodalmi terület egészére (még) nem kiterjedő, sőt adott esetben döntően (még) nemzeti keretek között történő megvalósulása formájában. De még inkább hiba lenne a szóban forgó ellentmondást olyan végletes és abszolút értelemben felfogni, hogy az a gazdasági folyamatoknak és jelenségeknek a politikai folyamatoktól és jelenségektől való valamiféle függetlenné válását vagy akárcsak elválaszthatóságát sugallja, vagyis a gazdaságot is önmagában, „saját keretei között", a társadalmi-politikai összefüggésekből kiragadva, s a politikát is önmagában, a politikai felépítményrendszert annak társadalmi-gazdasági alapjától elkülönítve, „saját keretei" között működőként kezelje.

Ami a kereslet–kínálat antinómiájának tételét illeti, az – pontatlanul bár, de – kétségkívül tükrözi a tőkés termelés és fizetőképes fogyasztás közötti vagy más szóval a tőkés (tömeg)termelés profitcélja és a profitrealizálásnak a fizetőképes (tömeg)fogyasztáshoz fűződő feltétele közötti

ellentmondást és egyszersmind a magántulajdonra épülő gazdaság anarchikus természetét is. Mégis bizonyos fokig félrevezető lehet, amennyiben egyfajta egyensúlyi problémára egyszerűsíti le a lényegi ellentmondást (sőt teszi ezáltal részleges vagy csak időszakonként, esetenként megnyilvánuló jelenséggé azt, tudniillik a kereslet–kínálat árváltozásokkal egyensúlyba kerülésétől függően). Azonfelül az antinómiának az „egyéni" termelési döntések és a „társadalmilag" meghatározott jövedelemelosztás ellentéteként való értelmezése nem tekinthető egyértelműnek. Egyfelől ugyanis az egyéni szabadság és a társadalmi meghatározottság közötti általános filozófiai összefüggés tükrében az „egyéni döntések" össztársadalmi végeredményét – a véletleneken keresztül érvényesülő törvényszerűség s az egyesben közvetve kifejeződésre jutó általános jól ismert összefüggései alapján – „társadalmilag meghatározottnak" kell tekintenünk, mint ahogy nyilvánvalóan az a jövedelemelosztás rendszere. Másfelől viszont, amint a termelésre, adott áru adott termelőegységben termelendő mennyiségére vonatkozó döntést egy magántőke-tulajdonra épülő gazdaságban valóban az egyének, a tőke tulajdonosai vagy fizetett képviselői (azok testülete) hozzák, nem pedig a társadalom egésze (illetve annak képviselői), úgy a jövedelmek elosztására vonatkozó döntéseket sem a társadalom egésze (vagy annak képviselői) hozzák. Más a tartalma tehát a „*társadalmilag* meghatározottnak" és „a társadalom *által* hozott döntésnek"!

Wallerstein egyébként a kapitalizmus „alapvető ellentmondását", amelyet gyakran a *piac* szereplői, a piacon találkozó termelők és fogyasztók, eladók és vásárlók ellentmondásaként értelmez, e szereplők „szabadságának" megléte és hiánya közötti ellentmondásból származtatja, pontosabban abból, hogy „a szabadság – a munka szabadsága, a termelési tényezők áramlásának szabadsága, a piac szabadsága – egyidejűleg kívánatos a vásárló számára és nem kívánatos az eladó számára"[44]. Ily módon viszont a kapitalizmus mint társadalmi rendszer ellentmondásos jellege pusztán mint egy árutermelő társadalom ellentmondásossága jelenik meg, sőt „a szabadság és nem-szabadság kombinációja", mely (bár különböző tartalommal és mértékben) az emberi társadalom valamennyi formációjára és történelmi fejlődésszakaszára jellemző, „a tőkés világgazdaság meghatározó jellemvonásaként" ábrázolódik.

Wallerstein – miként *Polányi Károly*[45] és követői, valamint a kapitalizmus számos mai „újbaloldali" ellenzője – hajlamos tehát arra, hogy a kapitalizmust a piacgazdasággal azonosítsa és „abnormalitását" a piac

abnormalitásaként értelmezze, a vakon ható vagy legalábbis objektív gazdasági törvények létét pedig (*Samir Amin*hoz is hasonlóan) csupán a kapitalizmussal azonosított „piacgazdaság" esetére ismerje el.

A munka és a tőke *Wallerstein* által hangsúlyozott ellentmondása a vásárlók és eladók piaci ellentétén jóval túlmutat, s a kapitalizmus valóban alapvető ellentmondására (a társadalmi termelés és egyéni kisajátítás ellentmondására) utal, egyszersmind az osztályharc elsődleges frontvonalát rajzolva ki. Ez az ellentmondás azonban olykor a két „termelési tényező" mennyiségi (felhalmozási) viszonyára egyszerűsödik le nála. Ez annál is inkább meglepő, mert *Wallerstein* a tőkefelhalmozás forrásaként – helyesen – a kisajátított többletet jelöli meg. Ennek talán az a magyarázata, hogy a munkaérték-elmélet helyes megértése és alkalmazása nélkül és a termelőerők fejlődésével fokozható relatív kizsákmányolás figyelmen kívül hagyása mellett a munka szerepét a tőkefelhalmozásnak a gépesítéssel párhuzamosan előrehaladó nyilvánvaló növekedésében valóban nehéz helyesen értelmezni. Ha ugyanis a munka és a tőke közötti *társadalmi* viszonyt e két áru tulajdonosa közötti piaci csereviszonyként vagy két „termelési tényező" mennyiségi viszonyaként fogjuk fel,[46] úgy a munka szerepe az értéktöbblet-termelésben az eleven munka mennyiségi arányára (a tőke szerepe az értéktöbblet kisajátításában pedig a piaci erő, a tárgyalási pozíció vagy a nyers erőszak kérdésére) látszik leegyszerűsödni.

A tőke technikai összetételének a gépesítéssel előrehaladó növekedése – *Wallerstein* téves feltételezésével szemben – legfeljebb a (termelés adott területén) felhasznált eleven és holt munka *mennyiségének* arányában bekövetkező eltolódást fejezi ki, de nem „a munka szerepének" csökkenését. (Az eleven munka szerepe még az adott termelési területen is éppenséggel nőhet azáltal, hogy még több „tőkét", pontosabban holt munkát megtestesítő termelési eszközt „mozgat meg", nem is szólva a munka *társadalmi* szerepéről, az értékképzésben és értéktöbblet-termelésben, az újratermelés és körforgás egész társadalmi folyamatában s így nem utolsósorban a technika fejlesztésében is betöltött jelentős szerepéről!)

Ami a gazdaság és a politika ellentmondását illeti, azt *Wallerstein* nem véletlenül állítja a kapitalizmus ellentmondásai közül az első helyre, hiszen „világrendszer"-elméletéből következően a kapitalizmus keletkezésének pillanatától kezdve létező tőkés világgazdaság az elkülönült vagy elkülönülő politikai egységek, államok (és kultúrák) sokaságával jár együtt. A világgazdaság lényegét adó munkamegosztás kialakulásával,

az „áruláncolatok" kiterjedésével és sűrűsödésével párhuzamosan ment végbe szerinte a politikai fennhatóságokból vagy monarchiákból kialakuló politikai egységeknek mint erősebb vagy gyengébb nemzeti államoknak a szerveződése és egymáshoz fűződő kapcsolataik kibontakozása. A termelés világméretű integrálódása és ugyanakkor erős nemzetállamok formálódása gyenge államokkal szemben – mindez a világgazdaságnak alapvetően olyan szerkezetet adott, amely az erős „centrum"-államok és a gyenge „perifériás" államok fokozódóan összefüggő rendszerét jelenti.[47]

A tőkés világgazdaság e szerkezete miatt kétféle konfliktusviszony képződik: *a)* a gazdasági centrum-területek és a gazdasági periféria-területek közötti és *b)* az uralkodó államok és a nekik alárendelt államok között.[48]

Wallerstein tézise csupán azért tűnik fogyatékosnak, mert a szóban forgó nemzetállamok képződésének folyamatát (amint ezt saját történelemelemzése is bizonyítja) aligha lehet elválasztani az azoknak megfelelő és az azok kereteit is meghatározó gazdasági-társadalmi folyamatoktól. Másrészt, de nem utolsósorban, arra a kérdésre, hogy miért lett az egyik állam „erős" és ezért centrum-helyzetű, míg a másik „gyenge" s így periféria-szerepre kárhoztatott, csak a tőkés termelési mód lényegének, kialakulása történelmi előfeltételeinek helyes értelmezése, s ebből a szempontból a „centrum"- és a „periféria"-területek helyzetének az összekapcsolódásukat megelőző különbözősége, majd azt követő eltérése, valamint a tőkés nemzetállamok keletkezésével összefüggő, nemzeti gazdaságot és nemzeti társadalmat (is) teremtő folyamatok politikai-gazdaságtani elemzése alapján lehet válaszolni.

4. *A periféria „strukturális szerepének" és kizsákmányolásának magyarázata, valamint a „fél-periféria" koncepciója*

A centrum- és a periféria-területek vagy államok eltérő helyzetét és a közöttük kialakult viszonyt *Wallerstein* – helyesen – a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepük különbözőségében és ebből következően mint kizsákmányolási viszonyt fogja fel. A világrendszeren belüli munkamegosztás azt jelenti, hogy az egyes földrajzi területek „specifikus termelői feladatokra szakosodnak", s bár ezek „természete" idővel változik, mindig érvényes marad az, hogy „e feladatok nem kapnak azonos gaz-

dasági ellenszolgáltatást". A komplementaritás tehát egyenlőtlenséggel társul. Bármilyen termékről legyen is szó – állapítja meg – „a centrum mindig a viszonylag erősen gépesített, magas profitú, magas bérszínvonalú, jól képzett munkát kifejtő tevékenységekre specializálódott", szemben a perifériával, mely az ellenkező változatokra (eredetileg a mezőgazdasági és bányászati termelésre).[49] A gazdasági specializációnak ez a „térbeli hierarchiája" a periféria termelőinek a centrum által történő kisajátítását: az ún. „egyenlőtlen cserét" váltja ki. Az egyenlőtlen csere tehát *Wallerstein* szerint „a feladatokban megnyilvánuló gazdasági specializáción alapul".[50]

Tekintsünk el az olyan kisebb következetlenségektől, mint például a termékek specifikumának (*Aminhoz* hasonlóan) a tagadása, ugyanakkor a termelési tevékenységek specifikumának viszont a kiemelése (ami az *azonos* termékek termelésének eltérő módjára vonatkozó és legalábbis magyarázatra szoruló feltételezés), vagy a magas bérek magas profitokkal együtt is lehetséges létezésének – helyes és a relatív kizsákmányolás tényével összhangban levő – elismerése, és ugyanakkor a munka szerepének csökkenésére vonatkozó, valamint a fejlett országokban „pontosan azonos mennyiségű és fajtájú munkáért magasabb reálbér" fizetésére, a kizsákmányolási ráta alacsonyabb színvonalára vonatkozó feltételezések[51] stb.! *Wallerstein* okfejtésében még így is lényeges hiányokat és bizonyos tautologikus vonásokat fedezhetünk fel. Arra a kérdésre ugyanis, hogy mi határozta meg a funkciók eloszlását, vagyis mi késztette vagy kényszerítette a periféria országait a kedvezőtlen helyzettel együtt járó „tevékenységek" vállalására, a számukra hátrányos specializációra, *Wallerstein* – mint láttuk – az erőszakra, az államok eltérő erejére való utalással válaszol, míg az erőszak eredményes alkalmazásának lehetőségét és alapját mint egyik állam erejének más államok gyengeségétől függő következményét fogja fel, s „az államgépezetek erejének különbségét" végső soron az egyes országoknak „a világgazdaságban betöltött strukturális szerepével" magyarázza.[52]

Megjegyezzük, hogy *Wallerstein* a perifériás területek államgépezeteinek hanyatlását – az erős centrumállamok hatásán kívül – arra a körülményre is visszavezeti, hogy ott a tőkés földesurak és a helyi kereskedelmi burzsoázia közötti koalíció az érdekek ellentéte miatt nem jöhetett létre, mivel az előbbiek a világpiac felé nyitott gazdaság fenntartásában és inkább a külföldi kereskedőkkel való együttműködésben voltak érdekeltek. A helyi burzsoázia megosztottsága kétségtelenül jelentős szerepet

játszott (és játszik ma is) a perifériás államok „gyengeségében". Az sem vitatható, hogy ez a megosztottság adott helyen és időben a feudálkapitalista földesurak és a kereskedelmi burzsoázia közötti érdekellentéttel függött össze. A szóban forgó általánosítás azonban, egyrészt, feltételezi, hogy – miként *Wallerstein* teszi – eltekintünk a „kereskedelmi kapitalizmus" és az „ipari kapitalizmus" közötti, következésképp a kereskedő burzsoázia és az ipari burzsoázia közötti megkülönböztetéstől, és a nemzeti ipar *és* helyi piac megteremtésében érdekelt „nemzeti burzsoáziát" egyszerűen azonosítjuk a „helyi kereskedelmi burzsoáziával", a „komprádor burzsoáziát" pedig a „kapitalista földesurakkal". A fogalmak ilyen átértékelése ugyan jobban illeszkedik a wallersteini elmélet rendszerébe (amely tagadja a kapitalizmus „nemzeti" kereteit s így végső soron a „nemzeti burzsoázia" fogalmának értelmét is, a kapitalizmust pedig alapvetően piaci gazdaságként fogva fel, nyilvánvalóan feleslegesnek tekintheti az ipari kapitalizmus megkülönböztetését), de igencsak félrevezető lehet a gazdasági érdekek és politikai mozgalmak értékelésében. Hiszen a komprádor burzsoázia jelentős (ha nem éppen tipikus) része sok helyütt a helyi kereskedő tőkések közül került ki, akik beépülve a centrummal folytatott kereskedelem mechanizmusába, a külföldi tőkével való együttműködésben és a „nyitott gazdaság" fenntartásában voltak érdekeltek.

A periféria államgépezetének az említett körülmények miatti gyengülését, másrészt, azért nem lehet a periféria-szerep kialakulásának általános magyarázatául elfogadni, mivel az ezt az utóbbit, a perifériára jellemző „strukturális szerep" létrejöttét és az ahhoz kapcsolódó vagy azzal ellentétes érdekek konfliktusszerkezetét már implicite feltételezi. Vagyis egy már meglevő nyitott gazdaságra utal, amelynek végső magyarázatául csak az államok erejének már létező különbségére, a születő termelési mód jellegétől elvonatkoztatott erőszakra lehet hivatkozni.

A tőkés világgazdaság egyenlőtlen munkamegosztását, az egyes országok, országcsoportok eltérő specializációját az általánosságban vett erőszakkal magyarázni még akkor sem kielégítő magyarázat, ha az erőszak alkalmazása valóban végigkíséri is a kapitalizmus fejlődését – a termelési eszközök erőszakos kisajátításától s a rabszolgakereskedelemtől kezdve a gyarmatosítás, az imperialista háborúk, a fasizmus, majd a neokolonialista beavatkozások és katonai agressziók koráig. Annak ellenére sem fogadható el kielégítő magyarázatul, hogy a periféria-országok termelési szerkezetét és külkereskedelmi orientációját az esetek többségében

kétségtelenül befolyásolták az idegen hódítók által megszervezett gyarmati közigazgatás vagy bábkormányok intézkedései vagy az idegen nagyhatalom által rájuk kényszerített kereskedelmi szerződések is.

Hódítások, katonai agressziók és egyenlőtlen kereskedelmi szerződések vagy éppen a mások nyersanyagellátására való kényszerítések azonban a centrumhoz tartozó országok közül is jó néhányat sújtottak a múltban, míg nem egy olyan ország, mely ezek elkövetője és haszonélvezője volt, szorult később ki a centrum köréből. A külső erőszak, az egyes államok erőfölénye ugyan kétségtelenül fontos szerepet játszott a funkcióknak a nemzetközi munkamegosztás résztvevői közötti elosztásában, önmagában véve azonban mégsem tekinthető meghatározó tényezőnek.

A világgazdaságon belüli „strukturális szerepnek", a centrum- vagy periféria-helyzetnek az államok erejével, illetve gyengeségével való magyarázata, ez utóbbinak pedig a „strukturális szerepre" való visszavezetése nem azért tekinthető tautologikusnak, mintha kétségbe lehetne vonni, hogy a kettő között valóban mindkét irányban érvényesül a hatás, vagyis hogy kölcsönhatás létezik, hanem mert az összefüggésből éppen az a láncszem, az a tartalmi-lényegi elem maradt ki, amely mind a „strukturális szerep", mind az állam ereje szempontjából meghatározó jelentőségű, s amely megszünteti e kettő közötti összefüggés előjelének és végeredményének esetlegességét, véletlenszerűségét, s egyszersmind kritériuma az előjel megváltozásának is. Ez pedig nem más, mint általában a tulajdonviszonyok alakulása és különösen a – *Wallerstein* által tévesen megítélt – eredeti tőkefelhalmozás.

Ezt a tényezőt éppúgy megtaláljuk a világhatalmi pozícióból a perifériára sodródásnak, mint a perifériahelyzetből a centrumba emelkedésnek a történelmi példáiban. Voltak olyan országok, amelyek hatalmi pozíciójukat, más országok alárendelt és kizsákmányolt helyzetbe való kényszerítését és ebből fakadó előnyeiket *nem* a saját nemzeti kapitalizmusuk megteremtésére és fejlesztésére aknázták ki, amelyek a tőkefelhalmozás külső forrásainak igénybevételét *nem* az eredeti tőkefelhalmozás hazai folyamatának előrelendítésével, a kettős értelemben szabad munkások osztályának megteremtésével, a belső vásárlóerő és piac bővítésével és a termelőerők fejlesztésével, vagyis egy belsőleg integrálódó tőkés termelési mód s az ipari kapitalizmus kibontakoztatásával kapcsolták egybe, hanem ehelyett az uralkodó osztály és állami bürokrácia luxusfogyasztására, a parazitizmus fokozására használták fel. Ezek szükségképpen elveszítették hatalmi pozíciójukat, erősebb államok hatáskörébe kerültek

s még formális birodalmuk fenntartása mellett sem lehettek képesek a centrumra jellemző „strukturális szerep" megszerzésére vagy tartós megőrzésére.

Ugyanakkor egyes olyan országok, amelyek ugyan erős államhatalom - sőt esetleg egyáltalában „nemzeti" állam – nélkül és/vagy a perifériára jellemző termelési szerkezettel kerültek eredetileg más államok hatáskörébe, épp a nemzeti kapitalizmushoz vezető említett folyamatok erőltetése s az azt szolgáló politikai mozgalmak révén váltak képessé a centrumba való felemelkedésre.

A tőkés világgazdaságban a centrumhoz tartozás kritériuma, a perifériát sújtó nemzetközi kizsákmányolásban való részesedés meghatározója a *nemzeti* kapitalizmus kibontakozása, a belső piaccal és nemzeti iparral rendelkező integrált tőkés nemzetgazdaság kifejlődése. A tőkés világrendszer perifériájához tartozás pedig nemcsak a helyi kapitalizálódás megindulását, a termelés tőkés módjának bevezetését és a világméretű *nemzetközi* munkamegosztásba való bekapcsolódást tételezi fel, hanem a kapitalizálódás elakadását, a tőkés termelési mód kiteljesedésének, *nemzeti* keretek közötti integrálódásának megakadályozottságát is.

A „nemzetinek" és a „nemzetközinek" a dialektikus ellentmondása már csak emiatt is a tőkés világrendszer megértésének kulcsa, a centrum és a periféria „világrendszer-perspektívában" való helyes ábrázolásának is lényeges vonása!

Ami a perifériát illeti, akár nyers külső erőszak, más államok kényszerítő ereje, akár pedig a helyi uralkodóréteg öntevékenysége okozta is az eredeti tőkefelhalmozás „elvetélt" változatát, vagyis annak megindulását és félbeszakadását, ez minden esetben a perifériás kapitalizmus jellemző vonása volt és maradt.

Mindamellett nem elhanyagolható különbség mutatkozik a történelmi periódusok és az egyes esetek között aszerint, hogy a perifériás „strukturális szerepbe" kényszerítés állami erőszakkal vagy anélkül történt-e. Amíg ugyanis ez a monopoltőkés kapitalizmus kialakulása *előtt* még vagy a nyílt állami erőszakot, vagy a helyi uralkodóosztály azonos irányú öntevékenységét, a fejlettebb tőkésállamok igényeihez való igazodás „lumpenpolitikáját" tételezte fel, a monopoltőkés imperializmus korszakában már „erőszakmentes kényszerrel" *is* lehetővé vált, éspedig a működőtőke-kivitel révén, a tőketulajdonos abszentizmusával együtt járó idegen tőke működési terepévé vált országok termelési és exportszerkezetének, vagyis „strukturális szerepének" köz-

vetlen formálása, s a helyi „nemzeti" államhatalomnak a gazdaság kulcspozícióit ellenőrző idegen monopoltőke befolyása alá vonása, vagyis meggyengítése folytán. Amíg a monopolkapitalizmust megelőzően még a kapitalizálódó helyi uralkodórétegek dilemmájának, választásának és konfliktusának tárgya lehetett (mint pl. az Egyesült Államok Észak–Dél polgárháborúja esetében is) az eredeti tőkefelhalmozás végigvitele, a kapitalizálás és proletarizálódás kibontakoztatása, legalábbis a politikailag viszonylag független vagy azzá vált országok esetében, addig azt követően ilyen fejlődés már az exportgazdaságban érdekelt, a helyi munkaerőt csak költségként és nem vásárlóerőként számításba vevő s a tulajdonosi jövedelmet is külföldre szivattyúzó idegen tőke természetes érdekeiből fakadó akadályokba ütközött, és eltérítő hatások alá került.

Wallerstein – bár igen figyelemreméltó kísérletet tesz az egyenlőtlen fejlődés két, egymással összefüggő, de tartalmilag különböző formájának és törvényszerűségének együttes vizsgálatára[53] – sajnálatos módon épp ezt a történelmi fordulópontot nem veszi kellően figyelembe[54]. Ebből következően a periféria kizsákmányolását ő is az *egyenlőtlen cserével* azonosítja, ez utóbbit pedig az államgépezetek erejében mutatkozó különbség következményeként állítja be. „Mihelyt különbség jön létre az államgépezetek erejében – írja –, az »egyenlőtlen csere« működésbe lép, amelyet az erős államok kényszerítenek a gyengékre, a centrumállamok a periféria-területekre."[55] Bár nem foglal állást az „egyenlőtlen csere" elméletének valamely konkrét variánsa, *Emmanuel*, *Braun*, *Amin* vagy mások koncepciója mellett, az egyenlőtlen cserét a centrum–periféria viszony elemzésének központi kérdéseként ítéli meg. Azt olyan viszonynak tartja, amely „folytonosan újratermeli magát az alapvető centrum–periféria munkamegosztást", mégpedig függetlenül attól, hogy az utóbbi milyen specifikus termékekre vonatkozik és milyen integrációs megoldások révén (a gyarmati kereskedelmi monopóliumok által, a mai multinacionális társaságok belső tranzakciói által, egy vagy két árutőzsde világméretű piaca révén, vagy államok közti bilaterális, illetve multilaterális áruegyezményeken keresztül, stb.) valósul meg.[56]

Wallerstein ugyanakkor helyesen emeli ki, hogy a centrum és a periféria közötti munkamegosztás kezdetben a feldolgozóipari késztermékek és mezőgazdasági termékek közötti cserét jelentette, ami később a centrumnak mindinkább gépek szállítására való specializálódása felé tolódott el. Utal arra is, hogy Ázsia és Afrika teljes beolvasztása a perifériába csak a 19. században ment végbe.[57] Előbbi megállapítása meg-

kérdőjelezi azt, hogy a termékek specifikuma figyelmen kívül hagyható, az utóbbi pedig – legalábbis – felveti a perifériába történő integrálás új, 19. századi, pontosabban a 19. sz. utolsó harmadától jellemző módszerének kérdését.

Hasonló következetlenségek találhatók érvelésében másutt is. Egyfelől például leszögezi, hogy a centrum–periféria viszony, mint minden relációs szerkezet, maga alakítja a pólusain levő egységeket, csoportokat vagy rétegeket (nem pedig a már meglevő ilyen pólusok között kialakuló kapcsolatot jelenti)[58], vagyis a „nemzetállamok" képződése és ereje e viszonynak a terméke, s új területeknek „államokként" vagy „gyarmatokként" a világgazdaságba való bevonása politikai gépezetük (ha ilyen volt) erejének csökkenését vonja maga után,[59] másfelől viszont a centrum–periféria viszonyt újratermelő egyenlőtlen cserét az államok politikai erejének már meglevő különbségéből származtatja.

Ha csupán arról lenne szó, hogy a világgazdasági összekapcsolódást *megelőzően* különböző mértékben vagy úton fejlődött országok politikai gépezetük erejétől függően kerülnek olyan alá- és fölérendeltségi viszonyba, amely közöttük egyenlőtlen cserekapcsolatot teremt, és azután maga ez a cserekapcsolat, egyenlőtlenséget előidéző hatásánál fogva, mintegy visszahatásként fokozza az államok ereje között már korábban is létező különbséget, akkor a magyarázat még elfogadható lenne. Csupán annyiban tekintenénk azt hiányosnak, hogy egyrészt a prekapitalista formációknak s azok helyi és időbeli variációinak olyan vizsgálatát is igényelné, amely azokat a kapitalizmus helyi kibontakozását előkészítő folyamat szempontjából is értékelné, másrészt pedig, hogy választ kellene adni arra a kérdésre is: mi tartja fenn az egyenlőtlen csereviszonyt az általa meghatározott politikai erőviszonyon, vagyis végső soron önmagán kívül! Ez utóbbi megválaszolása viszont egyebek mellett annak a „strukturális szerepnek" a közelebbi elemzését és pontosabb meghatározását (de nem feltétlenül részletesebb leírását) kívánja meg, amelyet *Wallerstein* hol az államok erejét meghatározó és talán túlságosan is termelési-technikai paraméterekre konkretizált tényezőként értelmez, hol pedig „véletlenszerűnek", „lényegtelennek" minősít. Ezt a következetlenséget – úgy látszik – azzal igyekszik enyhíteni, (valójában azonban így még inkább fokozza azt), hogy a centrum és a periféria közötti munkamegosztást nem „különös termékek", hanem „integrált termelési folyamatok" közötti munkamegosztásnak mondja. Látszólag ugyan egyetért tehát *Amin*nal abban, hogy a termék (használati

érték) specifikumának nincs jelentősége az egyenlőtlen csere szempontjából, ugyanakkor viszont a centrumot a termelési folyamatokra vonatkoztatott (s mellesleg a termékspecifikumtól aligha független) specializáció szempontjából olyan területnek tekinti, amelyből vagy amelyhez „sok viszonylati sorozat" irányul.[60]

Azt a tényt, hogy a centrum és a periféria közötti munkamegosztás *nem* valamiféle, az egyes területek természeti adottságai által meghatározott „komparatív előnyök" szerint alakult, és nem a termékek használati értékének természetadta különbözőségéből kifolyólag egyenlőtlen, és hogy továbbá e munkamegosztás konkrét tartalma (és formája) változik, miközben egyenlőtlensége változásában is megnyilvánul, azt nemcsak empirikusan bizonyíthatónak tartjuk, hanem mind a nemzetközi specializáció ökonomista polgári felfogásával szemben, mind pedig a „gyarmati típusú" munkamegosztással való azonosítását sugalló mindenféle dogmatikus állásponttal szemben erőteljesen hangsúlyoztuk is. (Egyszersmind e munkamegosztás kialakulásának és változásának mozgatórugóira és egyenlőtlen tartalmára vonatkozó magyarázatra is kísérletet tettünk.) A munkamegosztásban elosztott termékek specifikus jellegét azonban mégsem tekintjük mellékesnek és még kevésbé tartjuk – *Wallersteinnel* ellentétben – a termelési *folyamat* specifikumától elválaszthatónak. A termékek használati értékének, vagyis felhasználási körének és használati értékét a munkafolyamat által kialakító inputelemek specifikumának ugyanis a termelési vertikum összetettsége, az ágazati kapcsolatok sűrűsége, a termeléshez szükséges munkaerő mennyisége és minősége, valamint a technikai fejlődés, vagyis a társadalmi munka termelékenységének alakulása szempontjából nagyon is van szerepe és jelentősége – még ha azonos termékek bizonyos korlátok között különböző módon és technikával is termelhetők.

Az „egyenlőtlen csere" konkrét mechanizmusának *Wallerstein* által hangsúlyozott „indifferenciáját", vagyis a lebonyolítás szervezeti-intézményi formáinak közömbös voltára vonatkozó tételt sem fogadhatjuk el helyesnek. Lényeges különbség van ugyanis a felvásárló-értékesítő kereskedelmi monopóliumok tevékenysége és hatása, a közvetlen beruházásokat végző, a termelést vagy a termelési döntéseket közvetlenül ellenőrző és befolyásoló multinacionális társaságok tevékenysége és hatása, valamint az államközi kereskedelmi kapcsolatok szerepe és hatása között a csereviszony mögött húzódó termelési viszonyok alakulása, illetve alakítása szempontjából. A csere egyenlőtlenségének külön-

böző „mértékét" ugyan aligha lehet e különbségekből levezetni, az egyenlőtlenség tartós vagy kevésbé tartós jellege, reprodukciója és az említett mechanizmusformák, szervezeti–intézményi megoldások között viszont nem nehéz összefüggést felfedezni, mihelyt a csereviszonyok mögé tekintünk s a kizsákmányolást termelési viszonyként fogjuk fel.

Wallersteinnél azonban a tőkés gazdaságnak általában vett piacgazdaságként, törvényszerűségeinek alapvetően piaci törvényszerűségekként való ábrázolásából meglehetősen logikusan következik a tőkés kizsákmányolásnak végső soron[61] a csereviszonyokra történő redukálása, eladók és vásárlók viszonyaként való értelmezése.

A csereviszony azonban nemcsak a tőke szerepét és hovatartozását ködösíti el, hanem a munka proletarizáltságának tényét és fokát is. Ilyen megközelítésben a centrum és a periféria között a kapitalizálódás (pontosabban: a nemzeti kapitalizmus kibontakozása) és a proletarizálódás (pontosabban: a kettős értelemben szabad munkásosztály kifejlődése) szempontjából csupán egyszerű fokozati különbség mutatkozik. Ez ellentmond az egyenlőtlen fejlődés (valóban) két különböző esetére és tartalmára vonatkozó wallersteini felfogásnak is. Az egyenlőtlen csere pedig egyszerűen a hatalmi viszonyok függvényeként jelenik meg, ami viszont ellentmond a munkamegosztásban betöltött „strukturális szerepek" (minőségi) különbözőségéről *Wallerstein* által (is) hangoztatott tételnek vagy legalábbis feleslegessé teszi azt.

Ha az „eredetinek" nevezett tőkefelhalmozás (amelyet *Wallerstein* és mások nemcsak a tőkés termelési mód – őshazájában, majd másutt is végbemenő – kialakulásához, hanem normális működéséhez is hozzátartozó állandó folyamatként fognak fel[62]) valóban evolúciós, a centrumban és a periférián egyaránt fokozatosan és csupán időbeli különbséggel előrehaladó folyamat lenne, és ha nemcsak a tőkével csereviszonyba lépők, a terméket *vagy* munkaerőt eladók közötti különbségtől vonatkoztathatnánk el, hanem a tőke „nemzeti" vagy külföldi jellegétől is, akkor – legalábbis a tőkés fejlődés szempontjából – semmi okunk sem lehetne kétségbe vonni a polgári ökonomista elmaradottság-, illetve fejlődés-elmélet mennyiségi különbségekre egyszerűsített „szakasz"-koncepcióját és a fokozott áru- és tőkebeáramláshoz, a „diffúzióval" serkentett modernizációhoz fűzött illúzióit. Vagyis ez esetben a centrum és periféria viszonyának koncepciója egyszerűen a fejlettebbnek és a (még) kevésbé fejlettnek a különbségére, kvantitatív összehasonlítására vonatkozó, nem pedig a „fejlődési szakadékot", annak bővülését

magyarázó, az „elmaradottság" és „fejlettség" dialektikus egységét és dichotómiáját kifejező koncepcióként lenne értelmezhető.

Wallerstein az „elsáncolt naturálgazdaságok" létezését és fennmaradását tekintve és a „munkásháztartások" piaci kapcsolata szempontjából is gyakran csak a fokozati különbséget emeli ki a centrumbeli és a perifériabeli proletarizálódás között. „Az egész életen át a megélhetést a világgazdaságon belüli termelésből biztosító proletár-háztartásoknak" a nagyobb százalékarányát ugyan a centrumhelyzet egyik jellemzőjének mondja[63], ez azonban nála inkább a kapitalizmus *korábbi* kifejlődése következményének, mintsem egy jellegében és fejlődésirányában eltérő kapitalizmus eredményének látszik. Másrészt a fenti jellemvonás megfogalmazása révén a terméket és a munkaerőt eladók közötti különbséget is elmossa, a proletarizáció mértékét pedig a piacról vásárló háztartások százalékarányára egyszerűsíti.

A perifériás proletarizálódásnak a centrumbelivel szemben mutatkozó minőségi különbsége (a különösen a prekapitalista szektort a tőkés szektorral összekötő vándormunka-rendszer jelenségében kifejeződő félproletarizáció megismétlődése) nyilvánvalóan összefügg a „strukturális szerep" és a tőketulajdon „nemzeti" hovatartozásának kérdésével. A világméretű munkamegosztásba való bekapcsolódásnak vagy belekényszerítésnek az a változata ugyanis, amely a termelési ág specifikumából is következően (s a termék használati értékétől sem teljesen függetlenül) az olcsó, tanulatlan munkaerővel működtethető exportgazdaságokat fejleszti ki, és teremti meg azokban a termelés tőkés módját, és/vagy amely a tulajdonát és értékesülése feltételeit tekintve is más országokhoz kapcsolódó idegen tőke működése által valósul meg, tökéletesen megfelelő körülményeket talál, illetve alakít ki a maga számára a fél-proletarizáció folyamata révén, vagyis a gazdasági és gazdaságon kívüli eszközökkel félig bérmunkássá tett, félig továbbra is a prekapitalista gazdasághoz tartozó munkaerősereg kialakulása révén. Ezt az összefüggést történelmi elemzésében *Wallerstein* érzékelteti ugyan[64], de elméleti következtetéseiben figyelmen kívül hagyja.

A proletarizációnak mint az eredeti tőkefelhalmozás egyik lényegi folyamatának elakadása s a tőkefelhalmozás „normális" folyamatában is a félproletár munkaerő újratermelődése tehát (annak minden következményével együtt a munkaerő értékmeghatározódása, az osztályképződés és az „önmagáért való" osztállyá szerveződés stb. szempontjából)

a perifériás kapitalizmus természetes velejárója és a centrumbeli folyamatoktól minőségileg eltérő jelensége.

A gazdaság kapitalizálódásának is nemcsak a mértékében, hanem a *jellegé*ben is különbség mutatkozik aszerint, hogy a gazdaság vezető ágaiban működő tőke helyi, „nemzeti" tulajdonosokhoz tartozik-e, avagy idegen országok tőkéseihez (s így a tőke és a munka közötti társadalmi viszony helyi/nemzeti jellegű-e, avagy nemzetközi), valamint hogy a tőke értékesülésében a helyi tényezők csupán a kínálat költségelemeiként, avagy a vásárlói kereslet elemeiként is és mennyire jönnek számításba.[65]

Az egyenlőtlen fejlődés kétféle érvényesülése: a centrumon belüli helycserék, a technikai utolérés és túlszárnyalás s a vezetőszerepre törés jól ismert (az imperialista versengés és háborúk szempontjából különösen fontos és *Lenin* által kiemelt) jelenségei egyfelől, és a centrum és periféria közötti egyenlőtlenség fokozódása másfelől, meg sem érthető és magyarázható az említett politikai-gazdaságtani különbségek és azokból következően (s a munkamegosztás specifikumával is összefüggésben) a technikai és tudományos fejlődés kapacitásaiban fennálló minőségi különbségek figyelembevétele nélkül.

Wallerstein a tőkés világgazdaságot kétpólusú rendszerként ábrázolja ugyan, de a centrum és a periféria mellett megkülönbözteti az ún. „félperifériát", amelynek különös szerepet tulajdonít a rendszer működésében. Bár ennek vizsgálata során fontos összefüggéseket tár fel, a pozitív eredmények értékét nagymértékben csökkenti az az elméleti következetlenség, amely a centrum és a periféria társadalmi termelési viszonyaiban mutatkozó *minőségi* különbségek helyett inkább csak a fokozatos, mennyiségi különbségeket sugalló felfogásban, valamint a tőketulajdontól mint termelési viszonytól és a funkcionáló tőke nemzeti vagy idegen (és komprádor) jellegétől való elvonatkoztatásban, sőt a „politikai erőviszonyoknak" még a „strukturális szerepektől" is nagymértékben függetlenítve történő kezelésében tükröződik.

Bármely kétpólusú rendszerhez, társadalmi dichotómiához, az egymást tagadó és feltételező két alapvető osztály dialektikus ellentétpárjának rendszeréhez természetszerűen hozzátartoznak egyéb, „közbülső" vagy átmeneti elemek, osztályok vagy rétegek is. Ezek létezése *nem* tagadja a kétpólusú rendszer létét és működését, sőt annak keletkezése, fejlődése és hanyatlása történetének fontos részét képezi. Teljesen nyilvánvaló, hogy egyetlen kétpólusú társadalmi-gazdasági rendszer sem létez-

het ilyen közbülső elemek és átmenetek nélkül, hacsak nem tételezünk fel egyszer s mindenkorra adott status quot, a rendszer teljes stagnálásával, két pólusának teljes mozdulatlanságával és változatlanságával együtt.

A szóban forgó közbülső elemektől való elvonatkoztatás mindamellett a rendszer lényegének tanulmányozása, sőt az előbbiek helyzetét, sorsát, szerepét és mozgásterét meghatározó törvényszerűségek feltárása céljából tökéletesen indokolt. *Marx* nem azért absztrahált a kapitalizmus alapvető politikai-gazdaságtani törvényszerűségeinek elemzése során a munkás–tőkés ellentétpáron kívül eső vagy más szóval a két pólus közé eső rétegektől és a termelés tőkés módjával ellentétes gazdálkodási formáktól és társadalmi viszonyoktól, a nem-tőkés szektoroktól, mintha a valóságban létező „tiszta kapitalizmust" tételezett volna fel, hanem mert csak egy ilyen absztrakcióval juthatott el a rendszer gyökereihez, minden mást meghatározó alapvető viszonyának megértéséhez és characteristica specificajának megállapításához.

Itt jegyezzük meg, hogy a perifériás kapitalizmus belső társadalmi-gazdasági viszonyainak, a függő alrendszer saját mozgástörvényeinek tanulmányozása és feltárása céljából hasonlóképpen indokolt a perifériás rendszert jellemző két, egymást tagadó és feltételező, egymásnak alárendelt szektor létének és viszonyának, egymáshoz kapcsolódó működésének (vagyis a vitathatóan „dualizmusként" nevezett jelenségnek) más – kétségkívül létező – szektorok lététől elvonatkoztatott elemzése.[66]

Valamely rendszer egészének konkrét és összetett viszonyait és mozgásának, változásának momentumait megismerni persze csak úgy lehet, ha egy ilyen, minden másodlagosnak a kizárását jelentő és az alapvető, meghatározó viszonynak a feltárását szolgáló absztrakció után és annak eredményei alapján magát ezt az absztrakciót feloldjuk, mégpedig annál inkább, minél inkább közeledünk a konkrét valóság felszínéhez.

Az absztrakció indokolt és szükségszerű feloldása azonban nem jelentheti az elsődleges és a másodlagos, a lényeges és a kevésbé lényeges összevegyítését, a két meghatározó pólus közötti „közbülsőnek" egy harmadik és ugyancsak meghatározó jelentőségű önálló pólussá minősítését.

Wallerstein „fél-perifériája", az adott időpontban a centrum és a periféria közötti helyzetbe sorolható országok csoportja kétségtelen valóság, amelynek vizsgálata a két alapvető pólus mozgásának, összetétele változásának, bővülésének és összehúzódásának megértése és különösen az egyes országok konkrét helyzetének megítélése szempont-

jából nélkülözhetetlen! Az sem vonható kétségbe, hogy – mint minden „közbülső" rétegnek – a „fél-perifériának" is fontos szerepe van a rendszer politikailag zavartalan működésében (amennyiben a világrendszer ily módon kevésbé polarizált, s „a felső réteg nem kerül szembe az összes többi *egyesült* ellenzékével, mivel a *közép*-réteg egyszerre kizsákmányolt és kizsákmányoló") és a rendszernek – a privilegizáltak körébe „kooptálás" növekvő költsége folytán[67] – a bomlásában is.

Kifogásolni valónk mindössze annyi, hogy *Wallerstein* – miközben a centrum–periféria dichotómiát alapvetőnek és a rendszer lényege szempontjából ő is központinak, a fél-perifériát pedig abból levezethető „származékos" jelenségnek mondja[68] – végül is oly módon csinál egy „harmadik" és „strukturálisan különböző" kategóriát a fél-perifériából (ami saját elméletében is ellentmondás), hogy e „harmadik kategória" strukturális sajátosságát a centrumra is és a perifériára is jellemző vonások keveredésével tudja meghatározni (vagy az imperialista centrum szolgálatában végzett politikai szereppel, amelyet a „szubimperializmus" fogalmával köt egybe)[69]. Ez azonban aligha fogadható el minőségi (és komplex társadalmi-gazdasági) meghatározásnak, hiszen csak az egyik alapvető kategóriából (a perifériából) a másikba (a centrumba) való felemelkedés vagy éppen az utóbbiból az előbbibe való lecsúszás adott időpontban megragadható eseteire vonatkozik (vagy a gazdasági-társadalmi specifikumtól függetlenített specifikus politikai-katonai szerepre).[70]

Mivel a létező „fél-periféria" valójában a két pólus közötti *mozgás* terméke (vagyis önálló, a kettőtől független meghatározottsága nincs), következésképpen e mozgás *irányának* és *feltételrendszerének*, tehát a periféria-helyzetből való kiemelkedés vagy a centrumhelyzetből való lecsúszás esetének megkülönböztetésére és minőségi kritériumainak meghatározására van szükség, nem pedig a centrum- vagy perifériahelyzettől legfeljebb a mennyiségi arányok szerint elhatárolt és a mozgás irányától elvonatkoztatva megállapított közbülső helyzet regisztrálására.

Wallerstein a meghatározatlan irányú átmeneti állapotra jellemző vonásokon és a fél-periféria minden esetben azonosnak feltételezett politikai szerepén kívül utal bizonyos funkcionális viszonyokra[71], sőt a fél-periféria különböző típusaira is. E viszonyok tartalmában azonban a tőke mint tulajdonviszony alakulása nem játszik szerepet. Vagyis a nemzeti (monopol-)tőke képződése, megerősödése és más (periféria-)

területekre behatoló működése (amely pl. a brazil és más „szubimperializmusok" lényeges vonása) figyelmen kívül marad. A „fél-periféria" különböző típusainak (a „nem-szocialista" és a „szocialista" félperiférián) a megkülönböztetése pedig – bár ezúttal a társadalmi tulajdonviszonyokon alapul[72] – épp a mozgás eltérő irányáról, e két „változat" ellentétes működéstörvényeiről és a tőkés világrendszer létére és alakulására gyakorolt ellentétes hatásáról nem tájékoztat.

Amennyiben elmosódik a centrum tőkés fejlődésének (az eredeti tőkefelhalmozás végbemenetelében[73] és egy belsőleg integrált nemzeti kapitalizmus kibontakozásában megmutatkozó) minőségi jellemvonása a perifériás kapitalizmuséval szemben (melyre az eredeti tőkefelhalmozás félbeszakadása és a társadalmi-gazdasági szerkezet kifelé irányuló, torz és dezintegrált jellege a jellemző), annyiban a fél-perifériának a centrumba való emelkedése is csak egyfajta relatív és fokozati lépésnek látszik. Hasonlóképpen a perifériából a fél-perifériába jutás is inkább csak idő kérdése, vagyis bizonyos mennyiségi evolúció eredménye. Másrészt pedig maguk ezek a mozgások csupán a világrendszer egészén belüli helycseréket, „a privilégium cirkulációját" jelentik.

Amikor ugyanis új államok vagy régiók kerülnek be a tőkés világgazdaságba, ezek *Wallerstein* szerint „normálisan periféria-szerepet (vagy legfeljebb és csak kivételesen) fél-periféria szerepet töltenek be".[74] A fél-periféria helyzetből való későbbi felemelkedés, a centrumba kerülés oly módon történik, mégpedig a világgazdaság összehúzódásai idején, hogy „a technológiai előnyre épült gazdasági dominancia egy időszaka után" a korábbi centrum-ország(ok) elveszíti(k) a világpiacon élvezett technológiai és viszonylagos költségelőnyöket (a magánvállalatok profitszempontjai miatt fenntartott elavult technika következtében és a bérszínvonalnak az állam által a társadalmi béke érdekében ösztönzött és a szakszerveztek által intézményesített emelkedése folytán) a dinamikus fél-perifériával szemben.[75]

Wallerstein a centrum- és periféria-szerepek újraelosztását és főként a „fél-periféria" felemelkedését összefüggésbe hozza a világgazdaság hosszú távú fluktuációjával és visszatérő világméretű válságaival, mégpedig ez utóbbiaknak a foglalkoztatottság szerkezetére és a bérszínvonal különbségeire gyakorolt hatása miatt.[76] Ez a tézise helyesen emeli ki a válságok szerepét a tőkés világrendszeren belüli pozíciók változásában, az erőviszonyok átrendeződésében. Az átrendeződés persze gyakran nem a válság következménye, hanem előidézője. A bérszínvonal pedig nem-

csak hogy nem a fő, de nem is egyértelmű meghatározója egy ország világgazdasági helyzetének.[77] Amíg a centrumon belüli helycserék, a vezető szerep eltolódásai a rendszer belső mechanizmusából fakadó vagy legalábbis azzal összhangban levő változások, addig a perifériából a centrumba történő emelkedés vagy az utóbbiból az előbbibe való süllyedés – kétségkívül nem kevésbé történelmi tényként tanulmányozható – esetei inkább a rendszer önmozgásával szemben, annak ellenére tett (nemzeti) erőfeszítések vagy (külső) kényszerítő hatások következményei.

Noha aligha lehet éles határvonalat húzni a periféria belsőleg leginkább kapitalizált országa és a centrum leggyengébb nemzeti kapitalizmusa között (még egy adott történelmi „pillanatban" sem, hát még mozgásukban), és jóllehet a perifériából a centrumba való emelkedés (és vice versa) konkrét történelmi példái a körforgás látszatát kelthetik, a szerepek általános és ciklikus újraelosztásának feltételezése – úgy véljük – olyan hibás általánosítás, amely az egyenlőtlen fejlődés kétféle törvényszerűségét végül is újra egyetlenre redukálja és a technológiai újítások és bérköltségek kérdésére egyszerűsíti le. Ily módon a világrendszeren belüli helyzetváltozások egyfajta „zéró összegű játék" eredményének látszanak. Egyes államok vagy régiók „felfelé mozgásának" – melyet *Wallerstein* szerint tévesen mondanak „fejlődésnek" – mások lefelé mozgása felel meg, míg a perifériának, fél-perifériának és a centrumnak mint a világrendszer „különböző gazdasági rétegeinek" viszonylagos jelentősége többé-kevésbé állandó marad a tőkés világgazdaság történelmén keresztül (1500-tól 1975-ig). A szerepeknek ebben a rotációjában, „a világgazdaságbeli funkció ciklikus változásának folyamatában ... az államgépezetek ereje kulcsfontosságú változó".[78] Bár ezt az erőt *Wallerstein* „a döntéshozatal hatékonyságában" jelöli meg, elmulasztja kiemelni a perifériás állam döntéshozatalának a külföldi monopoltőke jelenléte és befolyása miatti korlátozottságát. Nem veszi kellően figyelembe a periféria technológiai fejlődésének és bérszínvonal-emelkedésének azt a korlátját sem, amely az olcsó tanulatlan munkaerővel működtetett nyersterméktermelő ágazatokra történő specializálódásából, a külföldi monopoltőke technológiai monopóliumából és az olcsó munkaerő-kínálat biztosítására hivatott „tradicionális" szektor jelenlétéből fakad.

Ha pedig a perifériából a fél-perifériába és onnan a centrumba való emelkedés (illetve az azzal együttjáró s annak megfelelő ellenkező irányú

mozgás) egyszerűen fokozatok közötti eltolódás és államok közötti helycsere csupán, akkor nem is igen érthető, miért tételezi fel mégis *Wallerstein*, hogy azok a tendenciák, amelyeknek egyébként ő (is) döntő szerepet tulajdonít a centrum és a periféria közötti egyenlőtlenség növekedésében, végül is csak a centrum országaiban érvényesülnek. Ilyen tendencia a reálbéreknek a teljes (?!) proletarizációval bekövetkező emelkedése, egyrészt a munkáltatót terhelő újratermelési költségek növekedése miatt, másrészt a szervezett munkásmozgalom eredményeként. (Ezt – mint láttuk – *Emmanuel* az egyenlőtlen csere okaként jelölte meg, s ezt *Wallerstein* legkevésbé sem kérdőjelezi meg.) Ilyen tendencia továbbá „a tőke fejlődésének mechanizmusa", mely úgyszintén „csak a teljesen proletarizált népességű centrumterületeken érvényesül, ahol minden termelési eszköz tőke."[79]

Wallersteinnek az a megállapítása, hogy az említett tendenciák csak a centrumban érvényesülhetnek, a centrum és a periféria egyenlőtlen fejlődésének kumulatív, irreverzibilis folyamatát emeli ki, és ebben a proletarizáció (viszonylagos) végbemenetelének és a termelési eszközök tőkévé válásának, vagyis az áruvá vált munkaerőtől idegen tulajdonként való elválásának meghatározó szerepét domborítja ki (helyesen). Mindez azonban ellentmond annak a tézisének, amely szerint az „eredeti tőkefelhalmozás" állandóan terjedő, a rendszer működéséhez hozzátartozó s a világrendszer minden részében egyaránt a teljes proletarizálódás megvalósítása felé törő folyamat, vagyis hogy ebből a szempontból a centrum és a periféria közötti különbség csupán fokozati.

Bizonyos logikai ellentmondások mutatkoznak a centrum–periféria viszony tartalmát és újratermelődését érintő egyéb kérdésekben is. Az azonos fajtájú és mennyiségű munkáért a centrumban fizetett magasabb reálbér feltételezése, amely pedig a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen cserének mint a tőkés világrendszer egész történelmét jellemző, tartós kizsákmányolási formának a tartalmára és okára vonatkozó alapfeltételezés, végső soron átmeneti, ideiglenes vagy éppen helyileg felcserélődő körülmények megállapításához kapcsolódik. Ilyen például „a munkásszervezetek növekedése számára kedvező politikai feltételeknek" a mindenütt előrehaladó proletarizálódás fokától függő különbözősége és a munkaerő újratermelési költségeiből a munkáltatót terhelő költségrésznek ugyancsak a proletarizálódás mértékétől függő (vagyis értelemszerűen csökkenő) eltérése.[80]

Tekintsünk el ezúttal az egyszerű (képzetlen) és a bonyolult (képzett)

munka értékképző kapacitásának különbségétől és e munkák tényleges arányának a centrumban és a periférián mutatkozó nagyfokú eltérésétől is! Persze éppen ezek a különbségek (valamint a relatív kizsákmányolás számításba vétele) intenek arra, hogy ne vonjunk le elhamarkodott következtetést még az azonos fajtájú és mennyiségű munka ténylegesen magasabb javadalmazásából sem a centrum *egész* munkásosztálya helyzetére, kizsákmányolásának alacsonyabb fokára nézve (s még kevésbé a csere ily módon meghatározható egyenlőtlenségére vonatkozóan).

Attól azonban már a wallersteini rendszer belső logikája alapján sem tekinthetünk el, hogy vajon a rendszer léte és egyenlőtlensége valóban pozitív összefüggésben és kölcsönösen meghatározó viszonyban van-e a rendszer alapvetőnek mondott kizsákmányolási formájával. Ha ugyanis az említett mennyiségi különbségek a tőkefelhalmozás globális folyamata révén csökkenő tendenciájúak, amennyiben tudniillik a proletarizálódás (és kapitalizálódás) kibontakozásának egyébként nincsenek a rendszer működéséből fakadó objektív akadályai a periférián, vagy ha a „strukturális szerepek" cirkuláris cserélődése révén a különbségek visszájára fordulhatnak, ellenkező előjelűvé is válhatnak, akkor magát a rendszert és annak egyenlőtlenségét meghatározó egyenlőtlen csere afféle tovatűnő mozzanattá vagy legalábbis a munkamegosztásban helyet cserélő partnereket felváltva sújtó jelenséggé degradálódik. Mindebből, logikusan, nemcsak azt a végső következtetést lehetne levonni, hogy a globális felhalmozás előrehaladása s a proletarizálódás teljessé válása a rendszer automatikus összeomlásához vezet (mégpedig a tőke már említett „realizációs problémájának" megoldhatatlanságán kívül az egyenlőtlen csere fokozatos eltűnése miatt is), hanem még az a gyakorlati politika számára sugallt következtetés is, hogy a perifériát sújtó egyenlőtlen csere mielőbbi felszámolásának útja a globális tőkefelhalmozás folyamatának meggyorsítása, a periférián is a (feltételezetten) teljes proletarizálódás megvalósulása irányában ható idegen tőke behatolásának és tevékenységének elősegítése lenne. Márpedig *Wallerstein*, aki teljes határozottsággal áll ki a világburzsoázia ellen küzdő munkásmozgalom s a világkapitalizmus elleni forradalmi mozgalmak mellett, s aki a világosztályharcot a kapitalizmust szükségszerűen felváltó szocialista termelési mód, az ő kifejezésével: a „szocialista világkormány" megteremtésének eszközéül és feltételéül jelöli meg,[81] aligha kívánhat ilyen következtetéseket alátámasztani.

A centrum és a periféria közötti egyenlőtlenség fokozódása, a közöttük levő viszony újratermelődése *Wallerstein* elméletében egyéb következetlenségek és ellentmondások miatt is meglehetősen tisztázatlan kérdés marad. „Imperializmuson" ő „a politikai erőnek bármely olyan, egy erősebb (rendszerint centrumbeli) állam részéről egy gyengébb (rendszerint perifériás vagy félperifériás) állam elleni használatát" érti, amely „az allokációk megváltoztatását célozza a világpiacon."[82] Vagyis a „gazdasági erőszakot" (a gazdaságon belül szerzett idegen tőkés pozíciók és a kiváltott strukturális torzulások alapján megnyilvánuló gazdasági kényszert) nem tekinti az imperializmus szerves részének. Ugyanakkor az allokáció megváltoztatására törekvés ésszerűségét – a világméretű munkamegosztásban termelt termékek specifikuma jelentőségét tagadva – voltaképp megkérdőjelezi.

A centrumon belüli hegemóniát mint „gazdasági felsőbbrendűséget" értelmezi, a piacon keresztül érvényesülő, de a termelés szférájában gyökeredző, a „legfeljettebb" ipari termelés formájában s „kompetitív agro-ipari termelési előnyként" megnyilvánuló jelenségként, amelyből következik a kereskedelmi és pénzügyi vezető szerep, sőt a „katonai előny" is.[83] A hegemónia megszerzését, illetve elveszítését a „későn jövők" előnyével (ezek számára a legújabb gépek beszerzésének lehetőségével, illetve a korábbi hegemón hatalom bérköltségeinek a jobban szervezett munkásmozgalom és a munkásosztály pacifikálása miatti emelkedésével, s ezáltal piaci előnyének elveszítésével) hozza összefüggésbe. Megmagyarázhatatlan marad azonban, hogy miért nem élvezhetik a „későn jövők" előnyeit a periféria országai is (különösen az alacsonyabb bérköltségekből fakadó versenyképesség előnyét), és másrészt, hogy minek alapján indokolt különbséget tenni az államok egyik csoportja (a centrum gyengébb államai) ellenében a „*gazdasági* felsőbbrendűség" megszerzésének szükségessége és az államok másik csoportja ellenében pusztán a „*politikai* erő" alkalmazásának szükségessége között.

Az imperializmusnak egyszerűen „politikai erőszakként" s a monopolkapitalizmus tőkeexportjától, a tőke idegen területeken való működésétől elvonatkoztatott értelmezése itt is megbosszulja magát. Ha ugyanis a világrendszer egyenlőtlenségét tükröző és újratermelő egyenlőtlen csere meghatározója – közvetlenül (a kierőszakolt egyenlőtlen kereskedelmi szerződések révén) vagy közvetve (a kikényszerített „strukturális szerep", „az áruláncolatokban a legkönnyebben monopolizálható folyamatok" megkaparintása s az „alacsony jövedelmű" folyamatok mások-

ra kényszerítése következtében[84]) – az államok politikai erejének különbözősége, akkor ennek nemcsak a centrum és a periféria közötti viszonyban, hanem a centrumon belül az egyes államok viszonylatában is érvényesnek kell lennie. Ha viszont az államok politikai ereje és „katonai előnye" mögött végső soron a termelésben és technikai fejlődésben betöltött vezető szerep húzódik meg, akkor nyilván a centrum és a periféria viszonyában sem elegendő az egyenlőtlenséget az államok különböző erejével magyarázni és a csereviszonyokban ragadni meg. Akkor az elemzést a termelés társadalmi viszonyaiban és a termelőerők fejlődésében mutatkozó és épp a monopolkapitalizmus óta fokozódó egyenlőtlenség okaira, vagyis mindenekelőtt az idegen tőke tevékenysége okozta *függőségi viszonyokra és strukturális torzulásokra* kell irányítani.

Ha persze a világrendszer egészében csupán helycserék történnek, s a centrum, a félperiféria és a periféria között csak fokozati különbségek vannak (akár az államok ereje, akár a világpiaci versenyképesség és a „strukturális szerep" szempontjából), akkor voltaképp érdektelen is a csereegyenlőtlenség mélyebb és tartós okainak tanulmányozása. Ez esetben viszont értelmetlenség „világméretű osztályharcról" beszélni, sőt a rendszer megváltoztatásának igénye is csupán az átmenetileg kedvezőtlen helyzetben levőknek a rendszeren belül a privilegizáltak helyére törekvését leplező jelszóvá silányul, avagy a világ önzetlen megjavításán elmélkedő néhány idealista teoretikus vágyálomszerű kívánsága marad. De aligha jelölhető meg ezen az alapon olyan, az objektív helyzetéből következően és szubjektív gyengeségei ellenére is tartós és megbízható forradalmi erő, amely saját alárendelt és kizsákmányolt helyzetének felszámolására törekedve egyszersmind és szükségszerűen az alárendeltség és kizsákmányolás viszonyainak általános és végleges felszámolását szolgálhatja.

5. *A politikai harc frontjai és a globális tőkefelhalmozás koncepciója*

Wallerstein elkerüli ezt a logikai zsákutcát, a politikai nihilizmus vagy éppen a naív idealizmus útvesztőjét. Nem hagy kétséget afelől, hogy végül is a nacionalizmus korlátjain túllépő munkásmozgalomnak a világ burzsoáziája elleni világméretű osztályharca lesz az az erő, amely a rendszert megváltoztatja. Ez pedig nyilvánvaló tagadása mindannak, ami az „egyenlőtlen csere" *Emmanuel*-féle elméletéből a nemzetközi osztályharc

frontvonalait illetően következik, de egyben korrekciója annak is, amit *Wallerstein* egyes tételei vagy feltételezései sugallnak.

Wallerstein kiemeli azt az ellentmondást, amely a proletárpártok nemzeti keretek közötti szerveződése és ugyanakkor a világméretű osztályharcot nemcsak hirdető, de valóban „tükröző" jellege között, sőt általában is a nemzeti és az osztályöntudat viszonyában mutatkozik.[85] Fejtegetései az osztálytudatnak nemzeti–etnikai–faji formában való megjelenéseiről, s ez utóbbiaknak nemcsak az osztálytudatot kifejező, de egyben azt torzító jellegéről, a nacionalizmus kétarcúságáról, a politikai harc két típusáról: a burzsoá és a proletár közötti osztályharcról és a burzsoázián belüli politikai harcról, a különböző burzsoá államok közötti harcról, stb. kiváló meglátásokról tanúskodnak, korunk lényeges ellentmondásaira tapintanak rá. Sok igazság található abban a megközelítésben is, amely „a túlnyomó többség számára oly nyilvánvalóan hátrányos rendszer tartósságát" – a világgazdasági folyamatok mellett és ellenére továbbra is – „az állami struktúrák ellenőrzéséért folyó versengés irányába terelődő politikai szervezkedés" tényével, a rendszeren *belüli* helyzetváltoztatásra törekvő nemzeti mozgalmakkal hozza összefüggésbe.[86]

A politikai küzdelmek két szintjének, az osztályharc „nemzeti" és „nemzetközi" jellegének ez a – helyes – ábrázolása azonban éppenséggel még jobban aláhúzza a világrendszer mint elemzési egység kizárólagosságának tarthatatlanságát s a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyok vonatkozásában egyaránt *két* (összefüggő) elemzési szint alkalmazásának szükségességét, a „nemzeti" és a „nemzetközi" („világ") keretek és folyamatok dialektikus kettősségének figyelembevételét!

Az osztálynak mint „magában való" osztálynak a világgazdaság osztályaként, mint „magáért való", vagyis öntudatos osztálynak pedig a „nemzeti" állam politikai struktúrájába illeszkedő osztályként való ábrázolása és megkülönböztetése igen érdekes s az osztályharc kettős jellegét kifejező gondolat ugyan[87], de azt a logikai következetlenség megoldásaként, a kizárólagossá tett világrendszer-szemlélet védelmében aligha fogadhatjuk el, hacsak nem függetlenítjük az osztályt mint egyszerűen valamiféle politikai csoportosulást, „kulturális közösséget" vagy legalábbis mint annak „tudatát" az osztály létének gazdasági alapjától, a termelés társadalmi viszonyaiban elfoglalt helyétől, avagy – fordítva – nem tekintjük az osztályt kizárólagosan gazdasági kategóriának, a gazdasági folyamatok keretei által egyoldalúan és ökonomista módon meghatáro-

zottnak. (*Wallerstein*nél – az osztályelemzés helyes szemlélete mellett és ellenére [88]– olykor mindkét változattal találkozhatunk, egyrészt amikor az osztályt mint „kulturális közösséget" említi az egységes világgazdaság politikailag és kulturálisan sokféle közösségének sorában, másrészt pedig amikor azzal érvel, hogy „ha a hatékony »gazdaság« valójában világgazdaság..., úgy az osztályok is világgazdasági osztályok"[89].)

Az osztályok létének és öntudatának különböző alapon és térbelileg eltérő keretek közötti meghatározása (sőt, a két alapvető osztály vonatkozásában e tekintetben is tapasztalható következetlenség[90]) még inkább kiemeli azt a logikai ellentmondást, amely a gazdaság és a politika szétszakításával a wallersteini elméletrendszerben általában is megmutatkozik.

Ha a tőkés termelési mód (egyik) sajátossága, hogy „a közvetlen termelők által termelt többletet profit formájában megszerezve a piacon keresztül osztják el a burzsoázia között",[91] akkor a tőkések és a munkások közötti konfliktus elsődlegesen nyilván a kisajátítás aktusában, nem pedig a burzsoázia közötti „nemzetközi" elosztás fázisában gyökeredzik. Vagyis mind a tőkés, mind a munkás számára létezik az osztályharcnak egy közvetlen, helyi frontja is, s már csak emiatt sem, de az osztályharc „nemzetközi" aspektusa szempontjából sem közömbös az, hogy hová való a tőkés tulajdonos, hazai vagy külföldi-e. Bármennyire módosíthatja és keresztezi is a helyi kisajátítás viszonyait és folyamatait a világpiacon keresztül történő s a nemzetállamok ereje által (is) befolyásolt elosztási folyamat, ez még nem szünteti meg az előbbi tényleges létezését, nemcsak az osztálytudatnak és politikai szervezkedésnek, hanem a gazdasági folyamatoknak is egy helyi, nemzeti vagy kvázi-nemzeti szintjét.

Nem is igen érthető, hogy a nemzetállamoknak a tőkés világgazdaságon belül „egy nemzetközi államrendszer részeként"[92] végbemenő fejlődését hangsúlyozó *Wallerstein* számára miért nem fogadható el „a nemzetgazdaságoknak a tőkés világgazdasági rendszer részeként" végbemenő (vagy éppen megakasztott) fejlődésére vonatkozó analóg feltételezés. A tőkés világrendszer két alapvető tendenciája: „a termelés világméretű integrálódása" és ugyanakkor „erős nemzetállamok képződése" között *Wallerstein* inkább csak az ellentétet világítja meg, de nem a dialektikus kapcsolatot, s így a gazdaságinak és a politikainak ez az ellentmondása megmagyarázhatatlanná válik.

Valójában mind a gazdasági, mind a politikai szférában (és persze ezek komplex kapcsolatában) megnyilvánul a „nemzeti" és a „nemzet-

közi" („világméretű") ellentmondása. (Vagyis nem egyszerűen a gazdasági és a politikai szféra *közötti* ellentmondásról van szó.) Dialektikus viszonyukat azonban csak a *tőke mint társadalmi termelési viszony* „nemzetköziesedése" és ugyanakkor a nemzetállam védelmét feltételező természete közötti ellentmondás feltárásával lehet megérteni.

Wallerstein az összefüggésnek ezzel az utóbbi részével, a tőke által igénybe vett, sőt teremtett „nemzetállamok" tényével tökéletesen tisztában van. A tőkés gazdaságnak a méretekben ugyan bővülő, de kezdettől fogva globális természetét viszont a „nemzetköziesedésnek" azzal a polgári-ökonomista vagy éppen vulgármarxista felfogásával szemben hangsúlyozza, amely a világgazdaság kifejlődését mint az egymás mellett már azt megelőzően kifejlett nemzetgazdaságok közötti kapcsolatok kialakulását értelmezi, s az utóbbiak termelőerőinek evolúciójával, a nemzeti kereteket mindinkább meghaladó növekedésével és ezáltal a nemzetgazdaságok közötti áru- és tényezőáramlások kibontakozásával magyarázza, vagyis amely azt egyszerűen mint a termelőerők lineáris, pontosabban radiális növekedési folyamatát s az önálló egységek kapcsolatainak halmazát fogja fel.

Egy ilyen koncepció ellenében ugyan *Wallerstein* felfogása nemcsak történelmileg helyesebb, amennyiben már az ipari kapitalizmus megszületésének külső folyamatai, „extranacionális" forrásai is helyet kapnak benne, hanem tartalmasabb is, amennyiben a rendszeres árukapcsolatok alapját jelentő nemzetközi munkamegosztás organizmusára is fény derül. Mégis voltaképp ugyanannak a hibának a hatása jelentkezik – megítélésünk szerint – az ő felfogásában is.

Amíg a tőke mint társadalmi termelési viszony „nemzetköziesedésének" negligálása és ebből kifolyólag a világgazdaságnak mint elsődlegesen vagy kizárólag a forgalom szférájában kialakuló kapcsolatok rendszerének az értelmezése az említett ökonomista koncepció híveit arra készteti, hogy a mai világgazdaságban, sőt általában a monopolkapitalizmus világgazdaságában csupán az önálló nemzetgazdaságok egymásmellettiségét (juxtaposition-ját), a részek számtani összegét lássák, addig ugyanaz a hiba *Wallerstein* számára a kapitalizmusnak eleve a maihoz hasonló organikus világgazdasági rendszerként való megszületése gondolatát sugallja. Az a történelmi fordulópont, amely a tőke mint társadalmi termelési viszony „nemzetköziesedéséhez", vagyis a tőketulajdon és tőkefunkció nemzetközileg is lehetővé vált szétválásához kapcsolódik, s amely a tőkés világgazdaságot a termelési viszonyok összességét tekintve

is organikus és a nem-gazdasági erőszak nélkül is funkcionálni képes rendszerré, a forgalmi szféra jelenségeit pedig nemzetközileg is származékossá tette, mindkét felfogásban homályban marad.

Márpedig ez a fordulópont választja el egymástól az eredeti tőkefelhalmozás extranacionális folyamatai, a kereskedelmi tőke „globális" akciói s a katonai erőszakkal vagy az uralkodó réteg megvásárlásával kikényszerített vagy ez utóbbi által önként vállalt „perifériás igazodás" évszázadokon át tartó korszakát a centrum–periféria viszonynak attól a mai napig is tartó korszakától, amelyben az idegen tulajdonú tőke helyi működése és/vagy a helyi gazdaság feletti közvetlen vagy közvetett ellenőrzése – az említett módszerek mellett vagy akár azok nélkül is – biztosítja a periféria „strukturális szerepét".

A társadalmi termelési viszonyok nemzeti rendszerén belül sem magyarázható a munka társadalmi szervezetében, vagyis a belső munkamegosztásban elfoglalt helyek, a „strukturális szerepek" egyenlőtlen eloszlása (és az egyenlőtlen jövedelemviszonyok) másként, mint a nyers, gazdaságon-kívüli erőszakkal (vagy legfeljebb a hátrányos helyzetűek saját szervilis igazodásával és ostobaságával), ha a „szerepek" (és a jövedelemszerzés módjai) nem az objektív tulajdonviszonyokból, a gazdaság feletti (eredetileg ugyan erőszakkal szerzett és továbbra is erőszakkal védett, de a gazdaság egyéb viszonyait már gazdaságon-kívüli erőszak nélkül is meghatározni képes) monopolisztikus tulajdon és ellenőrzés viszonyaiból következnek. Hasonlóképpen, a tulajdonviszonyok egyenlőtlensége nélkül a szerepek egyenlőtlen eloszlása a világrendszeren belül sem magyarázható másként, mint gazdaságon-kívüli erőszakkal (vagy önként vállalt igazodással). Ezért kénytelen *Wallerstein* a politikai erőszakot, az államok ereje közötti különbséget a tőkés világgazdaság normális működésének állandó tényezőjévé tenni.

Mivel számára a nemzeti határokat keresztező tőkeviszony mindenkor elsősorban csereviszony, nem pedig a termelés társadalmi viszonya, így meglehetősen közömbös marad az iránt az ellentmondás iránt is, amely egyfelől a tőkének bizonyos országok monopoltőkései tulajdonában való fokozódó felhalmozódása és másfelől fokozottan más országokra kiterjedő működése között feszül. Közömbös marad a tőkekoncentráció és -centralizáció által előrehajtott monopolizálódásnak és a tőke mindig is expanzív természetéből és a termelőerők dimenzionális növekedéséből is fakadó internacionalizálódásnak a két ellentétes tendenciája iránt, amely a monopoltőkés világgazdaság fontos jellemzője.

Márpedig ahhoz, hogy a tőkés világrendszer ellentmondását ne egyszerűen mint a gazdaság világméretű és a politika nemzeti keretei közötti ellentmondást lássuk, hanem mint a „nemzetinek" és a „globálisnak" mind a gazdaságban, mind a politikában meglevő ellentmondását, éppen azt kell az említett tendenciák fényében megértenünk, hogy a tőketulajdon általában mint monopólium, mint monopolisztikus társadalmi viszony és a monopoltőke tulajdona különösen nem lehet meg az erőszakszervezet (az állam) védelme nélkül, és hogy a tőke működésének világméretű működése ellenére ezt a védelmet ma is a *nemzet*állam biztosíthatja csupán. Ennélfogva a tőketulajdon nem képes végleg elveszíteni (legfeljebb változtatni) „nemzetiségét", állampolgárságát, „nemzeti" hovatartozását, s következésképpen a termelés társadalmi viszonyainak, a gazdaságnak is (nemcsak a politikának és kultúrának) van „nemzeti" színtere.

A világméretű tőkefelhalmozás koncepciója is, mely a centrum–periféria viszonyt elemző teoretikusok mindinkább általánosan elfogadott fogalmává vált,[93] csak ebben a dialektikus összefüggésben (a „nemzeti" és a „nemzetközi" ellentmondásának figyelembevételével) és a tőke mint társadalmi termelési viszony értelmezése alapján nyerhet reális tartalmat.

Az aligha szorul (újabb) bizonyításra, hogy a nemzetközi monopoltőke (ma elsősorban a transznacionális társaságok) a tőkés világgazdaság egészére kiterjedő tevékenységet folytat, a kizsákmányolás közvetlen és/vagy közvetett (így elsősorban a cserén keresztül megvalósuló) módszereivel téve rendszeres profitforrásává a saját „anyagazdaságain" kívüli területeket is.

A tőke felhalmozásának, vagyis a munka által termelt többlet kisajátításának és a kisajátított többet (egy része) újabb, bővített mértékű kisajátítás céljaira való felhasználásának ez a világméretekben megismétlődő és bővülő, a tőke (tulajdonos) hazáján kívüli forrásokra (is) kiterjedő folyamata azonban jellegükben igen különböző mozzanatokat foglal magában, melyeknek a politikai-gazdaságtani tartalom szempontjából az elemzésben való összekeverése a rendszer és részei működésének megértése szempontjából nem kis zavarokat okozhat.

Az egyik ilyen mozzanat kétségkívül az ún. eredeti tőkefelhalmozás „mozzanata" a még teljesen nem kapitalizálódott területeken, vagyis a periférián. A *Marx* által „eredetinek", „primitívnek" nevezett tőkefelhalmozás azonban maga is komplex, összetett történelmi folyamat volt,

amelyben (még ha annak helyi és külső részei közti megkülönböztetéstől ehelyütt eltekintünk is) legalább három fő „mozzanatot" különböztethetünk meg: *a)* a tőkének (a kereskedelmi tőke „özönvíz előtti" formájából következően) mint a prekapitalista árutermelőktől nem-egyenértékű cserével (becsapással vagy éppen rablással) szerzett és pénztőkévé konvertálható árutőkének és mint abból átalakított vagy közvetlenül kisajátított pénzárunak (nemesfémeknek, kincseknek) a felhalmozását, *b)* a tőkének mint a munkaerőtől elválasztott termelési eszközöknek, vagyis potenciális termelőtőkének alapvetően a prekapitalista termelők termelési eszközeiktől való erőszakos megfosztása és részben a prekapitalista árutermelés differenciáló hatása nyomán való felhalmozódását, valamint és ebből következően *c)* a proletarizálódást, a kettős értelemben „szabad" munkaerőnek, a termelési eszközökkel nem rendelkező és munkaerejüket szabadon áruba bocsátó bérmunkások seregének felhalmozódását.

A világméretű tőkefelhalmozásnak egy másik, a kifejlett kapitalizmusra, a tőkés termelési mód „normális" önmegvalósulására jellemző „mozzanata", mely ugyancsak és nem kevésbé összetett, egyfelől a tőke tőkeként való és bővülő, a kisajátított értéktöbblet tőkésítése révén bekövetkező újratermelődését, és másfelől a termelési eszközöktől megfosztott munkaerőnek termelési eszközökkel nem rendelkező munkaerőként való újratermelődését, a termelésbe pusztán áruba bocsátott munkaerőként bekerült munkásnak a termelésből – az általa termelt értéktöbblet kisajátítása következtében – újra áruba bocsátandó munkaerőként való kikerülését foglalja magában. Vagyis annak a másokat a tőke (mint termelési eszköz) tulajdonából kizáró „monopóliumnak" az újratermelődését, amely másokat a tőke újratermelődéséhez szükséges értéktöbblettermelés önkéntes vállalására kényszerít. De ugyanez a „mozzanat" magában foglalja a tőke koncentrációjának és centralizációjának a bővített újratermelés, a verseny, az általa kikényszerített technikai fejlődés és nem utolsósorban a relatív kizsákmányolás módszere stb. által előrelendülő folyamatát is, a kis tőkék leigázásának, beolvasztásának vagy ellenőrzés alá vonásának stb. jelenségeit, vagyis a tőketulajdon monopolizálódásának mozzanatait is.

Mivel azonban a tőke tőkeként való értékesülésének és (bővített) újratermelési folyamatának mindenkori természetes része és feltétele a tőke mint árutőke értékesítése, a világméretű tőkefelhalmozás folyamatában és különös szerepére való tekintettel kiemelhetjük az értékesítés mozzana-

tát, a piaci mozzanatot is, amely azonban az eredeti tőkefelhalmozásnak éppúgy, mint a kifejlett tőkés termelési módra jellemző felhalmozási folyamatnak is a velejárója. Következésképpen más lehet a tartalma aszerint, hogy a prekapitalista kisárutermelőkkel szemben érvényesített nemegyenértékű cseréről, értéken felüli eladásról van-e szó, avagy a tőkés termelésben keletkezett értéktöbbletet tartalmazó érték realizálásáról, értéken való eladásról, vagy (és pontosabban) a „tőkék egyenlőségét" kifejező termelési áron, illetve csupán a tőkék közötti hierarchiát kifejező monopolárakon való eladásról. Az árutőke értékesítése azonban önmagában véve és az említett megkülönböztetések és konkrét esetek figyelembevétele nélkül még aligha tekinthető kizsákmányolási viszonynak és a tőkefelhalmozás forrásának!

Úgy látszik, a világméretű tőkefelhalmozás értelmezésében – *Wallerstein*nél éppúgy, mint másoknál is – a politikai-gazdaságtanilag különböző tartalmú folyamatok, „mozzanatok" nem ritkán összevegyülnek. Ennek jele és következménye például az, hogy az eredeti tőkefelhalmozás komplex folyamatának fogalma egyrészt leszűkül annak egyes tartalmi elemeire, másrészt viszont azonosul a periférián, pontosabban a periféria rovására megvalósuló tőkefelhalmozási folyamattal általában.[94]

Wallerstein – mint említettük – az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát nem a tőkés *termelési* mód feltételeit megteremtő, hanem annak normális működéséhez feltételként hozzátartozó folyamatként értelmezi. Ennek a perifériára is jellemző folyamatnak a lényegi (ha nem is egyetlen) eleme az egyenlőtlen csere általi kisajátítás. Noha a proletarizálódás, a saját termelési (vagy szerinte inkább: megélhetési) eszközöktől való megfosztás (eredeti és újbóli) mozzanata is helyet kap felfogásában, mivel azonban ő azt egyrészt mint akadálymentes, a teljes proletarizálódáshoz vezető evolúciós folyamatot, másrészt mint elsősorban a piaci viszonyok szempontjából számításba vett folyamatot (commodificatio-t) értékeli, végső soron a periférián és a periféria rovására végbemenő felhalmozás képe nagy mértékben torzítottá válik: Elhomályosul ugyanis benne a (nemzeti kapitalizmushoz vezető) eredeti tőkefelhalmozás megismétlődő elvetélésének, a félproletár munkaerőtömeg újratermelődésének vonása, de homályos benne a bővített tőkés újratermelésben bizonyos korlátok között megvalósuló „normális" felhalmozásnak, az (idegen vagy hazai) tőketulajdon profitreinvesztíciókkal való gyarapodásának mozzanata is. Márpedig az előbbi a kapitalizmus *perifériás* (a tőkének alárendelt prekapitalista elemekkel terhes) jellegét, az utóbbi pedig a perifériának

(nemcsak a világkapitalizmus részeként, hanem résszé válva már önmagában is) a *tőkés* jellegét domborítja ki.

A perifériás felhalmozási folyamatnak az „eredeti"-vel való azonosítása és a (nem-kapitalista termelőkkel folytatott) egyenlőtlen cserére való leszűkítése végül is visszavezethet a Harmadik Világ feltételezetten ma is „tradicionális", „prekapitalista társadalmainak" víziójához[95] (amelyet a terminológia módosítása, a prekapitalista kisárutermelők proletárrá minősítése sem tüntethet el).[96] Emellett azt a téves következtetést is sugallja, hogy a kapitalizmus nemcsak kihasználja, de mindenkor feltételezi is a prekapitalista szektorokat, hogy a tőkefelhalmozás folyamata nemcsak lelassul, de meg is áll ezek nélkül.

A tőkefelhalmozás világméretű folyamatának a „prekapitalista tartalékok" kimerülése, a kapitalizáció és proletarizáció teljessé válása nemcsak azért nem szabhat határt, mert újraképződő realizációs problémájának megoldására a kapitalizmusnak más módszere is van, hanem mert maga a „globális felhalmozás", pontosabban a bizonyos nemzetekhez tartozó tőke más területeken (is) folyó felhalmozási folyamata állít korlátokat ott az „eredeti" tőkefelhalmozás végbemenetele, a proletarizálódás kiteljesedése, a nemzeti kapitalizmusok kifejlődése elé.

De éppen emiatt a világszinten folyó tőkefelhalmozás folyamatának tanulmányozása a tőkék nemzeti hovatartozásának elemzését is megköveteli, az idegen vagy nemzeti tőke és a helyi (nemzeti) munka ellentmondásának feltárását (és a különböző „nemzetiségű" tőkék hierarchiájának vizsgálatát is). Ezáltal nemcsak az osztályharc belső frontjának jelentőségére, a mindenkori belső kizsákmányolók elleni harc szükségességére derül fény, hanem a „strukturális szerep" megváltoztatásáért, pontosabban és általában a gazdasági függőség és a külföld általi kizsákmányolás felszámolásáért „nemzeti keretek" között is, a jelenlevő idegen kizsákmányolók és/vagy a nemzetközi monopoltőke helyi kiszolgálói ellen megvívandó harc jelentőségére is.

A tőkefelhalmozás mindkét, ellentétes tendenciájának: a monopolizálódásnak és az internacionalizálódásnak a feltárása, valamint annak az összefüggésnek a figyelembevétele, hogy a tőke mint társadalmi viszony – az erőszakszervezet által biztosított védelemre való rászorultsága miatt – egy tőkés világállam létrejöttének hiányában és lehetetlensége folytán szükségszerűen kapcsolódik a nemzetállamokhoz, szétfoszlatja az „*ultraimperializmus*" régi és új koncepcióinak illúzióit is. Ez utóbbiak különösen a transznacionális társaságok előretörése nyomán

fogalmazódtak meg a tőke általános „nemzetköziesedésének", „transznacionalizálódásának", „globalizálódásának" eszméiként, és a multinacionális társaságoknak a nemzeti hovatartozástól, a tulajdon megoszlásától független „globális optimalizációra" való törekvését hangsúlyozó tézisekként, valamint olyan nézetekként, amelyek a tőkének mint (monopolisztikus, másokat kizáró) tulajdonnak a jelentőségét és a tőketulajdonnak a tőkeműködés ellenőrzésében betöltött szerepét, a tulajdon és ellenőrzés közötti (végső) összefüggést tagadják.

A tőke „nemzetköziesedése" fogalmának persze kettős értelme van, és ez önmagában véve is sok zavart okozhat. Az előbbiekben a tőkének mint társadalmi termelési viszonynak a „nemzetköziesedéséről" beszéltünk, amely nem azonos magának a tőketulajdonnak a „nemzetköziesedésével". Amíg az előbbi a „nemzeti" munkaerő idegen tőke által történő kizsákmányolására, illetve idegen munkaerőnek valamely nemzeti tőke által történő kizsákmányolására, vagyis alapvetően a tőke és a munka közötti viszonyra vonatkozik, addig az utóbbi az azonos tőke fölötti tulajdon egynél több nemzetállamhoz tartozó tőkések közötti megoszlását jelenti, vagyis a tőkések közötti viszonyra vonatkozik. Minthogy azonban egyik esetben sem beszélhetünk a szó szoros értelmében vett nemzetköziesedésről, legalábbis a centrum–periféria viszony vonatkozásában semmiképp sem, az idézőjel használata (kiírva vagy gondolatban) feltétlenül indokolt. Az előbbi esetben ugyanis egyáltalában nem arról van szó, hogy az egyik (vagy akár több más) nemzethez tartozó tőke és egy másik nemzethez tartozó munka között létesül viszony, hiszen a periféria munkaereje – a nemzeti gazdaság és társadalom kifejlődése hiányában – nem tekinthető nemzetinek, az idegen tőke kizsákmányoló tevékenysége pedig többnyire helyi tőkések vagy más komprádor elemek közreműködésével folyik. Az utóbbi esetben pedig a tőketulajdon multinacionalizálódása mindenkor a különböző nemzeti tőkék közötti hierarchia (változó) viszonyait, egyes tőkék, pontosabban tőkés csoportok mások feletti dominanciáját vagy dominanciára törekvését foglalja magában, s ez különösen megnyilvánul az erős centrumtőkéknek a gyenge perifériatőkék feletti uralmában.

A „nemzetköziesedés" tehát viszonylagos és ellentmondásos, bár kétségkívül előrehaladó, a tőke expanzív természete és a termelőerők dimenzionális növekedése által előrehajtott folyamat.

Wallerstein nézeteiből az „ultraimperializmus" (az ő kategóriáinak értelmében: egy egységes, gazdasági, társadalmi és politikai értelemben

egyaránt globális keretek között működő tőkés világbirodalom kifejlődése) nemcsak azért nem következik, mert eleve kétségbe vonja az „internacionalizálódás" folyamatát (a kapitalizmusnak gazdasági értelemben s így a tőkének kezdettől fogva globális természetet tulajdonítva), hanem mert az elkülönült nemzetállamok, politikai struktúrák (és kultúrák) létét egy globális gazdasági rendszer mellett – mint láttuk – a kapitalizmus characteristica specifica-jának tartja. De bármennyire is kitűnik elméletéből a nemzetállamok (gazdasági és katonai) fegyvertárának a tőke által más tőkék ellen is vagy más tőkék által felhasznált államok ellen történő alkalmazása, és általában a tőkések közötti és a tőkés államok közötti ellentét, végül is a tőketulajdon (tulajdonos) nemzeti hovatartozásának, a munka és az *idegen* tőke közötti termelési viszonynak és a különböző nemzeti tőkék hierarchikus viszonyának, vagyis általában a társadalmi tulajdonviszonyoknak az elhanyagolása az elemzésben, valamint a világgazdaság csere által való integrációjának feltételezése megmagyarázhatatlanná teszi, hogy miért *nem* teremtett még világállamot a tőke, hogy mi tartja fenn a tőke globalizmusa ellenére a nemzeti államokat.

6. *A szocializmus értelmezése*

Hasonló okokból kifolyólag, de mindenekelőtt a cserének a világgazdaság tőkés egységét biztosító, a prekapitalista és egyéb nem-kapitalista termelési módokat a világkapitalizmus integráns részévé tevő és általában a kapitalizmus lényegét adó kategóriaként való értékelése következtében a szocialista országok rendszerének értelmezése *Wallerstein* elméletében is homályos pont marad.[97] Ez az értelmezés nála ugyan nem politikai előítéletek, elvakult szovjetellenesség, vagy saját korábbi illúzióiból való kiábrándultság terméke, és nem is elsősorban egy tökéletes, idealizált vagy irreális szocializmus-képhez való viszonyítás negatív eredményéből[98] következik, mint inkább elméleti rendszerének alapfeltételezéseiből. Az ő beállítása azonban ettől még nem lesz sokkalta reálisabb, mint másoké. Ő ugyan – bár nem következetesen – elismeri[99] a szocialista országok belső rendjének nem-kapitalista, posztkapitalista jellegét, végül is azonban a szocialista országokat a világkapitalizmus egyfajta félperifériájának tekinti csupán, vagyis a centrum és a periféria közötti mozgás állapotában levő, mindkét irányban cserekapcsolattal

bíró, egyik irányban az egyenlőtlen cserétől szenvedő, a másik irányban abból nyereszkedő államokként értékeli. Ezáltal nemcsak a belső társadalmi-gazdasági és politikai rendszerük megkülönböztető vonásai veszítik el jelentőségüket, hanem külgazdasági kapcsolataik specifikus vonásai, sőt gyakran a világ politikai erőviszonyaiban játszott sajátos szerepük is.[100]

Bár „a szocializmus és a nacionalizmus házasságát a huszadik századi nemzeti felszabadító mozgalmakban" *Wallerstein* nem tekinti anomáliának (sőt szerinte e mozgalmak „sohasem lehettek volna igazán »szocialisták«, ha nem lennének »nemzetiek« és megfordítva"),[101] vagyis elismeri a szocialista mozgalmak nemzeti kereteinek létjogosultságát is, a szocialista termelési módot úgy jellemzi, hogy annak kifejlesztése is már eleve feltételezi egy szocialista világkormány létét. Ezáltal tehát kétségbe vonja a szocialista társadalom fokozatos kiépítésének, nemzeti vagy regionális keretek között történő megindulásának és előrehaladásának lehetőségét. A szocialista termelési módot szerinte a használati értékek céljából folyó (vagyis a szükségletek szerinti) termelés és a társadalmi termelésre vonatkozó olyan kollektív döntéshozatali mechanizmus, „tervezés" jellemzi, amely szerinte csak „világszinten", nem pedig az államok szintjén folyó tervezés lehet (mivel ez utóbbi végső soron mindig és szükségszerűen a „vállalat" és nem a gazdaság egésze számára való tervezést jelenti). Így a nemzetállamok elhalását, egy világméretű (és új típusú) állam létrejöttét jelöli meg már a szocialista átmenet feltételeként is.[102]

A szocialista termelésnek a fogyasztás (nem pedig a profitszerzés) szolgálatába való állítása, a használati érték elsődlegességének elve a szocialista termelési módnak kétségtelenül fontos és jellemző vonása kell legyen. A használati érték és csereérték ellentétpárjának azonban, mely minden árutermelés velejárója, olyan szétszakítása a kapitalizmus és a kapitalizmusból születő, annak jelenlétében épülő szocializmus megkülönböztetése céljából, mint amilyent *Wallersteinnél* (és másoknál, így mutatis mutandis *S. Aminnál* is[103]) találunk, aligha fogadható el. A kapitalizmus ugyanis nem egyszerűen piacgazdaság és még kevésbé olyan gazdaság, amely túl tudja tenni magát a használati érték támasztotta követelményeken és problémákon s mellőzheti a profitszerzés által motivált értéktermelésnek is végső soron a fogyasztásban való realizálódását. Ilyen megközelítésben ráadásul háttérbe szorul az a cseppet sem mellékes probléma, hogy *miképp* lesz a csereérték által dominált ter-

melésből a használati érték által vezérelt termelés – a csereérték és használati érték közötti ellentmondásnak valamely Deus ex machina útján való eltüntetése helyett a viszonyuk megváltoztatására való felhasználása (a csereértéknek a használati érték szolgálatába állítása és végső soron ez által való elhalása) útján. Márpedig a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer építésének folyamatában – akár nemzeti, akár szélesebb keretek közt folyik is az – nem a csereérték, vagyis az árutermelés valamely politikai döntéssel való eltörlése tartozik a reális lehetőségek közé. Még ha a kapitalizmustól örökölt gazdaság ezáltal okozott zavaraitól eltekintenénk is, egy ilyen döntés egyébként is vagy a külvilággal való kereskedelem teljes leállítását, elszigetelődést, vagy a döntésnek egyszerre az egész világra vonatkozó érvényességét s a termékellátás világméretekben új, csere nélküli formájának máról holnapra való megszervezését feltételezné.

Bár *Wallerstein* egyik-másik írásában érzékeli ezt a problémát,[104] elméleti következtetéseiben mégis hajlamos abszolutizálni. És talán nem véletlen, hogy amennyiben a szocialista fejlődésnek e világméretű, egyszerre történő szocialista átalakulást megelőzően is lehetségesnek elismert gyakorlati példáiról esik szó, *Wallerstein*, éppen úgy, mint *S. Amin*, többnyire olyan országokra (pontosabban: azok történelmének olyan periódusára) hivatkozik, amelyeket – mint a *Mao* halála előtti Kínát vagy a *Pol-Pot* rezsim alatti Kambodzsát – nagyfokú vagy teljes elszigetelődés, az érdemleges külgazdasági kapcsolatok hiánya és a belső árucsere korlátozottsága, az értékkategóriák és gazdasági ösztönzők kiiktatása, a gazdaság katonai szervezettsége vagy inkább dezorganizáltsága jellemez.

Hasonlóképpen, a szocialista világtervezés, egy szocialista világkormány gondolata – bármennyire is a szocializmus természetével összhangban levő és a nemzetközi egyenlőtlenségek mielőbbi felszámolása szempontjából kívánatos és indokolt követelmény megfogalmazása – éppen azért válik időszerűtlen, sőt félrevezető koncepcióvá, mert az az elméleti rendszer, amelynek összefüggéseibe *Wallerstein* helyezte azt, a mai állapotból a szóban forgó kívánatos állapotba való eljutás útját vagy útjait tekintve bizonytalanságban hagy. Sőt a mai állapotnak tévesen leegyszerűsítő értékelése miatt még a kívánt *irányba* való fejlődés kezdeti lépéseinek azonosítására sem alkalmas.

Mindkét vonatkozásban egyébként (és sok más tekintetben is) a dialektikus szemléletmód hiányát vagy elégtelenségét találhatjuk a végső

soron idealista megközelítés mögött. Ez a tőkés világrendszerből való kijutás vagy túljutás perspektívái vonatkozásában nem kevésbé nyilvánvaló, mint a használati érték és csereérték dialektikus ellentmondásának abszolút ellentmondásként való értelmezésében. A világkormánnyal nemcsak „betetőző" (már amennyire e „betetőzésről" valóban szó lehet), hanem kezdődő szocializmus eszméje (és különösen persze a centrum-periféria viszonynak egy mindenkori fél-periféria feltételezésével fokozativá való minősítése s a szerepek cirkulációjának tézise) a rendszer átalakulásának egyetlen lehetőségeként a rendszer *egészének* egyszerre való megváltozását sugallja. Eltekintve attól, hogy naivitás azt feltételezni, hogy egy szocialista világállam[105] valamely hirtelen megszületése máról holnapra eltüntetheti a részek egyenlőtlenségét, nagy hiba az, ha a rendszer egészének megváltoztatását (is) célzó és szolgáló változásoknak a *részek* szintjén és keretében is történő kierőszakolása, a részekre vonatkozó cselekvés létjogosultsága és szükségessége számításon kívül marad.

Ez voltaképp a részek és az egész dialektikus viszonyának éppen olyan, csak fordított előjelű, lineáris értelmezése lenne, mint amely az egészt a részek számtani összegeként, azok által kimerítően meghatározottként fogja fel. Amennyiben a részek a maguk teljességében és véglegesen az egész által meghatározottak, úgy nyilván a részek keretei között az egész természetével és működési irányával ellentétes politikai cselekvésnek sem lehet sikere.

A vagy világforradalom (szocialista világkormány), vagy a nemzeti keretekre korlátozott és nemzeti célokra szorítkozó osztályharc alternatívái hamis alternatívák! Az előbbi a részeken folytatandó, a részek átalakítását s azon keresztül az egész megváltoztatását is szolgáló osztályharc reális lehetőségét és feladatát tagadja, míg az utóbbi megfeledkezik az egész átalakításának feladatáról. *Wallerstein*nek igaza van ez utóbbi ellenében, de tévesen, illetve következetlenül ítéli meg az előbbit. Bár egyes megállapításaiból (mint például a szocialista pártok nemzeti keretek között vívott harcának a világméretű osztályharc kifejeződéseként való értékeléséből, vagy annak hangsúlyozásából, hogy a szocialista erők egyik országban elért győzelme hatással van más országok belső erőviszonyaira is) logikusan következne a „nemzeti" és a „nemzetközi" osztályharc szükségszerű kettősségének és összefüggésének tétele, e dialektikus viszony elemzésére és gyakorlati vonatkozásainak tárgyalására nem kerül sor.

A világkapitalizmus elleni forradalmiság feltételezi mind a belső, „nem-

zeti" osztályharc frontjának és feladatainak, mind pedig a „nemzetközi", világméretű osztályharc frontjainak és feladatainak számbavételét. Bármelyikről megfeledkezni – a cselekvésről vagy a cselekvés forradalmiságáról való lemondással egyértelmű.

Az „újbaloldali" elméletek s köztük e *wallersteini* teória kapitalizmus-kritikájának élét és forradalmiságát végső soron éppen az csorbítja – az értékítéletek olykor igen kemény megfogalmazása ellenére[106] –, hogy a bírált és elítélt állapotból való kiutat, a megoldáshoz vezető gyakorlati cselekvés mikéntjét és potenciális végrehajtóit nem vagy gyakran a realitásoktól elvonatkoztatva mutatják meg.

A *szocialista országok* megítélésével kapcsolatban sem azt vetjük *Wallerstein* és a szóban forgó más teoretikusok szemére, hogy nem ismerik el (vagy hogy nem dicsérik) a szocialista országok eredményeit, hanem elsősorban azt, hogy az elméleti hibákból vagy politikai előítéletekből következően s olykor a logikán is erőszakot téve[107] elmossák e rendszereknek a kapitalizmustól egyértelműen megkülönböztető vonásait, fejlődésük különböző útjainak és menetének általánosítható és sajátos jegyeit, történelmi *folyamat* jellegét és dialektikáját. Ezáltal pedig akarva-akaratlan félrevezetik a világ s a fejlődő országok haladó mozgalmait is a világ megváltoztatására annak részeiben is lehetséges és részeit megváltoztató lépések, a fejlődő országok számára is meglevő (vagy éppen hiányzó) lehetőségek, alternatív megoldások tekintetében s általában a szocialista fejlődésnek a szükségszerű ellentmondások, nem csekély nehézségek, áldozatok és tévedések okozta kerülőutak ellenére is reális kiutat jelentő perspektívái vonatkozásában.

Korántsem a szocialista országok fejlődéséből kizárólag a pozitív eredményeknek valamiféle megszűrt bemutatását, „lakkozott" ábrázolását, vagyis idealizálását hiányoljuk (hiszen ez az ábrázolás sem lenne kevésbé félrevezető), hanem a világrendszer változásában játszott szerepük tárgyilagos megállapítását és a belső társadalmi-gazdasági rendszer átalakítása folyamatában szerzett pozitív és negatív tapasztalataiknak egyaránt a reális értékelését!

A világrendszer-szemléletnek még ez a végletekig vitt alkalmazása, az egyetlen, mindent átfogó és a csere révén minden más termelési módot egyetlen rendszerbe integráló tőkés világgazdaság elmélete is sok olyan összefüggésre, törvényszerű jelenségre és folyamatra mutat rá persze, amely a polgári ökonomizmus (és a vulgármarxizmus) világképéből, az egymás mellé helyezett önálló nemzetgazdaságok egymást lineárisan követő vagy

legfeljebb „interdependenssé" vált növekedése víziójából kimaradt. Így a világ kritikai vizsgálatához és magyarázatához vitathatatlanul igen értékes hozzájárulást jelent. A politikai cselekvés számára reális kiutak feltárásának elmulasztása miatt azonban a világ megváltoztatásának teóriájaként meglehetősen hiányosnak és következetlennek bizonyul.

Pedig a filozófusoknak nemcsak magyarázniuk (vagy bírálniuk) kell a világot, hanem annak gyakorlati megváltoztatásához is hozzá kell járulniuk...

JEGYZETEK

[1] Lásd *Andre Gunder Frank:* Capitalism and Underdevelopment in Latin America IV. fej. The Myth of Feudalism. Monthly Review Press, New York 1967., valamint Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology. *Catalyst*, No. 3. University of Buffalo, 1967. (Megjelent még: Latin America: Underdevelopment or Revolution. Monthly Review Press, New York 1969.)

[2] Lásd többek közt: *Samir Amin:* L'accumulation a l'échelle mondiale. Anthropos, Párizs 1970., *A. G. Frank:* L'accumulation mondiale, 1500–1800. Calmann-Levy, Párizs, 1977.

[3] Lásd pl. *Berend T. Iván:* Öt előadás gazdaságról és oktatásról c. könyvét (Magvető, 1978.) továbbá *Zimányi Vera* recenzióját *Immanuel Wallerstein* Az új világrendszer c. könyvéről (Valóság, 1978. 8. sz. 99–105. old.), valamint *Miszlivetz Ferenc* rövid, de frappáns kritikáját *Wallerstein* elméletének néhány lényegi részéről „Az osztállyá szerveződés néhány elméleti és gyakorlati kérdése az »elmaradottság« viszonyai között" c. szakdolgozatában (MKKE, 1978. Kézirat).

[4] *Immanuel Wallerstein:* The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World -Economy in the Sixteenth Century. Academic Press. New York – San Francisco – London 1974.

[5] *Lukács György*re hivatkozva a marxizmusnak a lényegét, a burzsoá társadalomtudománnyal szemben megkülönböztethető vonását abban látja, hogy az a történelmi magyarázatban a totalitás szempontját érvényesíti. (*I. Wallerstein:* The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. Paper presented to the Annual Meeting of the American Sociological Association. New Orleans, 1972. Aug. 28–31, 1. old. A hivatkozott idézetet *Lukács György:* The Marxism of Rosa Luxemburg c. írásából vette. (Lásd *Lukács György:* Történelem és osztálytudat. Magvető 1971.)

[6] *I. Wallerstein:* Societal Growth: World Networks and the Politics of the World-Economy. Paper presented at Plenary Session of 1978 meetings of the American Sociological Association, San Francisco. 1978. szeptember 5. 2. old.

[7] Lásd *Terence K. Hopkins–Immanuel Wallerstein:* Patterns of Development of the Modern World-System. Research Proposal. *Review*, 1977. I. köt. 2. sz. 111–112. old.

[8] *I. Wallerstein:* Societal Growth... 2. old., The Rise and Future Demise... 9. old., Contra Historical Myths: The Persistent Debate Between the Developmental and World-System Paradigms. Keynote adress, Conference on Exports and Change in Third World Societies. Duke University, 1978. jan. 20–21. 2. old.

[9] Lásd The Rise and Future Demise... 4. old.

[10] Lásd ugyanott, 3., 17. és 25. old.

[11] Hivatkozott monográfiájában nemcsak implicite esik szó a nemzetgazdaságok formálódásáról (egy világrendszeren belül), hanem még explicite is. *Wallerstein* az angol „nemzetgazdaság" kialakulásáról, „az egyetlen világgazdaságon belüli egyenlőtlen nemzeti fejlődésről", a külkereskedelemnek „a nemzetgazdaságok" szempontjából vett jelentőségéről beszél. (Lásd The Modern World-System. 263., 271., 290. stb. old.)

[12] Eszerint tudniillik „nemzeti" keretek között azért nem létezhetnek társadalmi rendszerek, mert csupán az állam különbözteti meg őket, vagyis mert nem képviselnek „totalitást". Ebből logikusan következik, hogy a nagyobb egység: a világrendszer testesíti meg a „totalitást". Mivel pedig az ilyen értelemben vett társadalmi rendszer mint „totalitás" csak világrendszerként létezik (a modern korban), ezért értelmetlenség is azon belül „nemzeti" szintű társadalmi rendszerekről beszélni.

[13] Lásd: The Modern World-System. 134. old.

[14] Ugyanott, 134. old.

[15] Lásd *I. Wallerstein*: A world-system perspective on the social sciences, The British Journal of Sociology. 1976. 27. kötet, 3. sz. 343—352. old.

[16] Lásd pl. The Modern World-System.

[17] „A kapitalizmus — írja — egészében véve az életet és földet jobban kizsákmányoló és romboló termelési mód a világgazdaság határain belül elhelyezkedő személyek túlnyomó többsége számára, mint bármely azt megelőző termelési mód a világtörténelemben." (Societal Growth . . . 11. old.)

[18] A world-system perspective ... 350. old.

[19] Amennyiben az a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok változásának komplex összefüggéseiben mutatja be a kapitalizmus megszületését, kellően kiemelve az olyan objektív tényezők szerepét, mint a mezőgazdasági árutermelés és kereskedelem fejlődése, az osztályviszonyok módosulása stb., valamint a földrajzi és demográfiai körülmények hatását. (Lásd: The Modern World-System.)

[20] *Wallerstein* szerint „történelmileg értelmetlen kérdés: a kapitalizmus haladó jellege". (*I. Wallerstein*: Civilizations and Modes of Production: Conflicts and Convergences. Paper delivered at Plenary of Sixth Annual Meeting, International Society for the Comparative Study of Civilizations. Bradford College, Haverhill, Mass. 1977. Április 15, 9. old.) Érdemes ehelyütt megjegyezni, hogy történelmi monográfiájában reálisabb értékelést ad, megállapítva, hogy „minden kegyetlenkedései" mellett és ellenére is „jobb", hogy a tőkés világrendszer megszületett, mint ha nem született volna meg. (The Modern World-System. 357. old)

[21] Így pl. a prekoloniális arab kereskedelem formájában, amely legalábbis a pénztőkék felhalmozása szempontjából a nyugat-európainál is kedvezőbb feltételeket

biztosíthatott volna a kapitalizmus kifejlődéséhez. Hogy ez mégsem következett be, annak nyilvánvalóan a cserén, a kereskedelmen *kívüli* okai voltak. (Kitűnő elemzést ad erről a kérdésről *Petrasovits Anna* „Néhány szempont a közel-keleti termelési mód vizsgálatához a libanoni kereskedelmi tőke példáján" c. diplomamunkájában. (MKKE, 1978. Kézirat)

[22] *I. Wallerstein:* Contra Historical Myths... 5. old.

[23] Lásd Patterns of Development... 125–126. old.

[24] Lásd ugyanott, 139. old.

[25] *Wallerstein* a belső piaci viszonyok szempontjából is tagadja az említett kategóriák létezésének különböző hatását. A piac tényleges nagyságára nézve szerinte teljesen közömbös, hogy minden munkás bérmunkás-e avagy rabszolga; Legfeljebb az egyénileg vásárolt javak mennyiségében lehet különbség, de nem „a vásárolt javak teljes összegében", hiszen ha a termelő munkaerejének újratermeléséhez ugyanannyi termékre van szükség, akkor azt az egyik esetben egyénileg, a másik esetben „kollektíve" vásárolják meg a piacról. (Lásd Contra Historical Myths... 4. old.) A fogyasztásra való termelésnek az áruként (vagyis piacra való) termeléssel, az elosztás szükségességének és mennyiségének az elosztás módjával, a termékcserének az árucserével való összekeverése magyarázhatja csupán ezeket a megállapításokat.

[26] Lásd Patterns of Development... 135. old.

[27] Lásd ugyanott, 119. és 125–126. old. (*Wallerstein*nek az a felfogása, hogy a tőkés gazdaság normális működése még nem proletarizált termelők, prekapitalista szektorok jelenlétét és fokozatos kapitalizációját tételezi fel, nyilvánvaló rokonságot mutat *Rosa Luxemburg* nézeteivel.)

[28] Lásd ugyanott, 135. és 137. old.

[29] Lásd ugyanott, 135. old.

[30] Voltaképp hasonló álláspontot van *A. G. Frank* is, akire *Wallerstein* is hivatkozik. (Lásd *A. G. Frank:* Sur l'accumulation qu'on apelle primitive. *L'homme et la société*, 39–40. köt. 1976. jan-jun. 45–75. old.)

[31] Lásd Patterns of Development... 119. old.

[32] Lásd ugyanott, 135–137. old.

[33] „Áruláncolaton" érti az összekapcsolódó folyamatoknak azt a sorozatát, amely a fogyasztásra alkalmas végtermékben összegeződő különféle ráfordítások és előzetes transzformációk láncolatát jelenti. *Wallerstein* hangsúlyozza, hogy „ilyen áruláncolatok a tőkés világgazdaság egész történelmén keresztül léteznek", és tagadja, hogy előbb az államhatárokon belül fejlődtek volna ki, s csak azután keresztezték volna a határokat. (Lásd Patterns of Development... 128. old.)

[34] Lásd Contra Historical Myths... 3. old. és Patterns of Development... 128–129. old.

[35] Patterns of Development... 124. old.

[36] *Wallerstein* felfogása szerint csupán az európai feudalizmusnak mint a redisztributív világbirodalmak egyik különös változatának az önmagában vett „válsága", nem pedig a társadalmi fejlődés törvényszerű iránya s a feudalizmus hanyatlásában és válságában egy új társadalmi rend megszületésének csírái, egy új osztály keletkezése és feltörekvése vezetett annak összeomlásához. A kapitalizmus kialakulására sem került volna sor, ha történetesen „lett volna egy, a rendszer centrumának meghódítására képes világbirodalom a közelségben... vagy ha centralizáltabb

lett volna maga a feudális Európa", vagyis, ha *ugyanaz* az uralkodó osztály, a „szenyorok" kormányzó családjai nem kényszerültek volna a már említett leleményes ötlet folytán új többletkisajátítási módszereket kikísérletezni. (Lásd A world--system perspective... 350. old.)

[37] Lásd Patterns of Development... 112–113., 125. és 132. old., valamint Societal Growth... 13. old.

[38] „Egy, a kisajátított többlet újraelosztását végző politikai struktúra hiányában a többletet csak a „piac" útján lehet újraelosztani... Ennélfogva a termelés módja kapitalista." (A world-system perspective... 348. old.)

[39] Lásd Patterns of Development... 124–126. old.

[40] Egy másik lehetséges magyarázat lehetne a cserére való termelés különböző céljára, indítékára való utalás. (*Wallerstein* hangsúlyozza is a tőkés cserére való termelés és kereskedelem maximális profit szerzésében megnyilvánuló célját.) Nyitott kérdés marad azonban – legalábbis a termelés módjának elemzése nélkül –, hogy miért nem célozta ugyanazt a korábbi birodalmak cserekereskedelme is, vagy ha céljai azonosak voltak, miért nem hozott ugyanolyan eredményt.

[41] Lásd Patterns of Development... 134–135. old.

[42] Ugyanott, 136. old.

[43] Lásd ugyanott, 127. old.

[44] A world-system perspective... 348–349. old.

[45] Lásd *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976. (A szóban forgó felfogás kritikáját lásd a kötet bevezető tanulmányában: *Szentes T.:* Polányi Károly és a „gazdasági antropológia". Ugyanott.)

[46] *Wallerstein*nél egy ilyen felfogás inkább következetlenségnek, logikai ellentmondásnak tűnik, hiszen más összefüggésben rámutat a két osztály között a javak termelésére vonatkozó döntések tekintetében a „tulajdonjogok, a felhalmozott tőke, a technológia fölötti ellenőrzés stb. révén" fennálló osztályellentétre is. (Lásd A world-system perspective... 350. old.)

[47] Lásd: Patterns of Development... 112–113. old.

[48] Lásd ugyanott, 127. old.

[49] Ugyanott, 127–128. old.

[50] Lásd A world-system perspective... 350–351. old. és Contra Historical Myths... 6. old.

[51] Lásd Patterns of Development... 127. és 135. old.

[52] Lásd The Rise and Future Demise... 15. old.

[53] *Wallerstein* a centrum és periféria egyenlőtlen viszonya, strukturálisan különböző világpiaci helyzete és a közöttük folyó, kizsákmányolást megvalósító egyenlőtlen csere mellett számításba veszi a centrumországok közötti hatalmi versengés viszonyait s a mindenkori legerősebb centrumhatalom *gazdasági* fölényének, ideiglenes hegemóniájának jelenségét is. Ezt ő éppúgy, mint a centrum-periféria viszonyt „elsődlegesen a piacon keresztül érvényesülő" jelenségként és az állam politikai erejének a világpiaci allokációt befolyásoló hatásaként ábrázolja. (Lásd Patterns of Development... 121. old.) A tőkés világrendszer egészén belüli egyenlőtlen fejlődésnek és az annak centrumán belüli egyenlőtlen fejlődésnek azonos alapon való magyarázata még akkor is jelentős eredmény (és hozzájárulás az „egyenlőtlen fejlődés törvényével" kapcsolatos problémák vitájához), ha a magyarázat

alapját és következetességét illetően – úgy véljük, indokolt – fenntartásaink és ellenvetéseink lehetnek. Erre a kérdésre még visszatérünk.

[54] Bár *Wallerstein* is megállapítja (lásd ugyanott, 116. old.), hogy a tőkés világrendszer a múlt század végéig még nem terjedt ki az egész Földre, vagyis azelőtt nagy területek maradtak ki a világméretű munkamegosztás rendszeréből, az azóta bekövetkezett integrálódásukat inkább a cserekapcsolatok térbeli kiterjedésének, mintsem a tőke nemzetközi mozgásának s idegen gazdaságokba való behatolásának tulajdonítja.

[55] The Rise and Future Demise... 13. old.

[56] Lásd Patterns of Development... 116–117. old.

[57] Lásd The Rise and Future Demise... 20–21. old.

[58] Ez a megállapítás a kész vagy öröktől fogva adott egységek között kifejlődő kapcsolatok metafizikus felfogásával szemben kétségkívül a dialektikus szemlélet eredménye, amely azonban még így is hiányos (bár az ellenkező oldalon), amennyiben *Wallerstein* megjegyzése implicite feltételezi, hogy a viszony tartalma a pólusok tartalma nélkül is meghatározható.

[59] Lásd ugyanott, 116. és 130. old.

[60] Lásd ugyanott, 114. és 116. old.

[61] *Wallerstein* ugyan a többlet kisajátításának és transzferjének a periféria és a centrum közötti egyenlőtlen cserében megnyilvánuló formája mellett utal arra a formára is, amely a közvetlen termelő és a kisajátító *tulajdonos* közötti viszonyban, az értéktöbblet kisajátításában fejeződik ki (lásd Contra Historical Myths... 5. old.), de ez utóbbi viszonyt is – mint láttuk – csereviszonyként értelmezi.

[62] Minden bizonnyal a „tiszta kapitalizmusban" megoldhatatlannak feltételezett realizálási problémára való tekintettel. (Lásd 27. lábjegyzet.)

[63] Patterns of Development... 125., 134–135. old.

[64] Könyvében arra a kérdésre, hogy mi az oka a munkaszervezés és ellenőrzés különböző módozatai (rabszolga-, „feudális", bér-munka stb.) alkalmazásának a tőkés világrendszerben, azt válaszolja: „a munka ellenőrzésének minden egyes módja bizonyos termelési típusoknak felel meg legjobban". Meg is vizsgálja, hogy a különböző monokultúrák (pl. cukornád-ültetvények, gabonatermesztés, szarvasmarhatenyésztés, bányászat stb.) igényeinek hogyan felelt meg a rabszolgaság (pl. a Nyugat-Indiai szigeteken), az „encomienda"-rendszer (Spanyol Amerikában), vagy a „második jobbágyság" (Kelet-Európában) stb. (Lásd The Modern World-System. 87–95. old.)

[65] *Wallerstein* egyébként az utóbbi összefüggéssel is tökéletesen tisztában van, mégsem vonja le belőle a megfelelő következtetéseket a tőketulajdon hovatartozása és a gazdaság belső (nemzeti) integrálódása vagy dezintegrált, kifelé fordult jellege vonatkozásában. Monográfiájában a centrum és a periféria munkásosztályát egyaránt kizsákmányoló tőkének a periféria alacsony bérszínvonalához és a centrum „közepes" bérszintjéhez fűződő érdekét a profitszerzésnek és a helyi piac, vagyis a munkások vásárlóereje alakulásától függő profitrealizálásnak a szempontjaival magyarázza. (Lásd ugyanott, 84. old.)

[66] Ezért is látszik meglepőnek és megmagyarázhatatlannak számunkra az, amikor a „kifelé" orientálódott tőkés és az annak szolgálatába állított, tönkretéve-megőrzött prekapitalista szektor viszonyával jellemzett „kétszektorú", „duális" tár-

sadalmi-gazdasági rendszer elemzését annak alapján éri bírálat, mégpedig olyanok (marxisták) részéről, akik a marxi absztrakciót egyébként elfogadják, hogy tudniillik a tőkés magánszektoron és a le nem tagadható prekapitalista maradványszektoron kívül – úgymond – vannak egyéb szektorok is, vagyis hogy a perifériás rendszer „plurális", „többszektorú". Ugyan ki tagadhatná ezt?! Vajon azon az alapon, hogy a par excellence tőkés termelési viszonyon s a munkásosztályon és burzsoázián kívül a kapitalizmusban is mindenkor léteztek egyéb viszonyok és rétegek, nem volna-e ugyanúgy indokolt a marxi „leegyszerűsítést" is elvetni?! A kérdés tehát *nem* az, hogy léteznek-e *egyéb* elemek, rétegek, szektorok (természetesen léteznek is), hanem hogy a rendszer szerkezetében és működésében melyik viszony, mely pólusok dialektikus egysége és ellentmondása az alapvető és meghatározó!

[67] Lásd The Rise and Future Demise... 16–17. és 25. old.

[68] Lásd Patterns of Development... 116. old.

[69] Lásd ugyanott.

[70] „... fél-periféria területek azok – írja –, amelyek a centrum és a periféria között helyezkednek el a dimenziók egy sorozatában. ... Közülük egyesek centrumterületek voltak az adott világgazdaság korábbi változatában, mások periféria-területek voltak és később felfejlődtek!" (The Modern World-System., 349. old.)

[71] Arra, hogy tudniillik a fél-perifériás nemzetek azok, amelyek „úgy viszonyulnak a centrumországokhoz, mint perifériaterületek, de úgy viszonyulnak bizonyos perifériaországokhoz, mint centrum." *(I. Wallerstein:* Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. A CENDES 1975. májusi szemináriumára készített tanulmány. Sokszorosítás. 6. old.)

[72] A szocialista országokat, melyeket – hibásan – egyszerűen a fél-perifériába sorol, *Wallerstein* lényegileg helyesen jellemzi azzal, hogy ott „gyakorlatilag a termelési eszközök mindenfajta, belső és külső magántulajdonát felszámolták." (Ugyanott, 12. old.)

[73] Ez persze ott is viszonylagos és nem abszolút, vagyis a centrumban sem jött létre valamifajta „tiszta kapitalizmus". A különbség tehát nem a „100%-os proletarizálódás" és a „fél-proletarizálódás" között mutatkozik, hanem a perifériás függő kapitalizmusnak a fél-proletár munkaerőtömeget újratermelő és idegen tőkének szolgálatába állító természetében!

[74] Patterns of Development... 130. old.

[75] Lásd Contra Historical Myths... 6–7. old.

[76] Lásd Semi-peripheral Countries... 4. és 8. old.

[77] Jól illusztrálja ezt az, hogy *A. Emmanuel* éppen ellenkezőleg: a magas és emelkedő bérszínvonallal magyarázza a fejlett országok gyorsabb fejlődését és előnyét a nemzetközi cserében.

[78] Patterns of Development... 129. old.

[79] Ugyanott, 137. old.

[80] Lásd ugyanott, 135. old.

[81] Lásd Societal Growth... 12–14. old.

[82] Ugyanott, 121. old.

[83] Lásd ugyanott, 121., és 130–131. old.

[84] Lásd Societal Growth... 5. old.

[85] Lásd ugyanott, 9–13. old.
[86] Lásd ugyanott, 11. old.
[87] Lásd ugyanott, 9. old.
[88] Többször hivatkozott könyvében kiemeli a földtulajdon szerepét az osztályképződés folyamatában (lásd 5. fejezet) és hangsúlyozza, hogy a politikai és társadalmi konfliktusokat csak a társadalmi viszonyok egészének tükrében lehet megérteni. (Id. mű, 283. old.)
[89] Lásd Patterns of Development... 113. old. és Societal Growth... 9. old.
[90] Amíg a proletárerők (az osztálytudatnak megfelelően) *Wallerstein* szerint nemzeti keretek között szervezkednek az államhatalom megszerzésére, és csak az államhatalom korlátainak megismerése nyomán fordulnak a világméretű szervezkedés felé, addig „a világburzsoázia... mindig is a világgazdaság viszonylatában szerveződött." (Societal Growth... 12–13. old.) Ily módon és mert az elemzésből kimarad a nemzetközi monopoltőke és a helyi (nemzeti) munka közötti ellentmondás politikai-gazdaságtani feltárása, még az antagonisztikus ellentétpár: a burzsoázia és a proletariátus egymásnak való megfelelése, egymást feltételező és kizáró dialektikus viszonya is felborul (legalábbis a tudat és a szervezkedés frontján).
[91] Civilizations and Modes of Production... 6. old.
[92] Patterns of Development... 119. old.
[93] Lásd többek között *Samir Amin:* L'accumulation á l'échelle mondiale. – *A. G. Frank:* L'accumulation mondiale...
[94] *Samir Amin* pl. a „teljesen autocentrikus kapitalizmusra" jellemző felhalmozási folyamattal szemben, melyet a bővített újratermeléssel, a beruházott tőkéből származó profit megtakarítása és újraberuházása révén elérhető termelésikapacitás-növekedéssel jellemez, azon az alapon különbözteti meg és definiálja a primitív felhalmozást, hogy a tőke jövedelme, mely ezúttal nem származhat korábbi tőkeberuházások profitjából, „a nem-kapitalista szektorok kizsákmányolásából" ered. (Lásd *S. Amin:* Accumulation on a World Scale. A Critique of the Theory of Underdevelopment. Monthly Review Press, New York-London 1974. 2. köt. 382. old.)
[95] Ha ugyanis a globális tőkefelhalmozás folyamata a periféria országainak vonatkozásában mint „eredeti" felhalmozás nyilvánul meg, mely utóbbi a nem-kapitalista termelőktől a többletnek piacon keresztül történő kisajátításaként definiálódik, s a centrum-periféria viszony tartalmát az egyenlőtlen csere adja, úgy értelemszerűen a Harmadik Világ gazdaságának és társadalmának akár egésze is olyan prekapitalista gazdaságnak (termelési módnak) és társadalomnak (a termelés társadalmi viszonyai olyan rendszerének) fogható fel, amely csak külsőleg, kifelé áll kapcsolatban (mint kizsákmányolt) a kapitalizmussal. Ezen a hamis vízión vajmi keveset változtat az, ha e „külső" kapcsolatnak az egyébként nem-kapitalista tradicionális társadalomra gyakorolt bizonyos belső hatásai is megállapítást nyernek.
[96] *Wallerstein* – mint részben láttuk – a politikai gazdaságtanban használt jó néhány fogalomnak (mint pl. a proletarizálódás, eredeti tőkefelhalmozás, imperializmus, termelési mód, munkaerőáru, bérmunkás és tőkés stb. fogalmának) a kialakult terminológiai értelmezéstől, illetve a terminológia forrásaként azonosítható művek értelmezésétől eltérő jelentést tulajdonít. Ehhez természetesen joga van, és minthogy ezt meg is mondja (lásd Contra Historical Myths... 1–2. old.), eljá-

rása nem is lenne kifogásolható, ha az általa használt (és nagyrészt *Marx*tól eredő) fogalmak egy olyan konzisztens rendszerbe illeszkednének, mint amilyent *Marx*nál is találunk. Ez esetben ugyanis – ha a „fordítás" némi nehézségei árán is – a megértés és egyértelműség biztosítható lenne, legalább annyira, mint a polgári közgazdaságtan és a marxizmus dialógusában. (Igaz, ez esetben még az is kiderülhetne, hogy *másról* beszélünk, vagy ugyanazt akarjuk mondani, csak másként.) Egyelőre azonban gyakran okoz zavart elméletében és a kommunikációban a fogalmak vegyes, következetlen használata.

Megjegyzendő még, hogy terminológiai revíziója (éppúgy, mint bizonyos következtetései is) nagyrészt egy feltételezésre épül, a világrendszer egységének hitére. „Ha hiszünk abban – írja –, hogy a gazdaság világgazdaság, akkor a *magukban való* osztályok »világ«-osztályok..." (Ugyanott, 9. old.)

[97] Mint ahogy *A. G. Frank*, *Samir Amin* vagy mások nézeteiben is, akik a termelés társadalmi viszonyainak komplex rendszere helyett bizonyos kategóriák (pl. munkabér, érték, piac) megléte, az intézményi rendszer jelenségei (állam), a világ tőkés részével folytatott kereskedelem stb. alapján próbálnak – ha egyáltalán – megkülönböztetést tenni. *S. Amin* például „a tőkések nélküli kapitalizmus", illetve az „állami termelési mód" kategóriáját használja (megfeledkezve arról, hogy a termelés társadalmi viszonyai mindenkor *osztályok* közötti viszonyok, s az állam mindenkor egy uralkodó osztály erőszakszervezete. *A. G. Frank* egy „negyedik", meg nem határozott, afféle „egyéb" kategóriának tekinti a szocialista országok rendszerét, amelyet azonban a tőkés világgazdaság fokozódóan integráns részének nevez (*Wallerstein* felfogásához hasonlóan), voltaképp a világkereskedelemben való részvételük alapján. (Lásd 107. lábjegyzet.)

[98] Ennek egyik példája *S. Amin* (egyébként elgondolkodtató és sok igazságot is tartalmazó) cikke: A szocializmus dicsérete (In Praise of Socialism. Monthly Review, 1974. szeptember, 1–16. old.), amelyben a szocializmust úgy ábrázolja, mint amely a minden vonásában negatív, a társadalom egészét, minden osztályát és mindenki kultúráját dehumanizáló és tönkretevő kapitalizmust minden vonásában és teljesen tagadja, és amely egy tökéletes, kész végtermék – anélkül, hogy a kapitalizmusból a „tökéletes szocializmusba" való átmenetnek a kérdését, ennek a hosszú, küzdelmes és ellentmondásokkal teli folyamatnak a problémakörét a legcsekélyebb mértékben is érintené.

[99] Lásd Semi-peripheral Countries... 12. és 24–26. old.

[100] *Wallerstein* helyenként utal ugyan arra, hogy a szocialista erők győzelme a félperiféria egyik-másik államában hatással van másutt is a belső erőviszonyok alakulására (lásd ugyanott, 39. old.), ez azonban nem illeszkedik szervesen sem a „fél-periféria" tartalmi meghatározásába és a szerepek körforgásának koncepciójába, sem pedig a szocialista termelési mód kifejlődésére vonatkozó elképzelésébe.

[101] Societal Growth... 12. old.

[102] *I. Wallerstein:* The Dialectics of Civilizations in the Modern World-System. Paper delivered at IX-th World Congress of Sociology. Uppsala, 1978. augusztus 14–19. 4–5. old.

[103] Lásd In Praise of Socialism.

[104] Lásd pl. a szocialista árutermelés sajátosságairól *Kim Ir Sen* nyomán adott értékelését. (Semi-peripheral Countries... 25–29. old.)

[105] Mint ahogy naivitás lenne azt elvárni, hogy pusztán egyes részek változása esetén ezek új alapokra helyezett együttműködése már olyan legyen, mint amilyen a világ *egészé*nek megváltozása után lehet.

[106] Vagy éppen az értékítéletek túlzásai és egyoldalúsága miatt, mint például a kapitalizmus egyfajta történelmi tévedésként, regresszióként való beállítása, teljes egészében való, a kapitalizmus korszakában kifejlődött, illetve továbbfejlődött technika, tudomány, és kultúra eredményeivel együtt való elvetése. Vagyis a kapitalizmusnak nem az *általános* társadalmi fejlődés egy *különös* szakaszaként, az előző szakaszokat meghaladó és egy következő szakaszt előkészítő részeként, hanem mind a pre-, mind a posztkapitalista formációkhoz képest alábbvaló, alacsonyabbrendű *kivételes* állapotként való értelmezése.

[107] Ennek egyik eklatáns példája *A. G. Frank* „Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor" c. cikke, amely a szocialista országoknak a külgazdasági kapcsolatait még a legkülönbözőbb jellegű, típusú és hatású, sőt nemritkán ellentétes előjelű viszonyok és jelenségek megkülönböztetése és bárminemű elvi kritérium alapján való értékelése nélkül (hacsak a teljes elszigetelődés implicit követelményét nem tekinti ilyen normának) ítéli el teljes egészükben, válogatás nélkül s a politikai gazdaságtanból ismert összefüggések teljes mellőzésével. Így azután nemcsak arra alkalmatlan, hogy mint ahogy egy reális és konstruktív kritika teszi: kimutassa azt, ami valóban kifogásolható vagy ellentmondásos, hanem arra is, hogy rámutasson: mi lenne a helyes. Itt megint nem a kritika tényét vagy annak élességét kifogásoljuk (hiszen magunk is írtunk kritikai értékeléseket pl. Magyarország és a fejlődő országok kapcsolatainak gyakorlatáról), hanem az alaptalan és elvtelen kritikát. Nihilizmussal a gyakorlat semmire sem megy. És ugyan kinek a hasznára szolgálnak az efféle, előítéletekből íródott „kritikák"?!

IV. NÉHÁNY TANULSÁG A MARXISTA ELMÉLET ÉS A GYAKORLATI GAZDASÁGPOLITIKA SZEMPONTJÁBÓL

Az előző fejezetekben igyekeztünk kritikai áttekintést adni a tőkés világgazdaság működésére és törvényszerűségeire vonatkozó polgári és „újbaloldali" elméletekről, részletesen is kitérve azokra a legfőbb kérdésekre (mint pl. az imperializmus természete, a nemzetközi csere egyenlőtlensége, a tőkés világrendszer egyetemlegessége és a tőkefelhalmozás stb.), amelyekben a marxisták és az „újbaloldali", illetve „neomarxista" teoretikusok között vita folyik. Eközben, az elméletkritika folyamán saját álláspontunkat is megfogalmazhattuk, noha persze annak részletesebb és összefüggő logikai rendszerben való kifejtésére ez a munka – természeténél fogva – nem lehetett alkalmas. (Korábbi monográfiáink együttese azonban – úgy véljük, illetve reméljük – megfelel ennek az igénynek s legalábbis nem hagy kétséget afelől, hogy egészében véve is hol térel, vagy hol egyezik saját felfogásunk és az itt bírált egyik vagy másik elmélet. Ezért is merészeltük hivatkozásainkkal az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlani a szóban forgó munkáink vonatkozó részeit).

A polémia során és az elméletkritika műfajából is következően az itt tárgyalt elméleteknek talán túlságosan is a negatív vonásai (pontosabban: az általunk hibásnak tekintett feltételezései, módszerei, értelmezései, levont vagy csak logikusan levonható következtetései) kerültek előtérbe, következésképpen saját álláspontunk is többnyire csak „ellentételekben" (és ráadásul egymástól elszakított elemekben) fogalmazódott meg. Ezért talán célszerű ehelyütt az elméletkritika és elméleti vita tanulságait oly módon felvázolni – mintegy saját álláspontunk *tézisszerű összefoglalásaként* vagy éppen a további kutatásokra vonatkozó módszertani javaslatként –, hogy eközben a kritikában nagyító alá helyezett részletek visszanyerjék saját méretarányaikat, a kifogásolt negatívumok mellett a pozitívnak értékelt eredmények is kidomborodjanak, s a véleménykülönbségek mellett a nézeteinkben mutatkozó azonosságok is hangsúlyt kapjanak.

Különösen indokoltnak látszik ez azért is, mert e munkánkban zömmel olyan elméleteket bíráltunk, amelyekkel (és különösen azok képviselőivel) – mint már hangsúlyoztuk – az ideológiai harc alapvető színterén (a monopoltőkés imperializmus apológiája és kritikája közötti elméleti harcban) a „front" azonos oldalán állunk, s ezt a közöttünk folyó – bármenynyire is éles – vita sem feledtetheti. Sőt, e voltaképp baloldali és antiimperialista elméletek kritikájára (s eközben egyik-másik, velünk személyes jóviszonyban levő és általunk nagyrabecsült teoretikus nézeteinek a bírálatára) is csupán azért vállalkoztunk, mert és amennyiben bizonyos megfogalmazott vagy sugallt következtetéseik – megítélésünk szerint – megzavarják az említett „front" vonalait és félrevezetőek nemcsak a forradalmi marxizmus elméleti álláspontját illetően (amelynek „védelmét" persze aligha tekinthetjük saját privilégiumunknak vagy kizárólagos illetékességünknek), hanem és különösen az antiimperialista politika gyakorlatát, a cselekvést illetően is.

Az említetteken túl még az is az elméletkritika néhány következtetésének egyfajta (saját álláspontunk szerinti) összegezésére késztet, hogy ezáltal lehetőség nyílik – még ha szórványosan és utalásszerűen is – rámutatni az elméleti kutatómunka, az oktatás és a gyakorlati gazdaságpolitika számára levonható főbb tanulságokra. Egy ilyen összegezés, mely távolról sem kíván teljes és főleg arányos összefoglalója lenni mindannak, amiről az előzőekben szó esett, egyszersmind figyelmeztet arra, hogy a vita nem öncélú és nem is kizárólag az elmélet területére szorítkozó.

A tézisszerű összegezésbe kénytelenek vagyunk jó néhány olyan megállapítást is belefoglalni, amelyek sem nem új, sem nem saját következtetések, de amelyek mint a marxizmus régóta ismert tételei egyben saját álláspontunkat is maradéktalanul kifejezik az előzőekben vitatott elméleti nézetekkel szemben vagy azokkal egyetértésben.

1. A kapitalizmus mint társadalmi formáció és világrendszer kérdése

1. A kapitalizmus *mint társadalmi formáció* az azt megelőző társadalmi formációkban, azok fejlődésében és egymást váltásában kifejezésre jutó objektív történelmi fejlődés terméke és fontos szakasza. *Kialakulása* nem történelmi véletlen, hanem az általános tendenciákból levezethető *objektív szükségszerűség* – éppúgy, mint hanyatlása és bukása. Az emberi társadalom általános fejlődésének egy különös szakasza, nem pedig „zsák-

utcája" vagy „kerülő útja". Minden azt megelőző társadalmi formációval szemben a fejlődésnek (mind a társadalmi termelőerők, mind pedig a társadalmi viszonyok egymással összefüggő fejlődésének) *magasabb fokát* képviseli. Valamiféle visszatérés a kapitalizmus előtti formációkhoz nemcsak történelmileg lehetetlen, de egy ilyen visszatérés elméleti óhaját a tőkés társadalom (főként hanyatló korszakára jellemző) összes degenerációja sem igazolhatja. A kapitalizmus elméleti-ideológiai kritikáját nem erősíti, hanem gyengíti a prekapitalista társadalmak romantikus ábrázolása s az azokhoz fűzött kispolgári illúziók.

2. A kapitalizmus első *megszületésének helyévé* a konkrét történelmi előzmények (a nyugat-európai feudalizmus fejlődése és válsága) és a (földrajzi, demográfiai, társadalmi-gazdasági és politikai, intézményi, vallási és kulturális szempontból egyaránt) legkedvezőbb feltételek folytán ugyan Nyugat-Európa vált, de a társadalmi fejlődés *iránya* másutt is a kapitalizmus kialakulása felé mutatott, sőt a kapitalizmus megszületésének bizonyos feltételei már másutt is érlelődtek. A kapitalizmus megteremtése tehát nem a nyugat-európai népek különös (akár jó, akár rossz) tulajdonságainak eredménye. A kapitalizmust ténylegesen megszülő (nyugat-)európai társadalmon kívül a másutt létezett és a kapitalizmus önálló megteremtésére még vagy már (ti. az európai kapitalizmus fojtó hatása miatt) képtelen társadalmakat valamiféle általában is stagnáló társadalmakként, fejlődésképtelen „keleti formációkként" jellemezni nemcsak hibás, Európa-centrikus szemléletre vall, hanem eleve történelmietlen és végső soron „faji" koncepció.

Az Európán kívüli társadalmak kapitalizmus előtti történelmének fokozott tanulmányozása (és oktatása) nemcsak az Európa-centrikus történelemszemlélet felszámolása céljából fontos és nélkülözhetetlen, hanem a társadalmi formációknak és azok egymásutániságának sematikus ábrázolása ellenében is, s nem utolsósorban e társadalmak valóságos természetének, fejlődésirányának és gyakran ma is ható hagyományainak megértése végett. Az „ázsiai termelési módnak" s különösen e formáció egy bizonyos változatának valamennyi Európán kívüli társadalomra való általánosítása (vagy egyszerűen földrajzi fogalommá degradálása) épp oly sematikus ábrázolás, mint a kapitalizmus megszületéséhez vezető nyugat-európai fejlődés „klasszikus" útjának általánosított, a konkrét történelmi és helyi vonásoktól megfosztott, lineáris fejlődési modellként való beállítása.

3. A nyugat-európai *feudalizmus válsága* és a kapitalizmus megszületése között sem esetleges a történelmi kapcsolat és főként nem egyszerűen az uralkodóosztály válságból kiutat kereső „alkotó fantáziájának" köszönhető. A kapitalizmust már „méhében hordozó" rendszer válsága volt ez, mégpedig a társadalom egészében, melyből a kapitalizmusba való átmenet számára – bár az nem volt végzetszerű és egyenesvonalú – a gazdaság objektív viszonyaiban éppúgy, mint a társadalmi osztályerők harcában megérlelődtek a feltételek. E válságnak, előzményeinek és megoldásának konkrét elemzése éppúgy cáfolja a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sematikus–teleologikus felfogását, a történelmi fejlődés végzetszerű predesztinációként való ábrázolását, mint a történelemnek véletlen események összefüggéstelen sorozataként vagy fejlődésnélküli ciklikus mozgásként való értelmezését.

4. A kapitalizmus megszületésének és kibontakozásának közvetlen előfeltétele és első sajátos mozzanata az *eredeti tőkefelhalmozás* volt. Ennek legfőbb tartalma a munkaerő és a termelési eszközök gazdaságon kívüli erőszakkal való tömeges szétválasztása, melynek az angliai „földbekerítések" csupán egyik (kétségkívül „klasszikus") módozatát képviselik. Ha e módozatot, formát azonosítják magával a tartalommal általában, az nemcsak egy sematikus leegyszerűsítés hibája, de súlyos félreértések forrása is lehet.

A kettős értelemben szabad munkások osztályának, egy valóságos proletariátusnak a kialakulása és a fő termelési eszközök tőkeként, a helyi tőkésosztály tulajdonában való elkülönülése, felhalmozódása – még ha sehol sem jött létre „tiszta kapitalizmus" – a tőkés termelési mód kibontakozásának és a nemzeti kapitalizmus kifejlődésének előfeltétele és a mai fejlett tőkésországok történelmi fejlődésének characteristica specifica-ja.

Ezzel szemben az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának elvetélése, egy a termelési eszközeitől csak részben megfosztott fél-proletariátus újratermelődése és a termelési eszközök jelentős hányadának részben még prekapitalista tulajdonban maradása, részben pedig külföldi tőketulajdonként való elidegenedése, vagyis a (többnyire kívülről behatolt) tőkés termelési mód mellett és annak alárendelten prekapitalista termelési módok fennmaradása a perifériás, függő kapitalizmus sajátos jellemzője. Ennek kialakulása a tőkés fejlődés centrumának hatásával, a centrum növekedéséhez és igényeihez való „önkéntes" vagy többnyire kikényszerített igazodással, majd és mindinkább általában a monopoltőkés imperializmus tőkekivitelével és beruházási poltikájával függ össze. A perifériás, függő kapi-

talizmus (al-) rendszerében nemcsak az osztályképződés folyamata és az osztályszerkezet torzult, hanem a nemzetté válás, egy integrált nemzeti gazdaság és nemzeti társadalom kialakulásának a folyamata is akadályozott.

Bár a proletarizálódás és kapitalizálódás előrehaladása végső soron a periférián is megállíthatatlan tendencia, e folyamat megszakadása nemcsak fokozati, hanem minőségi különbséget hoz létre a centrum és a periféria kapitalizmusa között.

5. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata és *a kifejlett tőkés termelési mód „normális" tőkefelhalmozási folyamata* – még ha bizonyos területeken időben egybeeshetnek és összefonódhatnak is – két különböző jellegű folyamat. Az előbbi – legalábbis megindulásához – általában feltételezi a gazdaságon kívüli kényszer valamely formáját, míg az utóbbi, mely a termelési eszközeitől már megfosztott munkaerő termelési eszközökkel nem rendelkező munkaerőként való s a már kisajátított termelési eszközök tőkeként való bővített újratermelődését jelenti, gazdaságon kívüli kényszer alkalmazása nélkül – pusztán a tőkés jogrend hatalmi védelme mellett – is előrehalad.

A tőkefelhalmozás és a bővített újratermelés „normális" folyamata – kiélezve bár a tőkés termelési mód ellentmondásait és válságokba torkolló ciklikus mozgást valósítva meg – nem tételezi fel még létező prekapitalista gazdaságok kapitalizálásának lehetőségét. A tőke zavartalan értékesülése elvileg egy „tiszta kapitalista" gazdaságban is lehetséges, vagyis a prekapitalista gazdaságok *előrehaladó* kapitalizálódása önmagában véve még nem vezet a rendszer halálához.

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a vezető tőkés hatalmak gazdaságában megújuló „normális" tőkefelhalmozás folyamata a függő, perifériás kapitalizmus gazdaságaiban elvetélt (s azok működése által újratermelt akadályok miatt csak lassan és felemás módon előrehaladó) eredeti tőkefelhalmozás folyamatából, a prekapitalita termelési módok leigázásából, félig-proletarizált termelőik termékének és termelési eszközeinek fokozódó kisajátításából is táplálkozik, ami menetét és következményeit nagymértékben torzítja. E körülmény, amelyet a „világméretű tőkefelhalmozás" koncepciója – pontatlanul bár, de – érzékeltet, a modern kapitalizmus politikai gazdaságtanának oktatásában és nem utolsósorban a válságok tanulmányozásában nagyobb figyelmet érdemel.

6. A tőkés termelési mód lényege nem egyszerűen az árutermelés (még csak nem is pusztán a profit céljából, reményében végzett árutermelés),

nem általában a kommodifikáció vagy a piacgazdálkodás s a spontán piaci erők játéka, hanem az *értéktöbblet-termelés*, mely mögött – mint ismeretes – a társadalmi termelés és a (termelési eszközök magántulajdonán alapuló) tőkés kisajátítás kettőssége húzódik.

A kapitalizmus ugyan valóban együttjár a kommodifikációval, nemanyagi termékeknek is áruvá változtatásával, és az árutermelés legmagasabb fokát valósítja meg, az értéktöbblet-termelés alapja (s a kommodifikáció kiterjedésének is feltétele) a munkaerő áruvá válása.

7. Noha a tőke gyarapodása a proletár munkaerő által termelt értéktöbblet közvetlen kisajátításán kívüli forrásokból is, így nem utolsósorban az egyenlőtlen csereviszonyokból is táplálkozik, sőt az értéktöbblet közvetlen kisajátítása is feltételezi a munkás és a tőkés közötti árucsere mozzanatát, ez semmit nem változtat azon, hogy a tőke képződésének, *az értéktöbblet keletkezésének alapvető forrása* a (tőkés módon végzett) termelés, amely mellett a profitszerzés egyéb formái (eredményük nagyságától függetlenül is) csupán járulékosak és végső soron származékosak (ti. az előbbit feltételezők). Következésképpen a tőkés kizsákmányolás felszámolását – akár nemzeten belül, akár nemzetközileg – a piaci viszonyok megváltoztatása, a cserearányok módosítása útján keresni hiú ábránd. Az árviszonyok kierőszakolt módosítása csupán a kizsákmányolás mértékének és/vagy bizonyos profitforrások hozadékának csökkenését eredményezheti, ami persze igen fontos eredmény is lehet (különösen a piacon keresztül kizsákmányolt nem-tőkés árutermelők számára).

Ugyanakkor a kizsákmányolásnak (főként nemzetközileg) a piacon keresztül, a csere (különféle) egyenlőtlenségeiben megvalósuló módozatai fontos szerepet töltenek be a tőkefelhalmozás ütemének (az alapvető osztályantagonizmus szempontjából elviselhető) alakulásában, a tőkekoncentráció és -centralizáció előrehaladásában, és szorosan kapcsolódnak a tőke áruformában való értékesülésének kritikus mozzanatához. A modern kapitalizmus (és különösen a nemzetközi gazdaság) működésének megértése ezért feltételezi e formák és módozatok gondos tanulmányozását.

8. A tőkés *kizsákmányolás mértékét* és annak alakulását nem fejezi ki (általában véve sem, de a bérmunkások kizsákmányolását különösen nem) a kizsákmányoltak *szegénységének mértéke* és életszínvonalának alakulása. A relatív értéktöbblet-termelés következtében a kizsákmányolás mértéke a munkásosztály reálbérszínvonalának és életkörülményeinek javulása mellett is fokozódhat. A termelőerők növekedése, a termelékenység

fokozódása csökkenti a munkaerő újratermelési költségeit, s ezáltal – az összértékre gyakorolt hatásától függően – növelheti az értéktöbbletet, még ha a munkások bérharca a korábbinál magasabb munkaerőértéket ismertet is el társadalmilag. A képzett és összetett munka szerepének fokozódása a termelt áruk új értékére (vagyis a profit és a bér közös forrásának nagyságára) is emelő hatású, de egyben növeli a munkaerő értékét is. A kizsákmányolás tényleges foka – az ellentétes tendenciákra való tekintettel – nem következtethető ki pusztán logikailag a termelőerők fejlettségének vagy a munkástömegek reálbérének, illetve „szegénységének" színvonalából.

Még kevésbé lehet közvetlen és egyértelmű következtetéseket levonni a „szegénység" társadalmi (vagy nemzetközi) megoszlásából és mértékéből a forradalmi erők tényleges helyzetére és erejére nézve.

Ugyanakkor a munkástömegek rétegződésének alakulása (az egyes országokon belül éppúgy, mint nemzetközileg), az anyagi helyzet szerinti differenciálódás, a viszonylagos jólét és a nyomor megoszlásának egyenlőtlen „térképe" nemcsak azt jelzi, hogy hol vannak a termelőerők fejlődésének és az eddigi osztályharcnak az eredményeiből leginkább kizárt munkástömegek, és így milyen irányban van leginkább szükség a (nemzetközi) munkásszolidaritás-megnyilvánulására, hanem azt is, hogy e különbségek kihasználásával és tudatosításával milyen „objektív" lehetőségei vannak a (nemzetközi) monopoltőkének a vele szemben álló osztályerők megosztására!

9. A kizsákmányolás par excellence tőkés formájának és egyéb formáinak a megkülönböztetése és egyszersmind összefüggéseik tanulmányozása (a nemzeti rendszereken belül éppúgy, mint nemzetközileg) nemcsak a kapitalizmus lényegének és felszámolása feltételeinek megértése szempontjából fontos, hanem a *társadalmi osztályerők viszonyának*, e viszony (nemzeti és nemzetközi) alakulásának feltárása céljából is. A munka és a tőke (nemzetileg és nemzetközileg egyaránt) alapvető antagonizmusa mellett és szempontjából nagyon is fontos az egyéb osztálykonfliktusok és érdekellentétek feltárása is: a nemtőkés árutermelők és különösen a félproletár paraszti termelők piacon keresztül történő kizsákmányolásának, sőt a profitok elosztásában hátrányos piaci helyzetbe szorított kis- és középtőkések, a nem-monopolizált szektor tőkései, illetve a külföldi monopoltőkével szemben alárendelt helyzetű helyi tőkések veszteségeinek is a vizsgálata.

10. Mint minden társadalmi formáció, a kapitalizmus is a reá jellemző gazdasági *alap* és a hozzá tartozó *felépítmény összefüggő egész rendszerét* jelenti, vagyis a gazdasági, a társadalmi és a politikai (valamint egyéb felépítményi) jelenségek és folyamatok totalitását, még ha ezek egységében és összességében idegen, nem-tőkés elemek vagy az egység keretein kívülre kapcsolódó elemek is lehetnek. Az alapvető jelenségek és folyamatok azonban mind a gazdaság, mind a társadalom, mind pedig a politika stb. szférájában – éppen ezek szerves összetartozása miatt – általában azonos keretek között valósulnak, illetve határozódnak meg. A nemzetállam és a nemzet mint közösség a gazdasági és társadalmi folyamatok (meglevő vagy kialakítandó) nemzeti kereteire utal, a nemzetgazdaság kialakulását tételezi s az osztályképződés és osztályharc nemzeti színterére vall.

Ezt az összefüggést semmi esetre sem érvényteleníti a tőke természetes expanziós igyekezete, világméretű kizsákmányolásra való törekvése, s az a tény, hogy már megszületésének pillanatától kezdve (sőt a centrumban a nemzetteremtéshez, a nemzetállam és nemzetgazdaság megteremtéséhez is) extranacionális forrásokat vett és vesz ma is igénybe.

A kapitalizmus megszületését előidéző eredeti tőkefelhalmozás egyszerre „külső" (más országokat meghódító és kirabló) és „belső" (saját hazájában nemzeti kapitalizmust, tőkés nemzetgazdaságot és nemzetet teremtő) folyamata azonban, s azóta is a nemzeti kapitalizmusok működéséhez rendszeresen igénybe vett külső, nemzetközi kizsákmányolási források ténye, különösen pedig az imperializmus világméretű uralmi és kizsákmányolási rendszere arra vall, hogy a kapitalizmus nemzeti keretek közötti kibontakozása, a nemzetállam intézményrendszerének és ideológiájának védelméhez kötött működése s az osztályharc annak megfelelő színtere egyfelől, és más népek kizsákmányolása, a tőke nemzetközi tevékenysége s következésképp az osztályharcnak is egy nemzetközi színtere, másfelől, szervesen összetartoznak. Vagyis a *„nemzeti" és a „nemzetközi"* („nemzeten túli") *dialektikus ellentétpárja* a kapitalizmus világméretű fejlődésének természetes tartozéka és mozgástörvénye, mely egyaránt kifejezésre jut a gazdasági, társadalmi, politikai és egyéb folyamatokban.

11. A kapitalizmus *mint „világrendszer"* nem a tőkés társadalmi formáció világméretekben kialakult egységét, mint entitásnak a világszinten való megvalósulását jelenti. Ez ugyanis feltételezné mind a gazdasági alapnak a teljes nemzetköziesedését (vagyis nemcsak a nemzeti piacok világpiacba való integrálódását, s minden helyi munkamegosztás beépülését a világméretű munkamegosztásba, hanem a tőke nemzetiségének eltűnését

is), mind pedig és nem utolsósorban a felépítményrendszerek globalizálódását, a „világtőke" védelmére hivatott, a világrendszer globális termelési viszonyainak biztonságát szolgáló valóságos „világállam" kialakulását. Egy ilyen „globalizálódás" – még ha a szocialista országok lététől és a szocialista átalakulás újabb fejleményeitől eltekintenénk is – a kapitalizmusban csak tendencia marad, mely nem valósulhat meg.

A tőkés világrendszer fogalmát ezért másként kell – és szükségképpen nem is lehet egyértelműen – értelmezni. Egyrészt úgy, mint e meg nem valósuló, de kétségtelenül erősődő és részleges eredményeket hozó tendencia kifejeződését, másrészt pedig mint a tőkés termelési módnak (ha ma már nem is a világ egészére kiterjedő, de ma is) világméretekben túlsúlyban levő, az országok sokaságában fennálló létére, vagyis a nemzeti, illetve helyi kapitalizmusok sokaságára utalást, valamint és nem utolsósorban a kapitalizmust nemzeti rendszerként megvalósító centrum-gazdaságok és az általuk leigázott vagy nekik alárendelődő perifériás tőkés (al-)rendszerek sajátos funkcionális kapcsolatának, a centrum–periféria viszonynak a jelölését.

E voltaképp hármas értelmezés bármelyik elemének figyelmen kívül hagyása vagy abszolutizálása súlyos tévedések forrása. A helyi („nemzeti") kapitalizmusok sokaságára leegyszerűsített, az ezen belüli dominanciaviszonyoktól, a periférián a nemzeti kapitalizmus meg nem valósulásától s a centrumtőke nemzetközi tevékenységétől és fokozódó „transznacionalizálódásától" elvonatkoztatott értelmezés pl. az önállóan fejlődő, interdependens nemzetgazdaságok egymásmellettiségének (juxtapositionjának) hamis víziójához vezet. Ez pedig a kapitalizmus egész történelmi múltjával ellentétes feltételezés és különösen anakronisztikus és irreális a monopoltőkés imperializmus korszakában.

12. A tőkés világrendszer helyes értelmezésének megfelelően a „*világrendszer-szemlélet*" alkalmazása nem a tőkés gazdaság és társadalom nemzeti kereteinek figyelmen kívül hagyását s az elemzés kizárólagosan „világszinten" végzését kell hogy jelentse, hanem a nemzeti kereteket kezdettől fogva és fokozódóan meghaladó kapcsolatoknak, függőségi és kizsákmányolási viszonyoknak s a helyi rendszerek egymásra hatásának tanulmányozását, az elemzésnek két fő, összefüggő szinten: a „nemzeti" és a „nemzetközi", illetve „világ"-szinten való folytatását. Az ilyen értelemben vett „világrendszer-szemlélet" nélkülözhetetlen a fejlődő országok történelmi fejlődésének és mai helyzetének, „elmaradottságának" megértéséhez, de nem kevésbé szükséges a fejlett tőkésországok „fej-

lettségének", az „ipari kapitalizmus" működésének magyarázatához sem.

Csak a tipikus burzsoá ideológiára, az imperializmust védelmező hagyományos apologetikára lehetnek jellemzőek az olyan nézetek, amelyek az imperializmus „hátországainak", periféria-gazdaságainak, az ún. fejlődő országoknak az „elmaradottságát" nyíltan vagy burkoltan önmagából, egyszerűen a szóban forgó országok saját belső fejlődésének negatívumaiból, növekedést gátló tényezőiből (pl. a demográfiai robbanásból, a természeti körülményekből, a társadalmi reagálások vagy akár a társadalmi viszonyok önmagukban értelmezett sajátosságaiból) vezetik le. Apologetikusak azok a nézetek is, amelyek a fejlődő országok specializációját a komparatív előnyök érvényesülésének, alacsonyabb „nemzeti" termelékenységszínvonalukat pedig – az egyoldalú specializációtól s az idegen tőke strukturális hatásától elvonatkoztatva – egyszerűen a helyi munkaerő kedvezőtlen adottságai következményének fogják fel. E nézetek cáfolatának ma már a polgári közgazdaságtan keretei között is kiváló példáit találjuk – a polgári közgazdaságtan talaján álló, de annak hagyományos nézeteit revideáló és a hátrányos helyzetű népekkel rokonszenvező haladó teoretikusok írásaiban.

Ezekből is és főként a marxista elemzésekből kiderül, hogy *a fejlődő országok „elmaradottsága"*, miután saját, belső törvényszerűségek szerinti társadalmi-gazdasági fejlődésük minden esetben törést szenvedett a tőkés világgazdaság kibontakozásának folyamatában és hatására, semmi esetre sem magyarázható a tradicionális társadalmak korábbi viszonyaiból, illetve önmagában, a nemzetközi kapitalizmus egész rendszerének vizsgálata nélkül. A fejlett tőkésországok gazdaságával való összekapcsolódás (az árukereskedelem, beleértve a rabszolgákkal való évszázados kereskedelmet is, a tőkeáramlás, a pénzügyi és devizális kapcsolatok, a munkaerőmozgás s a technológiai szálak stb. révén) az aszimmetrikus gazdasági függőviszonyok és a nemzetközi jövedelemlecsapolás, illetve veszteségek rendszerének kialakulását vonta maga után, egyszersmind közvetve vagy közvetlenül (ti. a behatoló idegen tőke beruházásai nyomán) belső gazdasági-társadalmi szerkezetüket is ahhoz igazítva és torzítva. A gazdasági függés, a rendszeres jövedelemveszteségek s a gazdaság és társadalom torz, dezintegrált szerkezete az „elmaradottság" olyan egymáshoz kapcsolódó ismérvei, amelyek újratermelődését objektíve biztosítják.

Ami azelőtt adottság volt (mint például a belső piaci viszonyok fejlet-

lensége, a munkaerő gyenge minősége, alacsony termelékenysége, a tradicionális tudatformák és intézmények léte stb.), az ezentúl mindinkább következményévé (is) vált a külső hatásra, illetve a kifelé igazodás nyomán eltorzult belső szerkezetnek. A politikai-gazdaságtani elemzés egyértelműen bizonyítja, hogy a demográfiai robbanás, a tőkehiány, vagyis a belső felhalmozás korlátozottsága, a foglalkoztatottság súlyosbodó problémája s a képzés elégtelensége, valamint általában a munka termelékenységének alacsony színvonala stb. ennek az eltorzult, dezintegrált gazdasági-társadalmi szerkezetnek, a perifériás-kapitalizmus működésének a következménye.

E struktúra kialakításában és fenntartásában persze nemcsak és esetenként nem is elsősorban külső erők játszottak szerepet, hanem olyan belső erők is, amelyek igazodva a nemzetközi kapitalizmus centrumországainak igényeihez s egyszersmind szűk csoport-, illetve osztályérdekeiket követve, nem a tőkés átalakulás nemzeti útját, hanem a függő perifériás-kapitalizmus zsákutcáját választották. Egy olyan gazdaságfejlődés számára, amely a fejlett tőkésországok gazdaságához kapcsolódó, vagyis kifelé orientált exportenklávék növekedését s azok bevételeinek parazita módon, a fejlett országok luxusfogyasztását utánzó improduktív elpocsékolását jelenti, a prekapitalista viszonyoknak a gazdaság és társadalom egy részében való megőrzése, sőt prekapitalista kizsákmányolási módszerek alkalmazása vagy bevezetése is tökéletesen megfelelőnek bizonyul. A prekapitalista szektor ugyanis az olcsó, tanulatlan munkaerőtömeg forrásává válik, s maga a félig-proletár munkaerő inkább csupán költségtényezőt, mintsem vásárlóerő-tényezőt jelent a tőkés szektor szempontjából.

A külső és belső erőknek ez az alapvetően a kapitalizmus nemzetközi expanziója nyomán s mindenekelőtt az imperializmus rendszerében kialakult dialektikája egyszersmind arra is figyelmeztet megint, hogy nemcsak a külső, nemzetközi tényezők figyelmen kívül hagyása, az „elmaradottság" belső adottságokból való magyarázata s általában az országnak, illetve „nemzetgazdaságnak" mint elemzési (és cselekvési) egységnek a kizárólagossága jelent óhatatlanul apologetikát, ti. az imperializmus védelmében. A belső osztályerők, érdekek, kizsákmányolási viszonyok, komprádor-reagálások és gazdaságpolitikák szerepének elhallgatása, az „elmaradottság" minden vonatkozásáért a világgazdasági viszonyoknak és nemzetközi tényezőknek a hibáztatása s általában a világgazdaságnak (és -társadalomnak) mint kizárólagos és egyedül helyes elemzési (és cselekvési) egységnek a feltételezése nem kevésbé apologetikus következ-

tetésekre vezet, ez esetben és akarva-akaratlanul a Harmadik Világ belső reakciós és kizsákmányoló osztályainak, illetve rétegeinek védelmében.

Az elemzés tehát, éppúgy, mint a megoldás keresése, egyszerre kell hogy vonatkozzék a „nemzetközi" és a „nemzeti" viszonyokra (a „nemzetközi" és a „nemzeti" között a kapitalizmusra kezdettől fogva jellemző dialektikus ellentmondásnak is megfelelően, valamint a tőkés világgazdaság fejlett és elmaradott szektorára egyaránt), sőt ez utóbbin belül is fellelhető kettősségre (az elmaradottság és fejlettség dialektikájának, a tőkés világgazdaságra, sőt a periféria-gazdaságokra is jellemző dichotómiájának megfelelően). Következésképpen a Harmadik Világ kutatása nem valamiféle exotikus, primitív viszonyai miatt leértékelt vagy éppen az ősi viszonyok romantikája alapján felülértékelt világ vizsgálata, hanem a tőkés világgazdaság politikai gazdaságtanának szerves része. Ennek megfelelően az kell legyen az oktatásban is. De nem kevésbé következik az elmondottakból, hogy a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok gyakorlatában és a külgazdasági politikában sem szigetelhetők el egymástól az „Észak és Dél" (pontosabban a centrum és a periféria), a „Kelet és Nyugat" (vagyis a szocialista és a fejlett tőkésországok), valamint a „Kelet és Dél" (pontosabban a szocialista és a fejlődő országok) közötti kapcsolatok problémái. Mint ahogy nem izolálhatók a nemzetközi osztályharc egyes szférái sem.

2. A tőkés világgazdaság kifejlődésének, mozgatórugóinak és mozgástörvényeinek kérdése

13. A kapitalizmus, melynek kialakulása és működése kezdettől fogva szélesebb hatókört és tevékenységi szférát tételezett fel, mint az általa teremtett nemzetgazdaságok, a történelemben először teremtett *világgazdaságot*. Ennek létrejötte nem kapcsolható egyetlen történelmi évszámhoz, sem a nyugat-európai kapitalizmus megszületésének „időpontjához", sem a gyarmatosítások történetének vagy a nemzetközi kereskedelem fejleményeinek valamely dátumához. Mint folyamatnak, mely a kapitalizmus fejlődésével együtt indult el, a kibontakozásában mindamellett bizonyos, a kapitalizmus fejlődési szakaszaival összefüggő *történelmi fordulópontok* határozhatók meg.

A merkantilizmus, a kereskedelmi tőke idegen vagy meghódított terü-

leteken folytatott (cserét és cserén kívüli vagy cserével álcázott rablást megvalósító) tevékenysége már szerves tartozéka volt a nyugateurópai kapitalizmus kifejlődésének és működésének. Ennyiben már bizonyos világgazdasági viszonyok megjelenését jelentette éppúgy, mint általában a nemzetgazdaságok között kibontakozó és szélesedő rendszeres csere gyakorlata.

A gazdaság azonban nem azonosítható az árucserével, s így a világgazdaság kialakulása sem egyszerűsíthető le a nemzetközi kereskedelem tényére. Az országok közötti, sőt az ún. távolsági kereskedelem egyébként is már a kapitalizmus előtti koroknak is jellemzője volt. Nem azonosítható maradéktalanul a világgazdaság keletkezése a rendszeres cserekapcsolatokat meghatározó nemzetközi munkamegosztás kialakulásával sem, noha ez már kétségkívül nemcsak a gazdaság mint organikus egység működésére utal, hanem történelmileg is a tőkés világgazdaság kibontakozási folyamatának egy újabb történelmi fordulópontját jelzi: bizonyos periféria-területeknek (a gyarmati birodalmon belül vagy azon kívül) a centrum szükségleteihez igazodó specializációját már a klasszikus kapitalizmus idején, a monopoltőkés imperializmus szakasza előtt. Valóban meghatározó jelentőségű fordulópontot azonban épp ez utóbbi jelentett, éspedig a tőke mint termelési viszonyok expanziója, aszimmetrikus nemzetköziesedése révén és a tőketulajdon és tőkefunkció nemzetközi szinten is bekövetkezett szétválása folytán, vagyis az idegen tőketulajdon (a távollevő külföldi tőketulajdonos) és a helyi munkaerő közötti társadalmi termelési viszony megjelenésével. Ettől fogva a tőke mint termelési viszony külföldi beruházások révén való nemzetköziesedése meghatározójává vált a cserekapcsolatok és a munkamegosztás fejlődésének s a nemzetközi elosztási viszonyok alakulásának is, vagyis egy, a korábbinál sokkalta integráltabb és a tőkekivitel révén tovább bővülő organizmust eredményezett.

A tőke nemzetköziesedésének s a világgazdaság integrálódásának kétségtelenül fontos újabb állomását jelenti a termelőerők fokozódó nemzetköziesedésével együttjáró tudományos-technikai forradalom és a transznacionális társaságok előretörése a második világháború óta.

Közben azonban nem kisebb jelentőségű – bár ellentétes hatású – fordulópontot jelentett a szocialista átalakulás megindulása a világ egy részén, a Szovjetunió, majd a további szocialista államok létrejötte s a tőkés világrendszerből való kiszakadása, a szocialista országok közösségén belül kibontakozó gazdasági együttműködés, valamint a gyarmatbirodal-

mak összeomlása, a „jogi" értelemben is függő országok államilag függetlenné válása.

Már ebből is következik, hogy a tőkés világgazdaság fejlődésének ez a folyamata *távolról sem* valamiféle egyenes vonalú, *törésmentes*, *lineáris fejlődés*, mely a világgazdaság állandóan előrehaladó fokozatos bővülését és integrálódásának egyenletesen fokozódó mélyülését vonta volna maga után. Egy ilyen feltételezés nemcsak történelmietlen (amennyiben e folyamatban – az utóbbi ellentétes fordulatokon kívül is – ismétlődően bekövetkezett visszaesésekről, szakadásokról, az elszigetelődés és befelé fordulás időszakairól és eseteiről, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bomlásának vagy válságának állomásairól feledkezik meg), hanem a kapitalizmus természetének, ellentmondásainak meg nem értésére is vall (amennyiben ugyanis azokból szükségszerűen következnek is az említett megtorpanások, visszaesések és bomlások).

Még inkább történelmietlen (és a marxista megközelítéssel ellentétes) a tőkés világkereskedelem és világgazdaság kialakulását vagy újabb fejleményeit egyszerűen a termelőerők nemzetgazdasági kereteket túllépő növekedéséből magyarázni és a kapitalizmus teljes „nemzeti megvalósulását", a nemzeti piacok kifejlődését és „telítődését" úgy fogni fel, mint a tőkés termelés és cserekapcsolatok nemzetközi kialakulását és expanzióját időben megelőző fejlődési szakaszt. Még ha eltekintenénk is a kapitalizmus kifejlődésének nemzetközi vonatkozásaitól, az eredeti felhalmozás „extranacionális" forrásaitól, akkor is nyilvánvaló, hogy nem „általában" a termelőerők, hanem a *tőkés* termelőerők – vagyis tőkés termelési viszonyok közötti – növekedéséről, nem a termelés és fogyasztás „abszolút" nemzeti korlátainak áttöréséről, hanem tőkés viszonyok mellett, a tőke szempontjából vett korlátainak átlépéséről van szó!

A történelmi valóságtól való megengedhetetlen elvonatkoztatás azt feltételezni, hogy a tőkés világgazdaságban a már előzőleg kifejlődött homogén nemzetgazdaságok mint önálló egységek lépnek kapcsolatba egymással, és hogy a cserére és specializációra (vagy a külgazdasági kapcsolatok egyéb szféráira) vonatkozó megfontolások és döntések – amint azt a komparatív költségek tana sugallja – nemzetgazdasági (össztársadalmi), nem pedig attól különböző magántőkés megfontolások és döntések. Egy ilyen feltételezés végső soron nemcsak a tőkés társadalmi viszonyok számbavételét, azaz az osztályszempontot száműzi az elemzésből, hanem egyben megmagyarázhatatlanná is teszi a jelenségek és folyamatok jelentős részét, illetve eleve kikapcsolja a megmagyarázandó valóságos problémák egy

csoportját (mint pl. a tőke eltérő szerves összetételéből és megtérülési idejéből, továbbá az értéktöbbletráták nemzetközi különbségeiből stb. fakadó problémákat).

14. Hasonlóképpen, a valóságtól való elvonatkoztatás, nem pedig a valóság megértését célzó absztrakció az, amely a mai körülmények között, illetve általában a kapitalizmus monopoltőkés szakaszára vonatkozóan a nemzetközi kereskedelem, árképződés és monetáris viszonyok, továbbá a termelési és fogyasztási szerkezetek nemzetközi megoszlása, az ún. fejlődő országok elmaradottsága stb. vagy éppen az újabbkori válságjelenségek elemzésében eltekint *a tőke nemzetközi áramlásától*, a külföldi tőkeberuházások és tőketulajdon szerepétől.

A tőke nemzetközi mozgásától már *Ricardo* idejében sem volt teljesen indokolt és helyes eltekinteni, hiszen az ültetvényes telepes-gyarmatok és félgyarmatok fejlődése a tőkével (és persze zömmel anélkül) áttelepült emigránsok helyi tevékenysége nyomán már egyfajta tőkemozgással volt kapcsolatban, mint ahogy a gyarmati területek közigazgatásának és hadseregének finanszírozása is. Sőt, a gyarmati üzleti vállalkozások tőkeellátásának támogatása is részben az anyaországi forrásokból, költségvetési hitelekből, illetve bankkölcsönökből történt.

A tőkekivitelhez kapcsolódó abszentizmus jelensége s a tulajdonviszonyok nemzetközi aszimmetriája az összes abból fakadó következményekkel együtt azonban csak a monopoltőkés korszak működőtőke-kivitelének eredménye, amely a tőketulajdon és tőkefunkció szétválásához kapcsolódik.

A működőtőke exportját egyszerűen pénzösszegek, finanszírozási eszközök transzferjével azonosítani, mértékét, szerepét és jelentőségét az átáramoltatott pénzösszegek statisztikai adatai alapján értékelni – a polgári közgazdaságtan (már annak berkeiben is bírált) konvencionális szemléletmódjának elfogadása.

A működőtőke exportja a tőkének mint társadalmi termelési viszonynak a transzferje, egyfajta (aszimmetrikus) nemzetköziesedése. S amint általában a tőke mint termelési viszony újratermelődésének folyamatában a tőkés, illetve elődje saját munkából szerzett jövedelmének megtakarítása és tőkésítése legfeljebb csak a tőkéssé válás kiindulópontjában szerepet játszó, másodrendű és tovatűnő momentummá válik, úgy másodrendű és a tőkeviszony újratermelődése szempontjából tovatűnő momentum nemzetközileg is az idegen működőtőkének eredetileg a tőkeexportőr gazdaságból való származása. (Statisztikailag is bizonyított, hogy pl. a

fejlődő országokban működő idegen tőke túlnyomórészt már a helyszínen szerzett profitok újraberuházásából keletkezett, sőt mindinkább az egyéb helyi tőkeforrások, finanszírozási források igénybevételével gyarapodik.)

A tőkekivitelnek, pontosabban az idegen működőtőkének a nemzetközi kereskedelemben, munkamegosztásban és csereviszonyokban játszott szerepét alapvetően téves a transzferált pénzösszegek volumene, illetve volumenének alakulása és az áruexport volumene, illetve volumenének alakulása közötti összehasonlítás alapján értékelni. Nemcsak az idegen tőke helyi forrásokból való gyarapodásának említett ténye és tényleges nagyságának mértéke, illetve alakulása kerül ki ily módon a vizsgálat köréből, hanem az a nem kevésbé fontos tény is, hogy a tőkének mint tőkének a nemzetközi mozgása, a külföldi tőkeberuházások gyakorlata struktúrákat alakít, vagyis a külkereskedelem, sőt általában a „nemzeti" termelés (és nagyrészt a fogyasztás) szerkezetét és irányát befolyásoló tényező.

A működőtőke-kivitel mint egyes országok implicit eladósodásához, az idegen tőketulajdon nemzetközileg aszimmetrikus gyarapodásához vezető tényező – a kölcsöntőkével ellentétben – tartósan befolyásolja a nemzetközi adásvételi kapcsolatokat. A világpiaci viszonyok ma már egyszerűen meg sem érthetők e tényező figyelmen kívül hagyása esetén.

Az exportszektorokban működő idegen tőke bizonyos értelemben „hamissá" teszi a nemzeti áruexportot, s ez különösen nyilvánvalóvá válik azoknak a nemzetközi monopóliumoknak az esetében, amelyek különböző nemzetgazdaságokban tevékenykedő leányvállalataik között bonyolítanak le „nemzeti exportként" megjelenő áruszállításokat.

A tőkekivitel indítékai, illetve a tőke idegenben való működtetésének motivációi – éppen mert az anyagazdasághoz tartozó tulajdonos össztőkéjének kedvezőbb értékesülése a cél – többszörösen összetett, a tőke újratermelési folyamatának szinte minden egyes láncszeméhez kapcsolódó motivációk. Következésképpen tévítéletekre vezető nagyfokú leegyszerűsítés a tőkekivitel korábbi vagy mai irányát és természetét egyetlen indítékra (a külföldön beruházott tőke magasabb profitrátájára) vezetni vissza, ha még oly fontos is az.

15. A nemzetközi tőkemozgás és a tőkék nemzetközi összefonódása éppúgy, mint e mozgásban és összefonódásban megnyilvánuló, illetve kialakuló aszimmetrikus viszonyok és egyenlőtlenségek ténye a monopoltőkés kapitalizmus természetes velejárója. Minthogy a tőke mint társa-

dalmi viszony nem nélkülözheti az őt védő erőszakszervezet, *az állam védelmét* és támogatását, a tőke valóságos nemzetköziesedése, transznacionalizálódása csupán egy annak megfelelő tőkés világállam kialakulása esetén mehetne végbe. Az „ultraimperializmus" azonban már a szocialista országok közösségének kialakulása előtt is téves és veszélyes illúziónak bizonyult.

A transznacionális társaságok előretörése kétségkívül változásokat és új jelenségeket hozott nemcsak a nemzetközi árukapcsolatok és árviszonyok rendszerében (a tőkés világexport jelentős hányadát a leányvállalatok közötti transzferekké téve s a világpiaci árak jelentős részét transzferárakká változtatva), hanem a társadalmi viszonyok és osztályharc nemzetközi szerkezetében is, s hozzájárult a nemzetközi munkamegosztás korábbi („kolonialista") szerkezetének jelentős módosulásához is. E változások nélkül sem a fejlődő országok újabbkori „iparosodását" és nemzeti burzsoáziája politikai arculatának is nagyfokú módosulását, sem a neokolonializmus (módszerek változására le *nem* egyszerűsíthető) jelenségét, sem a fejlett tőkésországok munkásarisztokráciáját, sőt munkásmozgalmát is érintő változásokat, sem az újabb válságjelenségeket s a keynesi gazdaságpolitikai rendszerek zavarait megérteni nem lehet.

A vállalatbirodalmak „*globalizmusát*", „világméretű optimalizációját", a nemzetgazdaságoktól és nemzetállamoktól való teljes függetlenülését s az egész (tőkés) világ adottságaihoz igazodó, világméretekben ésszerű allokációs politikáját feltételezni azonban éppen olyan (sőt az „ultraimperializmus" eszméjével súlyosbított) hiba, mint a „nemzeti" magántőke döntéseiről nemzetgazdasági (össztársadalmi) ésszerűséget tételezni föl.

A transznacionális társaságok tevékenysége, a multinacionalizálódás jelensége – ebből a szempontból hasonlóan a regionális integráció hatásaihoz – persze nyilvánvalóan tovább módosítja, torzítja az árképződés folyamatát, az egyes nemzetgazdaságokon belüli termelési árak, illetve monopolárak szerkezetét is. A belső és a világpiaci árképződés folyamatai még szorosabban összekapcsolódnak, vagyis még kevésbé lehet az értéktörvény érvényesülésének belső („nemzeti") és világpiaci („nemzetközi") feltételeit egymástól elszakítani. Még súlyosabb hiba a világpiaci csereviszonyokat egyszerűen mint önálló nemzetgazdasági egységek közötti viszonyokat fogni fel.

16. A tőkés világgazdaságnak mint egyre inkább organikus egységnek a kifejlődése azonban – a tőke világméretű értékesülési folyamata, fokozódó

„nemzetköziesedése", valamint a nemzetközi munkamegosztás kiszélesülése és elmélyülése, a helyi termelési folyamatok fokozódóan világpiaci kapcsolódása, a tudomány és technika eredményeinek nemzetközi áramlása stb. ellenére – nem jár(hat) együtt a *nemzetgazdaságok* teljes felszívódásával, a gazdasági (és társadalmi, politikai) folyamatok – egy része – nemzeti kereteinek eltűnésével. Nemcsak a tőke valóságos nemzetköziesedése, transznacionalizálódása ütközik – az említett – akadályokba, de a helyi termelés egészének közvetlenül világáru-termeléssé válása, valamennyi áru „világáruvá" alakulása is.

Ezenfelül, éppen mert a tőkés világgazdaság fejlődésének eddigi folyamata akadályozta az országok egy jelentős részében (a periférián) a nemzetgazdaság kifejlődését, ezért a függő, perifériás kapitalizmus (az „elmaradottság") felszámolására tett helyi (a „nemzetállam" segítségével szervezett és végrehajtott) erőfeszítések egyszersmind a nemzetgazdaság megteremtésére, viszonylagos gazdasági függetlenségének kivívására is irányulnak. Vagyis a *„globalizálódás" ellenében* hatnak még a tőkés világrendszeren belül is.

Még inkább gátat jelent – végül, de nem utolsósorban – egy átfogó, egységes és teljesen integrálódott tőkés világgazdaság kifejlődése számára *a szocialista országok* léte, fejlődése és számának gyarapodása, még ha ezek gazdasági kapcsolatai a tőkés világ országaival – mint eddig is, s a jövőben várhatóan még inkább – szélesednek és mélyülnek is. Egyrészt arról van szó, hogy ezekben az országokban a gazdaság fölött a szocialista állam által gyakorolt nemzeti szuverenitás, a gazdaság nemzeti kereteinek a „nemzetközi" tőkével szembeni hathatós védelme teszi lehetetlenné a tőkés világgazdaságba való (újra-)integrálódást. Másrészt arról is, hogy a „nemzetközi" tőke világméretű értékesülési folyamata szempontjából és következésképp a tőkés világgazdaság organizmusába való integrálódás szempontjából is lényeges a különbség a tőke tőkeként való értékesülésének fő forrásai, termelő tőkeként való beruházásainak, működőtőkeként értéktöbbletet kisajátító tevékenységének fő szférái és a (már megtermelt) árutőkeként való értékesítésének kereskedelmi területei között. A szocialista gazdaságoknak – a kölcsönösség alapján – nőhet a kereskedelmi forgalma a tőkés gazdaságokkal, s ezáltal fokozódhat szerepük is az utóbbiak árutőkéje értékesítése szempontjából (sőt az árucsere-forgalom és a műszaki-tudományos együttműködés különféle új formáinak adhatnak teret), de nem válhatnak a „nemzetközi" monopoltőke prédájává, tőkeként való értékesülésének egyik alapvető forrásává.

A szocialista országok és a tőkés országok között (is) kiszélesedő nemzetközi munkamegosztás ugyanakkor nemcsak a ma még túlnyomórészt tőkés munkamegosztás világméretű rendszerének további növekedését jelenti, hanem egyben e rendszer tőkés jellegének korlátozódását, a monopoltőke által uralt és annak játékszabályai szerint működő természetének bizonyos módosulását is. Bármennyire is csekély (ti. a tőkés világgazdaság méreteihez, sőt a szocialista országok tényleges gazdasági erejéhez képest is) ez a módosító hatás, naivitás feltételezni, hogy a „keletnyugati" vagy „keleti-déli" kapcsolatokban csak a tőkés rendszer hat a szocialistára és nem megfordítva is!

A világpiac egysége, vagyis a minden irányú áruforgalom kibontakozása (és következésképpen az árutőke világméretű szóródása és értékesítése) tehát nem jelenti a világgazdaság tőkés egységét, egységesen tőkés jellegét (még kevésbé egy egységes tőkés világrendszer létezését) s a nemzetgazdaságok vagy nemzeti piacok felszívódását. Az áruforgalom jelenségei és a csereviszonyok méretei önmagukban véve nem határozzák meg a gazdaság jellegét és egységét.

17. A világgazdaság fejlődésének említett ellentmondásaiból is következik, de a tőkés termelési mód sajátosságainak elemzéséből és a történelmi tényekből is, hogy *a tőkés világgazdaság működése* (amint ezt ma már a nem-marxista közgazdászok jelentős része is felismeri) *nem* járt együtt egy valóban interdependens, a részek közötti kölcsönös, szimmetrikus függőséget magában foglaló rendszer kialakulásával, nem biztosít „tökéletes versenyt", sem egyensúlyt, sem egyenlő fejlődést, és nem a partnerek gazdasági egyenlőségére épül.

A tőkés világgazdaságra a különféle formákban megnyilvánuló (különböző intenzitású és mélységű) gazdasági függés és dominancia viszonyai jellemzőek, melyeknek alapvető és leginkább szerteágazó hatású változata az idegen monopoltőkének a gazdaság kulcsszektorai fölött gyakorolt közvetlen (tulajdonosi) ellenőrzése.

A világpiacon túlnyomórészt monopolisztikus viszonyok érvényesülnek, az áruforgalom zöme (a nem a monopoltőke által termeltetett áruk nagy része is) a „nemzetközi" monopoltőke ellenőrzése alatt áll. Hasonlóképpen monopolisztikus viszonyok jellemzik a technológiaáramlás nagy részét is, valamint a nemzetközi pénz- és hitelviszonyokat.

A *gazdasági függőség* egyes formáinak megkülönböztetése és kapcsolódásuk tanulmányozása nemcsak az aszimmetrikus függőségi viszonyok komplex rendszerére vet fényt a periféria-területek esetében (eloszlatva

ezáltal bizonyos újabban keletkezett illúziókat a világpiacon kedvező helyzetbe került termékek exportőreit illetően), hanem egyszersmind rámutat a gyakorlati gazdaságpolitika számára a választás lehetőségeire és következményeire, valamint a függés szerkezeti átalakításának s ezáltal enyhítésének és az egyes módozatok felszámolásának reális lehetőségeire és feltételeire is.

18. A termelés tőkés viszonyai és a gazdasági (és gyakran politikai, „jogi") függőség következtében a világgazdaságban az egyes országok *nemzetközi szakosodása* nem komparatív költségeik (előnyeik) szerint alakult. A függő, perifériás gazdaságok szakosodása külső erőszakra vagy hatásra történt, de a centrum gazdaságainak szakosodását sem a nemzetgazdaságra számított komparatív költségek és az azok alapján hozott össztársadalmi döntések határozták meg, hanem a magántőke saját költségkalkulációja és beruházási döntése.

Ami a tökéletes szabadverseny feltételét illeti, ez, egyfelől, épp a nemzetközi kereskedelemre vonatkozóan fogadható el legkevésbé (hiszen a tőkés nemzetközi kereskedelem története valójában a protekcionizmus és a kényszerfeltételek, egyenlőtlen szerződések stb. története), másfelől, még ha kiindulófeltételként elfogadnánk is, éppenséggel ellentmond a nemzetek közötti csere és a komparatív előnyök megoszlása egyenlőségének. A tőkés szabadverseny ugyanis a magántőke – állami beavatkozástól is (nemcsak monopolisztikus erők hatásától) mentes – szabad tevékenységét s így szabad export-, illetve importüzleteit is jelenti. Nem lévén állami külkereskedelmi monopólium, a magántőke által lebonyolított export-import forgalomban a magántőke költségszámításai, nem pedig a nemzetgazdasági összköltségek kalkulációja fejeződik ki! Márpedig a magántőkét egyáltalán nem a termék előállítására fordított társadalmi összmunka érdekli, hanem saját tőkés önköltsége és profitja, vagy másként fogalmazva: a termelési ár (melyben a tőke ágazatonként eltérő szerves összetétele és megtérülési ideje mellett az átlagos profitráta fejeződik ki) és az átlagprofiton felül elérhető profittöbblet. Magának a termelési árnak mint árcentrumnak nemzetgazdaságon belül feltételezett érvényesülése olyan eltolódásokat vált ki épp a szabadverseny esetén az egyes termékek (és ágazatok) társadalmi összköltségének és tőkés önköltségének, illetve termelési árának arányaiban, hogy ami megtakarítást jelent az egyikben, veszteséget okozhat a másik szempontjából.

Noha önmagában véve, vagyis tértől és időtől elvonatkoztatva, igaz

az, hogy egyetlen tőkés nemzetgazdaság sem lépne csereviszonyba egy másikkal, ha ezáltal saját munkaráfordításaiban mérve munkát veszítene, pontosabban ha saját költségszínvonalán számítva nem érne el megtakarítást a csere révén, a valóságban ezt a tőkés külkereskedelem *magántőkés lebonyolítása* és a társadalmi összköltségek és tőkés magánköltségek arányainak eltérése cáfolja, mégpedig minél inkább szabadversenyes körülmények vannak, annál inkább. Vagyis éppenséggel a magántőkés szabadverseny feladása a külkereskedelem állami kézbevétele lenne a feltétele annak, hogy a nemzetgazdaságra vonatkoztatott (ricardói) komparatív költségek számítása s a társadalmi összmunkaráfordításban elérendő megtakarítás szempontja egyáltalában érvényre juthasson.

De még az esetben is, ha – a szabadverseny feltételét kiiktatva – olyan hatékony állami beavatkozást és ösztönzőrendszert tételeznénk is fel tőkés viszonyok között, amely az össztársadalmi költségek szempontjának kifejeződését biztosítaná, még mindig nyitott kérdés maradna:

– a megtakarítások vagy veszteségek mérésének idődimenziója,

– a nemzetközi csereüzletek komplexitásának érvényesülése, továbbá

– a külkereskedelmet befolyásoló egyéb tényezők hatása (nem is szólva a partnerek függetlenségének, illetve valóban kölcsönös kereskedelmi függőségének feltételéről stb.).

Ez utóbbiaktól ehelyütt eltekintve is, a költségszámítás idődimenzióját illetően legalábbis utalni kell a komparatív előnyök, illetve hátrányok ellenkezővé fordulásának (már *Ricardo* által is említett!) esetére, közelebbről a külkereskedelem gazdaságosságának a struktúrapolitikával való összefüggésére. Ez például egy adott csereaktusban elszenvedett abszolút ráfordítás-veszteséget végső soron megtakarítássá változtathat, és fordítva. Másrészt, ami a csereüzletek komplexitását illeti (s ez mellesleg a komparatív, vagyis viszonylagos előnyök ricardói eszméjének pozitív lényegéhez tartozik), csak ennek *össztársadalmi szinten* való figyelembevétele biztosíthatja a nemzetgazdaság számára a komparatív előnyöket. Ez viszont az egyes, egyedi csereaktusokban az abszolút veszteséget is elfogadhatóvá, az össztársadalmi megtakarítás egyik elemévé teheti.

A komparatív költségek elvének tényleges alkalmazására csak *szocialista nemzetgazdaságok* viszonyában van lehetőség, de csak ha itt a költségeket valóban össztársadalmi költségekként számítják és az ennek megfelelően hozott döntések meghozatalára és végrehajtására a szocialista állam gazdaságirányító és ellenőrző tevékenysége biztosítékot nyújt.

Ennek a lehetőségnek a gyakorlati kihasználását azonban – egyebek mellett (mint pl. a belső mechanizmusbeli fogyatékosságok) – korlátozza a világpiaci árképződésnek a belső árképzésre és költségszámításra gyakorolt hatása, ami viszont – másfelől és pozitív értelemben – a világgazdaság egészében kialakult munkamegosztás és árviszonyok figyelembevételére késztet.

Következésképp a nemzetközi munkamegosztás és specializáció kialakult (és változó) rendszere nemcsak a világ össztársadalma szempontjából *nem* jelenti a termelőerők *optimális* eloszlását, hanem többnyire az egyes országok nemzetgazdasága szempontjából sem. Ezért a centrumbeli monopoltőke érdekeinek változásait tükröző további módosulásokon túlmenően e rendszerben annak megfelelően következnek majd be lényeges, sőt radikális változások, hogy egyrészt milyen mértékben szorítják ki nemzeti és össztársadalmi szempontok a külföldi monopoltőkének, az idegen és a helyi tőkének a tőkés vállalati szempontjait a beruházási döntésekben. (Vagyis, hogy miképp halad előre a perifériás kapitalizmus elmaradottságának felszámolása, valamint „nemzeti" keretek között a szocialista átalakulás.) Másrészt pedig aszerint is, hogy milyen mértékben fejeződnek majd ki a nemzeti döntésekben a szűk nemzeti érdekeken felül a regionális és világtársadalmi érdekek, illetve megfontolások – a világméretű ésszerűség, gazdaságosság és a világ valamennyi dolgozója iránti szolidaritás jegyében. (Vagyis, hogy milyen módon és mértékben lép a nemzetközi gazdasági kapcsolatok monopoltőkés rendje helyébe egy demokratikus, majd szocialista jellegű gazdasági rend.)

19. A tőkés világgazdaság működésének természetes velejárója, a monopoltőkés imperializmus korszakának pedig különös vonása az *egyenlőtlen fejlődés*. Ennek egyik – váltakozó előjelű – megnyilvánulása a centrum fejlett tőkésországai közötti rangsor módosulása s az imperializmus rendszerén belüli vezetőszerep eltolódása (a termelőerőket és a technikát – átmenetileg – gyorsabban fejlesztő országok javára). Másik – kumulatív – változata a centrum és a periféria közötti fejlődési szakadék bővülése, a viszonylagos elmaradottság újratermelődése. E *két változat* nemcsak annyiban függ össze, hogy pl. a periféria kizsákmányolása lehetőséget és ugyanakkor negatív ösztönzőt is jelent – a védett piacok folytán – a termelőerők fejlesztésére, hanem annyiban is, amennyiben a centrum és a periféria országcsoportját a „fél-perifériának" nevezett határesetek is összekötik, amelyek mozgásuk irányától függően egyszerre kerülnek mindkét változat érvényesülésének hatása alá. E határ-

esetek nem a rendszer dichotómiáját, kétpólusos voltát cáfolják, hanem éppen mozgásának, fejlődésének és változásának tényét mutatják. Vagyis azt, hogy a tőkés világgazdaság egészében is – csak különböző mértékben – érvényesül a termelőerők fejlődésének törvényszerűsége, s még a periféria „elmaradottsága" sem valamiféle abszolút és statikus állapot.

20. A *„fejlődési szakadék"*, a perifériás függő gazdaságok viszonylagos lemaradásának kumulatív újratermelődése a tőkés világgazdaságban kialakult aszimmetrikus függőségi viszonyok és egyenlőtlen szerkezetek következménye, amelyek mögött a termelés társadalmi viszonyainak (a tulajdon és ellenőrzés viszonyainak, a munkamegosztás, a szerepek elosztása viszonyainak és a jövedelemelosztás viszonyainak) nemzetközi és egyszersmind belső („nemzeti") egyenlőtlenségei húzódnak.

Következésképp e „fejlődési szakadék" áthidalása, az „elmaradottság" felszámolása nem biztosítható e viszonyok és szerkezetek fennmaradása mellett, pusztán a jövedelmek nemzetközi újraelosztása révén, a fejlett országok által nyújtandó pénzügyi és technikai segélyek növelése útján, sem pedig általában a transzferek fokozása (beleértve a magántőke beáramlását s a technika bővülő átvitelét stb.) vagy a világpiaci cserearányok mesterséges módosítása révén.

21. Miként azt a hagyományos polgári koncepciókkal szakító újabb világgazdasági elméletek is kimutatják, a marxista politikai gazdaságtanból pedig eleve is következik, a monopoltőke nemzetközi áramlása sem nem követi a tőkehiánnyal összefüggésbe hozott határtermelékenységi elv szerinti automatikus mozgás feltételezett törvényszerűségeit, sem nem eredményezi a tőkét exportáló és a tőkét befogadó gazdaságok tőkeellátottságának, termelékenységi és jövedelmi színvonalának vélt kiegyenlítődését. Éppen ellenkezőleg, egyenlőtlenséget előidéző tényező. Ezért a *külföldi tőké*vel (különösen a transznacionális társaságokkal) való együttműködésben, mely a finanszírozási forrásokra, külső értékesítési lehetőségekre, fejlettebb technikára stb. való rászorultság miatt nemcsak szükséges és hasznos, de kényszerű is lehet, a megfelelő formák megválasztásának és ezekkel is összefüggésben a káros, egyenlőtlenséget szülő hatások figyelembevételének és lehetőség szerinti maximális kiküszöbölésének igen nagy jelentősége van. Mindez az állam gazdasági szerepét emeli ki és az állam mögött álló osztályerők kérdését veti fel.

22. Hasonlóképpen elméletileg és történelmileg is bizonyított, hogy a nemzetközi cserében és a munkamegosztásban való részvétel nem biztosít egyenlő előnyöket és fejlődési lehetőségeket a partnerek számára,

ha azok *specializációja egyenlőtlen szerkezetű*. Vagyis a tőkés világgazdaságban a gyarmati korszakból örökölt és a transznacionális társaságok új tőkekiviteli és beruházási politikája által egy újabb egyenlőtlen szerkezet irányába módosuló munkamegosztás radikális átalakítása nélkül, pusztán a kedvezmények megoszlásának bizonyos módosítása, az árarányok kisebb-nagyobb (és inkább csak remélt vagy szórványos) kiigazítása stb. útján aligha lehet érdemleges eredményeket elérni a „fejlődési szakadék" és a világkereskedelem kiegyensúlyozatlanságának felszámolásában.

A nyerstermékek termelésére való egyoldalú szakosodás eleve korlátozza a belső ágazati kapcsolatok fejlődését és főleg a technikai haladás lehetőségét, a termelőerők fejlődését. Sőt, a belső ágazati kapcsolatok korlátozottsága folytán a termelékenység növekedéséből származó előnyök, pozitív hatások is többnyire az importáló, fogyasztó-felhasználó ország gazdaságába tevődnek át. Különösen csekély az ilyen specializációnak a helyi („nemzeti") gazdaságon belüli pozitív tovagyűrűző hatása, ha a bérszínvonal a munkásosztály gyengesége és szervezetlensége s a munkaerő-ellátásban szerepet játszó prekapitalista szektor hatása folytán alacsony, miközben az olcsó munkaerő nyújtotta előnyt a külföldi tőke élvezi, vagy ha az alacsony bérköltséggel való termelés profitját a helyi burzsoázia és elit parazita luxusfogyasztására fordítják.

Ugyancsak korlátozólag hat a belső ágazati kapcsolatok fejlődésére és a technikai fejlesztés helyi forrásainak kialakulására a specializációnak az az újabb, egyes periféria-területeken már jellemző, másutt csak kiegészítő jellegű vagy csak remélt, illetve ajánlott változata, amely az alacsonyabb (relatív) bérköltségek előnyének kihasználására a helyi gazdaság többi ágazatától ugyancsak elszigetelődő ipari enklávékat jelent (akár a luxuscikkek importhelyettesítésére létesített, akár a transznacionális társaságok nemzetközi hálózatán belül „export"-tevékenységet folytató alkatrészgyártó vagy összeszerelő üzemek formájában).

A nemzetközi munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely előnyös vagy hátrányos jellege szempontjából tehát az exporttermék, illetve termelési ágazat *specifikumának* is van – nem lebecsülendő – szerepe és jelentősége. Ez – a már említett belső kapcsolati hatásokon túlmenően – még aszerint is alakul és értékelendő, hogy milyen a termék világpiaci keresletének alakulása (elaszticitása), s főként hogy a termék hogyan viszonyul a tudományos-technikai forradalom és más tényezők hatására a termelési és fogyasztási szerkezetekben bekövetkező eltolódásokhoz.

A nemzetközi munkamegosztásban résztvevő országok vagy országcsoportok számára a cserearányok alakulása egyszerre sokféle tényező hatása alatt áll, ezért önmagában véve korlátozott tartalmú és nem egyértelmű mutató(k). A rövid távú ingadozásokon túl kimutatható hosszú távú tendenciája sem egyetlen meghatározó tényezőre utal (pl. a munkamegosztásban a termék vagy ágazat specifikumával összefüggő előnyös vagy hátrányos szerepre), hanem tükrözi a szélesebb értelemben vett „gazdasági erőviszonyokat" is, így a termelési és piaci monopóliumok hatását (és megfordítva).

23. *A technológia nemzetközi áramlását* illetően elméletben és gyakorlatban egyaránt ugyancsak bebizonyosodott, hogy feltételezett előnyeit a befogadó ország nem mindig élvezheti, sőt az egyenesen hátrányokat szenvedhet a más országok termelési körülményeinek megfelelő, a helyi viszonyokkal, illetve az aktuális feltételekkel ellentmondásba kerülő technológiák átvétele, az átvétel feltételei vagy kapcsolódó hatásai folytán. Ez különösen nyilvánvaló a nemzetközi monopóliumok technikatranszferjének monopolárakat, felhasználási megszorításokat és technológiai függőséget magában foglaló gyakorlatában.

Az átvett vagy átvitt *technológia fajtája* azonban nem értékelhető és bírálható önmagában véve, vagyis attól elvonatkoztatva, hogy ki, milyen célra és milyen ágazatban, mikor és kinek az érdekében alkalmazza. A nemzetközi gazdasági viszonyok egyenlőtlensége semmi esetre sem magyarázható a technológiák átvitelével és milyenségével. Sem a kapcsolatok jellegét, sem a technológia átvevőjének termelési társadalmi viszonyait nem határozza meg önmagában az átvett technológia eredete vagy minősége. Másfelől viszont az átvitt technológiában nemcsak az általános emberi termelőerők és tudományos eredmények tükröződnek, hanem e termelőerők és tudomány tőkés viszonyok közötti fejlődésének bizonyos általános torzulásai is és a technológiát kifejlesztő országok bizonyos konkrét (történelmi, földrajzi, társadalmi stb.) körülményei is.

24. Mindezekből együttesen is következik, hogy az áruk, a tőkék, a technológiák (és hozzátehetjük: a munkaerő) nemzetközi áramlása a tőkés világgazdaságban nemcsak nem biztosít automatikus kiegyenlítődést, de éppenséggel egyenlőtlenséget fokozó hatású lehet, s a fennálló függőségi viszonyok és szerkezetek mellett általában az is.

Ugyancsak következik az elmondottakból, hogy a (nemzet-)gazdasági gyakorlatban (de az oktatásban nem különben) az exportágazat kiválasztásának, a külkereskedelmi tevékenység gazdaságosságának és a külföld-

ről behozott technológia megválasztásának kérdése – éppúgy, mint a külföldi tőkével való együttműködés mikéntjének, tartalmának, irányának és formájának problémája és értékelése – igen átfogó, komplex szemléletmódot és vizsgálatot igényel.

3. A világpiaci árak, az egyenlőtlen csere és az értéktörvény kérdése

25. Kétségtelen tény, hogy a tőkés világgazdaság működésében, a tőkefelhalmozás belső és extranacionális folyamataiban kezdettől fogva kiemelkedő szerepet játszik az árak, *árarányok egyenlőtlen* (az értékarányoktól eltérő) *alakulása:* Így

– az „özönvíz előtti" kereskedelmi tőke korában, az ipari kapitalizmust megelőző és előkészítő merkantilizmus idején mint a nem-egyenértékű csere kiterjedt gyakorlatának, a külföldön és a helyi prekapitalista termelőktől összeharácsolt pénztőke felhalmozásának alapja;

– a későbbiekben, a „klasszikus kapitalizmus" idején, illetve idejétől kezdve mint a megtermelt értéktöbbletek egyenlőtlen realizálásának, a versenyben élenjárók extraprofitja „társadalmi" elismertetésének feltétele, a lemaradók „büntetésének" s ezáltal a tőkekoncentráció és -centralizáció előrehaladásának, valamint az ágazatok (és nemzetgazdaságok) egyenlőtlen fejlődésének (egyik) eszköze;

– a monopolkapitalizmus korszakában ezenfelül mint a nem-monopolizált szektorok és a monopóliumok versenyének módszere, illetve megnyilvánulása;

– általában pedig mint a tőkefelhalmozás alapvető forrásán kívüli, járulékos kizsákmányolási forrás, mint más országok és más ágazatok vagy szektorok termelői által megtermelt érték, illetve értéktöbblet egy része kisajátításának és a fogyasztók megsarcolásának eszköze.

Az árarányok alakulása, az értékarányoktól való eltérése azonban – mint ismeretes – egyszersmind az értéktörvény (megsértésein keresztül történő) érvényesülésének kifejeződése s az „egyéni" értékekkel szemben végső soron, tendenciaként a „társadalmi" érték megnyilvánulása is. Ezenfelül tükröződése annak, hogy az árképződés centruma a tőkés termelési viszonyok fejlődése során módosul, eltolódik, az értékhez viszonyítva mindinkább áttételessé válik, és – ezzel összefüggésben – annak is, hogy a kapitalizálódás, illetve a tőkekoncentráció és -centralizáció foka az egyes ágazatokban, szektorokban és országokban eltérően alakul.

Következésképp az árarányok konkrét alakulása igen összetett és ellentétes hatások alatt álló jelenség.

Az ágazati árarányok vagy a nemzetközi árarányok tartósan egyenlőtlen s a tényleges ráfordítási arányoktól jelentősen eltérő alakulásából, az „ollók" tágulásából nyilvánvalóan következtetni lehet a csere (valamely) egyenlőtlenségének és a csere által (is) történő kizsákmányolásnak a tényére. Az egyenlőtlenség konkrét módozata s a kereskedelmi kizsákmányolás alapja, intenzitása és jelentősége azonban csak az értékképzés viszonyainak s az értéktörvény érvényesülésének vizsgálata, a cserevíszonyok mögött húzódó termelési viszonyoknak az elemzése alapján ítélhető meg tudományosan.

26. Igaz, a marxista politikai gazdaságtanban is hiányos, nem kidolgozott még a tőkés világgazdaság általános (az alapvető kategóriákat: áru, érték, pénz, újratermelés, tőkekörforgás és -felhalmozás stb. a világgazdaság szintjén is kifejtő) elmélete, és különösen hiányzik az értéktörvény világpiaci érvényesülésére vonatkozó tudományos, a realitásokat tükröző, az összefüggéseket és tendenciákat feltáró és logikailag is következetes magyarázat. Mégis a marxi elmélet, annak eddigi fejlődése, valamint egyes nem-marxista elméletek eredményei, vagyis a valóság már felismert összefüggései alapján bizonyos elvek és következtetések felvázolhatók a *világpiaci árképződés*, az értéktörvény érvényesülése és a csereegyenlőtlenség kérdésének *megközelítési módját* és a legáltalánosabb összefüggéseket illetően.

Így pl. teljesen nyilvánvaló, hogy téves a világpiaci árképződést az egymástól egyébként függetlennek és belsőleg homogénnek feltételezett nemzetgazdaságok mint egységek közötti árucsere nemzetközi tőkeáramlástól elvonatkoztatott viszonyaiból levezetni. Egy ilyen levezetés, éppen mert a valóság lényeges összefüggéseitől való absztrakciót jelent, tartalmatlan okoskodás csupán.

Az a feltételezés pedig, hogy a világpiaci árak mozgásának nincs objektív „vonzáspontja", illetve „tengelye", s hogy az árarányok hosszú távú, vagyis tendenciaszerű alakulásának nincs objektív meghatározottsága, óhatatlanul a marxi munkaérték-elmélet feladását jelenti, hacsak nem párosul annak anakronisztikus feltételezésével is, hogy a nemzetközi kereskedelem az egyébként önellátásra képes nemzetgazdaságok marginális tevékenységének, afféle „véletlen cseréinek" világa. (Egyébként ugyanis csak a *Marx* által jogosan bírált ricardói tételek és feltételezések, valamint ellentmondások elfogadása árán lehetne feltételezni, hogy ha a munka-

érték-elmélet nemzetközileg érvénytelen is, belsőleg azért még érvényesülhet.)

A világpiaci árviszonyok munkaérték-elmélettől elvonatkoztatott magyarázata, vagyis az ármozgások objektív centrumának tagadása óhatatlanul a polgári árelméletek hibás körébe vezet: Már adott ár- (illetve költség-)viszonyokat kell feltételezni (miként pl. *Marshall* reciprok keresleti görbéi esetében) ahhoz, hogy az egyensúlyi árak megállapíthatók legyenek. Tudományos értékelmélet nélküli árelmélet az árak és jövedelmek viszonyát csak tautologikusan képes magyarázni. A munkaértékelméletnek a világgazdaság viszonyaira való alkalmazása nemcsak a világpiaci árak s a mögöttük húzódó újratermelési költségek magyarázatához, hanem egyben a világpiaci vásárlóerők s a nemzetközi jövedelmi viszonyok vizsgálatához is nélkülözhetetlen.

Ha feltételezzük, hogy a világpiaci árak a munkaérték-elmélet kategóriáival meg nem magyarázható, azokra vissza sem vezethető árak, akkor eleve lemondunk a világpiaci áralakulás objektív tendenciájának megítélhetőségéről, s azt vagy a véletlenek vagy a meghatározhatatlan intézményi erők játékának eredményeként fogjuk fel.

Az árak monopoljellegére utalni a monopolárak mögött húzódó objektív értékviszonyok tagadása vagy figyelmen kívül hagyása mellett voltaképp ugyanerre a következtetésre vezet. Ha pedig feltételezzük, hogy a világpiacon nincsenek egységes(edő) árak, hanem csupán relációnként eltérő (mégpedig eltéréseikben is meghatározhatatlan) árak, akkor eleve értelmetlen az értéktörvény érvényesüléséről, bármiféle árcentrumról vagy a nemzetközi árviszonyok objektív meghatározottságáról beszélni. Ez esetben is a világkereskedelmet az egymástól elszigetelt „véletlen cserék" mozaikjának fogjuk fel, amely bármiféle világpénz-funkció meglétét is kizárja.

A munkaértéktörvény világgazdasági érvényesülése persze nyilvánvalóan csak sajátos, erősen módosult érvényesülés lehet. Ennélfogva a nemzetgazdasági érvényesülésre vonatkoztatott feltételezések átvétele éppen olyan hiba, mint nemzetközi érvényesülésének tagadása. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyokban *megkettőződnek* (mégpedig egymást erősítő vagy éppen lerontó hatások interferenciái mellett) a tőkés termelési mód ellentmondásai s kategóriáinak dialektikus viszonyai.

Az áru kettős jellege s mögötte a munka kettős jellege is duplán (és új ellentmondásokat teremtve) jelenik meg: a magánmunka és társadalmi („nemzeti") munka belső kettősségét kiegészíti és bonyolítja

a világgazdaságban a nemzeti („magán") munka és a nemzetközi („társadalmi") munka kettőssége. A termelőerők társadalmiasodása és a magántőkés kisajátítás ellentmondását nemzetközileg kiegészíti a termelőerők nemzetköziesedésének és nemzeti (vagy hamisan nemzetközi) tőkés tulajdonának ellentmondása.

Az árképződés centruma következésképpen nemcsak nemzetközileg, a világpiacon lesz szükségképpen összetett, egyszerre több, de nem kevésbé objektív és levezethető hatás eredménye, hanem belsőleg, a tőkés nemzetgazdaságon belül is módosul, „torzul" (ti. egy absztrakt logikai kategóriához képest) a termelőerők nemzetköziesedésének s a monopoltőke nemzetközi tevékenységének (realizálódásának) hatására.

27. A marxi értéktöbblet-elmélet alapján teljesen nyilvánvaló, hogy *a csere egyenlőtlensége és a kizsákmányolás* nem szükségképpen összetartozó fogalmak. Kiderül tehát, hogy létezhet kizsákmányolás a csere formális egyenlősége, sőt – munkaérték-elmélet szerinti – teljes egyenértékűsége mellett is, minthogy a tőkés kizsákmányolás a termelés és nem egyszerűen a csere viszonyaiban gyökeredzik. Ebből s a kizsákmányolásnak mint objektíve újratermelődő termelési viszonynak az értelmezéséből egyszersmind az is következik, hogy megfordítva: a csere nem-egyenértékűsége önmagában véve még nem jelent kizsákmányolási viszonyt, legfeljebb alkalmi veszteséget és hátrányosabb helyzetet. Ha persze a cserének olyan tartós nem-egyenértékűségéről, vagyis a cserék megismétlődő aktusában újratermelődő olyan egyenlőtlenségéről van szó, amely mögött a partnerek közötti aszimmetrikus, függő viszony s a domináns partnernek a függő partner cserehelyzetét meghatározó, termelékenységi színvonalát befolyásoló szerepe húzódik, akkor itt már a kizsákmányolás egyik – származékos – formájával állunk szemben.

*Marx*nak a nem egyenlő nemzeti munkamennyiségek cseréjére vonatkozó megállapításait követő odavetett megjegyzése (az „Értéktöbbletelméletek"-ben) arról, hogy „a gazdag ország kizsákmányolja a szegényt, még ha az utóbbi nyer is a cserén...", ebben a fenti értelemben (s egyébként a marxi politikai gazdaságtan kizsákmányoláskoncepciójának megfelelően) pontosítandó, vagyis azt a nemzetközi tőkés viszonyok cserén túli egyenlőtlenségeinek összefüggésében kell értelmezni. Ha viszont mint általános eset nyer megfogalmazást (így pl. az egymástól egyébként független nemzetgazdaságok cseréjére vonatkoztatva is), akkor javítani kell.

A nemzeti munkáknak az az egyenlőtlen cseréje, amely a *nemzeti termelékenység színvonalak* eltéréséből következik, önmagában véve semmivel sem

mond többet, mint aminek a kifejezője: hogy ti. valamilyen oknál fogva eltér a nemzeti munkák termelékenységének színvonala. De hogy mi ez az ok, arra nem ad, nem is adhat választ. Az ok éppúgy lehet a természeti adottságok különbözősége (mely esetben legfeljebb arról lehetne „filozofálgatni": mi lenne ha a társadalmiasodás folyamata már világméretekben megvalósítható volna s a nemzeti elkülönültséget is felszámolná), mint a több munkát cserélni kénytelen országban a laza munkafegyelem, a rossz munkaszervezés, a termelő beruházásokat korlátozó és a technikai fejlődést gátló fogyasztási rend, az elhibázott gazdaságpolitika stb., vagy éppen az egészséges gazdaságfejlődés kívülről történt elfojtása, a rákényszerített specializáció technikai fejlődést akadályozó természete, a nemzeti termelékenységszínvonalat döntően meghatározó alapvető iparágak és kutatási bázisok kialakulását gátló idegen tőke.

Amíg egyfelől az imperializmus periféria-gazdaságai esetében nagyrészt ez utóbbi okok, vagyis a centrummal szembeni függőségi viszonyok magyarázzák a nem-egyenértékű cserére kényszerítő alacsonyabb „nemzeti" termelékenységszínvonalat, addig másfelől a szocialista országok esetében legfeljebb a tőkés múltból örökölt viszonylagos elmaradottság különböző mértéke és a fejlődés azóta tett erőfeszítéseinek eltérő hatásfoka lehet magyarázat.

Következésképpen nemcsak tudománytalan lenne a nem-egyenértékű csere említett (*marxi*) esetét azért tagadni s az elemzésből száműzni, nehogy esetleg el kelljen ismerni a nem egyenlő nemzeti munkamennyiségek cseréjének lehetőségét a szocialista országok vonatkozásában, hanem ennek az esetnek eleve kizsákmányolásként való értelmezése, vagyis összefüggéseiből való kiragadása tökéletesen téves is.

A fejlődő országok „elmaradottságát" és kedvezőtlen világgazdasági helyzetét vagy éppen nemzetközi kizsákmányolását – amint ez nyilvánvalóan következik az előzőekből – nem lehet a világpiaci viszonyokra, a cserearányok változására vagy a nemzetközi csere nem-egyenértékű voltára visszavezetni. Természetesen naiv illúzió helyzetük lényeges változását pusztán a világpiaci viszonyok, árak és exportjövedelmek számukra kedvezőbbé tételétől, javításától várni. Az „egyenlőtlen csere" és „kereskedelmi imperializmus" elmélete a Harmadik Világ belső viszonyait, sőt a nemzetközi monopoltőke szerepét is elleplezi.

A nemzetközi csereviszonyok természetének s az egyenlőtlenségek okainak tudományos elemzése ennélfogva jelentős gyakorlati fontosságú feladat.

28. Amikor a nemzetközi csere értékviszonyairól, a külkereskedelem által elérhető költségmegtakarításokról beszélünk, nem kerülhetjük el annak a kérdésnek a megválaszolását (hacsak nem óhajtunk öncélú absztrakciókat, steril, a valóságtól elszakított gondolatrendszereket produkálni), hogy

– kinek a szempontjából (az össztársadalom, vagy a tőkések osztálya, illetve az egyéni tőkés szempontjából),

– milyen időtartamra,

– és a csereviszonyok mely szférájára (teljes komplexitására, vagy külön az export és külön az import körére, avagy egyes elszigetelt csereaktusokra) értelmezzük a nemzetközi csere értékelését.

A *csere „egyenlősége"* (mint minden egyenlőség) viszonylagos és a konkrét értelmezés szerint változó tartalmú fogalom. A cserepartnerek jogi értelemben vett egyenlőségétől eltekintve is, az eltérő politikai-gazdaságtani tartalom szerint az egyenlőségnek legalábbis az alábbi *eseteit* kell megkülönböztetnünk:

– a csere egyenértékűségét (mely maga is további változatokat jelenthet aszerint, hogy miben és kinek a szempontjából mérjük),

– a cseréből származó (komparatív) előnyök kölcsönös, mindkét oldalon való realizálását,

– ezeknek az előnyöknek az „egyenlő" mértékét (mely esetben megint az egyenlőség értelmezése, a mérték megválasztása marad nyitott kérdés), és

– a csere által a partnerek gazdasági (és társadalmi!) fejlődésére gyakorolt összetett (közvetlen és közvetett) hatásnak az „egyenlőségét".

A csere *egyenértékűsége* (ha a munkaérték-elmélet bármelyik kategóriájában számítjuk is) nem azonosítható a komparatív előnyök kölcsönös érvényesülésével, sem pedig ezeknek az előnyöknek az egyenlő megoszlásával. Mindezektől eltérő (s a fejlődésbeli különbségek szempontjából a legfontosabb) a csere általános fejlődéshatásának (egy nem csak ökonomista értelemben vett multiplikátor-hatásnak) az egyenlősége.

Azt, hogy a csere lehet *kölcsönösen előnyös*, még ha az egyenértékűség („azonos összmunkáért azonos összmunkát" változata) csorbát szenved is, már *Marx* is hangsúlyozta. Az a feltételezés, hogy a fejlettebb országnak éppen annyival, illetve annyiszor kell(ene) több munkát kapnia a cserében, amennyivel, illetve ahányszor nemzeti munkája termelékenyebb a partnerénél, nemcsak mint a csereegyenlőség feltétele mondana ellent a marxi egyenértékűség-értelmezésnek, hanem ez utóbbitól eltekintve is

indokolatlan abszolutizálását jelentené a különböző nemzeti munkamennyiségek cseréjére vonatkozó marxi megállapításnak. A nemzetgazdaságon belüli eset analógiájával világítva meg: az egyéni (ez esetben nemzeti) és a társadalmi (ez esetben az átlagos nemzetközi) ráfordítások különbségének nem szükségképpen kell teljes egészében realizálódnia (mint extraprofitnak) ahhoz, hogy a hatékonyabban dolgozó előnyösnek találja a cserét; sőt, éppenséggel piaci expanziója céljából maga kínálhat az átlagos ár alatt.

A csere által realizált *komparatív előnyök egyenlősége* viszont egyrészt olyan szigorú kritériuma lenne a nemzetközi cserének, amelyhez képest *Ricardo* feltételezései is a valósághoz közelebb állóknak látszhatnak, másrészt olyan feltételezés, amelyet főként a fejlődő országok egyoldalú specializációjával foglalkozó nemzetközi irodalom már „keresztül-kasul" cáfol.

De még a realizált komparatív előnyök egyenlőségének feltétele mellett is fennállhat a partner nemzetgazdaságok *fejlődésére gyakorolt hatás* nagyfokú *egyenlőtlensége* s ennek révén a csereviszony differenciáló hatása. És ugyanígy megfordítva...

Vagyis elvileg lehetséges és bizonyos esetekben a gyakorlatban is (ha tudniillik össztársadalmi ésszerűséget tételezhetünk fel a nemzetgazdaság szintjén), hogy egy ország tudatosan is vállalja a nem-egyenértékű cserét, hogy ezáltal komparatív előnyöket realizáljon, sőt lemondhat még a komparatív előnyök realizálásáról is, ha ezáltal gazdasági-társadalmi fejlődését (pl. az ágazati és „társadalmi" kapcsolati hatások kibontakoztatásával) felgyorsíthatja – nem is szólva egyéb, „gazdaságon kívüli" megfontolásokról.

29. A nemzeti munkák átlagos termelékenysége a csere értékviszonyainak szempontjából legfeljebb csak a pillanatnyi helyzetben tekinthető olyan „független változónak", amelytől a cserélt „nemzeti értékek" aránya függ. De mihelyt dinamikájában szemléljük a nemzetgazdaságok és csereviszonyaik fejlődését, kiderül, hogy a nemzeti munkák termelékenysége nem független magától a *specializációtól* (vagyis a munkamegosztástól). (Elméletileg és gyakorlatilag egyaránt bizonyított – mint már említettük – az újratermelési vertikum különböző láncszemeire való specializálódásnak a nemzeti termelékenység alakulására gyakorolt eltérő hatása s különösen a nyerstermék-exportra való szakosodás káros következménye.)

A nemzeti munka termelékenységének átlaga pedig olyan fogalom,

amely pontosítást kíván s jó néhány problémát vet fel. Elöször is a tekintetben, hogy mi számítson bele és milyen súllyal az átlagba (éspedig: a nemzetgazdaság társadalmi össztermékének egésze, a bővebb vagy szűkebb értelemben vett produktív szektor, az exportszektorok össztermelése, vagy csak az exportált áruk, illetve az importigényes termelés köre stb.).Továbbá arra vonatkozóan is, hogy miképp értelmezzük a többszektorú gazdaságok eseteit, miként értékeljük a kisárutermelés, sőt a fejlődő országok esetében a prekapitalista naturálgazdálkodó szektor szerepét a „nemzeti érték" képzésének folyamatában s a termelékenység átlagszínvonalának számításában. (Arról nem is beszélve, hogy mit jelent az exportszektor termelékenységszínvonala és a „nemzeti" bérköltségek szempontjából a prekapitalista szektor szerepe a munkaerő-ellátásban és a munkaerő torz értékének kialakításában!)

A nem-egyenértékű cserének is, s következésképpen az ilyen értelemben vett „veszteségnek" is, *több esete* lehetséges, más-más tartalommal és más-más okok következményeként. Így pl.:

- a világpiaci ár nem egyenlő a „nemzetközi értékkel",
- a „nemzetközi érték" nem egyenlő a „nemzeti értékkel",
- a világpiaci ár nem egyenlő a „nemzetközi termelési árral",
- a „nemzetközi termelési ár" nem egyenlő a „nemzetközi értékkel",
- a „nemzetközi termelési ár" nem egyenlő a „nemzeti termelési árral".

Ezeknek a nemzetközi marxista irodalomban tárgyalt eseteknek a feltételezése azonban már nyilvánvalóan magában foglalja a nemzetközi tőkemozgás feltételezését is, ami persze nemcsak reálisabbá, de egyben bonyolultabbá, összetettebbé is teszi az elemzés módszerét.

30. Részben az elmélet fejlődésének eddigi eredményeire, egyfajta „kollektív bölcsességre" támaszkodva s a marxi elemzés megközelítési módszerének alkalmazására törekedve, részben pedig saját következtetéseink és elméletkritikai álláspontunk alapján a világpiaci árképződés törvényszerűségeinek, az értéktörvény világgazdasági érvényesülésének az alábbi *logikai rendszerben* való tanulmányozását és okfejtését ajánljuk:

– Pusztán kiindulópontként s az árutermelés és csereformák általános (és absztrakt) fejlődésmenetének analógiájaként feltételezhetjük a „véletlen", alkalmi „nemzetközi" cseréket – a rendszeres árucsere és rendszeresen „világpiaci" (értsd: más országokban való) értékesítésre termelés kifejlődését megelőzően, miként az történelmileg is reális feltételezés. Majd – pusztán első megközelítésként, de ezúttal egy történelmietlen feltételezésnek engedve egy pusztán munkahipotézis kedvéért – feltételezhetnénk

az olyan bilaterális, majd fokozódóan multilaterális cserekapcsolatok esetét, amelyekben egymástól egyébként független és belsőleg homogén, a nemzetközi cserében egységekként szereplő nemzetgazdaságok lépnek kapcsolatba. E nemzetgazdaságok – egyébként soha nem létezett – homogén és kompetitív természetéből (vagyis abból, hogy az ágazatok között a tőke szerves összetétele és megtérülési ideje szempontjából nincsenek különbségek, és hogy monopóliumok sem léteznek) az következne, hogy a belső, nemzeti árutermelés árcentruma közvetlenül az érték.

Ily módon azután feltételezhetnénk egy (nemzetközi) árképződési vonzáspontnak a (fokozatos) kifejlődését, amelyet a ténylegesen exportált, illetve importált, vagyis „világpiacra" került áruk (szemben a belső fogyasztásra, nemzeti piacra termelt, a „nemzetközi árutermelés" szempontjából nem-áruként szereplő termékekkel) „társadalmilag", vagyis nemzetközileg szükséges (átlagos) újratermelési (összmunka-) költsége határozna meg.

A „világpiacra" kerülés mértékét, illetve határát (szemben a belső fogyasztásra való termeléssel), vagy másfelől: a „világpiacról" való bekerülés mértékét, illetve határát (szemben a belső termeléssel) ez esetben még a komparatív előnyök elvének megfelelő „taszítópontok" segítségével meghatározhatónak tételezhetnénk fel (ugyancsak történelmietlen hipotézisként), amelyek persze egyszersmind kapcsolatot teremtenének a „nemzetközi" és a „nemzeti" árutermelés költségviszonyai között.

– Az absztrakciónak ebből a fázisából továbbléphetnénk abba a még inkább történelmietlen és téves irányba is, hogy feloldjuk a „nemzetközi" és a „nemzeti" árutermelés, illetve piac megkülönböztetését, s a világpiaci árképződés vonzáspontjának meghatározásába a teljes „nemzeti" termelésnek (esetleg még a naturálgazdaságok termelésének is) a költségviszonyait összetevőként foglaljuk bele. Vagyis a világ, illetve a partner nemzetgazdaságok valamennyi termékének súlyozottan átlagos újratermelési költségeit tekintenénk „nemzetközi értéknek". (Ez persze a súlyozás miként jétől is függően több variánst is jelenthetne.)

Ez az irány azonban – mint az előzőekből is kiderülhetett – inkább zsákutcába, mint előre: a valóság közelítéséhez vezetne. Vagy legalábbis csak úgy lenne folytatható, hogy azután a tökéletesen integrálódott világpiac (és világ-árutermelés) e feltételezése mellett megvizsgálnánk a tőkés gazdaság ismert mozgásának törvényszerűségeit és kategóriáit, eljutva a termelési ár kategóriájáig, azt ily módon ugyancsak közvetlenül nemzetközinek fogva fel. Ez viszont nemcsak a tőke korlátlan nemzetközi

mozgását tételezné fel, de az értéktöbbletráták nemzeti különbözőségét is elmosná. Vagyis ez esetben – logikai és történelmi láncszemeket egyaránt átugorva – egyszerre olyan messzire kellene mennünk a feltételezésekkel, amilyen messze (egy tökéletesen integrált tőkés világrendszer állapotába) a kapitalizmus a valóságban sohasem képes eljutni.

Márcsak ezért is indokoltabb egy másik, most már reálisabb irányba lépni előre:

– Feloldva az (egyik történelmietlen) absztrakciót, vagyis a homogén, egységes tőkés nemzetgazdaságok hibás feltételezését, figyelembe vesszük e nemzetgazdaságokon belüli tőkés termelési viszonyokat, vagyis azt, hogy a belső (nemzeti) árképződés centruma a termelési ár, és nem az érték. Következésképpen módosulnak a világpiacra való termelés feltételei és költségviszonyai is, és többé már nem az össztársadalmi költségek arányai, hanem a tőkés (magán-)költségek alakulása határozza meg az export, illetve import „határpontjait", és nem érvényesülnek többé az össztársadalomra, a nemzetgazdaság egészére vonatkoztatott komparatív előnyök. Változik tehát a „nemzetközi árutermelés" termék- és költségösszetétele, és a feltételezett világpiaci árvonzáspont is módosul, a „nemzeti termelési árakon" értékelt termékek bekerülése folytán. A „társadalmilag" (nemzetközileg) átlagos (összmunka-)ráfordítások centruma mint „nemzetközi érték" helyett a vonzáspont egy, a nemzetgazdaságokon belüli tőkés önköltséget (és átlagprofitot) tükröző „torzított nemzetközi érték" lesz, még ha egyelőre eltekintünk is a nemzetközi tőkemozgástól.

Az egyes ágazatokban működő tőkék eltérő szerves összetétele és megtérülési ideje (s következésképpen a bérköltségek változásának a termelési árak arányaira gyakorolt hatása) már ezáltal is, az absztrakciónak ezen a fokán is fontos tényezőkként kerülnének előtérbe.

– Az elemzés logikai menetének egy következő (és elkerülhetetlen) lépcsőfoka lenne a nemzetközi tőkeáramlásnak s a tőkék nemzetközi összefonódásának figyelembevétele. Ezzel egyszersmind feloldanánk azt a történelmietlen absztrakciót és téves feltételezést is, hogy a nemzetgazdaságok egymástól belsőleg függetlenek és az árucsere révén csupán kölcsönös függésbe kerülnek. Ehelyett az alárendeltség és aszimmetrikus függőség reális viszonyaira vetődne fény.

A tőkeáramlás – bár kétségkívül nem korlátlan s főleg nem monopolhelyzetektől független – ténye a „nemzeti" profitráták bizonyos fokú nemzetközi kiegyenlítődésének tendenciáját váltja ki. Tehát egyfajta

„nemzetközi termelési ár" mint új vonzáspont – bizonyos, de általában bővülő szférákban való – kialakulásának feltételezésére jogosít fel. Ennek a feltételezhető „nemzetközi termelési árnak" a sajátossága azonban, hogy lényegesen eltérő „nemzeti" értéktöbbletrátákkal kombinálódik, vagyis a „nemzetközi átlagprofit" kialakulásában (vagy értelemszerűen: az átlagostól eltérő profitráták realizálásában) a tőkék összetételén és megtérülési idején kívül az eltérő értéktöbbletráták is szerepet játszanak.

Mindenesetre egy „nemzetközi termelési ár" mint vonzáspont léte már nemcsak a technikai fejlődésben (nemzeti termelékenységemelkedésben) való tartós lemaradást „bünteti" (illetve az élenjárót „extraprofittal" jutalmazza, miként egy tőkés nemzetgazdaság azonos ágazatán belül versenyzők esetében), hanem az árképződésben közvetlenül is elismeri a magasabb szerves összetétel (és hosszabb megtérülés) „áldozatát".

A tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerében az exporttermelésre specializált ágazatoknak egy olyan megoszlása is lehetséges, hogy az egyes „nemzetgazdaságok" kizárólagosan vagy túlnyomórészt (de mindenképpen aszimmetrikusan) az alacsonyabb szerves összetételű ágazatokra specializálódnak (miként a nemzetközi munkamegosztás „kolonialista" típusa esetében). Ugyanakkor ezek az ágazatok a nemzetközi tőkemozgás szféráihoz tartoznak, sőt annak a (külföldi) tőkének a működése nyomán bővítik vagy szűkítik termelésüket, illetve világpiaci kínálatukat, amely a munkamegosztás másik oldalán levő országok gazdaságához tartozik. Ez esetben a profitráták kiegyenlítődésének (bármennyire is korlátozott) tendenciája, vagyis a világpiaci áraknak egy „nemzetközi termelési árhoz" való tendálása a nemzetgazdaságok egyik csoportjából az ott megtermelt értéktöbblet egy részének azok másik csoportjába való rejtett átszivattyúzását jelenti. A tőke szempontjából persze ez most is az összértéktöbbletek igazságos újraelosztása csupán, sőt nagyrészt egyazon ország tőkései közötti újraelosztása.

A „nemzetközi érték" (absztrakt) elemzéséből a gyakorlat számára az a tanulság, hogy az elmaradott országok világpiaci pozíciójának javítása a nemzeti termelékenységi színvonalak különbségeinek csökkentését követeli meg, és hogy a rájuk kényszerített specializáció és az idegen tőke által kialakított szerkezet gátolja a technikai és szakmai fejlődést. A „nemzetközi termelési ár" (absztrakt) elemzése viszont a tőkemozgás szabadságának, az idegen működőtőke befogadásának – a gazdasági függésen túlmenő – veszélyeire és a termelési ágazatok aszimmetrikus

nemzetközi eloszlásának az áralakulás szempontjából is kedvezőtlen következményeire hívja fel a figyelmet.

A „nemzetközi termelési ár" elvont kategóriájának alkalmazása lehetővé tenné, hogy a különböző termékeknek s így a csupán egyes nemzetgazdaságok kizárólagos termékeinek is a világpiaci árképződését – a közös nevezőre hozás kerülő útjai (mint például egy közös „harmadik" terméken keresztül történő összehasonlítás esetében) vagy az „egységesítés" strukturális különbségeket elfedő és az „adottságokat" igazoló módszere nélkül – a nemzetközi tőke költségszámítása alapján tanulmányozzuk s egyben ennek a nemzeti költségszámítástól való eltérését is szem előtt tarthassuk.

A „nemzetközi termelési ár" elvont kategóriája ezenfelül segíthet a természeti erőforrások korlátozottságából és monopóliumából fakadó problémáknak – a marxi járadékelméletnek megfelelő – megközelítésében. A „társadalmilag" (nemzetközileg) legrosszabb termelési feltételek szerepe egy „hamis társadalmi (nemzetközi) érték" kialakulásában csak így nyer a „nemzeti" (bánya-, illetve föld-)járadékok szempontjából politikai-gazdaságtani tartalmat, aminek nyomán már az a kérdés is megfogalmazódik: ki realizálja a valóságban (a nemzetállam, a helyi tulajdonos-réteg avagy a külföldi tőke), illetve ki realizálhatja és mitől függően a járadékot a világpiaci árban. (Ez sem közömbös kérdés a nemzeti gazdaságpolitika és a nemzetközi gazdaságdiplomácia szempontjából!)

– A logikai és absztrakciós sor egy következő (a valósághoz még közelebb-, illetve visszavivő) láncszeme természetesen a nemzetközi monopóliumok és monopolár-képződés figyelembevétele lenne a világpiaci áralakulás vonzáspontjának elemzésében.

Miként a nemzetgazdaságon belül, úgy a tőkés világgazdaságban sem egyszerűen arról van szó, hogy a piac monopolisztikus, illetve oligopolisztikus, vagyis a piaci kereslet vagy kínálat egy része monopolerők hatása alatt áll, hanem arról, hogy a nemzetközi termelés (és technika) egyes szférái is a monopóliumok ellenőrzése alá tartoznak. Ezek az árképződésben és a termelési feltételek tekintetében (beleértve a kutatás, képzés, értékesítés, finanszírozás stb. államilag is támogatott feltételeit) szintén a nem-monopolizált szférák rovására élveznek előnyöket és módosítják az értéktöbblet (nemzetközi) elosztásának „szabályait".

A világpiaci árak nagyrészt monopolisztikus jellegének megállapítása azonban önmagában véve, az előbbiekben felvázolt absztrakciók és elvont kategóriák alkalmazása nélkül azért lenne semmitmondó, mert így

fel sem vetődne a kérdés: mitől és kinek a rovására térnek el a monopolárak, mi az eltérítés (egyéb hatásoktól elvonatkoztatható) alapja és egyben korlátja.

– Tekintettel a termelőerők előrehaladó nemzetköziesedésére, az újratermelés láncszemeinek nemzetközi szóródására és a nemzetközi konglomerátumok, „multi- (illetve „transz-) nacionális" tőkés társaságok növekvő világgazdasági szerepére, az elemzés logikai menetének további fokozata kellene hogy legyen a korporációk nemzetközi elszámolási árainak, az ún. transzferáraknak a vizsgálata. Mivel a tőkés világkereskedelemnek ma már nagyobbik része a korporációs rendszerhez kapcsolódik s a különböző nemzetgazdaságokban működő leányvállalatok közötti transzferekben realizálódik, a transzferárak természete a világpiaci áralakulás vizsgálatának mindinkább kritikus kérdésévé válik.

Aligha elegendő arra utalni, hogy a transzferárak az „indokolttól eltérőek" (hiszen ehhez az „indokoltat" kellene meghatározni). Még kevésbé elég egyszerűen feltételezni az adott nemzetgazdaság veszteségét s a transzferárakon keresztül történő kizsákmányolás tényét pusztán azért, mert egyébként is bírált szervezetekről van szó.

Még abban az esetben is, ha a transzferár történetesen egy, az adott termékre vonatkozóan meglévő világpiaci ártól való eltérést jelent, e világpiaci ár természetének vizsgálata nélkül értékelésünk igencsak felszínes marad.

Legtöbbször azonban olyan termékek transzferárával állunk szemben, amelyek egyébként nem jelennek meg világpiaci árukként, saját árakkal, hanem csak a korporációs rendszeren belül kapnak árat. Ennek az árnak a természetét azután már végképp lehetetlen akárcsak megközelíteni is úgy, hogy ne haladjunk keresztül és túl az absztrakció előbb javasolt állomásain.

– Az elemzésnek egy további s részben az előbbivel összefüggő állomása lehetne az integrációs („szupranacionális") közösségeken belüli árak vizsgálata.

Ez azonban már aligha végezhető el a nemzeti intézményi tényezők (az adók, a vámok, az állandó tőke költségeit és a megtérülést érintő állami gazdaságpolitikai eszközök, a nemzeti bérköltségek, illetve szakszervezeti bérmozgalmak stb.) nemzetközi árképződésre gyakorolt hatásának elemzése nélkül.

– Végül, de egyben az egész logikai gondolatmenet és absztrakciós sor módosított megismétlésével és szintetizálásával, a pénz oldaláról jelent-

kező kérdéseket, illetve az árképződés egyes absztrakt kategóriáinak a nemzetközi pénzviszonyok bekapcsolásával módosuló alakulását is elemezni kellene.

A megválaszolatlan kérdések és „paradoxonok" egész sora lépne itt be a vizsgálatba, amelyeknek megoldása az előbbi absztrakciók összefüggő és fokozatos során túl a világpénz természetére vonatkozóan is absztrakciós fokozatok alkalmazását igényelné.

31. Az árképződés és a világpiaci értéktörvény – több absztrakciós fokozaton keresztül történő – komplex elméleti vizsgálatának, valamint általában a nemzetközi csereviszonyok különböző értelmű és tartalmú egyenlőtlenségei tanulmányozásának a *gyakorlati vonatkozásai és tanulságai* többé-kevésbé már az eddigiekből is kitűnnek.

Megfelelő elméleti elemzés nélkül aligha várható, hogy a nemzetközi szervezetekben, illetve az „Új Nemzetközi Gazdasági Rend" olyan vitatott kérdéseit illetően, mint pl. az „igazságos" (?!) vagy a „remuneratív" (?!) árak, a kompenzációk, a preferenciák, az „indexelés", a termelői kartellek stb., tudományosan megalapozott és meggyőző álláspontunk legyen, avagy hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok intenzívebbé válásának s ezáltal (is) a tőkés világpiaci árviszonyok saját belső árviszonyainkra gyakorolt fokozódó hatásának lényeges következményeit helyesen ítélhessük meg. Mindez a világpiaci árképződésre vonatkozó kutatások és tudományos viták jelentőségét emeli ki.

De nyilvánvaló gyakorlati következtetések, gazdaságpolitikai tanulságok vonhatók le a csereegyenlőtlenség eddigi elméleti vizsgálatának, illetve vitájának néhány megalapozott eredményéből is.

A *nem-egyenértékű csere* felvázolt eseteiből (pontosabban az értéktörvény működésének különféle módosulásaiból) levonható tanulságok rámutatnak:

– a társadalmi („nemzeti") termelékenység alacsony színvonalán levő országok minden esetben (külső monopolerők érvényesülése nélkül is) hátrányos helyzetére;

– a profitráták nemzetközi kiegyenlítődésének körülményei között és mértékében az alacsony szerves összetételű tőkével bíró országok hátrányára (és jövedelemveszteségeire);

– a monopolizálódásnak a világgazdaság nem (vagy kevésbé) monopolizált szektorai számára káros következményeire;

– a transznacionális társaságok transzferárak révén lebonyolított rejtett jövedelemlecsapolására;

– a gyenge gazdasággal és piaci erővel rendelkező erőtlen államok hátrányára, stb.

A csere előnyei egyenlőtlen megoszlásának és az egyenlőtlenséget fokozó cserének a koncepciója megvilágítja:

– a gazdaságilag szuverén országoknak a függő gazdaságokkal szembeni előnyét, vagyis a potenciális előnyök realizálása szempontjából is szuverén nemzeti gazdaságpolitika jelentőségét;

– a közösségi érdekek szerint kormányzott, társadalmi döntéshozatalt megvalósító és társadalmi tulajdonra épített gazdasággal rendelkező országok előnyét az önző magánérdekek vagy csoportérdekek által kormányzott és magán- (tőkés) tulajdonon alapuló gazdasággal rendelkező országokkal szemben;

– ezáltal a „kinek a tulajdonában van" és „ki mit ellenőriz" kérdések jelentőségét;

– azoknak az országoknak az előnyét, amelyek a gazdaságukon belül extenzív és intenzív kapcsolati hatásokat gerjesztő és a „képzési folyamatot", a tudományos-technikai fejlődést és a munkaerő minőségi javulását közvetlenül vagy közvetve előmozdító „dinamikus" termékek termelésére specializálódnak; vagyis a termék- és ágazatkiválasztásnak a jelentőségét a nemzetközi műszaki fejlődés és a termelésszerkezet változása fényében;

– általában azoknak az országoknak az előnyét, amelyek a termelésben saját kutató és fejlesztő bázissal rendelkeznek, szemben a technológiailag függő országokkal, amely utóbbiak veszteségeket szenvednek a külföldi technika vásárlása, alkalmazása és adaptálása folyamán;

– a belsőleg integrált gazdasággal bíró országok előnyét és a dezintegrált, „duális" szerkezetű gazdasággal rendelkező országok hátrányát, mely utóbbiak egyik szektorában elért termelékenységnövekedés nem (vagy alig) biztosít előnyöket, megtakarításokat a többi szektorban, vagy egyenesen reáljövedelem-veszteségekhez vezet.

32. Végül megismételjük, hogy tehát a csere egyenlőtlenségei mögött mind a nemzeti, mind a nemzetközi gazdaságban *a termelés társadalmi viszonyainak egyenlőtlenségei* húzódnak. Ezért a tőkés világgazdaság általános mozgástörvényeinek, az árképződés mechanizmusának, a nemzetközi kereskedelem kiegyensúlyozatlanságának s a cserén keresztül történő kizsákmányolásnak is a feltárása céljából

– a tulajdon és ellenőrzés egyenlőtlen (nemzetközi) viszonyait,

– a munkamegosztás (nemzetközi) rendszerében betöltött helyek, funkciók egyenlőtlen szerkezetét,

– a (nemzetközi) jövedelemelosztás viszonyait, a jövedelmek (nemzetközi) megszerzésének különböző módjait és mértékét
a maguk összességében és összefüggéseiben kell az elemzés középpontjába állítani.

Egy ilyen elemzés egyszersmind arra is fényt derít, hogy miként függnek össze a tőkés világgazdaság nemzetközi egyenlőtlenségei és aránytalanságai *az egyes országokon* belüli gazdasági-társadalmi *egyenlőtlenségek*kel és aránytalanságokkal, és hogy miért tételezi fel a fennálló „nemzetközi gazdasági rend" megváltoztatásáért folyó harc és általában a nemzetközi osztályharc a belső rend átalakításáért is folyó küzdelmet, a „nemzeti" keretek közötti osztályharcot is.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

322/80 Franklin nyomda Budapest,
Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató

A kötetet Pártos Gyula szerkesztette
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Hajdú Árpád
Terjedelme 28,25 (A/5) ív